
हे पुस्तक घर नं. ४३४, ठाकुरद्वार रोड-मुंबई येथे हंदुविजय कंपनीच्या
'हंदुमकाश' छापखान्यांत रा. रा. दामोदर सांवळाराम शंदे यांनी
छापून प्रसिद्ध केले.

प्रस्तावना.

अथर्ववेदांत अनेक उपनिषदांचा संग्रह झाला आहे, त्यातच प्रश्नोपनिषदाचा समावेश होतो. सहा निरनिराळ्या मुमुक्षूंनी सहा निरनिराळे प्रश्न विचारले आहेत, म्हणून या उपनिषदास प्रश्न असे नांव देऊन वरील मुमुक्षूंच्या सर्व प्रश्नांस ज्ञानमार्गांचा उपयोगी पटवारी उत्तर दिली आहेत. हे उपनिषत् अथर्ववेदाच्या ब्राह्मणामध्ये आहे. तरी ते ज्ञानमार्गांचा विचार करिते, म्हणून त्याचा दशोपनिषदांन अंतर्भाव झाला आहे.

पहिला प्रश्न स्थूलसृष्टीसंबंधाने आहे. स्थावर पदार्थापासून तो जीवांच्या स्थूल शरीरापर्यंत व पुढे विश्वरूपी विराट्स्वरूपापर्यंत जे जे कांही स्थूल म्हणून दिसते, त्याचे उपादानकारण व निमित्तकारण कोणते? याविषयाचा हा प्रश्न आहे. पिप्पलादाचार्यांनी रयि (अन्न) व प्राण अशी उपादान व निमित्तकारणे सांगितली आहेत आणि ध्येजनेने असे सुचविले आहे की, जीव हा स्वरूपत रयि नाही, व प्राण नाही; म्हणून अर्थातच तो स्थूलही नाही.

दुसरा व तिसरा हे प्रश्न सूक्ष्मदेहविषयक असून त्यांच्या उत्तरात असे स्पष्टतेने सांगितले आहे की, जीव हा सूक्ष्मदेहही नव्हे. दुसऱ्या प्रश्नांत प्राणाचे श्रेष्ठत्व, सर्वाधारत्व व सर्वकारणत्व सिद्ध केले आहे. सर्व ज्ञानकर्मेन्द्रिये प्राणाच्या आधारावर आपापले व्यापार करितात, हे सांगितले. पुढे तिसऱ्या प्रश्नांत प्राणाची उत्पत्ति आत्म्यापासून कशी होते, पूर्वकर्मकृत संस्काराने तो देहविशेषाचा कसा संयुक्त होतो, मुख्य प्राणाचे प्राणापानादि पांच विभाग होऊन ते शरीरधारणाचा कार्ये कसा करितात, उदानवासु इहलोक सोढण्यास व परलोकां जाण्यास कसा कारणीभूत होतो, आणि सूर्य-वासु-आदि देवता, नेत्र, कर्ण इत्यादि इंद्रियांवर अनुग्रह कसा करितात, इत्यादि गोष्टी सिद्धांतरूपाने सांगून जीव हा सूक्ष्मदेह नाही; त्याहून निराळा आहे, असे ठरविले आहे.

पहिल्या प्रश्नाच्या उत्तराने स्थावरपदार्थ प्रथमतः यज्ञादिति स्थूल उपासनेचा उपदेश केला व दुसऱ्या आणि तिसऱ्या प्रश्नांत प्राणोपासनेचा, (सूक्ष्म उपासनेचा) उपदेश अधिकारानुसार केला आहे, हे वाचकांस सांगणे नव्हे.

चौथा प्रश्न स्वप्नस्थितीचें व निद्रास्थितीचें स्वरूप सांगत आहे. या स्थितींत प्राण मात्र सदैव जागृत असतात, पण स्वप्नस्थितींत प्राणासह मन अथवा मनोपहित (मनाची उपाधि असणारा) जीव जागृत असतो. गाढ निद्रेंत मात्र मनासह सर्व इन्द्रियें पूर्ण विभ्रान्ति घेतात, आणि उपाधिशून्य जीवात्मा निद्रामुखाचा अनुभव घेतो. या वेळीं तो अज्ञानानें वेष्टित असतो म्हणून त्याला आपण स्वतः ब्रह्म आहों हे कळत नाहीं. सारांश, वासनामय देहाचा उपभोग मन घेतो, तर कारणात्मकदेहाचा उपभोग अज्ञानदशतील जीव घेतो. एवंच सूक्ष्मदेह मी नव्हे व कारणदेहही मा नव्हे, असा बोध स्वप्नस्थितीचें व मुपुस्तित्वरूपाचे ज्ञान झालेच्या जीवांस होतो.

पाचव्या प्रश्नात औंकाराची उपासना सांगितली आहे ही सर्वश्रेष्ठ उपासना आहे. ही उपासना साध्य झाली असता प्रथमतः अपरब्रह्माचें व पुढे परब्रह्माचें प्राप्तिसाधन आहे.

सहाव्या म्हणजे शेवटच्या प्रश्नात सर्वांस पूर्णत्व देणारा जो पुरुष तत्पंबधी प्रश्न विचारून उत्तरात जीव आणि ब्रह्म यांची एकता सिद्ध केली आहे जीव-परब्रह्म-शिवाय बाकी सर्व वस्तु कालभंगुर आहेत, विकारवश आहेत, म्हणून जीवाचें स्वरूप तें नव्हे, निष्कलत्व व निरंजनत्व हें त्याचें स्वरूप आहे, विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति इत्यादि व्यवहारात सत्य परंतु परमार्थात असत्य असतात, अशी वास्तविक स्थिति आहे, हे सांगितलें, आणि सर्वत्र 'एवमेवाऽद्वितीय' हा सिद्धांत सिद्ध केला आहे.

आ परमेश्वररूपेनै पद्विष्या नर्पाचा कारभार निर्विघ्नप्रणानें शेवट्यास गेला आहे. याप्रत्यर्थ त्या सर्वज्ञ व दयापन प्रभूची प्रार्थना करू. 'वेदा ! हा प्रारंभिलेल्या प्रचंड उद्योग पूर्णपणें शेवटास जाईल आणि तत्त्वज्ञानासवधानें आमच्या पूर्वपूर्वजांचे अंतिम विचार किती उत्तम अवस्थेस पोचले होते, याची प्रत्यक्ष साक्ष पढून तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास आणि मोक्षसाधक आवरण यांचिपर्यां इदमिष्टा आमच्या लोकांत जागृत होईल असें कर,' हें मार्गणें करवय जोडून विनम्रप्रणानें मागतों.

पहिली तीन उपनिषदे भाषांतरासह प्रकट केली, तीं अशा संकल्पानें केलीं कीं, आपल्या येथें वेदांताच्या संबंधाने मुख्य जे चार पंथ झाले, त्यांची सविस्तर माहिती व्हावी, त्याचें म्हणणें काय आहे तें समजावें, आणि या वाचनापासून साहजिकपणें होणाऱ्या निश्चयाला कांहीं अशां साहाय्य व्हावें, पण आजपर्यंतच्या झालेल्या कारभारावरून अजमास करितां, असें वाटू लागले कीं, प्रथमतः कल्याणुसार भाषांतराची व्यवस्था चालविळी, तर समग्र ग्रंथ वाचकाच्या हातीं पडण्यास कमीतकमी आणखी निदान सहा तरी वर्षे लागतील. मविष्यकाळात काय काय मोर्धा साठवून ठेविल्या असतात, इच्छा-सामर्थ्य, बुद्धि-सामर्थ्य इत्यादि सामर्थ्यांमध्ये कशी उत्क्रांति दिवा अपेक्षेति होत असते, याचें आकलन मानवी बुद्धीला करितां येतच नाही.

तेव्हां 'अर्थेन कुरुते कार्य' या न्यायानें शाङ्करभाष्य मात्र देण्याचा निश्चय केल्या. शिवाय, माझ्या समजुतीने भौमच्छंकराचार्यांचे सिद्धांत मान्य झाले असतां इतर मतांतील सिद्धांतांचें आकलन स्थूल मानाने सहजच होतें, तेव्हां केवलाद्वैती आचार्यांचे सिद्धांत काय आहेत, ते त्यांच्या भाष्यावरून समजून घेण्याचा व देण्याचा प्रयत्न प्रथम करावा, आणि नंतर इतर आचार्यांच्या सिद्धांतांचे सविस्तर भाषांतर करावें, असा निश्चय ठरविज्या. या एकांगी निश्चयानें बहुश्रुत होण्याची दृच्छा धारण करणाऱ्या कांहीं चाणाक्ष वाचकांचा इच्छाभंग होईल, हें मी जाणून आहे. आणि म्हणूनच असा कांहीं चौकस वाचकांचे थोडेसे तरी मनोरथ पूर्ण करावे, यासाठी अशी योजना करीत आहे कां, जेथें जेथें मतमतांतरांत तर्जि विरोध दिसेल, तेथें तेथें विरोधाचा व विरोधकारणांचा निर्देश सकारण करून प्रत्येक उपनिषदाच्या शेवटीं जो मी उपसंहार लिहित असतो, त्यात सारांशरूपानें इतर आचार्यांचें म्हणणें प्रकट करावें. ही तात्पुरती योजना प्रथोपनिषदाच्या वेळीं अमलांत आणिलीच आहे. आणि पुढील मुण्डक-उपनिषदांत या योजनेतच थोडासा फेरफार करून इतर मतें ठोक कळतील असें करावयाचें आहे. परमेश्वरी संकल्पानुसार मी जगल्या वाचल्यात इतर आचार्यांचो उपनिषदाध्यैही प्रकाशित करीन, इतकें सांगून ठेवणें मात्र आज मिताला शक्य आहे.

असो, पुस्तकाच्या आंतील हा फेरफार उपनिषदाचक्रांस समत होवो, अशी परमेश्वराची व वाचकांची प्रार्थना करून, या वर्षाचा कारभार आटपतां.

आतां वेदांतम्रिय वाचक आणि वेदांतामृताचा चपक वांच्यामध्यें आणली जास्त वेळ न घसतां, वाचकांस उपनिषदामृताचा पेलो सादर स्वाकृत करण्याची सप्रेम विनंति करितों.

ता. १४ आक्टोबर, }
सन १९१२ इस्वी. }

चिंतामण गंगाधर भातु.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
प्रस्तावना व अनुक्रमणिका.	१-६
प्रश्न पहिला	
मूळ मंत्रासह शंकराचार्यभाष्य आणि त्याचे भाषांतर	१
दुसरा प्रश्न	
मूळ मंत्रासह शंकराचार्यभाष्य आणि त्याचे भाषांतर	३०
तिसरा प्रश्न	
मूळ मंत्रासह शंकराचार्यभाष्य आणि त्याचे भाषांतर	४७
चौथा प्रश्न	
मूळ मंत्रासह शंकराचार्यभाष्य आणि त्याचे भाषांतर	६२
पांचवा प्रश्न	
मूळ मंत्रासह शंकराचार्यभाष्य आणि त्याचे भाषांतर	९३
सहावा प्रश्न	
मूळ मंत्रासह शंकराचार्यभाष्य आणि त्याचे भाषांतर	१०८
संपादकाचे विवरण	१५१
इतर आचार्यचि सिद्धांतांचा उल्लेख	२०९
प्रश्नोपनिषदाचा उपसंहार...	२१९
चारी उपनिषदांचा (ईश केन, कठ आणि प्रश्न) सामान्य विचार आणि उपसंहार.	२३१
सूची.	२४७

प्रश्नोपनिषत्.

शाङ्करभाष्यसमेता ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ।

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳ सस्तनूभिः ।

व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

सिद्धान्ती—हे देवहो ! आम्ह्या कर्णांस सुंदर व मंगलदायक असे उद्गार ऐकण्यास आवाहे ! हे अग्नि, -वक्त्र-आदित्यादि यशस्वरक्षक देवहो ! आम्ह्या शुभ नेत्रांस वस्तुंचें दर्शन द्यावें ! महाराज ! जोंपर्यंत हे आयुष्य आहे, तोंपर्यंत स्तोत्रपाठक आम्हां सर्व इंद्रियावयवादि स्थिर अंगोपांगांनी देवांस प्रिय होईल अशी सेवा करून आयुष्याचा उपभोग घेत जाऊं.

ॐ शान्तिः, शान्तिः, शान्तिः ।

मंत्र पहिला.

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः
सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनो
भार्गवो वैदर्भिः कथन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्म-
परा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै
तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं
पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—सुकेशा च भारद्वाजः; शैब्यः च सत्यकामः;
सौर्यायणी (णिः ?) च गार्ग्यः; कौशल्यः च आश्वलायनः; भार्गवः

वैदर्भिः; कबंधी कात्यायनः इ एते ते ब्रह्मपराः, ब्रह्मनिष्ठाः, परंब्रह्म
अन्वेपमाणाः समित्पाणयः भगवंतं पिप्पलादं-एषः इ तत्सर्वं वक्ष्यति
इति-उपसन्नाः (भरद्वाजाचा मुलगा, मुकेशा नावाचा भारद्वाज, शिवीचा
सत्यकाम नावाचा मुलगा शैब्य, गर्गगोत्रात जन्म पावलेला व सूर्याच्या
सौर्य नामक मुलाचा मुलगा सौर्यायणि; कौसल्य नावाचा अश्वलपुत्र
आश्वलायन; विदर्भ देशातील भृगूचा मुलगा भार्गव; कबंधी नामक
कात्याचा नातु कात्यायन, हे सर्व (सहा जण) ब्रह्मपर व ब्रह्मनिष्ठ असून
परब्रह्माचा शोध करित करित भगवान् पिप्पलाद नामक आचार्याच्या
आश्रमात प्रवेश करिते झाले. हेतु हा की हे आचार्य आपल्यास ब्रह्माचे
यथार्थ स्वरूप सांगतील. या सर्वांनी आचार्योपासनेसाठी हस्तान्मध्यं समिधा
वारण केल्या होत्या.)

सारांश, ब्रह्मोपदेशासाठी सहा विद्वान् व वेदवेत्ते ब्राह्मण पिप्पलादमुनीच्या
आश्रमात विनयपूर्वक प्रवेश करिते झाले. ॥ १ ॥

मन्त्रोक्तस्यार्थस्य विस्तरानुवादीदं ब्राह्मणमारभ्यते । ऋषि
प्रभप्रतियचनाख्यायिका तु विद्यास्तुतय एष संवत्सरब्रह्मचर्य-
सवासादियुक्तैस्तपोयुक्तैर्ग्राह्या पिप्पलादादिवत्सर्वज्ञकटपैराचार्यैर्ध-
त्तव्या च । न सा येन केन चिदिति विद्यां स्तौति । ब्रह्मचर्या-
दिस्नाधनसूचनाच्च तत्कर्तव्यता स्यात् । मुकेशा च नामत
भरद्वाजस्यापत्य भारद्वाज । शैब्यश्च शिरेरपत्य शैब्य सत्य
वामो नामत । सौर्यायणी सूर्यस्यापत्य सौर्यस्तस्यापत्यं सौर्या-
यणिश्छान्दसः सौर्यायणीति । गार्ग्यो गर्गगोत्रोत्पन्न । कौस-
ल्यश्च नामतोऽश्वलस्यापत्यमाश्वलायन । भार्गवो भृगोर्गो-
त्रापत्य भार्गव । वैदर्भिर्विदर्भे भव । करन्धी नामत । कत्य
(त ?) स्यापत्य कात्यायन । विद्यमान प्रपितामहो यस्य
स । युवप्रत्यय, ते हेते ब्रह्मपरा अपर ब्रह्म परत्वेन गता
स्तदनुष्ठाननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेपमाणा, किं तत्
यन्नित्य विज्ञेयमिति तत्प्राप्त्यर्थं यथाकामं यतिष्याम इत्येव
तदन्वेपणं कुर्वन्तस्तदधिगमायैव इ वै तत्सर्वं वक्ष्यतीत्याचा-
र्यमुपजग्मु । कथम् । ते ह समित्पाणय समिद्धारगृहीतहस्ता
सन्तो भगवन्तं पूजायुक्तं पिप्पलादमाचार्यमुपसन्ना उपजग्मु ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—अथर्वण वेदात ' ब्रह्मा देवाना ' अथ जो ब्रह्मपर मन आहे,
त्याचा अनुशद येथे या उपनिषदात केला आहे.

शिष्य—भगवन् ! जर वेदामध्ये ब्रह्मस्वरूपाचा निर्णय प्रत्यक्ष मंत्रांनी केला आहे, तर आतां ही पुनरुक्ति कशाळा ?

सिद्धान्ती—तेथे ब्रह्मस्वरूपाचा निर्णय झाला हें खरें; पण तेथे ब्रह्मप्राप्तीच्या साधनांचा व उपासनादिकांचा विचार झाला नाही, म्हणून ह्या प्रश्ननामक उपनिषदाचा अवतार करून अतिमाता उपासनादि साधनांचा विस्तार करित आहे. साधनच समजले नाही, तर शाब्दिक साध्यज्ञान होऊनही कल्याण होत नाही.

शिष्य—ह्या ब्राह्मणांतर्गत उपनिषदाळा 'प्रश्न' हें नाव कां दिलें ?

सिद्धान्ती—कारण सुकेशादि सहा विद्वान् प्रमुख्नी येथे ब्रह्मविषयक सहा प्रश्न केले आहेत. सुकेशाप्रमुख सहा शिष्यांनी प्रश्न केले व पिप्पलाद मुनींनी त्यांची उत्तरे दिली, इत्यादि कथानक विद्येच्या स्तुतिप्रीत्यर्थ आहे. तथापि ही गोष्ट सांगण्यांत आणली एक हेतु आहे. ज्या कोणास ब्रह्मविद्या समजून घ्यावयाची असेल, त्यांनीं वषे दोन वषे—गुरुजी सांगतील तितकीं वषे—ब्रह्मचर्य-वृत्तीने व तपश्चर्यादिभक्तीने यथार्थ आचरण करून गुरुगृही राहिले पाहिजे. तसेंच ब्रह्मस्वरूपाचा जो उपदेश करावयाचा, तो पिप्पलादासारख्या सर्व-गुरुनीं मात्र केला पाहिजे, ह्या दोन गोष्टी समजाव्या, सारांश ब्रह्मविद्येचा अधिकारी कोण व तिचे व्याख्यान करण्याचा अधिकार कोणास आहे, हे सर्वांस समजावे, एतदर्थ या कथानकाचा अवतार आहे. ब्रह्म सर्वेश आहे. पिप्पलादमुनि सर्वशक्य म्हणजे बहुतेक सर्वज्ञान झालेले होते. सारांश, ते जीवन्मुक्त होते.

शिष्य—म्हणजे घाटेत त्याने ब्रह्मविद्या भवण करावी किंवा घाटेत त्याने तिचे प्रवचन करावे असा भाग नाही.

सिद्धान्ती—मुळींच नाही. ब्रह्मचर्यादि साधने येथे स्पष्ट सांगितली आहेत. यावरून भवणादि अधिकारप्राप्तीसाठी ब्रह्मचर्यादि व्रते अवश्य केली पाहिजेत, हे येथे उपपन्न रीतीने मुक्तविले आहे. अष्टो; योऽब्रह्मणां कथा अशी आहे—एकदां भरद्वाजपुत्र सुकेशा, शिबिमुत सत्यकाम, गर्गकुलोत्पन्न सूर्याचा नातु सौर्यापणि, अश्वलायनाचा कौसल्य नांवाचा मुलगा, विदर्भदेशस्थ श्रुगुपुत्र मार्गव आणि कल्याचा नातु कथंधी, असे सहाजण ब्रह्मज्ञानाप्रीत्यर्थ भगवान् पिप्पलादाच्या आश्रमां गेले.

शिष्य—कथंधीचा आज्ञा जिवंत होता, असे 'कात्यायन' या सूत्रावरून दिसते. खरें अहेना हें ?

सिद्धान्ती—होय, आतां हे सर्व सार्हांजण मोठे ब्रह्मपर व ब्रह्मनिष्ठ होते.

शिष्य—मग ते भगवान् पिप्पलादाच्या आश्रमां कशाळा गेले ?

सिद्धान्ती—त्या ह्या सहाजणांनीं आतांपर्यंत अपर ब्रह्म (सगुणब्रह्म) हेंच परब्रह्म आहे, असें करून त्या अपर ब्रह्माची उपासना केली होती. पण ते अपर-

ब्रह्म अनित्य आहे व पुरुषार्थसाधक नाही, असें समजतांस्पर्णा हे मुमुक्षु पर-
ब्रह्माच्या शोधार्थ निघाले. पिप्पलाद हे वेदांतविद्येत परम निष्णात आहेत,
असें त्यांनी ऐकिलें होतें; तेव्हां 'ब्रह्माचें स्वरूप काय, ब्रह्म म्हणजे काय,
तें नित्य कसें, जें नित्य त्यालाच ब्रह्म कां म्हणतात,' इत्यादि प्रश्नांचा उलगडा
करून घेण्यासाठी व ब्रह्मरूप समजल्यावर त्याच्या प्राप्त्यर्थ भगीरथ प्रयत्न
करावा, हा संकल्प सिद्ध करण्यासाठी ते पिप्पलाद मुनीला शरण गेले. त्यांना
हृद भरंवसा होता कीं, हे शुनि आपल्या सर्व शंकांचा निरास करून आपल्याच
ब्रह्मस्वरूप समजून देतील, मंत्रांतील 'अन्वेयमाणाः' याचा असा अर्थ आहे.
असो; हे सहा मुमुक्षु आभंगांत शिरले, ते मोठ्या विनीत वेपारें शिरले.

शिष्य—म्हणजे !

सिद्धान्दी—ब्रह्मवेत्ता गुरू हा प्रत्यक्ष आग्नि आहे, असें समजून त्याच्या
पूजनाचेंनाप्रीत्यर्थ हा नूतन शिष्यांनीं समिधा घाण केल्या होत्या. समिधा
म्हणजे एक प्रकारची भेटच होय. शिवाय समिधा घेऊन जाणें म्हणजे
'आम्हीं पूर्ण वैराग्यशील आहों' हे मुचविणें होय. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा
ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ
यथाकामं प्रश्नान्पृच्छत यदि विज्ञा-
स्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—ह तान् सः ऋषिः उवाच (हा शिष्यांत आलेले
पाहून व त्यांचा हेतु ऐकून भगवान् ऋषि म्हणाले) भूयः एव तपसा,
ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ (पुनः तुम्हीं एक वर्षपर्यंत
येथे तप करा, ब्रह्मचारिव्रतानें रहा आणि श्रद्धापूर्वक सेवा करा) यथा
कामं प्रश्नान् पृच्छत (तुम्हांला जे प्रश्न स्वेच्छेनें विचारावयाचे असतील,
ते प्रमुक्तमनानें विचारा) यदि विज्ञास्यामः सर्वं वः वक्ष्यामः ह, इति
(जर आम्हांस उत्तरें विदित असतील, तर तीं आम्ही मोकळ्या मनानें
तुम्हांस सांगूं. याप्रमाणें आचार्य बोलले.)

सारांश, एक वर्षपर्यंत (कांहीं काळपर्यंत) तपश्चर्येनें, ब्रह्मचर्यव्रतानें
भद्रापुरःसर गुरुजींच्या येथें राहणें, म्हणजे पुढें अधिकार प्राप्त झाल्यावर शिष्यास
ब्रह्मविद्या भवण करण्याची योग्यता प्राप्त होते. ॥ २ ॥

तानेवमुपगतान्द स किल ऋषिस्त्वाच भूयाः पुनरेव यथापि
यूयं पूर्वं तपस्विन एव तपसेन्द्रियसंयमेन तथाऽपीह विशेषे-
पतो ब्रह्मचर्येण भ्रष्टया चाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽऽदरवन्तः संव-
त्सरं कालं संवत्स्यथ सम्यग्गुरुशुभ्रपापराः सन्तो वत्स्यथ ।
ततो यथाकामं यो यस्य कामस्तमनतिक्रम्य यथाकामं यद्वि-
षये यस्य जिज्ञासा तद्विषयान्प्रश्नान्ब्रूवत । यदि तद्युष्मत्पृष्ठं
विज्ञास्यामः । अनुद्धतत्वप्रदर्शनार्थो यदि शब्दो नाज्ञानसंशयार्थः
प्रश्ननिर्णयादवसीयते । सर्वं ह वो वः पृष्ठं वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—याप्रमाणे हे सदा शिष्य ब्रह्मज्ञानाप्रार्थित्य आले आहेत, असें
पाहून व ऐकून भगवान् विष्णूनाद त्याच म्हणालेः—जरी तुम्ही सर्वांनी येथे
येण्याच्या पूर्वी तपश्चर्या केली आहे, तथापि आतां या आश्रमांत एक वर्षपर्यंत
आणली तुम्हांस तपश्चर्या म्हणजे इंद्रियसंयमनाचा अभ्यास केला पाहिजे.
विशेषतः ब्रह्मचर्याची जाणति व आदरपूर्वक भक्ता म्हणजे आस्तिक्य बुद्धि
यांचा स्वीकार केला पाहिजे.

शिष्य—ब्रह्मचर्य म्हणजे जीविषयक स्मरण व कीर्तन (चर्चा), त्यांच्या
चरोवर मीढा, गुह्य भाषण, जिया किंवा त्यांचे शवभाव पाहणे, त्यांच्या
विषयी किंवा त्यांच्याशी संकल्प करणे, निश्चय करणे, इत्यादि सर्व कर्मे
(सर्व व्यवहार) बर्ज केले पाहिजेत. तसेच गुरु सांगतील, त्यावर खादर
भक्तांश हवी.

सिद्धान्ती—सारांश; नैतिकप्रतापे राहून गुरुपरी शिष्याने गुरु-सेवा-तत्पर
असावे लागते, असे; याप्रमाणे सेवा करित आमच्या आश्रमांत एक वर्षभर-
पर्यंत असावे, असे मुनींनी सांगितले. ते पुढे म्हणालेः—नंतर ज्याला जो प्रश्न
विचारावाचा यात असेल, त्याने तो प्रश्न खुशाल विचारावा. कोणत्याही
विषयासंबंधे प्रश्न विचारण्याला प्रत्यवाय नाही. जर तुम्ही विचारलेल्या
प्रश्नांची उत्तरे आम्हांस विदित असतील तर—

शिष्य—म्हणजे या मुनींना ब्रह्मविषयाविषयी पूर्णज्ञान नव्हते की काय ?
'जर' हा शब्द संकेतार्थ मुचवितो. तात्पर्य असे दिसते की मुनींस कोठे
अज्ञान व कोठे संशय, असा प्रकार होता. पण असे असं नये.

सिद्धान्ती—अरे ! सर्वशक्य मुनींस कसला संशय किंवा कसले अज्ञान ?
केवळ उपचाराचे व विनयशीलता प्रकट करण्याचे हे झाले आहे. कारण पुढे
शिष्यांनी जे प्रश्न विचारले, त्यांची यात्र व समग्र उत्तरे मुनींनी सहज देऊन
शिष्यांच्या संशयांचा निरासपूर्वक निर्णय केला आहे. ते म्हणाले—त्याचा
वात्पर्याय हा की 'तुम्ही जे जे प्रश्न विचारात त्यांची आम्ही यथार्थ
उत्तरे देऊ, ' मुनींचे माषण विनयपूर्ण आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

अथ कवन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ ।

भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥३॥

अन्वय व अर्थ—अथ कवन्धी कात्यायनः उपेत्य पप्रच्छ (नतर कवन्धी नामक कात्यायनानें मुनीजवळ जाऊन प्रश्न विचारलाः) भगवन् ! कुतः ह वै इमाः प्रजाः प्रजायन्ते (भगवन् ! ह्या सर्व प्रजा, जीव, विशेषतः मनुष्यजीव—कोणापासून निर्माण होतात ?)

सारांश, ' जीवांचा मूळ निर्माता कोण ? असा पहिला प्रश्न आहे. ॥ ३ ॥

अथ सद्यत्सरादूर्ध्वं कवन्धी कात्यायन उपेत्योपगम्य पप्रच्छ पृष्टवान् । हे भगवन्कुत कस्माद्वा वा इमा ब्राह्मणाद्या प्रजा प्रजायन्त उत्पद्यन्ते । अपरदिद्यावर्मणो. समुच्चितयोर्वत्कार्यं या गतिस्तद्वक्तव्यमिति तदर्थोऽप्य प्रश्न ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—एष क्वांची अवधि सपत्यानंतर कवन्धी कात्यायन मुनींच्या जवळ गेला आणि विनवपूर्वक विचारला झाला. हे भगवन् ! ह्या ब्राह्मणादि चतुषणीतीक प्रजा कोण उत्पन्न करितो ? जीवांची उत्पत्ति होते तिचा निया मक व आद्य कर्ता कोण ? जीवत्व हें काय आहे व याचा कर्ता कोण आहे ?

शिष्य—भगवन् ! परब्रह्माचा शोध करण्यासाठी उल्लुख झालेल्या कवर्चानें हा काय प्रश्न विचारला ? याचा परब्रह्माशी, मुख्य विषयाशी, काय संबंध आहे ?

सिद्धान्तां—या प्रश्नाचा भावार्थ तुझ्या लक्षात आला नाहीं, ओ ! जीवांव- द्या प्राप्त होते ती पूर्व कर्मांच्या सच्चितानें होते. कर्मांचा ज्ञानपूर्वक सन्यास झाला म्हणजे कर्म संपतें, हें तुला विदित असावयाच पाहिजे. असे, कर्म झालें म्हणजे त्याचें कार्य अवघा पल उत्पन्न व्हावयाचें, हा वैदिक सिद्धांत निराबाध आहे. आता प्रश्न असा आहे की, नुसतें वैदिक कर्म केळें असता पल निष्पत्ति काय होते व कर्मकर्त्याला कोणत्या मार्गानें स्वर्गलोकीं जावें लागतें : ह्याचा निर्णय करून घ्यावा व त्याचप्रमाणें ज्ञानपूर्वक म्हणजे सगुण ब्रह्मार्थें ज्ञान करून घेऊन सदृपासनापूर्वक वैदिक कर्म केळें असता कर्त्याला पलप्राप्ति काय होते व त्याला कोणत्या मार्गानें स्वर्गलोकीं जावें लागतें, हेही समजून घ्यायें, असा प्रश्नाचा भावार्थ आहे.

पूर्वपक्षां—हें कशावरून म्हणतां तुम्ही ?

सिद्धान्ती—पुढे अत्र येतील, त्यात आम्ही म्हणतो, त्याचें स्पष्टीकरण आहे. पुढचा मार्गचा सदर्थ पाहून अर्थ करावयाचा हा सप्रमाण सोदता कामा नये, सारांश, ज्ञानकर्म—समुपपाचा परिणाम काय होतो, हा प्रश्न आहे.

पूर्व०—यरे; एष याचा प्रकृत विषयाची काय संबंध आहे,—ब्रह्मविचारांत कर्मांची किंवा ज्ञानकर्म—समुच्चयाची विवेचना कशाळा ?

सिद्धान्ती—ही विवेचना यथार्थ झाली झणजे नुसत्या कर्मांचा किंवा शानाशी समुचित झालेल्या कर्मांचा तिटकारा उत्पन्न होतो. कर्मस्वरूप समजले झणजे विवेकासह वैराग्य प्राप्त होतें आणि ब्रह्मज्ञानाचा अधिकार प्राप्त होतो. सारांश, वैराग्यप्रतिपादनासाठी हा प्रश्न आहे.

पूर्व०—तरीपण ही संगति जुळत नाही. प्रभांत कर्मांचें किंवा समुचित कर्मांचें नांवही नाही. सृष्टि कशी उत्पन्न होते, हा प्रश्न आहे. व हा प्रश्न ब्रह्मप्रकरणांत अप्रस्तुत आहे, असें आमचें म्हणणें आहे.

सिद्धान्ती—अहो ! सृष्टीचें निमित्त बुद्धें करून परमवैराग्यानें परिपूर्ण असणाऱ्या परब्रह्माचें प्रतिपादन करण्याचा व उत्कृष्ट सांगण्याचा ॥ प्रक्रम आहे. श्रुति सामर्थ्यानें काय म्हणत आहे, हें येका झणजे तुमचें वृत्तांतच कळेल कीं धृतीनें अनुसरलेला मार्गच बरोबर आहे. असो, आतां येथून सृष्टि कशी होते, या प्रश्नाला उत्तर देण्यास मुखात होत आहे ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स
तपोऽस्तप्यत; स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते ।
रयिं च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यत
इति ॥ ४ ॥

अन्वय च अर्थ—तस्मै स ह उवाच (या प्रश्नकर्त्याला मुनींनीं उत्तर दिलें :) प्रजाकामः वै प्रजापतिः (प्रजापतीला सृष्टि उत्पन्न करावी अशी इच्छा उत्पन्न झाली) सः तपः तप्त्वा सः मिथुनं उत्पादयते (म्हणजे तो तप करून एक जोडपें उत्पन्न करितो) रयिं च प्राणं च (रयि=मन व प्राण=मग्नि, सामर्थ्य, हें तें जोडपें होय.) एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यतः इति (ह्या दोन वस्तु, हें मिथुन अनेक स्वरूपाच्या प्रजा उत्पन्न करील, असें समजून प्रजापतीनें हें मिथुन निर्माण केले.)

सारांश, प्रजापतीनें तपःसामर्थ्यानें एक असें मिथुन उत्पन्न केले कीं जें अनंत प्रकारची सृष्टि उत्पन्न करण्यास योग्य होतें. ॥ ४ ॥

तस्मा एव पृथ्वते स होवाच । तत्पाकरणायाऽऽह ।
प्रजाकामः प्रजा आत्मनः सिद्ध्युर्वै प्रजापतिः स्यात्तमा सज्ज-

गत्स्वस्थामीत्येव विज्ञानवान्यथोक्तकारी तद्भावमावित कल्पादौ निवृत्तो हिरण्यगर्भः सृज्यमानानां प्रजानां स्थावरजङ्गमानां पति सज्जन्मान्तरमावितं ज्ञानं श्रुतिप्रकाशितार्थविषयं तपोऽन्वालोचयदत्प्यत । अथ तु स एव तपस्तप्त्वा भूत ज्ञानमन्वालोच्य सृष्टिसाधनभूत मिथुनमुत्पादयते मिथुनं द्वंद्वमुत्पादितवान् । रथिं च सोममर्चं प्राणं चाग्निमक्षारमेतावग्नीषोमावज्जन्मृतौ मे मम बहुधाऽनेकधा प्रजा करिष्यत इत्येव सचिन्त्याण्डोत्पत्तिक्रमेण सूर्याचन्द्रमसावकल्पयत् ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—शप्रमाणे कवचीचा प्रभ येकून त्याची बिशया तूत करणा सार्डी आचार्य म्हणालेः—हे शिष्या, सर्व प्रजांची उत्पत्ति करणारा व त्याचें संरक्षण करणारा प्रजापति इच्छा करिता झाला कीं, आपण आपल्या स्वरूपापासून सृष्टि उत्पन्न करावी. याप्रमाणें सकल करून तो तपश्चर्या म्हणजे तो सक्ती पूर्ण करणाऱ्याची सिद्धता करूं लागला म्हणजे पूर्वं कल्पात जशी सृष्टि होती, तशीच आपल्या मनामध्ये उत्पन्न करून तिचें स्पष्ट चित्र आपल्या मनामध्ये ठेविता झाला.

शिष्य—हा प्रजापति म्हणजे कल्याण्या प्रारंभी उत्पन्न झालेला हिरण्यगर्भ होय. असेंच ना !

सिद्धान्ती—होय. 'मी प्रजापति आहे, सर्वांचा आत्मा आहे,' अशी उपासनेच्या काळात असणारी भावना दृढ करून ज्ञानाचा आणि कर्माचा समुच्चय करणारा हा परमेश्वर असतो. अर्थातच जे स्थावर आणि जगम पदार्थ उत्पन्न करावयाचे त्याचा हा पति म्हणजे स्वामी असतो. हा महाशक्ती असतो म्हणून त्याला पूर्वकल्पातील कार्यकारणात्मक सर्वांचे बंधास्थित ज्ञान अर्घतें आणि स्फुरण पावणाऱ्या नित्य वेदानें सर्व चराचर वस्तूवर प्रकाश पाडिला असल्यामुळे त्याच्या एकाग्र मनात सहज उत्पन्न झालेले ज्ञान दृढतर होतें. हाच हिरण्यगर्भ होय. अथवा हिरण्यगर्भरूपानें हा अवतीर्ण होतो. पूर्वकल्पात याचा ज्ञान असल्यामुळे जे संस्कार झालेले असतात, ते स्वरूपतः विरमण्याची असल्यामुळे त्याचें चिंतन करू लागल्याबरोबर पूर्वसंस्कार उद्बुद्ध म्हणजे जाग्रत होतात आणि पूर्वकल्पाची सर्व व्यवस्था याच्या ध्यानांत येते.

शिष्य—म्हणजे 'मी प्रजा उत्पन्न करीन' असा विचार कल्याण्या प्रारंभी सर्वोत्तम हो हिरण्यगर्भ त्याच्या मनात येतो आणि श्रुतीने 'तो तर करिता झाला' असे म्हटलें आहे, त्याचा अर्थ असा समजावयाचा कीं, पूर्वकल्पात सृष्टिअवस्थेचें नियम समजून घेऊन ते अथवा पाळिले असल्यामुळे त्याच्या अतःकरणांत जे जे संस्कार दृढ झालेले असतात ते सर्व या तपानें म्हणजे चिंतनानें जाग्रत होतात. म्हणजे भुवनें जे अर्थ प्रकाशित केला आहे, जे नियम प्रकट केले आहेत ते

विषय होतात ज्याचे, असे ज्ञान प्राप्त होते. सारांश पूर्व-कल्प-संस्काराने हिरण्यगर्भाला सर्वप्रकाशक वेदाचे ज्ञान होते. असेच म्हणावयाचे ना ?

सिद्धान्ती—होय. येथे इतकेंच ध्यानांत ठेव कीं, हिरण्यगर्भ प्रजाकाम झाला (प्रजा उत्पन्न करावी असे त्याला वाटले) म्हणजे त्याचे ठिकाणी ज्ञान आणि कर्म यांच्या बीजांचा समुच्चय होऊन व उत्पन्न झालेला संस्कार उद्भूत होऊन तो सर्वात्मा असूनही प्रजांचा स्वामी होतो. अगो; सर्वार्थप्रकाशक वेदाचे ज्ञान होऊन ते दृढ झाले म्हणजे प्रथमतः ॥ ज्ञानकर्मांनी समर्थ असणारा प्रजापति सृष्टीचा विस्तार करण्याला मुख्य साधन असणारे एक मिथुन उत्पन्न करितो.

शिष्य—या मिथुनाचे अथवा दोन वस्तूंचे स्वरूप कसे ?

सिद्धान्ती—हे मिथुन रयि आणि प्राण यांनी घटित होते. रयि म्हणजे सोम अथवा अन्न होय. प्राण म्हणजे अग्नि अथवा अन्न भक्षण करणारा भोक्ता होय. हे अग्नीशोम (अग्नि आणि सोम) होत. किंवा सूर्य-चंद्र होत. अग्नि (सूर्य) हा खाणारा आणि सोम हे अन्न (खाण्याचा पदार्थ), याप्रमाणे प्रथम सूर्य-चंद्ररूपी मिथुन उत्पन्न करून त्यांचा आत्मा आपण (प्रजापति) होतो. त्याचा सावसेकल्प असा असतो कीं, हे मिथुन अनेक प्रकारच्या प्रजा उत्पन्न करील. अगो; प्रथमतः तो एक अंडे निर्माण करितो आणि नंतर सूर्य चंद्र उत्पन्न करितो.

शिष्य—रयि याचा अर्थ घन, सर्व उपभोगाचे पदार्थ, असा आहे.

सिद्धान्ती—आणि या भोग्य पदार्थाचा चंद्रकिरणांशी नित्य संबंध असतो म्हणून रयीला चंद्र असे लक्षणें म्हटले आहे. याचप्रमाणे परमेश्वर अग्नि होऊन प्राण्यांच्या शरीरांत वास्तव्य करितो आणि असपचनावे कार्य घडवून आणितो, असे स्मृति (भगवद्गीता) सांगते म्हणून प्राणाळा अग्नि असे म्हटले आहे. अग्नि हा सूर्य आहे. असे श्रुतिवाक्यावरून स्पष्ट होते. म्हणून प्राणाळा अग्नि किंवा सूर्य असे म्हटले. तात्पर्य प्रजा उत्पन्न करावी असा सकल्प झाल्याबरोबर हिरण्यगर्भाला पूर्व कल्पाचे ज्ञान उद्भूत झाले. नंतर स्वसंकल्पसिद्धीसाठी सूर्य चंद्र अथवा भोग्य वस्तु आणि त्याचे भोक्ते याचे मूळ स्वरूप जे सूर्य-चंद्र मिथुन ते त्याने उत्पन्न केले. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा

एतत्सर्वं यन्मूर्ते चामूर्ते च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥५॥

अन्वय व अर्थ—आदित्यः ह वै प्राणः, रयिः एव चंद्रमाः (येथे आदित्य हा प्राण आहे. रयि म्हणजे चंद्र होय.) रयिः वै

एतत् सर्वं यत् मूर्तं च अमूर्तं च (येथें दिसणारें सर्वं वस्तुजात हें रयीच आहे. सर्वं मूर्तं व अमूर्तं वस्तु (साकार आणि निराकारवस्तु) रयीमध्यें अंतर्भूत होतात. तस्मात् मूर्तिः एव रयिः (म्हणून यज्ञयावत् मूर्त वस्तु रयि आहेत.)

सारास, आदित्य हा प्राण आणि रयि चंद्रमा आहे तरें सर्वं मूर्तामूर्त वस्तु भोग्य आहेत. म्हणून मूर्त वस्तु ह्या आवश्यक भोग्य पदार्थांत अंतर्भूत द्यातात. ॥ ५ ॥

तत्राऽऽदित्यो ह वै प्राणोऽत्ताऽग्निः । रयिरेव चंद्रमा । रयि रेवाग्न इति एव तदेतदेकमत्ता चान्न च प्रजापतिरेक तु मिथु नम् । गुणप्रधानकृतो भेदः । कथम् । रयिर्वा अन्न वा एत त्सर्वं किं तद्यन्मूर्तं च स्थूलं चामूर्तं च सूक्ष्मं च मूर्तामूर्तं अन्नन्नरूपे रयिरेव । तस्मात्प्रविभक्ताश्चमूर्ताश्चदन्यन्मूर्तरूपं मूर्तिं सैव रयिरमूर्तनाममानत्वात् ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—येथें आदित्य म्हणजे प्राण अथवा सर्व उपभोक्ता अग्नि आहे आणि सर्व भोग्य विषय रयि (चंद्रमा) आहेत रयि म्हणजे अन्न अथवा सोम होय प्यानात ठेव की अत्ता आणि अन्न हे उभयताही एकस्वरूपच आहेत कारण या उभयताचा आत्मा एकच प्रजापति आहे 'हें सर्व विश्व स्वतः आपण होऊन त्यात आपण प्रवेश करिता साळा.' अशी श्रुति आहे. याचें तात्पर्य भोग्य विषय आणि भोक्ता याचें उत्पादकत्व हिरण्यगर्भाकडे असून तोच हें सर्व विश्व नटून राहिला आहे. एक असूनही तो मिथुनरूपी साळा आहे. राजाराही तो आणि खाण्याचें अन्नही तोच आहे.

शिष्य—हें कसें बरें ? खाणारा आणि खाण्याचें अन्न हीं व्यवहारात भिन्न भिन्न दिसतात.

सिद्धान्ती—हें व्यवहारात खरें आहे. परमार्थत नाहीं. गुणप्रधान दृष्टीनें अभिन्न वस्तूत हा भेद उत्पन्न होतो

शिष्य—मळा काही समजळें नाहीं ?

सिद्धान्ती—हें पहा, मिळके म्हणून चराचर व मूर्तामूर्त पदार्थ आपल्याला या विधात दिसतात ते सर्व कोणाचे तरी खाण्यास उपयोगी पडणारे असतात. वायु हा पदार्थ अमूर्तच आहेना ? पण त्याचा भयंकारी आकाशासारखा कोणी तरी असतोच असतो हीच गोष्ट सोपाधिक आत्म्याचीही आहे जीवो जीवस्य जीवन (जीव हा दुसऱ्या कोणातरी जीवाचें खाणें असतें), असें आपण नेहमी पाहिले की नाहीं ? सारंग, हा जर अनुभव प्रत्यक्ष आहे तर चराचर

वस्तूला किंवा साकार आणि निराकार वस्तूला रवि म्हणजे अन्न म्हणण्यास काय प्रत्यवाय आहे ?

शिष्य—यत्र 'अन्न हं मात्र रवि आहे' असे कां म्हणतां ?

सिद्धान्ती—जेव्हां आपण मूर्त किंवा अमूर्त असा भेदाभेद करित नाहीं, त्यावेळीं रवि म्हणजे सर्व भोग्यजात निषय असे म्हणावयास काय हरकत आहे ? सर्व मूर्तामूर्त वस्तु किंवा स्थूलसूक्ष्म वस्तु रवीच होतात. अन्न होण्याची पात्रता सर्वांस आहे. हे लक्षांत ठेवून आपण मोर्ले लागलों म्हणजे सर्व वस्तु रविरूप होतात, पण त्यांचा खाणारा कोण ही गोष्ट लक्षांत ठेविऊं म्हणजे सर्वांस प्राण-रूपारही येत. आतां, अन्न आणि अन्न खाणारा असा गुणप्रधानभाव लक्षांत ठेवून पोळावयाचें म्हणजे सर्व मूर्त वस्तु रवि होतात. कारण, खाण्याची वस्तु गौण होते आणि खाणारा प्रधान होतो. खाणारानें खाण्याच्या सर्व वस्तु मूर्त स्वरूपाच्या असतात, हे ठळाही ठाऊक आहे. सारंग, रविस्वरूपानें पृष्ठी, जल, तेज, वायु आणि आकाश एक स्वरूप आहेत; पण त्यांत वायु आणि आकाश अमूर्त आणि बाकीचीं महाभूते मूर्त आहेत. म्हणून मूर्त वस्तूला मुख्यतः रवि या शब्दानें संबोधितें, परांत मिथुनावेळीं सूर्य हा भोक्त्याचें उपलक्षण आणि चंद्र हा भोग्य विषयाचें उपलक्षण आहे. प्रजापतीच्या दृष्टीनें सर्व वस्तूंचा अंतर्भाव रथीमध्ये होतो. आपल्या दृष्टीनें मूर्त वस्तूंचा मात्र अंतर्भाव सेधें होतो. पण सर्वत्र पदार्थ रथ्यात्मक व प्राणात्मक असतात, म्हणून रथीसच प्राणास मिळून य व्यक्तिः प्रजापतिश्च येतें, हे विसरूं नये. ॥ ५ ॥

तथाऽमूर्तोऽपि प्राणोऽन्ता सर्वमेव यत् प्राऽऽद्यं । कथं—

सिद्धान्ती—याचप्रमाणे अमूर्त असणारा प्राणही सर्वोपभोक्ता असून आद्य म्हणजे भोग्यवस्तु ही प्राणरूप होतात. म्हणजे अन्ता (भोक्ता) आणि आद्य (भोग्य-वस्तु) हीं वस्तूतः एकच आहेत. कसे तें ऐकः—

मंत्र सहावा.

अथाऽऽदित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्त्रिभिषु संनिधत्ते । यदक्षिणां यत्प्र-
तीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं
प्रकाशयति तेन सर्वांन्प्राणान्त्रिभिषु संनिधत्ते ॥६॥

अन्वय व अर्थ—अथ आदित्यः उदयन् प्राचीं दिशं प्रविशति
(कारण सूर्याचा उदय झाल्यावर तो पूर्वदिशेमध्ये प्रवेश करितो.)

तेन प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते (आग्निं सर्वं पूर्वं दिशेकडील प्राणास आपल्या किरणानीं व्यापून टाकितो,) यत् दक्षिणां, यत् प्रतीर्चां, यत् उदीर्चां, यत् अधः, यत् ऊर्ध्वं, यत् अंतरा दिशः, यत् सर्वं प्रकाशयति (तो दक्षिण पश्चिम, उत्तर, खाली, वर, भवातर दिशा या सर्व दिशात ज्या ज्या वस्तु असतात, त्यास प्रकाशित करितो.) तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते (आग्निं आपल्या सर्व प्रकाशित किरणानीं त्या त्या दिशात राहणाऱ्या प्राणास प्रकाशित करितो.)

सारांश, सूर्य सर्व दिशातील सर्व वस्तूंस प्रकाशित करितो म्हणून सर्व वस्तु आत्मवत् म्हणजे प्राणरूप करितो ॥ ६ ॥

अथाऽऽदित्य उदयन्नुद्गच्छन्प्राणिनां चक्षुर्गोचरमागच्छन्प्राचीं दिशं स्वप्रकाशेन प्रविशति व्याप्नोति । तेन स्वात्मव्याप्त्या सर्वास्तत्स्थानप्राणान्प्राच्यानन्तर्भूतान्तरश्मिषु स्वात्माय भासरूपेषु व्याप्तिमस्तु व्याप्तत्वात्प्राणिनः संनिधत्ते संनिधेशयति, आत्मभूतान्करोतीत्यर्थः । तथैव यत्प्रविशति दक्षिणां यत्प्रतीर्चां यदुदीर्चांमथ ऊर्ध्वं यत्प्रविशति यच्चान्तरा दिशं कोणदिशोऽघान्तरदिशो यच्चान्यत्सर्वं प्रकाशयति तेन स्वप्रकाशव्याप्त्या सर्वान्सर्वदिक्स्थानप्राणान्तरश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—सर्व वस्तु प्राणरूप कशा होतात ते पहा सूर्याचा उदय झाला, सर्व प्राण्यांच्या नेत्रास तो गाचर होऊ लागला, म्हणजे प्रथमतः तो पूर्व दिशेत प्रवेश करितो म्हणजे पूर्व दिशा आपल्या प्रकाशाने व्यापून टाकितो. याप्रमाणे आपल्या किरणानीं अथवा आपणच पूर्वं दिशा व्यापिली म्हणून तेथे राहणारे सर्व प्राणी (पूर्वेकडील सर्व प्राणी) आपल्या किरणामध्ये व्यापून टाकितो. म्हणजे आपल्या सर्वव्यापी प्रकाशाने त्यास अतर्बाध प्रकाशित करितो, प्रकाशरूप करितो, आत्मरूप करितो. याचप्रमाणे दक्षिण, पश्चिम, उत्तर, अघोदिशा, ऊर्ध्व दिशा, आग्नेयी इत्यादि चारी कोणदिशा, अवातर दिशा, यात असणाऱ्या सर्व वस्तु प्रकाशित करितो म्हणून त्या त्या सर्व दिशात राहणारे सर्व प्राणी आपल्या स्वरूपात अतर्भूत करितो. सारांश, सर्वांस प्राणरूप अथवा आत्मरूप करितो. तात्पर्य, यद्यथावत् वस्तु परमार्थतः प्राणात्मरूपच आहेत. मागच्या मंत्रात सर्व वस्तु अन्नरूप आहेत असे सांगितले तसेच, त्याच न्यायाने, या मंत्रात सर्व वस्तु प्राणरूप आहेत असे सांगितले ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते ।
तदेतदद्याऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थः—सः एषः वैश्वानरः विश्वरूपः प्राणः अग्निः उदयते (तो हा वैश्वानर आणि विश्वरूप असणारा प्राण अग्निरूपाने उदय पावतो.) तत् एतत् ऋचा अभ्युक्तं (हेच तत्त्व ऋग्वेदांतील मंत्राने सांगितले आहे,) ॥ ७ ॥

स एषोऽत्ता प्राणो वैश्वानरः सर्वात्मा विश्वरूपो विश्वान-
स्याद्य प्राणोऽग्निश्च स एषात्तोदयत उद्वृच्छति प्रत्यहं सर्वां दिश
आत्मसात्कुर्वन् । तदेतदुक्तं वस्तु ऋचा मन्त्रेणाप्यभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

सिद्धान्ती—तो हा प्रत्यक्ष असणारा भोका (सूर्य) प्राणरूप आहे. हा वैश्वानर आहे.

शिष्य—म्हणजे वेधे सर्व जीवांचा जो आत्मा त्याला वैश्वानर असे म्हणा-
वयाचें, होयना !

सिद्धान्ती—होय. हा सर्वांचा आत्मा असून विश्वरूप आहे म्हणजे वेधे आपल्याला व्हा अनंतविषय वस्तु दिवतात, त्यांचाही आत्मा तोच आहे. प्राणही तोच आणि अग्निही तोच आहे. त्याचा प्रति दिवर्चा उदय होऊन तो वर सांगितल्याप्रमाणे सर्व दिशांस प्राणरूप करितो. सारांश सर्वप्राणरूप आहे. हाच अर्थ ऋग्वेदांतील एका मंत्राने स्पष्ट केला आहे.

शिष्य—कोणता तो मंत्र !

सिद्धान्ती—ऐकः—॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं
तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः
प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—विश्वरूपं, हरिणं, जातवेदसं, परायणं, ज्योतिः एकं तपंतं (विश्वरूप, प्रकाशक, सर्वज्ञ, सर्वाधार, तेजस्वरूप, एकरूप, आणि तापद—असे हे अग्निस्वरूप ब्रह्मवेत्तांस दिसते—) सहस्ररश्मिः शतधा

वर्तमानः प्रजानां प्राणः एषः सूर्यः उदयति (हा अनंत किरणाचा, एक असून अनेक होणारा, सर्व उत्पन्न झालेल्या वस्तूचा आत्मा असणारा हा जो सूर्य, याचा उदय झाला आहे,) ॥ ८ ॥

विश्वरूपं सर्वरूपं हरिण रश्मिवत् जातवेदसं जातप्रज्ञान परायण सर्वप्राणाभ्रयं ज्योतिरेक सर्व-प्राणिनां चक्षुर्भूतमाद्वि-
तीय तपन्त तापक्रियां कुर्याणं स्वात्मानं सूर्य सूर्यो विज्ञात-
यन्तो ब्रह्मविद् । कोऽसौ य विज्ञातवन्तः । सहस्ररश्मिरने-
करश्मि शतधाऽनेकधा प्राणिभेदेन वर्तमानः प्राण प्रजानामुद-
यत्येष सूर्य ॥ ८ ॥

सिद्धान्ती—हा मग जग्वेदातीत आहे. यात सूर्याचे माहात्म्य सांगितले आहे. ॥ अर्थ—तो विश्वरूप आहे, तो स्वयंप्रकाश आहे यस्यावत् सर्व वस्तूंचे त्याला ज्ञान सहज प्राप्त झाले आहे. त्याच्या आभयाने सर्व प्राण विद्यमान असतात. तो प्रकाश स्वरूप आहे. त्याच्या स्वरूपात कोणत्याही प्रकारचा भेद नाही. तो अद्वितीय आहे. सर्व प्राण्यांचे चक्षु (नेत्र) तोच झाला आहे. सर्वांस अतर्बास उष्णता पुरविणारा तोच आहे हे सूर्याचे स्वरूप ब्रह्मवेत्त्याना मान समजते.

शिष्य—सर्वांना समजते हे शब्द मूळ असात नाहीत. मळा वाटते की पहिल्या अर्धातीत सर्व शब्द द्वितीया विमर्शामध्ये आहे, म्हणून आचार्यांनी या विमर्शाची अपरणा बाबून अर्थाची पूर्णता केली आहे. मग त्या दुसऱ्या अर्धात सर्व शब्द प्रथमात आहेत म्हणून त्याचा व पहिल्या विधेपनात्मक द्वितीय पदाचा अन्वय जुळणार नाही, म्हणून ही व्यवस्था आहे. हे टीक आहे. एव अर्थ स्वरूप ब्रह्मवेत्तास समजते तो कोण ?

सिद्धान्ती—हो सूर्य होय. याला सहस्र म्हणजे अनेक अथवा अनंत किरण असतात, या विज्ञात जितक प्राणी आहेत तितकी रूपे घेऊन ॥ अनंतरूपी होता, हा सर्व प्रजाना प्राण म्हणजे आत्मा आहे. सर्व अतर्बास व्यवहाराचे कारण आणि व्यवहाराचा नियामक हाच आहे. याचा उदय झाला म्हणजे सर्व प्राण्यांचे व्यवहार सुरू होतात. ॥ ८ ॥

यथासौ चन्द्रमा मूर्तिरश्रममूर्तिश्च प्राणोच्चाऽदित्यस्तदेवमे-
तन्मिथुनं सर्वं वयं प्रजा वरिष्यत इति । उच्यते—

शिष्य—मग हा, जे जे मूर्त आहे. त्याला आत्मा राखे अशी सदादिष्टी आणि यि म्हणजे अश्रम अर्थ मळा सांगितले या अर्थाचा प्रतिनिधि पद आहे, अर्थ ही अपरणा टाकिले. त्याचप्रमाणे अपूर्त जो प्राण तो मोक्षा आहे. आणि त्याचा

प्रतिनिधि सूर्य आहे, हेही आपल्या सांगण्यावरून मला समजले. तसेच सूर्य-
चंद्र मिथुन प्रजापतीने उत्पन्न केले आहे, हे आपले वचन मी श्रुतांत ठेवले आहे
व हे मिथुन सर्वात्मक आहे, हे मी विसरले नाही. आतां मला असे विचाराव-
याचे कीं, हे एकस्वरूपी असणारे मिथुन प्रजा उत्पन्न करण्यास कसे समर्थ झाले ?

सिद्धान्ती—याच प्रभावा धृति उत्तर देत आहे. ऐक—

मंत्र नववा.

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं
चोत्तरं च । तथे ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ।
ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनराव-
र्तन्ते तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रति-
पद्यन्ते । एष ह वै रयिः पितृयाणः ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थः—संवत्सरः वै प्रजापतिः (संवत्सर-वर्ष-माला
हा प्रजापति होय) तस्य दक्षिणं उत्तरं च अयने (त्याचे दक्षिण आणि
उत्तर असे दोन मार्ग आहेत) तत् ये ह वै तत् इष्टापूर्ते कृतं इति उपा-
सते, ते चान्द्रमसं एव लोकं अभिजयन्ते (आतां ग्राह्यादि वर्णांशील जे मुनि
अनित्य जे ते नित्य इष्टापूर्ते 'आहे असे समजून' उपासित करितात—जे लोक
अनित्य इष्टापूर्ताची उपासना कारितात ते लोक चंद्रलोकांमध्ये मात्र प्रवेश
करितात.) ते एव पुनः आवर्तन्ते (ते लोक मात्र पुनः पुनः जन्म-
मरणाच्या चक्रांत सांपडतात) तस्मात् एते प्रजाकामाः ऋषयः दक्षिणं
प्रतिपद्यन्ते (म्हणून हे संततीची इच्छा करणारे ऋषि—'स्वर्ग आहे
आणि तो यज्ञाने मिळतो.' अशी श्रद्धा असणारे गृहस्थ—दक्षिण मार्गाने
जातात,) यः पितृयाणः एष ह वै रयिः (ज्याला पितृयाण म्हणतात
तोच हा रयिरूप-अन्नरूप-चंद्रमा होय.)

सारांश, जे प्रजार्थी आहेत ते इष्टापूर्तादि यज्ञ करून चंद्रलोकांमध्ये जातात,
आणि जन्ममरणाच्या केन्त्यांत सांपडतात. हा चंद्रलोक म्हणजे रयि
(अन्न) होय. ॥ ९ ॥

तदेव कालः संवत्सरो वै प्रजापतिस्तन्निर्वर्त्यत्वात्संवत्सरस्य ।
चन्द्रादित्यनिर्वर्त्यतिथ्यहोरात्रसमुदायो हि संवत्सरस्तद्वान्यत्वा-
द्रयिप्राणमिथुनात्मक पयेत्युच्यते, तत्कथम्, तस्य संवत्सरस्य
प्रजापतेरयने मार्गौ द्वौ दक्षिणं चोत्तरं च । द्वे प्रतिदे दायने

पण्मासलक्षणे यात्र्यां दक्षिणेनोत्तरेण च याति सविता केचल-
 कर्मिणां ज्ञानसंयुक्तकर्मवतां च लोकान्विदधत् । कथं तत्,
 तत्र च ब्राह्मणादिषु ये ह वै तदुपासत इति क्रियाविशेषणो
 द्वितीयस्तच्छब्दः । इष्टं च पूर्वं चष्टापूर्तं इत्यादि कृतमेवो-
 पासते नाकृतं नित्यं ते चान्द्रमस चन्द्रमसि भव प्रजापते
 मिथुनात्मकस्यांशं रयिमद्यभूतं लोकमभिजयन्ते कृतरूपत्वाद्या-
 न्द्रमसस्य ॥ तत्रैव च कृतक्षयात्पुनरावर्तन्व इमं लोकं हीन
 तरं वा विशन्तीति श्रुतम् । यस्मादेव प्रजापतिमन्त्रात्मकं फलं
 त्वेनाभिनिर्वर्तयन्ति चन्द्रमिष्टापूर्तकर्मणैत आषय स्वर्गद्रष्टारं
 प्रजाकामाः प्रजार्थिनो गृहस्थास्तस्मात्स्वकृतमेव दक्षिण दक्षिणा
 यनोपलक्षितं चन्द्रं प्रतिपद्यन्ते । एष ह वै रयिरन्न यः
 पितृयाणं पितृयाणोपलक्षितश्चन्द्रः ॥ ९ ॥

सिद्धान्ता—प्रजापति हाच सवत्सर म्हणजे काळ होय. प्रजापतीने सवत्सर
 राला (वर्षाला) उत्पन्न केले म्हणून लक्षणा करून वर्षाला प्रजापति असे म्हटले
 आहे. अर्थातच येथे प्रजापति म्हणजे चंद्र आणि सूर्य यांचे मिथुन असे सम
 जन प्यावयाचे आहे. सवत्सरातील अहोरात्रीचा निर्माता सूर्य आहे. आणि
 तिथीचा नियामक चंद्र आहे. व तिथी आणि अहोरात्री या उभयतांच्या सह
 कारिताने सवत्सराची घटना होते. म्हणून चंद्रसूर्यरूपी मिथुनाने उत्पन्न
 झालेल्या सवत्सराला प्रजापति असे म्हटले. या प्रजापतिनिर्मित सवत्सराचे
 गमनमार्ग दोन आहेत. त्याला दक्षिण मार्ग आणि उत्तर मार्ग असे
 म्हणतात, हे सर्व-प्रसिद्ध आहे. हे प्रसिद्ध मार्ग दक्षिणायन आणि
 उत्तरायण हे होत, उत्तरमार्गाने सूर्य जाऊ लागला म्हणजे त्या काळाला
 उत्तरायण म्हणतात, आणि तो दक्षिण दिशेकडे वळला म्हणजे त्या
 मार्गाने जातो, त्याला दक्षिण-मार्ग आणि त्या काळाला दक्षिणायन म्हणतात.
 सूर्य दक्षिण मार्गाने जात असला म्हणजे तो केवळ कर्मठाचे कर्म-पलाची
 व्यवस्था करितो व उत्तर मार्गाने जाऊ लागला म्हणजे ज्ञान-पूर्वक कर्म
 करणाऱ्या तपस्याची कर्म-पल व्यवस्था करितो. केवळ वेदोक्त कर्म करणारे आहेत,
 उपासनापूर्वक वेदोक्त कर्म करितात ते लोक दक्षिण मार्गाने जातात. साराच,
 जे कोणी ब्राह्मणादि दक्षिण मार्गाने नेणाऱ्या देवतांची उपासना करितात,
 त्या लोकाना आप्याचा मार्ग पितृयाण आहे. हे लोक (म्हणजे केवळ
 कर्मांवर श्रद्धा ठेवणारे लोक) इष्ट आणि पूर्वं या चचळ किंवा अनित्य
 कर्मांची उपासना करितात, नित्याची करित नाहीत. ते इष्टपूर्वोचे उपासक
 चांद्रमस (प्रजापतीचे जे सूर्यचंद्रात्मक मिथुन आहे त्यातील चंद्राच्या अन्नाच्या)
 लोकामध्ये प्रवेश करितात, चंद्र म्हणजे मूर्त, रयि किंवा अन्न होय हे आपण

अन्वय व अर्थ—अथ उत्तरेण तपसा, ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया, विद्याया आत्मानं अन्विष्य, आदित्यं अभिजयन्ते (आतां दुसरे भयन किंवा दुसरा मार्ग म्हणजे उत्तरायण होय. तप, ब्रह्मचर्य, श्रद्धा, आणि विद्या याच्या साहाय्याने प्राण-स्वरूप समजून घेणारे मुनि आदित्य लोकाची प्राप्ति करून घेतात. एतत् वै प्राणानाम् आयतनं, एतत् अमृतं, एतत् अभयं, एतत् परायणं (आदित्य हा प्राणाचे वसतिगृह आहे. हा अमृत देणारा, अभय उत्पन्न करणारा आणि उत्तम प्रकारचा आश्रय असणारा आहे.) एतस्मात् न पुनः आवर्तन्ते (आदित्य लोकाची प्राप्ति झाली असता पुनर्जन्म येत नाही.) इति एषः निरोधः (असा ॥ नियम ठरलेला आहे.) तत् एषः श्लोकः (त्याच्या सबधाने हा श्लोक आहे.)

सायण, निष्काम तप, निष्काम ब्रह्मचर्य, निष्काम श्रद्धा आणि विद्या, याचा दृढ आश्रय केला असता प्राणरूप आदित्य लोकाची प्राप्ति होते. प्राणरूपाव प्राप्त होतं. म्हणून पुन. जन्म घेण्याचें कारण उरत नाही ॥ १० ॥

अयोत्तरेणायनेन प्रजापतेरथ प्राणमचारमादित्यमभिजयन्ते । केन । तपसंद्रियजयेन विशेषतो ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्याया च प्रजापत्यात्मविषययाऽऽत्मानं प्राणं सूर्यं जगतस्तत्स्थुपधान्विषयाहमस्मीति विदित्याऽऽदित्यमभिजयन्तेऽभिप्राप्नुवन्ति । एतद्वा आयतनं सर्वप्राणानां सामान्यमायतनमाभयम [ए] तदमृतमयिनाशि, अमयमत एव नयधर्जितं न चन्द्रवत्क्षयवृद्धिभयवदेतः परायणं परा गतिर्घिद्यायतां कामिणां च ज्ञानयतामेतस्मात् पुनरावर्तन्ते यथेतरे केयलकर्मिण इति यस्मादेपोऽपिदुषां निरोध आदित्यादि निरुद्धा अपिद्वांसो नैते सवस्तस्मादित्यमात्मानं प्राणमभिप्राप्नुवन्ति । ख हि सवस्तस्मात्काळात्माऽपिदुषा निरोधः । तत्तन्नास्मिन्नर्थं यप श्लोको मन्त्र ॥ १० ॥

सिद्धान्ती—या नंतर उत्तरायणाचा विचार करावयाचा. उत्तरमार्ग हा एक गमनमार्ग म्हणजे प्राणरूप जो सप्त-भोक्ता आदित्य त्याचे स्वरूप आहे आदित्य हा प्रजापतीचा एक अंश आहे. असे आपण मागे ठरविले आहे. या आदित्याची किंवा उत्तर मार्गाची काही जोड प्राप्ति करून घेतात.

शिष्य—ही कशी ?

सिद्धान्ती—इतिदिवस करून तपभर्षा करणे, विशेषतः ब्रह्मचर्याचे नेटिके आचरण करणे, श्रद्धा-पूर्व मत्तवे, शान-ध्यादन करणे.—

शिष्य—कसळें ज्ञान संपादन करावयाचें ? किंवा कथाविपर्या अद्वापूर्ण असावयाचें ?

सिद्धान्ती—सर्व चराचर विश्वाचा प्राण (नियामक) असणारा जो सूर्य हा प्रजापतीचा अंश आहे. तो ज्या प्रजापतीचा अंश आहे त्यावर अद्वा ठेवणें आणि 'मीच तो प्रजापति आहे' असें तादात्म्यज्ञान करून घेणें, ही विद्या होय. असे, निष्काम तपादि साधनांनीं जे लोक विश्वप्राण जो आदित्य त्याचा आराधना करितात ते आदित्य लोकाची प्राप्ति करून घेतात. हा सूर्य चराचर वस्तूंचा प्राण आहे.

शिष्य—या आदित्याचें स्वरूप काय ?

सिद्धान्ती—हें स्वरूप तर सर्व प्रसिद्ध आहे. आदित्य हा सर्व प्राणांचें सामान्य आश्रय (आश्रयस्थान) आहे.

शिष्य—सामान्य आश्रयस्थान म्हणजे समष्टिरूप कीं काय ? हिरण्य-गर्भ समष्टिरूप आहे. हा विश्वाचा प्राण आहे. तोच हा आदित्य कीं काय ?

सिद्धान्ती—होय. आदित्य हा प्रजापतीचा अंश आहे. आणि तो निर्विकार आहे. आणि चंद्र (अन्न) विकारी आहे, हें आपण आतां इतक्यांतच ठरविलें आहे. असे, आदित्य हा अविनाशी असून भयशून्यता देणारा आहे. चंद्राप्रमाणें आदित्याला क्षयवृद्धीची उपाधि नाही. म्हणून तेथें कोणत्याही प्रकारचें भय नसतें. तसेंच आदित्य हा केवळ उपासकांची व उपासनेसह कर्म करणाऱ्या लोकांची अेष्ठ गति आहे. केवळोपासक आणि ज्ञानकर्मांचा समुच्चय करणारे उपासक यांचा इष्टतम पुरुषार्थ म्हणजे आदित्य लोकांची प्राप्ति होणें हा होय. येथें प्राप्त झालेला पुरुष पुनः परत येत नाही. त्याचें जन्म-मरण संपतें. केवळ कर्मठ लोकांना जन्ममरणाची यातायात मोगावी लागते, त्याप्रमाणें आदित्यात्मक लोकांस या यातायातीची उपाधि नसते.

शिष्य—यावरून हें ठरवून होतें कीं, जे उपासनाशून्य आहेत त्या लोकांस आदित्याची प्राप्ति केव्हांही व्हावयाची नाही. त्यांस आदित्यरूपी जो आत्मा त्यांचें ज्ञानही व्हावयाचें नाही, असा एक सर्वव्यापी नियम आहे. तात्पर्य, संवत्सररूपी कालात्मा याप्रमाणें अज्ञानी लोकांचा निरोध करितो.

सिद्धान्ती—बरोबर आहे. हाच अर्थ समर्थन करणारा मंत्र पुढें सांगितला आहे, त्याचें काळजीपूर्वक मनन कर ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे
अर्धं पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं
सप्तचक्रे पट्टर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—दिवः परे अर्धं पुरीषिणं, पञ्चपादं, द्वादशाकृतिं, पितरं आहुः (आकाशाच्या—भंतरिक्ष लोकाच्या—पृथ्वीकडे असणारा जो संवत्सर आहे, तो उदकपूर्ण असून त्याला पांच पाय व वारा अवयव असतात, आणि तो सर्व जगाचा उत्पादक आहे, असे ज्ञाते लोक म्हणतात.) अथ उ इमे अन्ये परे विचक्षणं सप्तचक्रे पट्टरे अर्पितं इति आहुः (आतां कांही दुसरे काळवेळे पंडित असे म्हणतात कीं संवत्सर हा सर्वज्ञ आहे आणि तो सप्तचक्रांच्या व सहा भरांच्या रथामध्ये बसलेला आहे.)

सारांश, संवत्सराचा कांही लोक पांच पाय आणि वारा अवयव आहेत असे म्हणतात, व कांही दुसरे लोक तो सप्तचक्रांच्या व सहा अरा असणाऱ्या रथांत बसला आहे असे म्हणतात.

पञ्चपादं पञ्चतयः पादा इत्यास्य संवत्सरात्मन आदित्यस्य तैरसौ पादैरियतुंभिरायतते । हेमन्तशिशिरावेकीकृत्येयं कल्पना । पितरं सर्वस्य जनयितृत्वात्पितृत्वं तस्य, तं द्वादशाकृतिं द्वादशमासा आकृतयोऽथयथा आकरणं याऽययधिकरणस्य द्वादशमासैस्तं द्वादशाकृतिं दिवो ब्रुलोकत्पर ऊर्ध्वेऽर्धे रथाने वृत्तीयस्यां दिव्यत्वार्थः । पुरीषिणं पुरीषवन्तमुदकवन्तमाहुः कालविदः । अथ तमेवान्य इम उ परे कालविदो विचक्षणं निपुणं सर्वज्ञं सप्तचक्रे सप्तद्वयरूपेण चक्रे सततं गतिमति कालात्मनि पट्टरे पट्टतुमत्याहुः सर्वमिदं जगत्कथयन्ति । अर्पितमरा इय रथनामो निविष्टमिति । यदि पञ्चपादो द्वादशाकृतिर्यदि वा सप्तचक्र पट्टरः सर्वथाऽपि संवत्सर कालात्मा प्रजापतिश्चन्द्रादित्यलक्ष्मणोऽपि जगतः कारणम् ॥ ११ ॥

सिद्धान्ती—संवत्सरात्मक असणाऱ्या आदित्याला पांच पाय आहेत असे म्हणतात.

शिष्य—हे पांच पाय कोणते ?

सिद्धान्ती—येच पाय म्हणजे ज्ञान होय. वर्षाचे सहा ऋतू असतात, हे ज्ञान राज्य आहे. त्यापैकी हेमंत आणि शिशिर हे दोन ऋतू एक केले म्हणजे

वसंत, ग्रीष्म, वर्षा, शरत्, आणि हेमंत असे पांच ऋतु शिलक राहतात. या पांच पायांनी संवत्सर भ्रमण करीत असतो. याच्या पासूनच सर्वोची उत्पत्ति झाली आहे म्हणून त्याला 'सर्व-पिता' असें म्हटलें आहे. वर्षातील द्वादश मास हे त्याचे अवयव होत.

शिष्य—द्वादशाकृति हा समास कसा सोडवावयाचा ? बारा आहेत आवाहनाचीं नांवे ज्याचीं किंवा बारा रीतीनें अवयवीकरण (विभाजन, झालें आहे ज्याचें) यांपैकी कोणता प्रकार ठीक आहे ?

सिद्धान्ती—दोन्हीही व्याकरण—मान्य आहेत व उभयतांचा अर्थ ही एकच आहे. असो, हा संवत्सर अंतरिक्ष लोकांच्या पळीकडे म्हणजे तिसऱ्या लोकांत आहे, स्वर्लोकांत आहे. हा पुरीपर्वत म्हणजे उदकर्वत आहे, आदित्यापासून पर्जन्यवृष्टि होते म्हणून त्याला उदकर्वत असें म्हटलें. तात्पर्य, या संवत्सरात्मक आदित्याला पांच पाय व बारा अवयव (अथवा बारा नांवे) असून हा पर्जन्याचा उत्पादक आणि सर्व चराचरांचा जन्मदाता आहे, असें कालतत्त्वेचे (ज्योतिषी) म्हणतात; पण दुसरे ज्योतिषी असें म्हणतात की हा संवत्सरात्मक आदित्य सर्वश असून सात चाकें असणाऱ्या रथांत बसलेला आहे.

शिष्य—सूर्याच्या रथाला सात घोडे असतात म्हणून त्याला सात चाकें असतात, असें म्हणावयाचें की काय ?

सिद्धान्ती—येथे चक्र याचा अर्थ अक्ष असा आहे. चाकाचा संबंध येथे नाही. नित्य गमन करणारा जो काळ त्याचा आत्मा आदित्य होय. याच्या रथाला षड्भुज सहा अरे आहेत. या सर्वश सप्तचक्री आणि षडरी आदित्यामध्ये हे सर्व जगत् अर्पण झालेले आहे. रथाच्या गुंण्यामध्ये जशा त्याच्या अणु जाकन मिळतात, त्याप्रमाणें सर्व जगत् या आदित्यामध्ये अर्पित झालेले आहे.

शिष्य—येथे दोन मते दिसतात. संवत्सरात्मक आदित्याला कोणी पंचपादी व द्वादशावयवी म्हणतात आणि कोणी त्याला सप्तचक्री आणि षडरी म्हणतात. मग या दोन मतांची एकवाक्यता कशी व्हावयाची ?

सिद्धान्ती—येथे केवळ कल्पनामेदमात्र आहे. हेमंतशिथिर एक करून पांच ऋतु म्हटले काय ? किंवा ते विभक्त करून सहा म्हटले काय, तात्पर्य एकच आहे. पहिल्या मतांत माहिऱ्यावर अवयवांचें रूपक केले आहे आणि दुसऱ्या मतांत सतत गमन करणें हा आदित्याचा गुण घेतला आहे, इतकेंच. संवत्सराच्या स्वरूपांत कांही एक फरक नाही. तो काळत्मा आहे. चंद्रास्तित्यानीं तो पट्टित होतो आणि तो सर्व जगतांचे कारण आहे. या त्याच्या स्वरूपासंबंधानें दोन्ही मतांत एकवाक्यताच आहे. दिसण्यांत मात्र धर्म निराळे, पण धर्मां जो संवत्सर तो एकच आहे. हा प्रजापति होय. ॥ ११ ॥

मंत्र चाराचा.

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः
शुक्लः प्राणस्तस्मादेत ऋषयः शुक्ले इष्टं कुर्वन्तीतर
इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

अन्वय न अर्थ—मासः वै प्रजापतिः, अस्य कृष्णपक्षः एव रयिः,
शुक्लः प्राणः; तस्मात् एते ऋषयः शुक्ले इष्टं कुर्वन्ति, इतरे इतरस्मिन्—
कुर्वन्ति—(महिना हा प्रजापति आहे. यांतील कृष्ण पक्ष हा रयि-अन्न-
असून शुक्लपक्ष हा प्राणरूपी आहे म्हणून हे ऋषि शुक्ल पक्षामध्ये इष्ट
करितात आणि दुसरे कृष्ण पक्षामध्ये करितात.)

सारांश, ज्ञानी लोक आपला आत्मा सूर्य आहे असे समजून आपला सर्व
निव्व कर्तव्य शुक्ल पक्षांत करितात आणि हे ज्ञान ज्यांना नाहीं, ते कृष्णपक्षा-
मध्ये आपली कर्तव्य करितात. ॥ १२ ॥

यस्मिंश्चित् धितं चिभ्वं स एव प्रजापतिः संवत्सराख्यः
स्वाययधे मासे कृत्स्नः परिसमाप्यते । मासो वै प्रजापतिर्य-
थोक्तलक्षण एव मिथुनात्मकस्तस्य मासात्मनः प्रजापतेरेको
भागः कृष्णपक्षो रयिरन्नं चन्द्रमा अपरो भागः । शुक्लः शुक्ल-
पक्षः प्राण आदित्योऽन्ताऽग्निर्यस्माच्छुक्लपक्षात्मानं प्राणं सधमेव
पश्यन्ति तस्मात्प्राणदर्शिन एत ऋषयः कृष्णपक्षेऽपीष्टं धानं
कुर्वन्तः शुक्लपक्ष एव कुर्वन्ति प्राणव्यतिरेकेण कृष्णपक्षस्तेन
दृश्यते यस्मादितरे तु प्राणं न पश्यन्तीत्यदर्शनलक्षणं कृष्णात्मान-
मेव पश्यन्ति । इतर इतरस्मिन्कृष्णपक्ष एव कुर्वन्ति शुक्ले
कुर्वन्तोऽपि ॥ १२ ॥

सिद्धान्ती—व्या संवत्सर नामक प्रजापतीच्या आध्याने विश्वाचे सकल
कारभार चालतात, तो त्याचा अवयव जो महिना त्याच्यामध्येही सर्वथा समर्पित
होतो. कारण सूर्य-चंद्रांचे हे मिथुन ते आहे लक्षण ज्याचे, त्या प्रजापतीचे
स्वरूप, संवत्सराचा अवयव जो मास (महिना) त्यामध्येही प्रकट होतो. तो
संवत्सरात्मक आहे त्याच मासात्मकही आहे. मासचा एक भाग कृष्ण आणि
दुसरा भाग शुक्ल असतो. कृष्णपक्ष म्हणजे रयि (अन्न किंवा चंद्र) होय. हा
एक भाग झाला. शुक्ल पक्ष हा दुसरा भाग प्रजापतीचा प्राण (आदित्य अग्नि
किंवा अन्न खाणारा अन्न) आहे. आतां शुक्ल-पक्षाच्या जो प्राण तो सर्वव्यापी
आहे, अशी प्राण-दीष्ट व्या ज्ञानी पंडितांचे सांगे त्यांनी कृष्णपक्षांत जरी नष्ट.

याग केले, तथापि या विद्वान् पुरुषांशं शूद्रपक्षांत केलेल्या यज्ञाचें फळ मिळतें. या ज्ञानी लोकांश प्राणशून्य असा कृष्णपक्ष दिसतच नाही, म्हणून कृष्णपक्षांत केलेलें ज्ञानी लोकांचे यज्ञयाग शूद्रपक्षांत केलेल्या यज्ञयागाचें फळ देतात. पण ज्यांना प्राण-दृष्टि नाही, जे अज्ञानी आहेत व अन्न हाच इष्टतम पुरुषार्थ आहे, असें ज्यांस वाटतें, त्यांनीं शूद्रपक्षांत केलेलीं कृत्यें मुद्दां कृष्णपक्षात्मक फळ देतात. साराय, ज्ञानी लोकांनीं कोणत्याही काळें केलेलें कर्म यशस्कर होतें. पण अज्ञानी लोकांनीं शुभ काळांत केलेलें कर्म मुद्दां परिणामी दुःखदायक होतें ॥ १२ ॥

मंत्र तेरावा.

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रि-
रेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या
संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयु-
ज्यन्ते ॥ १३ ॥

अन्वय व अर्थ—अहोरात्रः वैः प्रजापतिः, तस्य अहः एव प्राणः,
रात्रिः एव रयिः, ये दिवा संयुज्यन्ते एते प्राणं वै प्रस्कन्दन्ति, यत् रात्रौ
रत्या संयुज्यन्ते तत् ब्रह्मचर्य एव (अहोरात्र हा प्रजापति आहे; त्यातील
दिवस हा प्राण आणि रात्रि हें अन्न-रयि-आहे; म्हणून जे दिवसा रत्यु-
पभोग घेतात ते प्राणाला बाहेर टाकून देतात, प्राण-शोष करितात; पण जे
कोणी रात्रौ रत्युपभोग घेतात, त्यांचें आचरण ब्रह्मचर्यात्मक असतें ॥ १३ ॥

सोऽपि मासात्मा प्रजापतिः स्वाधयवेऽहोरात्रे परिसमाप्यते ।
पूर्ववत् । तस्याप्यहरेव प्राणोऽन्ताग्नी रात्रिरेव रयिः पूर्व-
वत्, प्राणमहरात्मानं वा एते प्रस्कन्दन्ति निर्गमयन्ति शोष-
यन्ति या स्वात्मनो विच्छिद्यापनयन्ति । के । ये दिवाऽहनि
रत्या रतिकारणभूतया सह स्त्रिया संयुज्यन्ते मिथुनं मैथुन-
माचरन्ति मूढाः । यत एव तस्माच्च कर्तव्यमिति प्रतिषेधः
प्रासङ्गिकः । यद्रात्रौ संयुज्यन्ते रत्या ऋतौ ब्रह्मचर्यमेव तदिति
प्रशस्तत्वाद्दत्तौ भार्यागमनं कर्तव्यमिति । अयमपि प्रासङ्गिको
विधिः । प्रकृतं तूच्यते सोऽहोरात्रात्मकः प्रजापतिर्वाहियवाय-
व्नात्मना व्यवस्थितः ॥ १३ ॥

सिद्धान्ती—तोच मासात्मक प्रजापति, मासाचा अवयव जो अहोरात्र
त्यांत समर्पित होतो. त्यातील दिवस ॥ प्राण किंवा अन्न खाणारा किंवा अग्नि

होय, रात्री ही अन्नरूप राखे किंवा चंद्रमा होय. आतां हे ध्यानात ठेवले पाहिजे कीं प्राण हा आपला आत्मा आहे. म्हणून अहोरात्राचा प्रजापति स्वरूप आले; म्हणजे त्याचा अवयव जो दिवस तो आपला प्राणात्मा होतो. म्हणून जे कोणी मूर्ख लोक दिवसा रात्रिमुख घेऊन स्वतः स्वतः करितात, ते आपल्या प्राणाचा बाहेर टाकतात, त्याला शुष्क करितात, किंवा त्याचा विच्छेद करून त्याचा दुरुपयोग करितात. म्हणून असा सिद्धांत प्राप्त होतो कीं, शशपाया पुष्पांने केव्हाही दिवसा स्त्री-संग करू नये. अर्थातच हा उपदेश प्रासंगिक आहे. व्यवहारात कस वागावे, कसे वागू नये, ते श्रुति निषेधरूपाने प्रसंगोपात्त सांगते. असो; आता ऋतुकाली जे शहाणे लोक रात्री मायांगमन करितात, त्यांचे ते कर्म ब्रह्मचर्यात्मकच होतें. हा ही उपदेश प्रासंगिक आहे. आणि तो व्यवहारात कसे वागावे हे सांगतो. आता या प्रजा कोठून उत्पन्न झाल्या ? या प्रश्नाचा उत्तर द्यावयाचे आहे. या मन्त्रात जो भाग सांगितला व जो उपदेश केला तो व्यवहारोपयोगी आहे. मूलप्रार्थना या उपदेशाचा साक्षात् असा काही संबंध नाही. मुख्यतः हे सांगायलाचें आहे कीं अहोरात्रात्मक प्रजापति हा त्रादि, यव, इत्यादि अन्न-स्वरूपाने व्यवस्थित झाला आहे ते कसे ते पुढील मंत्रात स्पष्ट होईल. ॥ १२ ॥

मंत्र चषदावा.

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तत्रेतस्तस्मादिमाः

प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

अन्वय व अर्थ—अन्नं वै प्रजापतिः (अन्न हा प्रजापतिच आहे.) ततः वै तत् रेतः (अन्नापासूनच रेतोची उत्पत्ति होते.) तस्मात् इमाः प्रजाः प्रजायन्ते इति (त्या रेतोपासून ह्या सर्व प्रजा उत्पन्न होतात. ॥ १४ ॥

एव क्रमेण परिणम्य तदन्नं वै प्रजापति । कथम् । ततस्तस्मात् वै रेतो नृवीज तत्प्रजाकारण तस्माद्योपिति सिक्तादिमा मनुष्यादिलक्षणा प्रजा प्रजायन्ते यत्पृष्टं कुतो ह वै प्रजा प्रजायन्त इति । तदेव चन्द्रादित्यमिथुनादिक्रमेणाहोरात्रान्तेनाग्रासृप्रेतोद्गारेणोमा प्रजा प्रजायन्त इति निर्णीतम् ॥ १४ ॥

सिद्धान्ता—याम्यार्णे रात्रि, प्राण, सवत्सर, मास, अहोरात्र, या क्रमानुसार अन्न हा प्रजापति आहे असा सिद्धांत प्राप्त झाला. कारण अन्नापासून रेत (जीवबीज) उत्पन्न होतें ह्या रेतोचे सिंचन स्त्रीगर्भाद्वारात झाले म्हणजे त्यापासून मनुष्यादि लक्षण आहे ज्याचे अशा प्रजा म्हणजे जीव उत्पन्न होतात. याम्यार्णे 'प्रजा कोठून उत्पन्न होतात ?' असा काव्यायनकुलोत्पन्न कवचीचा प्रश्न होता. त्याला उत्तर मिळाले.

शिष्य—म्हणजे चंद्र व आदित्य यांचे मिथुन अन्न व प्राण, दक्षिणायन व उत्तरायण, कृष्णपक्ष व शुक्लपक्ष, रात्र आणि दिवस, या क्रमाने परिणत झालेल्या अन्नापासून उत्पन्न झालेल्या रक्तेतों—द्वारनें या प्रजा उत्पन्न होतात, असें ठरले.

सिद्धान्तां—बरोबर आहे. ॥ १४ ॥

मंत्र पंधरावा.

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमु-
त्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्म-
चर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

अन्वय व अर्थ—तत् ये ह वै प्रजापतिव्रतं चरन्ति, ते मिथुन
उत्पादयन्ते (असें भाडे म्हणून ते प्रजापतिव्रत जे लोक अनुपाळितात
ते मिथुनाची उत्पत्ति करितात) तेषां एव एषः ब्रह्मलोकः येषु येषां
तपः ब्रह्मचर्यं सत्यं प्रतिष्ठितं (जे लोक तपाचरण व ब्रह्मचर्य—साधन
करितात व व्याच्यामध्ये सत्याची एकनिष्ठेनें प्रतिष्ठापना होते, ते लोक
मात्र ह्या चंद्रात्मक ब्रह्मलोकाची प्राप्ति करून घेतात. ॥ १५ ॥

तत्तत्रैवं सति ये गृहस्थाः 'ह वै' इति प्रसिद्धस्मरणार्थो
निपातौ । तत्प्रजापतेर्ब्रह्मवृत्तौ भार्यागमनं चरन्ति कुर्वन्ति तेषां
दृष्टफलमिदम् । किम् । ते मिथुनं पुत्रं दुहितरं चोत्पादयन्ते ।
अदृष्टं च फलमिष्टापूर्तदत्तकारिणां तेषामेवैष यश्चान्द्रमसो ब्रह्म-
लोकः पितृपाण्डुरक्षणां येषां तपःज्ञातकर्मतादीनि ब्रह्मचर्यम् ।
ऋतावन्यत्र मैथुनासमाचरणं ब्रह्मचर्यम् । येषु च सत्यमनुतवर्जनं
प्रतिष्ठितमव्यभिचारितया वर्तते नित्यमेव ॥ १५ ॥

सिद्धान्तो—असा निर्णय आहे म्हणून जे कोणां गृहस्थ प्रजापतिव्रताचे
एकनिष्ठेनें अनुष्ठान करितात, व जे ऋतुकाळीं मात्र रात्रो मार्या—गमन करितात
त्यांना मात्र उत्तम फळाची प्राप्ति या लोकां झालेली स्पष्ट दिशते.

शिष्य—हे गृहस्थ मिथुनाची म्हणजे पुन व कन्या यांची उत्पत्ति करितात,
हेच दृष्ट फळ आहे कीं काय ?

सिद्धान्तो—होय. शिष्या त्यांनीं केलेले दृष्टापूर्त व दिलेली दक्षिणा यांपासून
अदृष्ट फळाची (अपूर्वाची, पुण्याची) उत्पत्ति होते.

शिष्य—वी कोणती ?

सिद्धान्तो—ह्या लोकांना मात्र (वेदांनी सांगितलेली कम करपाराला मात्र) चंद्र लोकाची प्राप्ति होते. ब्रह्मलोकाचा चंद्रलोक हा एक भाग आहे. चंद्रलोकाचा पितृयाण मार्गाने जावे लागते. मात्र या लोकांनी स्नातकादिब्रतांचे अनुपालन नीट रीतीने केले पाहिजे. त्याचप्रमाणे ब्रह्मचर्याचेही नैष्ठिक ब्रत चालविले पाहिजे. ऋतुकाळाशिव्याय मार्यागमनादि अद्यास्त्रीय वर्तन न करणे हे गृहस्थाचे ब्रह्मचर्यमत होय. आणि जेवटी त्यांनी सत्याची कात अव्यभिचारी दृष्टीने धरिली पाहिजे. साराश, इष्टापूर्त दान, तप, ब्रह्मचर्य आणि सत्यब्रत हे नियम जे लोक एकनिष्ठेने पाळून प्रजापतिब्रत चालवितात, त्यास मात्र इह लोकीं सदाति प्राप्त होऊन परलोकीं चंद्रभुवनात वास्तव्य करावयास सारकते.

शिष्य—मगधन, यावरून असे दिसते की भुविप्रणीत विधिप्रतिपक्षाचे नियम जे गृहस्थ पाळीत नाहीत, त्यांना कदाचित् पुनःप्राप्ति होईल. पण हा देह पडल्यावर पापी मनुष्यास ह्या लोकातून चंद्र लोकात सुट्टा जात नाही याचाच नाही.

सिद्धान्ती—होय, पण हे ध्यानात ठेव की भुवीला एकनिष्ठ राहून जे लोक प्रजापतिब्रत चालवितात, ते सकाम कर्मच करितात म्हणून त्यास भेद लोक न मिळता चंद्रलोकाची मात्र प्राप्ति होते. ॥ १५ ॥

मंत्र सोळावा.

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं
न माया चेति ॥ १६ ॥

इत्यर्षवेदीयप्रश्नोपनिषदि प्रथम प्रश्न ॥ १ ॥

अन्वय य अर्थ—येषु जिह्मं न, अनृतं न, च माया न, तेषा असौ विरजः ब्रह्मलोक इति (जे लोक कुटिल नाहीत, असत्यभाषी नाहीत, दाम्नि किंवा मिथ्याचारी नाहीत, त्यांना तो शुद्ध ब्रह्मलोक मिळतो.) ॥ १६ ॥

यस्तु पुनरादित्योपलक्षित उत्तरायण प्राणात्ममाद्यो विरजः शुद्धो न चन्द्रब्रह्मलोकवद्रजस्थलो बुद्धिस्तयादियुक्तोऽसौ केषा तपामित्युच्यते । यथा गृहस्थानामनेकविरुद्धसंप्रवृत्तप्रयोजनवत्वाज्जिह्म कौटिल्य चक्रमाद्योऽवश्यमाचि तथा न येषु जिह्मम् । यथा च गृहस्थानां व्रीडानर्नादिनिमित्तमनृतमचर्जनीय तथा न येषु तत्, तथा माया गृहस्थानामिष न येषु विद्यते । माया नाम यद्विरन्यथाऽऽत्मानं प्रमाद्यान्यथैव कार्यं करोति सा माया मिथ्याचाररूपा । मायेत्येवमाद्यो तेषा येष्वधिकारिणु

• ब्रह्मचारिघानप्रस्थमिक्षुपु निमित्ताभावाच्च विद्यन्ते तत्साधनानु-
रूपेणैव तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोक इत्येषा ध्यानयुक्तकर्मवतां
• गतिः । पूर्वोक्तस्तु ब्रह्मलोकः केवलकर्मिणां चन्द्रलक्षण इति ॥१६॥

• सिद्धान्ती—पण ज्या ब्रह्मलोकाचें लक्षण आदित्यात्मक आहे, उत्तरायण
मार्गानें (देवयान मार्गानें) जेथे जातां येतें, जो प्राणात्मक आहे, शुद्ध आहे, चंद्र-
ब्रह्मलोकाप्रमाणें रेत-रक्त मिश्रित नाहीं, जेथे चंद्राप्रमाणें शुद्धिध्यादि कांहीं
नाहीं, असा श्रेष्ठ आदित्यात्मक लोक प्राप्त करून घेणारे नर निराळे असतात.

शिष्य—कोणत्या घन्य पुरुषांना ॥ आदित्य लोक मिळतो ?

सिद्धान्ती—एक. ज्या लोकांस कौटिल्यानें वागाचें लागत नाहीं ! त्याचें
आचरण ऋशु (सरळ मार्गाचें, अवक) असतें.—

शिष्य—भगवन्, संसारांत पडलेल्या गृहस्थांना व्यवहारांत अनेक प्रकारचे
विशेषी कारभार करावे लागतात. आणि म्हणून त्यांस कपटाचरण करावें लागतें.
पण ज्यांनीं संसारांत उदासीन वृत्तीने राहण्याचा संकल्प केला, किंवा जे आमरण
ब्रह्मचारी राहिले, किंवा ज्यांनीं संन्यासाभम स्वीकृत केला, त्यांस कपटाचरण
करण्याचें कांहीं एक कारण नाहीं. मला वाटतें भुतीका या संसारविरक्त लोकांच्या
संबंधानें येथे कांहीं सांगायचाचें आहे.

सिद्धान्ती—बरोबर आहे. तथापि कांहीं ब्रह्मचारी व संन्यासी, तसेंच कांहीं
विरक्त म्हणून घेणारे लोक, कुटिलाचरण करितातच, म्हणून याही लोकांचा
येथें निषेध केला आहे. मनुष्य कोणत्याहि आभ्रमांत असो, त्याचें आचरण
सर्वथा अकुटिल असतें म्हणजे तो श्रेष्ठ लोकाळा योग्य होतो. असो; कौटि-
ल्याप्रमाणेंच संसारामध्ये गृहस्थांस क्रीडेमध्ये, प्रेमकथांमध्ये व इतर कांहीं
प्रसंगी अवलंब बोलानें लागतें. ह्या अवलंबाचाही ज्या लोकांनी त्याग केला आहे;
ते लोक येथें प्रस्तुत आहेत. तसेंच ज्यांच्या अतःकरणात मायेचा धारा मिळत
नाहीं; ते लोक येथे इष्ट आहेत.

शिष्य—माया म्हणजे समता कीं काय ?

सिद्धान्ती—नाहीं. बाहेर आपलें स्वल्प निराळें प्रकट करून अंतःकर-
णांत निराळेंच स्वरूप चरण काणें आणि जें कार्य आपण करितों असा भाव
दाखवितों, त्याच्या उलट कार्य करणें ह्या वृत्तीचें नांव माया हें आहे.
माया म्हणजे दंभ, माया म्हणजे मिथ्याचार होय. असो, कुटिलाचरण, अनृत
भाषण, दांभिकता इत्यादि दोष ज्या अधिकारी लोकांत असत नाहींत—

शिष्य—ब्रह्मचारी, वानप्रस्थ, आणि कुर्याचक संन्यासी लोकांस सामान्यतः
कपटाचें असल्याचें, किंवा मायेचें कारण नसल्यामुळे ते लोक अधिकारी अस-
तात. असेंच ना ?

सिद्धान्ती—टीक. या अधिकारी लोकांना मात्र त्यानीं प्राप्त करून घेत-
लेल्या साधनानुसार शुद्ध (मलशून्य) असं आदित्य नामक, हिरण्यगर्भ नामक,
लोक मिळतो. उपासना आणि कर्म या दान्ही साधनांचें एक कार्णी अनुष्ठान
करणान्या अधिकारी साधकास हा लोक मिळतो. केवळ वैदिक कर्म एकामतः
(अज्ञानानें) करणाऱ्या लोकास चंद्रलोक मिळतो, हें मागल्याच मंत्रात सांगून
दिलें आहे. या प्रमाणें प्रजा कदा उत्पन्न होतात या प्रश्नाचें उत्तर विप्लवादांनीं
दिलें, त्याच प्रमाणें केवळ कर्माचा परिपाक कसा होतो, उपासना युक्त कर्माचें
फल काय मिळतें हें ही साधितलें आणि उत्तराची पूर्ति केली. ॥ १६ ॥

अपर्य वेदात्तर्थात् प्रभोपनिषदांतीक पहिला प्रश्न समाप्त झाला.

पहिल्या प्रश्नाच्या सारांश.

या सर्व सृष्टीचा उद्भव कोठून होतो, ॥ या प्रभोपनिषदांतीक पहिल्या प्रश्नाचा
नावार्य आहे त्याला उत्तर असें मिळालें आहे कीं, सृष्टीची रचना करण्याची
इच्छा घारण करून प्रजापतीनें म्हणजे हिरण्यगर्भानें तप केलें म्हणजे पूर्व सृष्टी-
तीक कार्य-कारणाचा विचार करून असें ठरविलें कीं, त्याच कार्य-कारणाची
माळिका घेऊन पुढें विसृष्टि अथवा उत्क्रांति (Evolution)-मार्गानें सृष्टीचा
क्रम चालवावयाचा. असा निश्चय करून त्यानें प्रथमतः एक प्राणात्मक मिथुन
उत्पन्न केलें. इतर उपनिषदांमध्ये प्रथम तेज उत्पन्न केलें, असें वर्णन आढळतें
दिल्लीधर्म पुस्तकात तेजापासूनच सृष्टीला आरंभ झाला, असें वर्णन आहे. पण
येथे प्रथम मिथुन उत्पन्न केलें असें म्हटलें आहे. प्राण आणि अन्न मिळून हें
मिथुन होतें मिथुनाची उत्पत्ति करणाऱ्या हिरण्यगर्भास प्रजापति ही सहा या
पहिल्या प्रश्नाच्यात दिली आहे. प्राण आणि अन्न या मिथुनापासून पुढील सर्व
सृष्टि उत्पन्न झाली असें येथे साधितलें आहे. आता प्राण म्हणजे सामर्थ्य
होय. या सामर्थ्यात तेजाचाही अंतर्भाव होतो. तेव्हा प्राण आणि व्यामर्थ्य प्राण
जहाय्याचा तें अन्न अथवा (Force) व (Matter) असें जोडपें प्रथम उत्क्रांत
झालें. तें प्रजापतीच्या इच्छेनें झालें, पुढें पाच, सहा, सात व आठ या मंत्रांनुसार
आचार्यांनीं असें विधान केलें आहे कीं यद्यथावत् वस्तुमात्र अन्नरूप आहे व प्राणाचें
वसतिस्थान आहे. यस्तुश्चिवाय प्राण राहणें शक्य नाहीं व प्राणाशिवाय वस्तु
असणें शक्य नाहीं, असें आधुनिक पद्धितावरील मान्य होणाऱ्या विज्ञानाचें प्रथम
या मंत्रात आहे सामान्यतः सूर्य हा प्राणाचा प्रतिनिधि आहे आणि चंद्रमा
हा अन्नाचा प्रतिनिधि आहे. जडास पुढे करणारा चंद्रमा आणि जडाच्या अर्गी
अनेक प्रकारचे कार्यकारी गुणधर्म उत्पन्न करणारा सूर्य आहे नंतर नवव्या
मंत्रांत सवत्सरात् प्रजापतीनें इष्टान् दिलें आहे. प्रत्येक सवत्सराचे उत्पत्त्य
आणि दक्षिणायन असे दोन भाग होतात. सवत्सररूपी प्रजापति अयनद्वयामक

मिथुन उत्पन्न करितो. याळाच दक्षिणायन आणि उत्तरायण असे म्हणतात. तसेच पुढे मासाळा (महिन्याळा) प्रजापतित्व आळें आहे. कारण त्यांत शुक्र आणि कृष्ण असे दोन पक्ष असतात. अहोरात्रीळाही रात्र आणि दिवस या दोन भागांमध्ळे प्रजापतित्व येतें. याप्रमाणें मिथुन उत्पन्न करणाऱ्या प्रत्येक वस्तूस प्रजापतित्व प्राप्त झालें आहे. पार काय सांगावें ! रेत आणि रक्त ज्यापासून उत्पन्न होतें त्या अन्नाळा सुद्धां प्रजापति नामक बहुमानाचें उपपद भुतीनें देऊन राकळें आहे !

आतां जो मी एक लहानसा प्रश्न उत्पन्न करित आहे, त्याचा विचार आचार्यांनीं कसा केला असता हें जरी मला आतां सांगतां येत नाही तथापि त्यांच्या पंचराव्या व सोळाव्या मंत्रांत प्रकट झालेल्या विचारसरणीवरून या महापुरुषानें माझ्या अभिप्रायाविरुद्धच निकाल दिला असता, असें मला निश्चयानें वाटतें. असे; पंचराव्या मंत्रांत दोन प्रकारच्या लोकांचें वर्णन आहे, असें मला वाटतें. जे लोक (१) मंत्राच्या पहिल्या अर्शांत अंतर्भूत होतात, व (२) मंत्राच्या दुसऱ्या अर्शांत अंतर्भूत होतात ते हे शुद्ध संसारी आणि वैदिक मार्गानें संसार करणारे होत. पहिले लोक म्हणजे संसारी लोक हे वेदान्तार्थे काम सांगितलें आहे याचा विचार न करितां केवळ शिभोदरपरामण्डूचीनें मात्र राहतात. त्यांचीं सर्व कर्मे सकाम आणि साभिमान प्राणांनीं होत असतात. यांना कदाचित् चंद्रलोक मिळण्याचा संभव आहे. पण केशा ! ज्यावेळीं हे संसारी लोक आपल्या सकाम वृत्तीचें पोषण होण्यासाठीं वेदाचा आभय घेऊन सदनुसार आपली नैमित्तिक आणि व्यावहारिक कर्मे करितील तेव्हां यांचे चंद्रलोक मिळेल; पण ज्या ज्ञानी जीवांचे ठिकाणीं निष्काम तपश्चर्यांचा, ब्रह्मचर्याचा आणि सत्याचा उदय झाला आहे. त्यास तर, ब्रह्मचर्य आणि सत्य यांच्या आभयानें-वरील साधु पुरुषांस-ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते. हा ब्रह्मलोक कल्पातापर्यंत मात्र अमरत्व देतो. आतां सोळाव्या मंत्रांत जेथे व्यवहार समरस होतो, थडेंतसुद्धां. अनृताचा गंध नसतो आणि जेथून नाया समूळ आणि सकारण नाहीशी झालेली असते, त्या पुरुषास चिरज (मलशून्य, पाप-शून्य) असा ब्रह्मलोक मिळतो. याप्रमाणें या दोन मंत्रांत शुद्ध संसारी, वैदिक संसारी आणि ब्रह्मज्ञान करून घेऊं इच्छणारे मुमुक्षु असे तीन प्रकारचे लोक अभिप्रेत आहेत असें मला वाटतें. तात्पर्य नांव वेदज्ञानी असे वा नसे त्यानें वेदविहित कर्मे सकाम वृत्तीनें केलें म्हणजे मरणानंतर त्याची चंद्रलोकामध्ये पाठवणी होते. आपले नित्य नैमित्तिक कर्मे निष्काम वृत्तीनें केलें तर आपली खानगी सूर्य लोकांत होऊन आपली नेमणक प्रलयकालापर्यंत कायम असते आणि देवर्षी आपण व्यक्तिविषयक अथवा विश्वविषयक कपटचरणाचा, अनृत भाषणाचा आणि असत्य ज्ञानाचा सर्वस्वी प्रतीकार केला तर आपल्याला भुतिभ्रवणानें केवळ ब्रह्माचें उत्तम ज्ञान

होऊन आपण निर्मळ ब्रह्मलोकास (मोक्षास) जातो. असो; प्रजा कोटून उत्पन्न झाल्या ! या प्रश्नाचे उत्तर इतकेंच आहे की, प्रजापतीने ही मिथुन सृष्टि उत्पन्न केली. हेंच काम पुढें काळ म्हणजे प्राण व अन्न म्हणजे रयि यांनी चालविलें आहे. प्रजापतीने ही सृष्टि केव्हां उत्पन्न केली, असा प्रश्नच विचारला नाहीं. म्हणून त्या काळाचा निर्देश येथे केला नाहीं. तरीपण असा निश्चय करण्यास हरकत नाहीं की, सृष्टि ही काळदृष्टीने अनादि आहे. तिची उत्पत्ति, उत्क्रांति म्हणजे सृष्टीचा आविर्भाव (प्रकटन) आणि तिचा प्रलय म्हणजे तिरोभवन (अपक्रांति) या अवस्था होत. देवानें ही सृष्टि कां उत्पन्न केली याका इतकेंच उत्तर आहे कीं जीवांनीं पूर्वजन्मीं जीं जीं काय बरीं वाईट कर्म केलीं असतील, त्यांचें अनुकूल व प्रतिकूल फल प्रत्येक जीवास मिळावें, एतदर्थ ही सृष्टिविरचना आहे.

पहिला प्रश्न समाप्त.

अथ द्वितीयः प्रश्नः ।

प्राणोऽत्ता प्रजापतिरित्युक्तम् । तस्य प्रजापतित्वमचूतत्वं चासि-
शरीरेऽवधारयितव्यमित्ययं प्रश्न आरभ्यते—

सिद्धान्ती—प्राण हा अत्ता (उपभोक्ता) म्हणजे प्रजापति आहे, हें सांगितलें. आतां त्याचे धत्तृत्व (अन्नाचा उपभोग घेण्याचें सामर्थ्य) म्हणजे प्रजापतित्व आपल्या ह्या पांचभौतिक शरीरांत कसें समजूत ध्यावयाचें, कसें निश्चित करावयाचें, हें मनांत आणून पुढील प्रश्न उद्भूत केला आहे—

मंत्र पहिला.

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्कल्येव
देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते कः
पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ ह एनं भार्गवः वैदर्भिः पप्रच्छ (नंतर पिप्पलादाचार्यास मृगकुलोत्पन्न वैदर्भीनें विचारिलें) भगवन् ! कति एव देवाः प्रजां विधारयन्ते, कतरे एतत् प्रकाशयन्ते, कः पुनः एषां वरिष्ठः इति (आचार्य महाराज ! कोणते देव प्रजेचें—शरीर आहे लक्षण जोचें अशा प्रजेचें—पारण करितात, कोणते देव या शरीरात्मक प्रजेला प्रकाशित करितात आणि या सर्व देवांमध्ये—श्रेष्ठ कोण आहे !)

सारांश, शरीराचें धारण कोणते देव करितात ? त्यास प्रकाशित कोणते देव करितात ? आणि हापैकीं भेष्ट कोण ? असे तीन प्रश्न येथें विचारिकें आहेत ॥ १ ॥

अथानन्तरं ह किलैनं मार्गवो वैदर्भिः यमच्छ । हे भग-
नृत्येव देवाः प्रज्ञां शरीरलक्षणां विधास्यन्ते विशेषेण धार-
यन्ते । कतरे शुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियविभक्तानामेतत्प्रकाशनं स्वमा-
हात्म्यप्रख्यापनं प्रकाशयन्ते । कोऽसौ पुनरेषां वारिष्ठः प्रधानः
कार्यकरणलक्षणानामिति ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—विरक्त लोकांचें विचैकाग्र्य झालें तरच आत्मज्ञानाची सिद्धि होईल. यांसाठी, तसेंच मंद लोकांस विशेष फळाच्या प्राप्तीसाठीं व प्राणोपासने-
साठीं या दोन प्रभांचा अवतार आहे. त्यातल्या त्यात भेष्टत्व, अतृप्त, प्रजा-
पतिव इत्यादि गुणांचा निश्चय करण्यासाठी दुसरा प्रश्न आहे आणि विचरा प्रश्न उत्पत्तीचा निश्चय करून प्राणोपासना सिद्ध व्हावी यासाठी केला आहे. अशे, कबंधीच्या प्रभाचें उत्तर विप्रादह आचार्यांनी सांगितल्यावर भृगुकुलोत्पन्न वेदभानें प्रभययात्मक दृष्ट्या केली आहे. तो म्हणाला—‘भगवन्, प्रभा म्हणजे शरीर, याचें धारण कोणते देव करीत असतात, कोणत्या देवाच्या सामर्थ्याने शरीराचे निरनिराळे अवयव एकत्र राहतात.

शिष्य—हा वेदभानाचा पहिला प्रश्न आहे.

सिद्धान्ती—याचा दुसरा प्रश्न असा आहे की, शुद्धीन्द्रियें आणि कर्मेन्द्रियें यांस आपापलें कार्य करण्यास, आपापलें माहात्म्य प्रकट करण्यास, कोणते देव सामर्थ्य देतात ?

शिष्य—म्हणजे आमची नेत्र-कर्णादि शानेन्द्रियें विषय ग्रहण करण्यास समर्थ होतात आणि हस्तपादादि कर्मेन्द्रियें कर्म करण्यास समर्थ होतात, तीं कोणत्या देवाच्या प्रभावाने—स्वकार्य करण्यास—समर्थ होतात, हा दुसरा प्रश्न झाला. आणि या सर्व देवांमध्ये कोणता देव भेष्ट आहे हा त्याचा तिसरा प्रश्न आहे.

सिद्धान्ती—बरोबर आहे. पण हें ध्यानांत ठेव की, शरीर धारण करणारे देव हे कार्यरूपी आहेत; आणि इन्द्रियांस स्वकार्य करण्याचें सामर्थ्य देणारे देव करणरूपी आहेत.

शिष्य—करण म्हणजे काय ?

सिद्धान्ती—कुंभाराने घट तयार केला म्हणजे घट हें कार्य होतें. ज्या चक्रावर मातीचा गोळा फिरवून घट तयार होतो; तें चक्र घटरूप कार्याचें करण असेल. कुंभार हें निमित्तकारण आणि मृत्तिका हें घटाचें उपादानकारण आहे. याप्रमाणे कार्य, करण, आणि करण यांचा विचार आहे ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तस्मै स होवाचाऽऽकाशो ह वा एष देवो वायु-
रग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते
प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधार-
यामः ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै स ह उवाच (त्याला पिप्पलादाचार्यांनी
उत्तर दिले.) आकाशः ह वै एषः देवः, वायुः, अग्निः, आपः,
पृथिवी, वाङ् मनः चक्षुः श्रोत्रं च (आकाश हा देव आहे. तसेच वायु,
अग्नि, जल, पृथ्वी, हे देव आहेत व वाणी, मन, नेत्र, कर्ण, हे देव आहेत.)
ते प्रकाश्य ' वयं एतत् वाणं विधारयामः ' अभिवदन्ति (हे सर्व देव
आपापले माहात्म्य प्रकट करितात. आणि त्यापैकी प्रत्येकजण अभिमानाने
असे म्हणतो की, मी मात्र हा शरीरातील सर्व भागास एकत्र करून
त्याचे धारण करितो.)

सारांश, शरीराचा प्रत्येक अवयव असे म्हणतो की ' मी वा शरीराचे
नियंत्रण करणारे भागास एकत्र करून मीच धारण करितो. शरीराचा आधार मी
आहे; असे प्रत्येकाचे म्हणणे आहे ॥ २ ॥

एषं पृष्टवते तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो
वायुरग्निरापः पृथिवीत्येतानि पञ्च महाभूतानि शरीरात्मकाणि
यादन्नध्वं भोऽप्रमित्यादीनि कर्मेन्द्रियगुणान्द्रियाणि ते कार्य-
लक्षणाः करणलक्षणाश्च ते देवा आत्मनो माहात्म्यं प्रकाश्याभि-
वदन्ति स्वर्धनानां अर्धेष्टतयै । कथं पदन्ति । वयमेतद्वाणं
कार्यकरणसंघातमवष्टभ्य प्राप्तामिव स्तब्धादयोऽभिनिधिली-
कृत्य विधारयामो पितृष्ट धारयामः । नर्पयैकनाय सुपातो
प्रिपत इत्येकैकस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—हा मंत्र ऐतून विष्णुमादण्डांनी उत्तर दिले ते ऐक.—आकाश,
वायु, अग्नि, जल, आणि पृथ्वी ही पंचमहाभूत शरीराची उतराची करणारी
आहेमीक प्रत्येक भागास कर्मिण, तेही वा पंचमहाभूत या अभिमाना देवता
एक प्रधारणा आहेत. म्हणजे कार्य-लक्षण आहेत. तसेच वाणीमनचक्षुःश्रोत्र
मन, आणि नेत्रादि शरीरेन्द्रिये अथवा वा सर्व ज्ञानकर्मेन्द्रियांवा अभिमाना देवता
वा गुणवा प्रधारणा देवता आहेत. वा करणलक्षणांक आहेत. पारशी
प्रत्येक देवता असे म्हण भाग्यी—

शिष्य—भगवन्, आकाशादि पंचमहाभूतं, वाणीप्रमुख कर्मेन्द्रिये आणि नेत्रादि शनैन्द्रिये हीं तर जड आहेत. आकाशादि पंचमहाभूतं, शरीराकार होतात. शरीराची हीं घटक द्रव्ये आहेत. आणि नेत्रादि शनैन्द्रिये हीं तर शन-साधने आहेत. तेव्हां ॥ बोद्धं कर्षी जगर्षी ॥

सिद्धान्ती—थतीने या सर्वांस 'देव' हें उपपद देऊन या सर्वांच्या अभिमानाची देवतांचे ग्रहण केले आहे, असें जे आम्ही सांगितले तें तूं विस्मरलास. ज्ञेयो, या सर्व देवता आपापले एकदेशी (अंशतः शरीरधारणादि) स्वकार्य प्रकट करून म्हणूं लागल्या कीं सर्व शरीराचें धारण आम्ही एकएकटया करण्यास समर्थ आहो. इतकेंच नव्हे; पण प्रत्येक देवतेला असा अभिमान होता कीं या सर्व देवतांत मी भेष्ट आहे.

शिष्य—मंत्रांतील 'वाण' पदाचा काय अर्थ आहे ?

सिद्धान्ती—वाण म्हणजे शरीर. तुला ठाऊकच आहे कीं, हें आपले शरीर आकाशादिकांच्या कार्यानी व नेत्रादि करणांनीं संघटित झालें आहे. पंचमहाभूत आणि इंद्रिये मिळून या शरीराचा संघात उत्पन्न होतो. सारांश, वाण म्हणजे शरीर होय. एखाद्या मंदिराला स्तंभ, भित्ति (भिंती) इत्यादि अवयव असतात आणि ते शिल्पकाराच्या कौशल्यानें एकत्र राहून प्रासादाचें (इमारतीचें) धारण करितात, त्याच पद्धतें देव नाहींत, त्याप्रमाणें शरीराचें विधारण जमवा निश्चित धारण करण्याचें सामर्थ्य मला एकट्याला आहे; असें प्रत्येक इंद्रिय म्हणूं लागलें. तात्पर्य सर्वांत मी भेष्ट आहे आणि शरीर एकत्र ठेवून तें धारण करण्याचें सामर्थ्य मला एकट्याला आहे असें म्हणून आपले वरिष्ठत्व स्थापण्याचा प्रयत्न प्रत्येक देवतेनें केला ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाऽहमे-
वैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधा-
रयामीति तेऽश्रद्धधाना बभूवुः ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—वरिष्ठः प्राणः तान् उवाच (सर्वश्रेष्ठ प्राण त्यांत म्हणाला.) मा मोहं आपद्य (तुम्ही मोहांत शिरूं नका.) अहं एव एतत् वाणं अवष्टभ्य, पंचधा आत्मानं प्रविभज्य एतत् विधारयामि इति (या शरीराचें अवष्टंभन करून—इकडे तिकडे जाऊं न देतां एकत्र करून—मी याचें विधारण करितों. मी आपल्या स्वतःचे पांच विभाग करितों,

आणि शरीराचें धारण करितों.) ते अश्रद्धवानाः बभूवुः (या प्राणाच्या बोलण्यावर कोणाचीही श्रद्धा बसली नाही.) ॥ ३ ॥

तानेवमभिमानवतो चरिष्यो मुख्यः प्राण उवाचोक्तवान् ।
मा मैवं मोहमापद्यथाविवेकतयाऽभिमानं मा कुरुत यस्मादह-
मेवैतद्वाणमपष्टम्य विधास्यामि पञ्चवाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्राणा-
द्विवृत्तिमेवं स्वस्य कृत्वा विधास्यामीत्युक्तवति च तस्मिंस्तेऽ-
श्रद्धधाना अप्रत्ययवन्तो बभूवुः कथमेतदेवमिति ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—याप्रमाणें प्रत्येक इंद्रिय व प्रत्येक अवयव अभिमानानें बोलत होता. तेव्हां सर्व-भेद प्राण त्यांस श्रद्धाळा-इंद्रियावयव हो ! अशा मोह व अविवेकजन्य अभिमान धारण करून शास्त्रास व अनुभवास अमान्य अशा अप्रामाणिक वस्तूना करूं नका व मळमळत्या अभिमानाळा पडू नका. कारण या शरीराचें अविष्टंभन करून त्याचें धारण करण्यास मी एकटा मात्र समर्थ आहे. हें माझे सामर्थ्य आहे. मी आपल्या स्वतःस पांच जागी विभागून पंचप्राण होतो. आणि तुम्हां सगळ्यांस एकत्र ठेवन तुमचें धारण करितों. हें प्राणाचें बोलणें कोणत्याही इंद्रियांस अथवा अवयवांस संभव झालें नाहीं. प्राणाच्या बोलण्यावर त्यांची श्रद्धा बसली नाही. हें असें कसें होईल हें त्यांस समवेना ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्राम-
त्यधेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने
सर्व एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजा-
नमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठ-
माने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एव वाह्यानश्चक्षुः श्रोत्रं
च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥ -

अन्वय व अर्थ—सः अभिमानात् ऊर्ध्वं उत्क्रमते इव (अभिमानानें प्राण ऊर्ध्वं दिशेला जाण्याचें मिथ करिता झाला.) अथ तस्मिन् उत्क्रामति इतरे सर्व एव उत्क्रामन्ते, तस्मिन् च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते (याप्रमाणें प्राणानें चळविचळ केल्याबरोबर शारीरिक धातूंची व इंद्रियावयवाची चळविचळ झाली आणि तो प्राण सन्ध (स्थिर) झाल्याबरोबर बाकीच्यासही स्तन्धता (स्थिरता) प्राप्त झाली.) तत् यथा मक्षिकाः

(व्याप्रमाणे मधमाशांची स्थिति होते.) मधुकरराजानं उत्क्रामन्तं सर्वाः एव उत्क्रामन्ते तस्मिन् च प्रतिष्ठमाने सर्वाः एव प्रातिष्ठन्ते (मधुकरांचा राजा चाळू लागला म्हणजे त्याच्या मागून सर्व मधमाशा जाऊ लागतात किंवा तो वसला म्हणजे सर्व मधमाशा त्याच्या समोवती वसतात.) एवं बाह्यनश्चक्षुः श्रोत्रं च (याप्रमाणे बाणी, मन, नेत्र, आणि कर्ण यांची स्थिति झाली.) ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति (प्रसन्न होऊन ते सर्व-जण प्राणाची स्तुति करिते झाले.)

ध्यायंश्च, प्राणाच्या गमनागमनावर आपलें गमनागमन अवलंबून आहे; असे कळल्यावर इंद्रियावयवांचा अभिमान नष्ट झाला. आणि ते त्याची स्तुति करूं लागले. ॥ ४ ॥

स च प्राणस्तेषामथ हृद्यततामलिद्याभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इषे-
दमुत्क्रान्तपानिष सरोपा(पद्या?)शिरपेक्षस्तास्मिन्नुत्क्रामति यद्वृत्त
तद्वृत्तान्तेन प्रत्यक्षीकरोति । तस्मिन्नुत्क्रामति सत्यथानन्तरमेषे-
तरे सर्व एव प्राणाश्चक्षुरादय उत्क्रामन्त उत्क्रामिरे । तस्मिन्
प्राणे प्रतिष्ठमाने तूर्णो भवत्यनुत्क्रामति सति सर्व एव प्राति-
ष्ठन्ते तूर्णो व्यवस्थिता अभूवन् । तत्तत्र यथा लोके मक्षिका
मधुकराः स्वराजानं मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं प्रति सर्वा एवो-
त्क्रामन्ते तस्मिन्च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्ते प्रकितिष्ठन्ति ।
यथाऽयं दृष्टान्त एव बाह्यनश्चक्षुः श्रोत्रं चेत्यादयस्त उत्सृज्याथ हृ-
द्यानतां बुद्ध्या प्राणमाहात्म्यं प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति स्तुवन्ति ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—आपल्या बोल्यावर इंद्रियारिकाची भक्ता नाहीं, असे पाहून योग्य अभिमान अवलंबून प्राणाने त्याच आरजे माहात्म्य दाखविण्याचा संकल्प केला. त्याने आपल्यास राग आला असे दाखवून स्वतःने आपण बाहेर जातो असे दाखविले. तुला ठाऊक असं दे कीं, छरीर घारण करण्यास किंवा सोडण्यास इंद्रियाच्या अपेक्षेने प्राणाला पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. तो बाहेर जाऊ लागल्याबरोबर बाकीच्या सर्व नेनादिकाचे ठायीं अवलंबून प्राणास बाहेर जाणे लागले आणि मुख्य प्राण स्थिर झाल्याबरोबर बाकीचे प्राणही स्थिर झाले.

शिष्य—यावरून मला असे दिसते कीं इंद्रियावर मुख्य प्राणाची सत्ता आहे आणि मुख्य प्राण स्वतंत्रपणे जे जे करितो ते ते इंद्रियास कपडे लावते. तथापि मला जर एखादा दृष्टांत सांगून ही गोष्ट स्पष्ट कराल तर ठीक होईल.

सिद्धान्ती—प्रत्यक्ष यतीनेच दृष्टाव दिला आहे तो तुला स्पष्ट करून द्यावो. बाकी इंद्रियास 'मुख्य प्राण हाच वरिष्ठ आहे' असे प्रत्यक्ष अनु-

मवावस्तुन कळलेंच होतें. असो, तूं मघमाशा पाहिल्याच असतील, त्या काय करितात वरें? त्यांचा मधुकरराजा बाहेर निघाला की त्या राजनिष्ठ मघमाशा तो जिकडे जाईल तिकडे जातात आणि तो विभ्रांति घेत राहिल म्हणजे आपणही विभ्रांति घेत त्याच्याजवळ बसतात. याप्रमाणे वाणी, मन, नेत्र आणि कर्ण इत्यादिकांची स्थिति झाली. तेव्हां त्यांस मुख्य प्राणाचें माहात्म्य कळलें. 'आपण प्राणाच्या स्वाधीन आहों' असें कळून त्यांची अभद्रा नाहीशी झाली. त्यांस आपलें परतंत्रत्व कळलें आणि ह्याप्रमाणे निश्चय झाल्यावर पुढील वृत्तीनें प्रसन्न होऊन त्यांनीं मुख्य प्राणाचें स्तवन करण्यास आरंभ केला ॥ ४ ॥

कथं—

शिष्य—तो कसा ?

सिद्धान्ती—येथपासून या प्रकरणाच्या शेवटपर्यंत श्रुतीनें प्राणस्तोत्र गायिलें आहे तें ऐक—

मंत्र पांचवा.

एषोऽग्निस्तपत्येव सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष
वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—एषः अग्निः तपति, एषः सूर्यः, एषः पर्जन्यः, एषः मघवान्, एषः वायुः, एषः पृथिवी रयिः देवः, (रयिर्देवः!) यत् सत् असत् च अमृतं (हा प्राण अग्नि होऊन दहन-कर्म करितो, सूर्य होऊन प्रकाशतो, पर्जन्य होऊन वृष्टि करितो, इंद्र होऊन पाळन करितो, वायु होऊन स्वच्छता भाणितो, हा पृथ्वी आहे, रयि आहे, सर्व जगताचा देव आहे, (किंवा रयिर्देव म्हणजे चंद्र आहे !) हाच मूर्त वस्तु आहे, अमूर्त वस्तुही हाच व जें काय अमृत आहे, तोही मुख्य प्राणच आहे.)

सायंज, येथे प्राणाचें सामर्थ्य आणि सर्वव्यापित्व सांगितलें आहे ॥ ५ ॥

एष प्राणोऽग्निः संस्तपति ज्वलति । तथैव सूर्यः सन्प्रकाशते । तथैव पर्जन्यः सन्वर्षति । किंच मघवानिन्द्रः सन्प्रजाः पालयति जिघांसत्यसुररक्षांसि । एष वायुरावहप्रवहादिभेदः । किं चैव पृथिवी रयिर्देवः सर्वस्य जगतः सन्मूर्तमसदमूर्तं चामृतं च यदेयानां स्थितिकारणं किं बहुना ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—हा प्राण अग्नि होऊन ज्वाळा उत्पन्न करितो, सूर्यरूपाने प्रकाश देतो, पर्जन्यरूपाने वृष्टि करितो, इद्र होऊन प्रजापालन आणि राक्षस-विनाश करितो, वायुस्वरूपाने मेघास आणि तारकांस वाहून नेतो. याचेच आवह प्रवह्नादि भेद आहेत.

शिष्य—आवह प्रवह म्हणजे काय ?

सिद्धान्ती—वायूचे सात भेद आहेत. त्यातील आवह हा भुवर्लोकांतील (अतरिक्षांतील) वायु असून तो मेघास वाहून नेतो. प्रवह हा एक वायूचाच भेद असून तो ग्रह तारकांचे व्यापार नियमित करितो. असो; मुख्य प्राण हा पृथ्वी आहे, राय, चंद्र, (किंवा चत्र) सर्व जगताचा आधार व पोषक आहे. तोच मूर्तामूर्त वस्तु आहे. आणि तोच अमृत म्हणजे देवास जिवत ठेवणारे उषन आहे. फार काय सांगायें, सर्व कांहीं तो आहे. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थः—रथनाभौ अराः इव प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितं (गाडीच्या तुंब्यामध्ये सर्व अरा येऊन मिळतात त्याप्रमाणे प्राणाचे ठिकाणी यज्ञयावत वस्तुस आधार मिळतो.) ऋचः यजूंषि, सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च (ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, यज्ञ, क्षत्रिय आणि ब्राह्मण हे सर्व प्राणाच्या आधाराने राहतात) ॥ ६ ॥

अरा इव रथनाभौ धन्वादि नामान्तं सर्वं स्थितिकाले प्राण एव प्रतिष्ठितम् । तथर्चो यजूंषि सामानीति त्रिविधा मन्त्रास्तत्साध्यश्च यज्ञः क्षत्रं च सर्वस्य पालयितुं ब्रह्म च यद्वादि-कर्मकर्तृत्वेऽधिकृतं चैवैष प्राणः सर्वम् ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—व्याप्रमाणे रथाला असणाऱ्या चक्राच्या नाभीमध्ये सर्व अरा समर्पित होतात, त्याप्रमाणे भद्रादि नामपर्यंत (भद्रेला आरंभ करून नामा-वर्तत येणाऱ्या सर्व गोष्टी. पहा प्रज्ञापनिषत् प्रश्न ६ मंत्र ४) असणाऱ्या सर्व वस्तु स्थिति-कालात प्राणाच्या मात्र आधाराने राहतात. त्याचप्रमाणे ऋक्, यजु, साम इत्यादि तीन प्रकारचे मन्त्र, त्यांनी साध्य होणारे यज्ञ, सर्वांचे पालन करणारे क्षत्रिय आणि यज्ञादि कर्मे करण्याचा अधिकार व्यास आहे, ते ब्राह्मण या सर्वांचा अंतर्भाव मुख्य प्राणामध्ये मान होतो. ॥ ६ ॥

किंच—

सिद्धान्ती—आषष्ठी.

मंत्र सातवा.

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । तुभ्यं
प्राण प्रजास्त्विमा वलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि ७

अन्वय व अर्थ—प्रजापतिः गर्भे चरसि, त्वं एव प्रतिजायसे, प्राण
तुभ्यं इमाः प्रजाः वलिं हरन्तिः प्राणैः यः प्रतितिष्ठसि (हे प्राण ! तूं
प्रजापति असूनही गर्भामध्ये राहतोस आणि मातापित्यांचा प्रतिनिधि
असतांही पुनः उत्पन्न होतोस. ह्या सर्व प्रजा तुला करमार अर्पण करि-
तात. तूंच इतर प्राणांसह सर्व शरीर व्यापून राहतोस) ॥ ७ ॥

यः प्रजापतिरपि स त्वमेव गर्भे चरसि पितृर्मातृश्च प्रति-
रूपः संप्रतिजायसे प्रजापतित्वादेव प्राणेव सिद्धं तव मातृ-
पितृत्वं सर्वदेहदेहाकृतिच्छन्नमैकः प्राणः सर्वात्माऽसीत्यर्थः ।
तुभ्यं त्वदर्थं या इमा मनुष्याद्याः प्रजास्तु हे प्राण चक्षुरा-
दिद्वारिर्वलिं हरन्ति । यस्त्वं प्राणैश्चक्षुरादिभिः सह प्रतितिष्ठसि
सर्वशरीरेष्वतस्तुभ्यं वलिं हरन्तीति युक्तम् । भोक्ता हि यतस्त्वं
तवैवान्प्यत्सर्वं भोज्यम् ॥ ७ ॥

सिद्धान्ती—हे प्राण देवा ! तूं प्रजापति (मातृपितृत्वाचा प्रतिनिधि) अहूनही
गर्भामध्ये वास्तव्य करून पुनः पुनः उत्पन्न होतोस.

शिष्य—येथे प्रजापति म्हणजे विराट्स्वरूप आहे.

सिद्धान्ती—होय, हा विराट्स्वरूपी हिरण्यगर्भ तूं पित्याच्या गर्भामध्ये रेत-
रूपाने आणि मातेच्या गर्भामध्ये पुत्ररूपाने कांही दिवस वास्तव्य करून पुढे
त्याच्या सारखेच स्वरूप धारण करतोस आणि पुनः पुनः उत्पन्न होतोस. तुझे
सर्वमातृत्व आणि सर्व—पितृत्व पूर्वीच सिद्ध झाले असतांही व तूं एकच स्वरूप
असतांही शरीर आणि शरीरी अर्थां सोंगे घेऊन या विश्वमर व्यापार करीत
राहतोस, म्हणून तूं सर्वात्मा आहेस. तुझ्यासाठी मनुष्यादि सर्व प्रजा नेत्र
कर्णादिद्वारांनी तुला वलि अर्पण करितात.

शिष्य—सर्व प्रजाजन मुखप्राणाची सेवा करितात असें तात्पर्य आहेसें वाटते.

सिद्धान्ती—होय. नेत्रादि इंद्रियांसह सर्व शरीर व्यापून राहणारा जो प्राण
ह्या तुला सर्व प्रजा करमार देवात हें योग्यच आहे. ज्याअर्थी तूं सर्वभोक्ता

આદેશ ત્યાગી સર્વ મોક્ષ પદાર્થ તુલા પ્રાપ્ત બ્હાને, હે મોક્ષ આદે. સારાંધ તું સર્વશ્રેષ્ઠ આદેશ. ॥ ૭ ॥

કિંચ—

સિદ્ધાન્તી—આપણી—

મંત્ર આઠવા.

દેવાનામસિ વહ્નિતમઃ પિતૃણાં પ્રથમા સ્વધા ।

ઋષીણાં ચરિતં સત્યમથર્વાક્ષિરસામસિ ॥ ૮ ॥

અન્વય વ અર્થ—દેવાનાં વહ્નિતમઃ અસિ, પિતૃણાં પ્રથમા સ્વધા, ઋષીણાં અથર્વાગિરસાં સત્યં ચરિતં અસિ, (તું સર્વ દેવાંના સર્વશ્રેષ્ઠ હવિર્વાહક—હવિ વાહન નેણારા આદેશ. પિતરાંને જે નાંદીપ્રમુખ શ્રાદ્ધ કરિતાત સ્વાતીલ પહિલી સ્વધા તું આદેશ. તરેંચ ચક્ષુરાદિ પ્રાણાંને વ આગિરસ અથર્વાગાંને સત્ય ચરિત્ર તું આદેશ) ॥ ૮ ॥

દેવાનામિન્દ્રાદીનામસિ ભવસિ ત્વં વહ્નિતમો' હવિષાં પ્રાપ-
યિતૃતમઃ । પિતૃણાં નાંદીમુખે શ્રાદ્ધે યા પિતૃભ્યો દીયતે સ્વધાઙ્ગં
સા દેવપ્રધાનમપેક્ષ્ય પ્રથમા ભવતિ । તસ્યા અપિ પિતૃભ્યઃ
પ્રાપયિતા ત્વમેવેત્યર્થઃ કિંચર્પીણાં ચક્ષુરાદીનાં પ્રાણાનામાક્ષિરસા-
મક્ષિરસભૂતાનામથર્વણાં તેવામેવ 'પ્રાણો ઘાઙ્ગર્થા' इति શ્રુતેઃ ।
ચરિતં ચદિતં સત્યમવિતથં દેહધારણાદ્યુપકારલક્ષણં ત્વમેવાસિ ॥૮॥

સિદ્ધાન્તી—હવિર પ્રાણ મ્હનતાત, હે મુખ્ય પ્રાણ ! તુ હદાદિ સર્વ દેવતાંસ હવિ-
ર્માં પોહચવિનારે જે અમિત્રમુખ દેવ આદેશ, ત્યાપેર્કાં સર્વ-શ્રેષ્ઠ વાહક તું આદેશ.

શિષ્ય—દેવાંને હવિર્માં નેણાંને કામ ચન્દીકકે આદેશ !

સિદ્ધાન્તી—હોય. હવિર્માં નાદો મ્હનૂન ઘડીલા વહ્નિ અર્થે નાંધ આદે.
મેયે વહ્નિતમ મ્હનજે શ્રેષ્ઠ અગ્નિ હોય. 'હે મુખ્ય પ્રાણ—' સર્વપ્રાણ મ્હનતાતઃ
ચક્ષુરકર્માત નાંદીમુખ શ્રાદ્ધ કરાવે અસા વિધિ આદે. યાંત પિતરાંના સ્વધા
મ્હનૂન અન્ન-સંતર્પણ કરિતાત. ત્યાતીલ પહિલી સ્વધા તું આદેશ.

શિષ્ય—દેવાંસચ યજ્ઞ-કર્માત હવિર્માં દેતાત ના ?

સિદ્ધાન્તી—હે સરે, પણ પ્રથમતઃ નાંદીશ્રાદ્ધ કરૂન પિતરાંસ વૃક્ત કરિતાત
પ્રાણ મ્હનતાતઃ ત્યા પિતરાંને હવિર્માં પોહચવિનાર તું આદેશ. તરેંચ
ચક્ષુરકર્મા—

शिष्य—मंत्रांत ऋषि हा शब्द आहे.

सिद्धान्ती—ऋष, जाणें, या वातूपासून ऋषि हा शब्द झाला. जाणें याचाच अर्थ जाणणें असा होतो. म्हणून ऋषि या शब्दाचा अर्थ ज्ञानाची उत्पत्ति करणारी चक्षुरादि इंद्रियें व प्राण असा झाला. आतां मुख्य प्राणाच्या अभावीं इंद्रियें व इतर प्राण (हे अंग म्हणजे अवयव आहेत. अंगां मुख्य प्राण आहे.) शुष्क होऊन जातात, म्हणून त्यांस अंगिरस असें म्हणतात.

शिष्य—मंत्रांतील अथर्व शब्दाचा अर्थ काय ?

सिद्धान्ती—' प्राण हाच अथर्व आहे ' अशी धृति आहे. आतां मुख्य प्राण जरी अथर्व आहे. तथापि इतर प्राण मुख्य प्राणाचे अंग असतात म्हणून त्यांस ही अथर्व म्हटले. तेव्हा तात्पर्य असें कीं, देवांचे हविर्भाग (स्वाहा) वाह-
णारा, पितरांचे हविर्भाग नेणारा (स्वहा) मुख्य प्राण आहे. आणि मुख्य प्राणाचे अंग असणारे व मुख्य प्राणाच्या अस्तित्त्वानें मान जिवंत राहणारे चक्षुरादिप्राण त्यांचे सर्व सत्यत्वापार मुख्य प्राणच आहे.

शिष्य—इतर प्राणांच्या द्वारानें देहादिकाचें धारण मुख्य प्राणांच्या आठे-
नुसार होतें.

सिद्धान्ती—ठीक आहे. हे देहधारणादि देहावर उपकार करण्याचें व्यापार मुख्य प्राणच करीत आहे. सारांश सर्व इंद्रियाभिमानी देवतास पितरांस आणि इतर प्राणांस जिवंत ठेवून आधार देणारा मुख्य प्राण आहे. ' ८ ॥

किंच—

सिद्धान्ती—आणखी—

मंत्र नववा.

इन्द्रस्त्यं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।

त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—प्राण त्वं तेजसा इन्द्रः, परिरक्षिता रुद्रः, त्वं अंत-
रिक्षे चरसि, त्वं ज्योतिषां पतिः सूर्यः (हे प्राण, हे परमेश्वर, तू
सामर्थ्यानें सर्वसंहारकर्ता रुद्र आहेस, तसेंच तूच सरक्षगकर्ता आहेस,
अंतरिक्षामध्ये वावरणारा तेजस्पति सूर्यही तूच आहेस. ॥ ९ ॥

इन्द्रः परमेश्वरस्त्वं हे प्राण तेजसा वीर्येण रुद्रोऽसि संह-
रयणत् । स्थितौ च परि समन्तदक्षिता पालयिता परिरक्षिता

त्वमेव जगतः सौम्येन रूपेण - । त्वमन्तरिक्षेऽजस्रं चरसि
उदयास्तमयाभ्यां सूर्यस्त्वमेव च सर्वेषां ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

सिद्धान्ती—हे प्राण, तूं इद्र म्हणजे परमेश्वर आहेस, तू इद्रस्वरूप घेऊन
आपल्या पराक्रमाने जगताचा स्र्धार करितोस आणि स्थितिकार्यां तूंच सौम्य-
स्वरूप विष्णुस्वरूप धारण करून सर्व संकटापासून जगाचे संरक्षण व पालन-
पोषण करितोस. हे प्राण, तू अंतरिक्षामध्ये नित्य फिरत राहून केव्हां उदय
पावतोस आणि केव्हां अस्ताला जातोस. तूं सूर्य आहेस, म्हणजे सर्व ग्रह नक्षत्रादि
ताराकांचा अधिपति आहेस. सारांश सृष्टिस्थितिक्रम करणारा तूंच असून विश्वां-
तील सकल पदार्थांवर प्रकाश पाडणारा तू आहेस. ॥ ९ ॥

मंत्र दहावा.

यदा त्वमभिवर्षस्यधेमाः प्राणते प्रजाः ।

आनन्दरूपास्तिष्ठन्ति कामायाज्ञं भविष्यतीति ॥१०॥

अन्वय व अर्थ—यदा त्वं अभिवर्षसि अथ इमाः प्रजाः प्राणते
(ज्या वेळीं तूं पर्जन्यरूपाने वृष्टि करितोस त्या वेळीं या सर्व प्रजांस
आपले व्यापार करितां येतात.) कामाय अन्नं भविष्यति इति आनंदरूपाः
तिष्ठन्ति (आणि आपल्या इच्छेत तृप्त करील इतके अन्न आता उत्पन्न
होईल, असें फळून त्यांना तुरंगा पर्जन्यवृष्टीने आनंद होतो.) ॥ १० ॥

यदा पर्जन्यो भूत्वोऽभिवर्षसि त्वमथ तदाऽन्नं प्राप्येमाः
प्रजाः प्राणते प्राणचेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । अथवा प्राण ते तवेमाः
प्रजाः इवामभूतास्त्यदन्नसंचर्चितास्त्यदभिवर्षणदर्शनमात्रेण
चाऽऽनन्दरूपाः सुखं प्राप्ता इव सत्यस्तिष्ठन्ति । कामायेऽजा-
तोऽन्नं भविष्यतीत्येवमभिप्रायः ॥ १० ॥

सिद्धान्ती—ज्यावेळीं पर्जन्य होऊन तू सर्व सृष्टिभर जलाचा वर्षाव करितोस
त्यावेळीं अन्न उत्पन्न होऊन ते प्राणिमात्रास प्राप्त होतें. आणि आपापले इष्ट
व्यापार (गमनागमन, दानादान, इत्यादि प्राणचेष्टा) करण्याचे सामर्थ्य पेटें.

शिष्य—दुसरा अर्थ शक्य आहे ?

सिद्धान्ती—अथवा तुरंगा स्वल्पानेच अन्नप्राप्त्या ह्या सर्व प्रजा (इतर प्राण)
चूं प्राप्त करून दिलेल्या अन्नाने मात्र पुष्ट होतात व जणूकही तुरंगा वृष्टिरूपी
वर्षाने मुली होतात आणि आनंदात राहतात. त्यास अग्नी खार्त्री असे

की, आपल्याला आता इच्छापूर्ति होईतोपर्यंत (जोगल तितकें) अन्न मिळेल. जसा अभिप्राय आहे. ॥ १० ॥

किंच—

सिद्धान्ती—आणखी—

मंत्र अकरावा.

ब्राह्म्यस्त्वं प्राणैकश्रुपिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः ।

वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिभ्य नः ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—त्वं ब्राह्म्यः, हे प्राण एकश्रुपिः, अत्ता, विश्वस्य सत्पतिः (हे संस्कारशून्य ब्राह्म्या ! तूं एकर्षि नामक अग्नि आहेस, तूं सर्व-भक्षक आहेस. तूं सर्व विश्वाचा सत्पति आहेस) वयं आद्यस्य दातारः (आम्हीसर्व जण तुझे खाण्याचें अन्न पुरविणारे आहों.) हे मातरिभ्य त्वं नः पिता (हे मातरिभ्यन्, तूं आमचा पिता आहेस.) ॥ ११ ॥

प्रथमजत्वादन्यस्य संस्कर्तुरभावादसंस्कृतो ब्राह्म्यस्त्वं स्वभावत एव शुद्ध इत्यभिप्रायः । हे प्राणैकश्रुपिस्त्वमाथर्वणानां प्रसिद्ध एकर्षिनामाऽग्निः सन्नत्ता सर्वहविषाम् । त्वमेव विश्वस्य सर्वस्य सतो विद्यमानस्य पतिः सत्पतिः । साधुर्वा पतिः सत्पतिः । वयं पुनराद्यस्य तयादनीयस्य हविषो दातारः । त्वं पिता मातरिभ्य हे मातरिभ्यश्चोऽस्माकम् । अथ या मातरिभ्यनो वायोस्त्यम् । अतश्च सर्वस्यैव जगतः पितृत्वं सिद्धम् ॥ ११ ॥

सिद्धान्ती—हे प्राण तूं मात्य आहेस.

शिष्य—ज्याला जातकर्म, नामकरण, उपनयन, इत्यादि संस्कार झालेले नसतात त्याला ब्राह्म्य म्हणतात. असंस्कृत पुरुषाला ब्राह्म्य म्हणतात. पण हे नाव प्राणाला कसे उपयोजिलें ?

सिद्धान्ती—मरे, कोणताही संस्कार करण्याला पुरोहिताची आवश्यकता असते. प्राण हा तर सर्वांच्या अगोदर जन्माला आलेला आहे. हा जन्मला ठेव्हां पुरोहित नव्हता. त्याला संस्कार कोण करणार ! म्हणून संस्काराच्या अभावी प्राणाला ब्राह्म्य असें म्हटलें; पण तो स्वभावतः शुद्धच आहे. संस्काराने शुद्ध होणारा नव्हे. प्राण म्हणतात: हे मुख्य प्राण, अथर्वणाचा एकर्षि नामक अग्नि तूं असून सर्व हवींचे मध्यम करणारा आहेस. आणि तूं सर्व जगांतील विद्यमान वस्तूंचा पति आहेस.

शिष्य—येथें सत् याचा अर्थ विद्यमान असणारा जसा केला, सत् याचा अर्थ चांगले असाही आहे. चांगला जो पति त्यासच सत्यति म्हटलें तर ?

सिद्धान्ती—कांहीं प्रत्यवाय नाही. आम्ही (इतर प्राण) तुझे भक्षणास योग्य असे हवि (आहुती) तुला देतो. हे मातरिश्वन्—

शिष्य—मातरिश्वा हें नांव वायूचें आहे ?

सिद्धान्ती—सोक आहे. हे वायो, तूं आमचा पिता आहेस.

शिष्य—' मातरिश्वनः ' म्हणजे वायूचा पिता तूं आहेस असा अर्थ केला तर ?

सिद्धान्ती—तरीही कांहीं बिपत्त नाही. तूं सर्व जगाचा पिता आहेस हें मुख्यत्वानें सांगायचाचें आहे. इतर प्राणिनी ' तूं आमचा पिता आहेस ' असें म्हटलें किंवा ' वायूचा पिता आहेस, ' असें म्हटलें तरी तात्पर्य एकच आहे. प्राण हें वायूचें स्वरूप आहे. सारांश आकाशात्मा जो प्राण तो सर्वांचा पिता आहे; तो सर्वजनक आहे, हें धिक् झालें. ॥ ११ ॥

किं बहुना—

सिद्धान्ती—फार काय सांगणें ?—

मंत्र वाराचा.

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या ओत्रे या च चक्षुषि ।

या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥

अन्वय व अर्थ—या ते तनूः वाचि, या ओत्रे, या च चक्षुषि, या च मनसि संतता प्रतिष्ठिता, तां शिवां कुरु, मा उत्क्रमीः (वाणीमध्ये कर्णामध्ये, नेत्रामध्ये आणि मनामध्ये जे तुजें शरीर प्रतिष्ठित झालें आहे तें शरीर आमचें कल्याण करील असें कर. आगन्यापासून तें शरीर काढून घेऊं नकोस.) ॥ १२ ॥

या ते त्वदीया तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता वस्तुत्वेन च दनचेष्टां कुर्वती । या ओत्रे या च चक्षुषि या च मनसि संकल्पादिव्यापारेण संतता समनुगता तनूस्तां शिवां शान्तां कुरु मोत्क्रमीः कर्मणेनाशिवां मा कार्पांस्तिर्यथः ॥ १२ ॥

सिद्धान्ती—वाणीमध्ये वस्तुत्वाचें सामर्थ्य, कर्णामध्ये श्रवण करण्याचें, नेत्रामध्ये दर्शन घेण्याचें, मनामध्ये सतत मनन करण्याचें, ते सामर्थ्य आहे; ते

सर्वं द्वैतं शरीर आहे. या शरीराला कल्याणरूप कर आणि त्याला कामाच्या जवळून काढून घेऊन जाऊ नकोस.

शिष्य—मनाचा व्यापार नित्य संकल्पविकल्पादि करून अखंड मनन कर-
ग्याचा आहे. हे अखंड मनन प्राणाचें शरीर आहे काय ?

सिद्धान्ती—होय. इंद्रियांचे व मनाचे जे जे म्हणून व्यापार होतात ते ते प्राणाच्या कोणत्या तरी रूपाच्या द्वारे होत असतात. तो प्राण वाणीमार्गे वाय्व-
मान रूपाने, कर्णांत—ध्यान रूपाने, नेत्रांत प्राणरूपाने, मनांत समान रूपाने
पारंगत करितो.

शिष्य—कशावरून ?

सिद्धान्ती—‘तो प्राणरूपाने नेत्रं, ध्यानरूपाने कर्णं, अपानरूपाने वाणी,
समानरूपाने मन, असतो’ अशी धृति प्रमाण आहे. इंद्रियादिकांची मुख्य प्राणास
अशी विनंति आहे की, त्याने योग्य रूपाने प्रत्येक इंद्रियांत पास्तव्य करावें
आणि स्वकार्य करण्याच्या कामास सामर्थ्य पावें. याने शरीर सोडून बाहेर जाऊं
नये, मुख्य प्राण निघून गेला तर अपानादि व वाणीप्रमुख इंद्रिये स्वकार्य कर-
व्यास अयोग्य होतील, अमंगळ होतील, म्हणून मुख्य प्राणाने जाऊं नये, असे
इंद्रियांचें मागणें आहे. तो तेथे पारला म्हणजे इंद्रियांचे व्यापार मंगलकापी
होत असतात. आणि तो बाहेर गेला तर तेच व्यापार अमंगळ होतात. जसा ॥
मावार्थ आहे. सारांश, सर्वांचे अस्तित्व मुख्य प्राणाच्या समनागमनावर अव-
लंबून आहे. मुख्य प्राण असला तर इतर सर्व प्राण त्रिबंध पडून जाग्याने
व्यापार करितात आणि तो नवेली तर त्यांचे व्यापार स्वस्थ होऊन शरीर अमं-
गळ होतें ॥ १२ ॥

आम्हांस संपात्ति आणि बुद्धि दे.) इति (याप्रमाणें इंद्रियादि प्राणांनीं मुख्य प्राणाची स्तुति केली.) ॥ १३ ॥

अस्मिह्योके प्राणस्यैव वशे सर्वमिदं यत्किंचिदुपभोगजातं त्रिविधे तृतीयस्यां दिवि च यत्प्रतिष्ठितं वेवाद्युपभोगलक्षणं तस्यापि प्राण एवेक्षिता रक्षिता । अतो मातेव पुत्रानस्मात्प्रक्षस्व पालयस्व । त्वग्निमित्रा हि ब्राह्मणः क्षात्रियाश्च श्रियस्तास्त्वं भीक्ष्य भ्रियश्च प्रज्ञां च त्वत्स्थितिनिमित्तां विधेहि नो विधत्स्वेत्यर्थः । इत्येवं सर्वात्मतया चागादिभिः प्राणैः स्तुत्या गमितमहिमा प्राणः प्रजापतिरस्तेत्यवधृतम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये
द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—ह्या लोकामध्ये जी जी म्हणून उपभोग घेण्यास योग्य वस्तु आहे व तिवन्या म्हणजे स्वर्गामध्ये देवांनी उपभोग घेण्याची म्हणून जी जी वस्तु आहे, तिच्यापैकी प्रत्येकही प्राणाला वश असते. ती प्राणान्या तंत्रानें चालते. तिचा स्वामी प्राण आहे.

शिष्य—येथें भुवलोकाचा अंतरिक्षाचा विचार केला नाही. त्याचें कारण येथें खरीर प्राणी राहात नाहीत हे असावें.

सिद्धान्ती—बरोबर आहे. वाकी तेथें बखरीर प्राणी असतील तर यांच्याशी उपभोगाच्या वस्तु प्राप्तत्वाच असावयाच्या. असो; मुख्य प्राणाळा इतर प्राण, इंद्रिये व अवयव विनंति करितात: महाराज, आई मुलांचें पालनपोषण करिते त्याप्रमाणें तूं आमचें संरक्षण कर. तुझ्या सामर्थ्यामुळे मान ब्राह्मणवर्णांची व क्षत्रिय वर्णांची बुद्धि आणि संपत्ति उत्कर्ष पावतात. अघो, असे आम्हांस कांही असू दे की ज्याच्या योगानें तूं आमच्या जवळ राहशील.

शिष्य—क्षत्रियांची संपत्ति व ब्राह्मणांची बुद्धि या दोन्ही विद्यमान असल्या म्हणजे प्राणाची स्थिति आहे, मुख्य प्राण तेथें आहे, असे समजावयाचें.

सिद्धान्ती—मुख्य प्राण राहिला म्हणजे लक्ष्मी आणि सरस्वतीचें असेंद वास्तव्य विद्यमान असतें. याप्रमाणें मुख्य प्राण हा सर्वात्मा आहे. अशी वाणीप्रमुक्त प्राणांनीं स्तुति केली. कारण त्याचें याहात्म्य या स्पर्श करणाऱ्या इंद्रियस्य प्राणांस पूर्णपणें कळलें होतें. असो; यावरून मुख्य प्राण हा प्रजापति आहे, विषयमोक्षा आहे; विषयसाक्षी आहे, असे जे आचार्यांनी या प्रभाचा उपक्रम करितांना म्हटलें होतें तें सिद्ध झालें.

प्रश्न तिसरा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । भग-
वन्कुत एष प्राणो जायते कथमायात्प्राप्तिश्चरीर
आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते
कथं बाह्यमभिधत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

अन्वयः व अर्थ—अथ ह एनं आश्वलायनः कौसल्यः च पप्रच्छ
(नंतर आचार्यास आश्वलायनकुलोत्पन्न कौसल्यानें विचारिलें) भग-
वन्, एषः प्राणः कुतः जायते (हा प्राण कोठून उत्पन्न होतो ?)
अस्मिन् शरीरे कथं आयाति (आत्म्या या शरीरात त्याचा कसा प्रवेश
होतो ?) आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते (किंवा आपल्या
स्यतःच प्रविभाग करून तो कसा प्रतिष्ठित होतो ?) केन उत्क्रमते
(कोणत्या वृत्तीचा—प्रकारचा—भवलव करून तो शरीराच्या बाहेर जातो ?)
कथं वा बाह्यं अभिधत्ते कथं अध्यात्मं (आणि बाह्य व अतस्थ स्वरूपाचे
धारण कसे करितो ?) ॥ १ ॥

अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । प्राणो हेनं
प्राणैर्निर्धारितस्वरूपव्यमहिमाऽपि संहतत्वात्स्यादस्य कार्य-
त्वमतः पृच्छामि । भगवन्कुतः कस्मात्कारणादेव यथावधूतः
प्राणो जायते । जातश्च कथं केन वृत्तिविशेषेणाऽऽयात्यस्मि-
न्शरीरे । किंनिमित्तमस्य शरीरप्रवृत्ताभित्यर्थः । प्रविष्टश्च
शरीर आत्मानं वा प्रविभज्य प्रविभागं कृत्वा कथं केन प्रका-
रेण प्रातिष्ठते प्रतिष्ठति । केन वा वृत्तिविशेषेणास्माच्छ-
रीरादुत्क्रमत उत्क्रमति । कथं बाह्यमधिभूतमाधिदेवतं चाभि-
धत्ते धारयति कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—गेत्या प्रभात मुख्य प्राणाच्या प्रजापतेत्वं, अतृच इत्यादि
शुभांचा निश्चय केळ. यथे या प्रभात प्राणाच्या उत्पत्त्यादिज्ञांची मीमांसा करा-
वयाची असून प्राणाची उपासनाही विहित करवयाची आहे. यासंबंधाचा प्रश्न
आश्वलायनकुलोत्पन्न कौसल्याने आचार्यास विचारला आहे. तो म्हणाला,—भग-
वन् चक्षुः, श्रोत्र, आकाश, इत्यादि सर्वांनी प्राणार्थ स्वरूप माहीत करून
घेतले व त्याचा महिमाही विषय करून घेतला.—

शिष्य—भगवन्, अनेक वस्तु मिळून हा प्राण घटित होतो म्हणून तो कार्यरूप आहे; होय नव्हे ?

सिद्धान्ती—हाच अभिप्राय मनांत आणून कौसल्य ऋषीस म्हणाला,—भगवन्, कोणत्या कारणापासून आपण आतांच निश्चित स्वरूप केलेला हा प्राण उत्पन्न होतो? त्याला प्राण, अपान, व्यान इत्यादि अवयव आहेत म्हणून त्याची उत्पत्ति, झाली असली पाहिजे. अवयवांनीं संघटित झालेली वस्तु उत्पन्न होत असते. त्या वस्तूला जन्म असतो. हा प्राण उत्पन्न झाल्यानंतर कोणत्या स्वरूपानें, कोणत्या वृत्तानें, किंवा प्रकारानें या आपल्या शरीरांत प्रविष्ट होतो. सारांश, याला शरीरग्रहण करावें लागतें, त्याचें निमित्त कोणतें बरें ? यानें शरीरांत प्रवेश केला असतां प्राण, अपान, व्यानादि आपले प्रविभाग करितो, असें आपण सांगितले. पण हें विभाजन झाल्यावर कोणत्या स्वरूपानें हा विद्यमान असतो. तसेंच कोणत्या विशेष स्वरूपानें, कोणत्या बुद्धिविशेषानें तो हें शरीर सोडून जातो. त्याचप्रमाणें बाह्य आणि अध्यात्म स्वरूपाचें धारण तो कसें करितो ?

शिष्य—बाह्य म्हणजे ?

सिद्धान्ती—अधिभूत आणि अधिदैवत ज्या वस्तु आहेत त्यांना बाह्य म्हणावें आणि मन, मुख-दुःख इत्यादि अंतस्थ वस्तूंच आध्यात्म म्हणावें. ध्यानांत ठेव, येथें प्राणाची उत्पत्ति कशी, स्थिति कशी, व प्राणाचा लय कसा, तो शरीरांत येतो कसा, शरीराच्या बाहेर जातो कसा, शरीराच्या आंत बाहेरील स्वरूपाचें तो कसें धारण करतो. हे प्रश्न कौसल्यानें विचारले आहेत. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽ-
सीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः इ उवाच (कौसल्याला म्हणाले.) अति-
प्रश्नान् पृच्छसि (तूं फार गूढ प्रश्न विचारतो आहेस) ब्रह्मिष्ठः असि
इति (तूं मलावेचा आहेस, बुद्धिमान् आहेस,) अहं तस्मात् ते ब्रवीमि
(म्हणून तुझा मी तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर सांगतो) ॥ २ ॥

एवं पृष्टस्तस्मै स होवाचाऽऽचार्यः । प्राण एव तावदुपनिषेय-
त्यादिप्रमप्रश्नाहंस्तस्यापि जन्मादि त्वं पृच्छस्यतां इतिप्रश्नापृ-

च्छसि । ब्रह्मिष्ठोऽसीत्यतिशयेन त्वं ब्रह्मविदवस्तुष्टोऽहं तस्मात्ते
तुभ्यं ब्रवीमि यत्पृष्टं शृणु ॥ २ ॥

सिद्धान्तो—याप्रमाणे कौस्तुभाने आपला प्रश्न विचारल्यावर ते आचार्य
त्याला म्हणाले—प्राणस्वरूप समजण्याला अत्यंत कठिण आहे. हा तुझा प्रश्न अत्यंत
गूढ आहे, दुर्पट आहे, म्हणून तुझ्यासारख्या ब्रह्मनिष्ठाळा विचारण्यासाठी योग्य
आहे. प्राणाचे तूं जन्मादि वृत्त विचारतोस, आतांपर्यंत जे प्रश्न विचारले गेले,
त्यांच्यापेक्षा तुझा प्रश्न अति विकट आहे. कौस्तुभा, तुझे ब्रह्माभ्यसन (विदाभ्यसन)
मोठे आहे. सरस्वतीची उपासना केल्यामुळे तूं अंतर्मुख झाला आहेस. म्हणून
तुझ्यावर मी संतुष्ट झालो आहे तूं जे काय विचारलेंस, त्याचें उत्तर मी
मोठ्या आनंदाने तुला सांगतो ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छाये-
तस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनाऽऽयात्यस्मिन्शरीरे ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—एषः प्राणः आत्मनः जायते (हा प्राण आत्म-
स्वरूपापासून उत्पन्न होतो.) यथा पुरुषे एषा छाया (जशी पुरु-
षाच्या संवधाने ही छाया उत्पन्न होते.) एतस्मिन् एतत् आततं (या
आत्म्यामध्ये हे प्राणतत्त्व समर्पित झाले आहे.) अस्मिन् शरीरे मनो-
कृतेन आयाति (या शरीरांत मनःसंकल्पाने हा प्राण प्रवेश करितो.)

सारांश, छायेसारखी प्राणाची उत्पत्ति मिथ्यारूप आहे. ॥ ३ ॥

आत्मनः परमात्मपुरुषादक्षरात्सत्यादेव उक्तः प्राणो जायते ।
कथमित्यत्र दृष्टान्तः यथा लोक एषा पुरुषे शिरःपाण्यादि-
कक्षणे निमित्ते छाया नैमित्तिकी जायते तद्वदेतस्मिन्ब्रह्मण्ये-
तत्प्राणारयं छायास्थानीयमनृतकं तत्त्वं सत्ये पुरुष आततं
समर्पितमित्येतत् । छायेव देहे मनोकृतेन मनःसंकल्पेच्छादि-
निष्पन्नकर्मनिमित्तेनेत्येतद्ब्रह्मविद्भि-पुण्येन पुण्यमित्यादि । तदेव
सक्तः सदकर्मणेति च श्रुत्यन्तरात् । आयात्यागच्छत्यस्मि-
न्शरीरे ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—अत्यंत भेष्ट जो परमात्मा, परम पुरुष, अक्षर आणि सत्यरूप
ब्रह्म, त्याच्यापासून पूर्वी वर्णन केलेला प्राण उत्पन्न होतो. ‘ दिव्य, अमूर्त, परम

श्रोत्रे चक्षुश्च श्रोत्रं च चक्षुःश्रोत्रं तस्मिन्मधुःश्रोत्रे । मुखना-
सिकाभ्यां च मुखं च नासिका च ताभ्यां मुखनासिकाभ्यां
च निर्गच्छन्प्राणः स्वयं सम्राट्स्थानीयः प्रातिष्ठते प्रतितिष्ठति ।
नप्ये तु प्राणापानयोः स्थानयोर्नाभ्याम् । समानोऽशितं पीतं
च समं नयतीति समानः । एष हि यस्माद्यदेतदुतं भुक्तं
पीतं चाऽऽमाग्नौ प्रक्षिप्तमन्नं समं नयति तस्मादशितपीतेन्ध-
नादग्नेरौदर्याद्धृदयदेशं प्राप्तादेताः सप्तसंख्याका अर्चिषो दीप्तयो
निर्गच्छन्त्यो भवन्ति शीर्षण्यः । प्राणद्वारा दर्शनश्रवणादि लक्षण-
रूपादिविषयप्रकाशा इत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—अपानद्वाराची योजना पायूपस्थाचे स्थानावर साठी आहे.
पायूपस्थ म्हणजे दोन्ही मळदारे होत. हा अपानवायु (प्राणाचा एक भेद)
मळ-मूत्रादिकांचे अपनयन करितो, त्यास खाडी ठकलून देऊन बाहेर काढून
टाकतो. हे अपानवायुसंबंधाने साळे. आतां मुख आणि नासिक (चोड व
नाक) यांच्यापासून निघून मुख्य प्राण हा सम्राट् राजासारखा नेत्र-कर्णांचे
ठिकाणी आपली स्थापना करितो. प्राणवायूचे वास्तव्य नेत्र आणि कर्ण यांत
आहे. या प्राण आणि अपान वायूंच्यामध्ये समानवायूचे वास्तव्य आहे. हा
वायु नाभीचे ठिकाणी राहातो. याच्याकडे नेमलेले काम म्हणजे आपण जें
काम खातो व पितो त्यास समरस करावयाचें. आपण अन्नाची व जळाची जी
आहुति देतो, ती शरीरामधील अग्नीमध्ये प्रक्षिप्त करून तिला हा वायु एक-
रसर देतो, ससा अन्नाचा व जळाचा एक रस सास्यावर तें उदरांतील अग्नीचें
हृषण (जळण) होऊन त्या अग्नीपासून निपाळेच्या ज्वाळा हृदयप्रदेशापर्यंत
थेऊन पोहचतात, हा ज्वाळा सतत असतात. त्या हृदयांतून निघून मस्तक-
प्रदेशापर्यंत जातात. तात्पर्य, हा सतत ज्वाळा प्राणाच्या द्वाराने दर्शन, श्रवण
इत्यादि स्वरूपांनी जेव विषयांचें प्रकाशन करितात. मस्तकांत सतत छिद्रे आहेत.
नेत्रद्वय, कर्णद्वय, माणद्वय, (दोन नाकपुष्पा) एक नुसत अर्घी ही विषय-
प्रकाशनाची वस्तुदारे आहेत.

शिष्य—म्हणजे हा एक अभिहितोपनिषत्प्रकार ज्ञाना. आपण खातो पितो
त्या आहुति, जठरांतील अग्नि हा आहवनीय अग्नि, प्रथेन करणे हा होम अग्नि
मस्तकांतील सतद्रासंतून जें विषयप्रकाशन होतें त्या होमकुंडलीक ज्ञानास होत.

सिद्धान्ती—तुम्हें हें रूपक खातें जमतें. अगो, जठराग्नीच्या सामर्थ्याने अन्न-
रसाचा जो परिष्कार होतो, तो नाडीद्वाराने हृदयांत येऊन पारितो. हृदय हे
नाडीचे आगमनिगमस्थान आहे. हृदय ही रागमानी आहे. येथूनच सर्व नाड्या
बाहेर निघून सर्व शरीरभर पसरतात आणि पुनः येथेच विभागीसाठी येतात.

नेतर हा अक्षरस्य अस्तकापर्यंत जातो. आणि जेथे तो विषयज्ञानसाधनरूपी
ज्वाळांनीं सप्तद्वारांतून बाहेर येतो. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

हृदि ह्येव आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां
तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वाससतिर्द्वाससतिः प्रति-
शाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

अन्वयः व अर्थ—हृदि हि एषः आत्मा (ह्या आत्म्याचें वसतिस्थान
हृदय हें आहे.) अत्र एतत् नाडीनां एकशतं तासां शतं शतं एकै-
कस्यां, द्वाससतिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्ति (येथे एकशे-
एक प्रधान नाड्या आहेत; त्या प्रत्येकीचे शंभर शंभर भेद आहेत; पुनः
या प्रत्येक भेदाचे बहोत्तर हजार प्रभेद आहेत; यांस प्रतिशाखा नाडी असें
म्हणतात. यामधून जो वायु संचार करितो, त्याला व्यान असें म्हणतात ६

हृदि ह्येव पुण्डरीकाकारमांसपिण्डपरिच्छिन्ने हृदयाकाश एव
आत्माऽऽत्मना संयुक्तो लिङ्गात्मा, अत्रास्मिन्हृदय एतदेकशत-
मेकौत्तरशतं संख्या प्रधाननाडीनां भवतीति । तासां शतं
शतमेकैकस्याः प्रधाननाड्या भेदाः पुनरपि द्वाससतिर्द्वाससतिर्द्वे
द्वे सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि । सहस्राणां द्वाससतिः
प्रतिशाखानाडीसहस्राणि प्रतिप्रतिनाडीशतं संख्यया प्रधान-
नाडीनां सहस्राणि भवन्ति । नासु नाडीषु व्यानो वायुश्च-
रति । व्यानो व्यापनात् । आदित्यादिषु रश्मयो हृदयात्सर्व-
तोऽगामिनीभिर्नाडीभिः सर्वदेहं संव्याप्य व्यानो घर्तते । संधि-
रुन्धनमर्मदेशेषु विशेषेण प्राणापानवृत्त्योश्च मय्य चद्रूतशुक्ति-
र्घोर्यवत्कर्मकर्ता भवति ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—हृदयांत पुण्डरीक नामक कमळाच्या आकाराचा मांस-पिंड असतो.
त्यानें जे हृदयांतोळ आकाश परिच्छिन्न (मर्यादित) केले आहे. त्याला हृदयाकाश
म्हणतात. येथे आत्मसंयुक्त असलेला लिङ्गात्मा राहतो.

शिष्य—मंत्रांतोळ आत्मशब्दाचा अर्थ लिङ्गात्मा आहे असें दिसते.

सिद्धान्ती—होय. लिङ्गात्मा संचार करितो. कारण तो मर्यादित असतो.
सर्वव्यापी आत्म्याला संचार करण्याचें कारण नाहीं, असे; ह्या आपल्या हृद-

यामध्ये एकशेंएक प्रधान नाड्या आहेत. त्यांपैकी प्रत्येकीला शंभर शंभर शाखानाड्या आहेत. पुनः या शाखानाड्यांपैकी प्रत्येकीचे वहात्तर हजार प्रभेद आहेत. यास प्रतिशाखा नाडी असें म्हणतात. म्हणजे १०१ प्रधान नाड्यांच्या शाखानाड्या १०,१०० झाल्या व ७१,७२,००,००० इतक्या प्रतिशाखानाड्या झाल्या व एकंदर सर्व मिळून ७१,७२,१०,२०१ ही नाड्यांची संख्या झाली. या नाड्यांमध्ये जो वायु संचार करितो त्याला व्यान असें म्हणतात. व्यापन करण्याचा त्यांचा धर्म आहे म्हणून त्याला व्यान असें म्हणतात. सूर्यापासून निघणारे किरण सर्व विश्वभर पसरतात. त्याप्रमाणे हृदयांतून निघणाऱ्या व सर्व शरीरांत संचार करणाऱ्या नाडीच्या साहाय्याने हा व्यान वायु सर्व शरीरभर संचार करीत असतो. त्यांतही सोप्यांची जी मर्मस्थाने आहेत तेथे याचे विद्येपावाने वास्तव्य असते. तेथेच प्राण आणि अपान या उभयतांचाही अभाव असतो व्यानशुद्धीचा उद्भव होतो. ॥ वायु प्राणापानांच्या अभावी (मध्यकाळांत श्वाप, घेऊन निश्वास टाकला नाही त्या काळांत) धीर्यघालो कर्मकर्ता असतो. वनस्पतीची प्रत्येका भोदने इत्यादि कामे व्यानवायूची आहेत. प्राणाची किंवा अपानाची नाहींत. वार्षावळीची कामे करणे हे कर्म व्यानवायूकडे निरुत्थित केले आहे. ॥ ६ ॥

पाप्मन मस्तकापर्यंत संचार करीत असतो. जे पुरुष शास्त्रविहित पुण्य कर्म करितात त्यांच हा वायु देवादिकांच्या वसतीचे स्थान असणारा जो स्वर्ग त्यांत नेऊन पोहचवितो व पापी पुरुषांचे स्वर्ग-विरोधी भुवनाप्रत म्हणजे नरक-लोकाला नेतो. पशुपक्षादिकांचा जन्म प्राप्त होणे हा शुद्ध नरकावासच आहे. तात्पर्य, पापी पुरुष पशुपक्षादिकांच्या जन्मास जातात; पण ज्या पुरुषांचे पाप-पुण्य समसमान आहे, त्यांच हा वायु मृत्युलोकां मानवजन्माप्रत, नेऊन पोचवितो.

शिष्य—ज्या पुरुषांचे पुण्य पापापेक्षा अधिक आहे त्यांचे स्वर्ग लोक, पुण्यापेक्षा पाप अधिक आहे त्यांचे नरक लोक आणि पापपुण्य समसमान आहे त्यांचे मनुष्यलोक प्राप्त होतो आणि उदानवायु हे सर्व काम करितो. असे सांगण्याचा या मंत्राचा अभिप्राय आहे.

सिद्धान्ती—होय. स्वर्गास, नरकास, किंवा मनुष्यलोकास जीवाला पोचविणे ही व्यवस्था उदानवायूकडे नेसून दिली आहे ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

आदित्यो ह वै वाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं
चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा
पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो
वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—आदित्यः ह वै वाह्यः प्राणः उदयति (सूर्य हा वाह्य प्राण आहे आणि तो नित्य उदय पावतो.) एषः हि एनं चाक्षुषं प्राणं अनुगृह्णानः (हा सूर्य आपल्या नेत्रसंबंधी प्राणावर अनुग्रह करितो.) पृथिव्यां या देवता सा एषा पुरुषस्य अपानं अवष्टभ्य (पृथ्वीची जी अभिमानिनी देवता आहे, ती जीवाच्या अपानवायूचे स्तंभन करिते.) अंतरा यत् आकाशः सः समानः (स्वर्ग-पृथ्वीच्यामध्ये जो अवकाश आहे, त्यांत संचार करणारा वायु समानवायूचा साह्यकारी होतो;)—आणि—वायुः व्यानः (सर्वव्यापी वायुदेवता व्यानाला उपकारक होते.)

सारांश, येथे प्राणांचे आधिदैविक व आधिभौतिक स्वरूप सांगितले.

आदित्यो ह वै प्रसिद्धो ह्यधिदैवतं वाह्यः प्राणः स एष उदयत्युद्गच्छति । एष ह्येनमाध्यात्मिकं चक्षुषि भवं चाक्षुषं

माणं प्रकाशेनानुगृह्णानो रूपोपलब्धौ चक्षुष आलोकं कुर्वन्ति-
त्यर्थः । तथा पृथिव्यामभिमानिनी या देवता प्रसिद्धा सैषा-
पुरुषस्यापानमपानवृत्तिमवष्टभ्याऽऽकृष्य वर्णाकृत्याऽथ पचायक-
र्पणेनानुग्रहं कुर्वती वर्तत इत्यर्थः । अन्यथा हि शरीरं गुरु-
त्वात्पतेत्सायकाशे वोद्वन्धेत् । यदेतदन्तरा मध्ये द्यावापृथि-
व्योर्य आकाशस्तस्थौ वायुराकाश उच्यते । मञ्चस्थवत् ।
स समानः समानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यर्थः । समानस्यान्तराका-
शस्थत्वसामान्यात् । सामान्येन च यो बाह्यो वायुः स व्याप्ति-
सामान्याद्व्यानो व्यानमनुगृह्णानो वर्तत इत्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

सिद्धान्ती—अभिदैवत (देवसंबंधी) जो प्राय आहे तो सर्व-प्रकाशक सूर्य
होय. हा सूर्य उदय पावला, आपला बाह्यमाण उगवला, म्हणजे आपल्या
नेत्रांमध्ये उत्पन्न होणारा जो आप्यात्मिक प्राणवायु त्याबारी सूर्य देवता पाह्य
करिते, आपल्याच पदार्थाच्या रूपाचे जे ज्ञान होतं, नेत्रांना रूप पाहण्याचें जे
सामर्थ्य आहे, तें सूर्याच्या अनुग्रहानें प्राप्त झालें आहे. नेत्रांमध्ये असणारा जो
आप्यात्मिक प्राण त्याच्यावर आपिदैविक प्राण (सूर्य) अनुग्रह करून वस्तु
पाहण्याचें सामर्थ्य जीकांच्या नेत्रांवा देतो. तसेंच पृथ्वीची अभिमानिनी जी अग्नि-
देवता ती पुरुषाची जी अपानवृत्ति (अपान वायु) तिचें आकर्षण करून तिचा
वद्य करून घेते. आणि ही देवता अपान वायूचा खाली ढकलून अनुग्रह करिते.
जर ह्या देवतेचें बाह्य नसतं तर आरकें जड शरीर खाली पडलें असतें. किंवा
ठेचकळतें असतें. अथवा घर उडून गेले असतें. म्हणून अग्नि-देवतेचा जीवावर
मेढा उक्ता आहे. (३) तसेंच स्वर्ग आणि पृथ्वी यांच्यामध्ये जो अवकाश
आहे, तेथे संचार करणाऱ्या वायूचा ' आकाश ' असें म्हणतात. पलंगावर किंवा
छोंवाज्यावर म्हणजे अंतराळी आरण नसतो, त्याप्रमाणे द्यावा-पृथ्वीच्या अंतरा-
ळांत ह्या आकाशवायूचा वास्तव्य करवयाचें सांगितलें. ही देवता आपल्या
शरीराच्या मध्यभागी राहणाऱ्या समानवायूवर अनुग्रह करिते. उभयवारी
एकरूपत्वाचीच आहेत; कारण जेव्हा आकाशवायु स्वर्ग आणि पृथ्वी यांच्यामध्ये
राहतो, तशा समानवायु ह्या प्राण आणि अपान यांच्यामध्ये राहतो. (४)
आतां सामान्य जो सर्वभूमी बाह्यवायु आहे, तो घटिराव व्यापून सकाशांत
व्यान वायूचा सामकठां होतो. उभयवर्तांमध्येही सर्व-व्याप्ति ही एवढाच वायु
आहे. दोन्ही ही सर्वभूमी वायु आहेत ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

तेजो ह वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः ।

पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—तेजः इ वै उदानः (तेज हे द्रव्य उदानवायूवर अनुग्रह करितें.) तस्मात् उपशान्ततेजाः मनसि संपद्यमानैः इन्द्रियैः पुनर्भवं (म्हणून तेजाचा नाश झाला म्हणजे इन्द्रिये मनामध्ये प्रवेश करितात आणि त्या इन्द्रियांसह जीव जन्मांतराला जातो.) ॥ ९ ॥

यद्वाचं ह वै प्रसिद्धं सामान्यं तेजस्तच्छरीर उदान उदानं वायुमनुगृह्णाति खेन प्रकाशेनेत्यभिप्रायः । यस्मात्तेजस्वभावाद्वाद्यतेजोनुगृहीत उत्क्रान्तिकर्ता तस्माद्यदा लौकिकः पुनरुपशान्ततेजा भवति । उपशान्तं स्याभाषिकं तेजो यस्य सः । तदा तं क्षीणायुषं मुमूर्षुं विधात् । स पुनर्भवं शरीरान्तर्गते प्रतिपद्यते । कथम् । सहेन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः प्रविशन्निर्यागादिभिः ॥ ९ ॥

सिद्धान्ती—जे हे सर्व—प्रसिद्ध व सर्वसामान्य बाह्य तेज आहे ते स्वतेजानें जीवाच्या शरीरांत अणुगुण्ठा उदान वायूचें उपकारक होतें. आतां ज्याअर्था बाह्य तेजाचा अनुग्रह साध्यामुळे तेजःस्वभावी उत्क्रांतिकर्ता उदान वायु आहे.—

शिष्य—म्हणजे उदान वायूचें रूप तेजात्मक आहे तरी यास तेजाचा आभय केल्याखेरीज जीवाला बाहेर जाण्याचे किंवा मात राहण्याचें सामर्थ्य शरीरस्थ उदानवायूला देतां येत नाही. असा आपल्या म्हणण्याचा भावार्थ मी समजतो आहे.

सिद्धान्ती—नाहीं, तो स्वतःच तेजस्वभावी आहे व उत्क्रांतीचा कर्ता आहे. तथापि बाह्य तेजाचा आभय केल्याखेरीज त्याला शरीरांत राहतांच येत नाही. असा आमच्या म्हणण्याचा अर्थ आहे. असा, जेव्हां जीवांचे जीवन-हेतुक कर्मे (जगण्यास अवश्य असणारी) करितां येईनाहीं होतात, तेव्हां बाह्य तेजाचा अनुग्रह नारींसा होऊन तो जीव मुमूर्षु (मरणासन्न) होतो. यारांच, बाह्य तेजाचा आभय असला म्हणजे उदान वायु स्वकार्य-समर्थ असतो. आणि हा आभय संपला म्हणजे या जीवाच्या तेजःस्वभावी उदानवायूचें सामर्थ्य नष्ट होतें. हे झाले म्हणजे त्या जीवाचें आयुष्य संपलें, तो मरणोन्मुख झाला असे समजावें.

शिष्य—भगवन्, उदानवायु स्वतेज आहे असें कथारुन समजावयाचें ?

सिद्धान्ती—आपण हस्तादिकांनीं स्वशरीराला स्पर्श केल्या असतां आपलें अंग उष्ण भासतें, त्यावरून उष्णकारी उदान वायु तेजस्वी आहे असे सिद्ध होतें, ही

उष्णता उदरामध्ये असणान्या अग्नीच्या सामर्थ्याने प्राप्त साजेळी असते. असो, मुमुर्षु पुरुषार्थी सर्व इंद्रिये मनामध्ये जीन होतात, वाणी आदि इंद्रिये मनांमध्ये प्रवेश करितात. आणि नंतर त्या समनस्क पुरुषाच्या शरीरांतर्गत प्राप्त होतें. दुसऱ्या शरीरांत तो जीव प्रवेश करितो. याप्रमाणे आदित्य, अग्नि, आकाश, वायु, तेज ह्या देवता प्राण, अपान, समान, व्यान, आणि उदान यांच्यावर अनकमाने अनुमद करित असतात. यां बाह्य (आधिदैविक) देवतांच्याच अनुमदाने अभ्यात्म प्राणाशनादिकांस शरीरपारणाचे सामर्थ्य प्राप्त होतें. ॥ ९ ॥

मंत्र दहावा.

यच्चिस्तेनैव प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः ।

सहाऽऽत्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—यच्चिस्तेनैव, तेन एषः प्राणं आयाति (उपाचें चित्तन रात्रंदिवस असतें त्या संकल्पासह हा मुख्य प्राणाकडे जातो.) तेजसा युक्तः प्राणः आत्मना सह यथा संकल्पितं लोकं नयति (मुख्य प्राण उदानवायूच्या साहाय्याने आपल्यासह जीवाला त्याच्या संकल्पानुसार असणान्या भुवनाप्रत घेऊन जातो.)

साधेय शरीरांत असणाऱ्या तेजस्वी उदान वायु संकल्पात्मक मनावर मुख्य प्राणामध्ये जीन होतो. नंतर तो मुख्य प्राण उदानवायूसह जीवाला त्या भुवनाप्रत घेऊन जातो, जो जेथे जीवाला व्यास लागलेल्या विषयांचा उपभोग मिळेल, ॥ १० ॥

मरणकाले यच्चित्तो भवति तेनैव चित्तेन संकल्पेनेन्द्रियैः सह प्राणं मुख्यप्राणवृत्तिमायाति । मरणकाले क्षीणेन्द्रियवृत्तिः सन्मुख्यया प्राणवृत्त्यैवावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ तदाऽमिवदन्ति जातय उच्युसिति आपतीति । स च प्राणस्तेजसोदानवृत्त्या युक्तः सप्तदाऽऽत्मना स्वांमिना भोक्त्रा स एवमुदानवृत्त्यैव युक्तः प्राणस्तं भोक्तारं पुंश्चपापकर्मवशाद्यथासंकल्पितं यथामिदं लोकं नयति प्रापयति ॥ १० ॥

सिद्धान्ती—पुरुषाच्या मरणसमयी त्याच्या चित्तांत ते संकल्प एव-निबद्ध असतात, त्यांच्यासह (संकल्प सिद्धत्वात्मक मन आणि इंद्रिये यांच्यासह) उदान वायु मुख्यप्राणद्वयीमध्ये जाऊन व्जन होतो.

शिष्य—भगवन्, मृत्युसमय प्राप्त झाला असतां जीवाच्या इतर सर्व—इंद्रिय-वृत्ति सर्वथा क्षीण होतात. आणि तो एक मुख्य प्राणवृत्तीने मात्र श्वाशो-च्छ्वास करित असतो, हे मांडी पाहिले आहे.

सिद्धान्ता—आणि त्याचवेळीं जवळचे (इष्टमित्र, सगोत्री, नातेवाईक) मृण्यतात की, हा श्वाशोच्छ्वास करित आहे, अद्यापि प्राण कायम आहे. यावरून मृत्यु-काली उदानवायूंसह मात्र मुख्य-प्राण विद्यमान असतो, हे स्पष्ट होते. अर्थात; हा मुख्य प्राण उदानवृत्तीला वेळून आपल्या स्वाधीन (उपभोग हवे अस-णाऱ्या जीवाला) पुण्यपापकर्मोच्या योगें ज्या संकल्पाचें ध्यान तो मरणावस-जीव करित होता, ज्या भोगांची इष्ट वासना मुमुर्षूच्या अंतःकरणांत स्थिर झाली असे, ते उपभोग जेथें मिळतील किंवा ती वासना जेथें तृप्त होईल त्या स्वर्गनरकादि लोकाप्रत—त्या जीवाला—नेकन पोहोचवितो. चारांस, मरण-समयीच्या वासनेप्रमाणें मुमुर्षू जीवाला दुसरा जन्म प्राप्त होतो. शास्त्रोक्त आचरण व मरणसमयी शुभ वासना असतील तर तो जीव स्वर्गांत जातो. आणि शास्त्रनिषिद्ध व अमंगल वासना यांचें वाहचर्य, असेल तर तो जीव नरकलोकाप्रत जातो. ॥ १० ॥

मंत्र अकरावाः

य एवं विद्वान्प्राणं वेद । न हास्य प्रजा हीय-
तेऽमृतो भवति तदेव श्लोकः ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—एवं विद्वान् यः प्राणं वेद (या प्रकारचें ज्ञान असणाऱ्या ज्या कोणा विद्वान् पुरुषाला प्राण—स्वरूपाचें ज्ञान झालें.) ह-
अस्य प्रजा न हीयते (त्याच्या प्रजा—त्याची मुलेवाळे—केव्हांही नाहीशी होत नाहीत.) अमृतः भवति (तो अमर होतो.) तत् एव श्लोकः
(यासंबंधानें एक मंत्र आहे तो असा) ॥ ११ ॥

यः कश्चिदेवं विद्वान्भ्यषोक्तविशेषणैर्विनिष्टमुत्पत्त्यादिभिः
प्राणं वेद जानाति तस्येवं फलमैहिकमासुप्तिकं चोच्यते । न
हास्य नैवास्य विदुषः प्रजा पुनरप्यत्रादिलक्षणा हीयते छिद्यते ।
पतिते च शरीरे प्राणसायुज्यतयाऽमृतोऽमरणधर्मा भवति तदे-
तस्मिन्नयं संक्षेपमिधायक एव श्लोको मन्त्रो भवति ॥ ११ ॥

सिद्धान्ती—ज्या कोणा ज्ञानी पुरुषाला धर्तरीने या प्रभाच्या भीमावेंत सांगि-
तलेल्या विशेषणांसह व उत्पत्तिप्रसूत विशेषांसह प्राणस्वरूपाचें ज्ञान झालें, त्या
विद्वानाला या लोकीसुखां काय फल मिळवें, तें मृतीने या मंत्रांत सांगितलें आहे.

शिष्य—भगवन् ! आत्म्यागतून प्राण उत्तर होतो, मनाच्या सकलानुसार केलेल्या घर्माघर्मांमुळे शरीर-समादन होतें, मुख्य प्राणवायु आरल्यास पाच विभागामध्ये विभागून प्राणापानादि पचप्राणात्मक होतो, पच महाभूतें आपआरल्या देवतासह या पचप्राणावर अनुमह करून त्यास प्रकाश व सामर्थ्य देतात आणि पचेन्द्रियार्थां प्राय अष्टे विषय उत्पन्न करून शरीर-धारणही करितात, त्याच्या भाग-प्रभागास स्थिबल होऊ देत नाहीत, इत्यादि प्राणाचें स्वरूप समजून घेऊन जे लोक ज्ञानी होतात, व प्राण हाच प्रजापति व अत्ता (भोक्ता) आहे. असे समजतात, त्यास इह लोकी व परलोकी काय प्राप्ति होतें, तें या मंत्रात समितलें आहे

सिद्धान्ती—ठीक समजळाव. आता पच काय मिळतें त्याचें स्वरूप ऐक. ह्या विद्वानाची पुत्रपौत्रादि प्रजा केव्हाही नष्ट होत नाही. याच्या वधाचा उच्छेद केव्हाही होत नाही. आणि या विद्वानाचा देहपात झाल्यावर तो प्राण-सामुपवत् प्राप्त करून घेतो.

शिष्य—म्हणजे तो मरून प्राणार्थी एकलून होतो. सदात्मक होतो. असे समजावयाचें ना?

सिद्धान्ती—होय. या विद्वान् जीवाला अमरत्व प्राप्त होतें. हाच अर्थ समर्पन करणारा एक मंत्र आहे त्याचा अन्वयार बाराव्या मंत्रात भुक्तीने केला आहे. या मंत्रात सधेयानें हाच अर्थ प्रतिपादित केला आहे ॥ ११ ॥

मंत्र वाराचा

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ।
अध्यात्म चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञा-
यामृतमश्नुत इति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—प्राणस्य उत्पत्ति, आपत्ति, स्थानं, विभुत्वं, पंचधा; अध्यात्म च एव विज्ञाय अमृतं अश्नुते, विज्ञाय अमृतं अश्नुते इति (प्राणाची उत्पत्ति, त्याची गति, त्याचें स्थान, त्याचें सर्व-व्यापित्व व सर्व-श्रेष्ठत्व, त्याची पचप्रकारक स्थापना, त्याचें नेत्रादि स्वरूपानें सहणें हे समजून घेऊन ज्ञानी पुरुष अमृतनाचा उपभोग घेतो.) ॥ १० ॥

उत्पत्ति परमात्मन प्राणस्याऽऽयतिमागमन मनोवृत्तेनादिम
ऽशरीरे स्थान स्थिति च पायुपह्यादिस्थानेषु विभुत्वं च
स्यान्यमेव संप्रादिव (?) प्राणमृतेभेदोना पञ्चधा स्थाप

नम् । बाह्यमाविष्ट्याविरूपेणाभ्यात्मं च व चक्षुराद्याकारेणावस्थानं
विज्ञायैवं प्राण (?) ममृतमश्नुत इति । विज्ञायामृतमश्नुत
इति द्विवचनं प्रश्नार्थपरिसमाप्त्यर्थम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यश्रीमद्गोविंदभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये
तृतीयः प्रश्नः ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—परमात्म्यापासून झालेली प्राणाची उत्पत्ति, मनाच्या संकल्पांनुसार
व इंद्रियांच्या कर्मानुसार प्राणाचे आगमन व शरीरातील वास्तव्य, पायूरस्थादि
स्थानांतील (मलमूत्रादि स्थानांतील) त्याचे विभुत्व व स्वामित्व, त्याचे
त्वतंत्रत्व (सम्राट् राजा व्याप्रमाणें सर्व-स्वामी असतो. त्याप्रमाणें प्राणही सर्व
स्वामी आहे.) प्राणापानादि पंच प्रकारांनीं मुख्य प्राणवायूचे विभाजन आणि
स्थापना आणि आदित्यादि पंचमहाभूतांच्या देवी अनुग्रहानें होणारी व नेत्रादिरूपानें
पंच ज्ञानेंद्रियांची प्राणात्मक अभ्यात्म स्थिति ही सर्वात्मना समजली असतां हा
योगी अमृतत्व-प्राप्तीचा अधिकारी होतो. सारांश, प्राणाचे यथार्थ स्वरूप
जाणून त्याचे निरंतर ध्यान करणारा पुरुष मुख्य प्राणास असणारे अमृतत्व
प्राप्त करून घेतो. ॥ १२ ॥

याप्रमाणें भगवान् श्रीमच्छंकराचार्य यांनीं केलेल्या तृतीय-प्रश्न-
भाष्याचें भाषांतर संपलें.

तिसरा प्रश्न समाप्त.

तिसऱ्या प्रश्नोत्तराचा सारांश.

तिसरा प्रश्न असा आहे कीं प्राणाचे उत्पत्तिस्थान कोणतें, त्याचा शरीराशी
संयोग कसा होतो आणि त्याचे शरीराशी संयोग व वियोग कसे होतात. ह्या
प्रश्नांचा येथें निवार केला आहे.

प्राणाची उत्पत्ति आत्म्यापासून होते. कशी ? पुरुषाचा व छायेचा, तसा
आत्म्याचा व प्राणाचा संबंध आहे. पुरुष असला म्हणजे छाया उत्पन्न होते व
त्याच्या अभावी ती नसते. त्याप्रमाणें आत्मा आहे म्हणून प्राण आविर्भूत
होतो, व तो नसेल तर प्राण अस्तंगत होतो. छायेनें पुरुषाच्या
बाहेर स्वरूपांत किंवा अंतःस्वरूपांत जसा कोणताही विचार उत्पन्न होत
नाहीं, त्याप्रमाणें छायारूपानें प्राण अवतीर्ण झाला किंवा निजवामास
गेला म्हणून आत्मस्वरूपांत कोणत्याही प्रकारचा विषाद उत्पन्न होत नाहीं. प्राण
उत्पन्न झाला म्हणून आत्मस्वरूपाच्या पूर्णतेची ह्र्दि होत नाहीं किंवा तो

क्याला गेला म्हणून त्याच्या पूर्णतेला न्यूनत्व येत नाही. आत्मा नसेल तर प्राणाला अस्तित्व मिळावयाचें नाहीं; पण प्राण नसेल तर आत्म्याचें अस्तित्व नाहीसें व्हावयाचें नाहीं. असा याच्या उत्पत्तीचा प्रकार आहे. जीवशरीराशी प्राणाचा संबंध होतो तो पूर्व-कर्मामें निर्माण केलेल्या संचितानुसार होतो. जसें पूर्व कर्म असेल तसे लिंगदेहावर संस्कार होतात आणि तो देह स्थूलदेहाशी संगम करून प्राणरूपानें तेथे आविर्भूत होतो. शरीराशी संयुक्त झाल्यावर हा प्राण अनेक स्वरूपें घेऊन शरीराची व्यवस्था चालवितो. प्राणापानादि याचे मुख्य पांच विभाग आहेत व त्यांच्याकडून तो निरनिराळीं कामें करून घेतो. हीं कामें कोणतीं हे-मुळांत स्पष्ट रीतीनें सांगितले आहे. पांचव्या मंत्रांत सात उदात्तांचा उल्लेख आहे, तो ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. पायु, उपस्थ, २ नेत्र, २ कर्ण, आणि मध्य ह्या प्राण, अग्नय आणि समान शक्ती उत्पन्न केलेल्या सात पंचात्मा होत. या उदात्तांच्या योगानें पाहणें, ऐकणें, पचन होणें, मळ विसर्जन करणें आणि आनंदोपभोग घेणें हीं कार्ये जीवांस करितां येतात. ध्यानाकडे रक्षाभिरुपण करणें, आणि बाहेरची बातमी आंत देणें आणि बांदून मुटलेले हुकूम बाहेर बजावणें हीं कार्ये होतात. जीवाच्या हृदयाकाशांत जीवात्मा राहतो. त्याच्या उपयोगी पडणारे ध्यानाचें हें तारायंत्र-चक्र आहे. बाहेर असलेल्या पदार्थांची बातमी या तारायंत्रानें आंत पोहोचते आणि जीवाला काहीं करावें असें वाटले तर तो आपले हुकूम या तारायंत्राच्या द्वारे बाहेर सोडतो. उदात्ताकडे जीवाच्या पापपुण्यानुसार त्यास गति देणें हें काम आहे. असो; पाचें बाह्यस्वरूप व आभ्यास स्वरूप यांचे वर्णन मुळात स्पष्ट केले आहे. याप्रमाणें प्राणाच्या गमनागमनाचा, उत्पत्तीचा आणि कर्मविभाजनाचा विचार या प्रश्नांत केला आहे.

या चीन प्रश्नात प्राणाची निरनिराळीं स्वरूपें त्याचा अन्तर्गामी संबंध, त्याचें भेदत्व, त्याची उत्पत्ति इत्यादि अनेक विषयांचा विचार करून प्राणाचें स्वरूप यथारिथ्य समजेल अशी व्यवस्था केली आहे आणि फलश्रुति अशी सांगितली आहे की, ज्या जीवालाने प्राणाचें स्वरूप समग्र आणि सांगोपांग कळेल तो पृथ्वी इंदुलोकी व परलोकी प्राणसम अवस्थाचा उपभोग घेईल.

तिसरा प्रश्न समाप्त.

चौथा प्रश्न.

मग्न पाहिला.

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ ह एनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ (नंतर सूर्यकुलातील गार्ग्यगोत्रोद्भव कुमार हा विष्णुलादमुनीस प्रश्न विचारता झाला,)

अथ हेनं सौर्यायणी गार्म्यः पप्रच्छ प्रश्नत्रयेणापरविद्यागोचरं सर्वं परिसमाप्य संसारं व्याकृतविषयं साध्यसाधनलक्षणमनित्यम् । अथेदानीमसाध्यसाधनलक्षणमप्राणममनोगोचरमतीन्द्रियविषयं शिवं शान्तमविकृतमक्षरं सत्यं परविद्यागम्यं पुरुषाख्यं सवाह्याभ्यन्तरमजं वक्तव्यमित्युत्तरं प्रश्नत्रयमारभ्यते ।

सिद्धान्ती—नंतर सौर्यायणी विप्रलादाचार्यांस विचारतां झाला.

शिष्य—मागव्या ज्या तीन प्रश्नांची भीमांश झाली तसलाच प्रश्न आता हा गार्म्य विचारणार आहे काय ?

सिद्धान्ती—नाही, पहिले जे तीन प्रश्न आहेत ते सर्व अपरविद्यागोचर आहेत.

शिष्य—अपरविद्या म्हणजे ?

सिद्धान्ती—ज्या विद्येत परम तत्त्वाचा विचार होव नाही, जेथे संसाराचा म्हणजे दृश्य विषयाचा मात्र विचार होतो—हे विषय व्याकृत असून कार्यकारणात्मक व अनित्य असतात—अशा विषयांचा जी शास्त्रे विचार करितात त्यांचे अपर विद्येचीं शास्त्रे असे म्हणावे. पहिले तीन प्रश्न अशा प्रकारचे आहेत. आतां या पुढे जे तीन प्रश्न मान्याचे आहेत. त्यांचे विषय साध्य—साधनात्मक अथवा कार्य—कारणात्मक नाहीत. या प्रश्नांतील वस्तु नित्य आहे. ती उत्पन्न होऊन नष्ट होणारी नाही. ती अन्य कारणापासून सिद्ध झालेली वस्तु नव्हे. ती वस्तु विकृत होऊन कोणतेही कार्य उत्पन्न करीत नाही. ती वस्तु प्राणाचा आत्मा असून प्राणास आश्रय देणारी नाही. ही मनाला गोचर होणारी नाही; कारण ही कोणत्याही इंद्रियाचा ज्ञानविषय होत नाही. या प्रश्नांत प्रतिपादन केलेली वस्तु शिव (मंगलरूप) शांत, विकाररहित, अक्षर, सत्य, परविद्येनें मात्र समजणारी व पुरुषोत्तम नांवाची आहे. ही अंतर्भाव्य एकस्वरूप आहे. म्हणून तिला आंत बाहेर असें काही नाही. आणि ती अज, म्हणजे अनादि व अनंत आहे. सारांश, पुढील तीन प्रश्नांत कधी जास्ती प्रमाणाने परब्रह्मविषयाचा मात्र विचार केला आहे. हे परब्रह्म कार्य—कारणरहित, द्यो-द्रियागोचर, सुक्ष्मरूप, अविकार्य, अविकारी, अक्षर, विकलाबाधित, एकरस, भुतिमात्रगम्य अशा स्वरूपाचे आहे, असें येथे सांगण्याचे आहे.

तत्र सुधीतादिचार्यैर्यस्मात्परादक्षरात्सर्वे भावा विस्फुलिङ्गा इव जायन्ते तत्र चैवापियन्तीत्युक्तं द्वितीये मुण्डके, के ते सर्वे भावा अक्षराद्विभज्यन्ते । कथं वा विभक्ताः सन्तस्तत्रैवापियन्ति । किंलक्षणं वा तदक्षरमिति । एतद्विषयस्याऽधुना प्रश्नानुद्गावयति—

कतां म्हणतही नाही. आपल्या हातांतील खुरपणें टाकून दिल्यानंतर हात स्वऱ्यापारपासून निवृत्त होतात, पण हावांश आणि स्वकर्माचा त्याग केलेल्या पायांश केव्हाही एकरूपत्व प्राप्त झालेले आपल्यास दिसत नाही. महाराज, धाच-
प्रमाणें जीव गाढ निद्रा घेत असतां स्वव्यापारमुक्त झालेले त्याचीं ज्ञानकर्माद्रियें निरनिराळेपणानें कोणत्या ठायीं राहतात; असें प्रश्नकर्त्यास विचारवयाचें आहे. तुम्ही एकरसत्वाचा किंवा एकीभवनाचा जो विचार काढला आहे, गाढ निद्रा घेत असणाऱ्या पुरुषाचीं ज्ञानकर्माद्रियें एकरस होऊन राहतात, असा जो प्रश्न उत्तर करीत आहांव, त्याला मूलमंत्रामध्यें अस्वारच नाही. म्हणून तुम्ही मूळ प्रश्नाचें जें विवरण करित आहांव तें योग्य नाही.

सिद्धान्ती—ही तुमची दृष्टा बरोबर आहे. ज्या अर्थी यजमानाच्या (जीवाच्या) तत्रानें चालणारी इंद्रियें जागृत अवस्थेमध्ये एकवट होतात, त्याप्रती निद्रेमध्ये मुदां एकत्र झालेलीं इंद्रियें परतंत्र असल्यामुळे त्यांचा समागम कोठेंतरी झाला पाहिजे, हें म्हणणें बरोबर आहे, न्याय्य आहे आणि म्हणून जशी मनामध्ये आर्शका असेल तशीच ती आपल्या वाणीनें प्रत्येक विशासू ती प्रकट करित असतो. येथें मार्ग्य मुनींस असें विचारावयाचें आहे कीं, जेथें हा सर्व कार्य-करण-संघात (कार्य म्हणजे शरीर, करण म्हणजे इंद्रियें आणि संघात म्हणजे संमेलन कार्य-करण संघात म्हणजे शरीर-इन्द्रियाचें संमेलन) छेद होतो तें काय असावें. सुषुप्तिकालीं आणि प्रलयकालीं या सर्व संघाताचा छेद होतो. तेव्हां सुषुप्ति काळ आणि प्रलयकाळ यांच्यामध्ये काय विशेष आहे हें समजण्याची इच्छा धारण करून मार्ग्यमुनीनें प्रश्न विचारला आहे कीं, शरीरेंद्रियांच्या संमेलनाचा छेद कोठें होतो. आणि त्याचें आभय-स्थान कोण होतो. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तस्मै स होवाच । यथा मार्ग्य मरीचधोऽर्क-
स्यास्तं गच्छतः सर्वा एतास्मिस्तेजोमण्डल एकी-
भवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह
वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तस्यैव
पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रस-
यते न, स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्द-
यते न विसृजते नेपायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

अन्वयः न अर्थः—तस्मै सः ह उवाच (गार्ग्याणां पिप्पलादमुनीनां उत्तरं दिले) गार्ग्य, यथा अस्तं गच्छतः अर्कस्य सर्वाः मरीचयः एतस्मिन् तेजोमण्डले एकीभवन्ति, पुनः पुनः ताः—तस्य उदयतः प्रचरन्ति (हे गार्ग्य, अस्तास जाणान्या सूर्याचे सर्व किरण ह्या तेजो-मण्डलांत एकरूप होतात; आणि पुनः पुनः सूर्याचा उदय झाला असता, ज्याप्रमाणें सर्व विश्वभर संचारून प्रकाशित होतात.) एवं ह वै तत् सर्वं परे देवे मनसि एकीभवति (त्याप्रमाणें हे सर्व-श्रेष्ठ आणि दिव्य जें मन त्यांत हीं सर्व एक होतात.) तेन तर्हि एषः पुरुषः न शृणोति, न पश्यति, न जिघ्रति, न रसयते, न स्पृशते, न अभिवदते, न आदत्ते, न आनन्दयते, न विसृजते, न ईयायते, स्वपिति इति आचक्षते (म्हणून हा पुरुष ऐकत नाही, पहात नाही, वास घेत नाही, चव घेत नाही, स्पर्श करीत नाही, बोळत नाही, ग्रहण करीत नाही, आनंद पावत नाही, मळ-विसर्जन करीत नाही, जात-येत नाही; साराश, तो निजतो; असें म्हणतात.) ॥ २ ॥

तस्मै स होषाचाऽऽचार्यः । शृणु हे गार्ग्य यस्यया पृष्टम् । यथा मरीचयो रश्मयोऽर्कस्याऽऽदित्यस्यास्तमदर्शनं गच्छतः सर्वा अशेषत एतर्हिमस्तेजोमण्डले तेजोराशिरूप एकीभवन्ति धिवेकानर्हत्वमविशेषतां गच्छन्ति, मरीचयस्तस्यैवार्कस्य ताः पुनःपुनरुदयत उद्गच्छतः प्रचरन्ति विकीर्यन्ते । यथाऽयं दृष्टान्तः । एवं ह वै तत्सर्वं विषयेन्द्रियादिजातं परे ब्रह्मे देवे द्योतनयति मनसि चक्षुरादिदेवानां मनस्तन्मत्तधात्परो देवो मनस्तस्मिन्स्वप्रकाश एकीभवति, मण्डले मरीचिद्यदविशेषतां गच्छति । जिज्ञागरिपोश्च रश्मिवन्मण्डलान्मनस एव प्रचरन्ति (ति) खन्यापाराय प्रतिष्ठन्ते (ते) यस्मात्स्वप्रकाशे श्रोत्रादीनि शब्दाद्युपलब्धिकरणानि मनस्येकीभूतानीव करणव्यापारादुपरतानि तेन तस्मात्तर्हि तस्मिन्स्याप्रकाश एव देवदत्तादिलक्षणः पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्दयते न विसृजते, नेयायते, स्वपितीत्याचक्षते लौकिकाः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—गार्ग्याचा प्रश्न ऐकून पिप्पलादाचार्य म्हणाले, हे गार्ग्य, तूं जें काय मला विचारलें आहेस त्याचें उत्तर ऐक, ज्या प्रमाणें अस्तास जाणान्या

(मावळणाऱ्या) त्याचे रश्मि (सर्व किरण) या तेजोमंडळांत (तेजाची जी राशि आहे त्यामध्ये) एक होतात. सर्व एका ठिकाणी जाऊन मिळतात—

शिष्य—एका ठिकाणी जाऊन मिळतात म्हणजे !

सिद्धान्ती—हा किरण अमका, तो तमका, असा वेगळे विशेष काढतां येत नाही, ओळखण्याचे चिन्ह असत नाही, असे एक-स्वरूप होतात, सर्व-पापर्व एका जागी जाऊन मिळतात. पण सूर्याचा पुनः पुनः उदय साजो, दिग्मंडळावर तो प्रकाशित झाला म्हणजे हीच किरणें द्यादिशेच्या अंतापर्यंत जाऊन पसरतात; त्याप्रमाणे—

शिष्य—म्हणजे सूर्य मावळला असतां सर्व किरण एकत्र होऊन तेजोराशीत जाऊन मिळतात व तो उगवला म्हणजे सर्वत्र पसरलेले असे दृग्गोचर होतात त्याप्रमाणे, असेच ना ?

सिद्धान्ती—होय. ह्या दृष्टांताप्रमाणे येथे आपले सर्व विषय आणि इंद्रिये हीं सर्व जति भेद व सुप्रकाशित असणाऱ्या मनांमध्ये—

शिष्य—मनाचा भेद म्हटले पाहिले कारण सर्व इंद्रिये मनाच्या तंत्राने चालतात, इंद्रिय देवता मनादेवतेच्या स्वाधीन आहेत, म्हणून हें भेदत्व आले आहे ?

सिद्धान्ती—होय. असे, या मनामध्ये सर्व इंद्रिये स्वप्नकाळी एक होतात तसेच त्याचे विषयही एकरूप होतात.

शिष्य—तेजोमंडळांत सर्व किरण एकरूप होतात त्याप्रमाणे मनाचे ठिकाणी सर्व इंद्रिये आणि त्याचे विषय एक होतात. यावेळी विषयाची अपवा इंद्रियांची निवडानिवड करितां येत नाही.

सिद्धान्ती—पण ज्यावेळी जागृत अवस्था प्राप्त होते त्यावेळीं सर्व इंद्रिये आणि त्याचे विषय आपापले देवतेवांचे न्यापार करण्यास प्रवृत्त होतात. तेजोमंडळांतून किरण कोहेर पडून दया दिशेकडे पावत जातात; त्याप्रमाणे जागृत झालेल्या मनापासून इंद्रिये व त्याचे विषय जागृत होऊन स्वकार्य करण्याला सिद्ध होतात.

पूर्वपक्षी—असें कसें म्हणतां ? स्वप्नकाळी ही आपण पाहणों, ऐकणों, जाणों, येणों, बोळणों, इत्यादि अनुभव प्रसिद्ध आहे. इंद्रियांचे न्यापार किंवा विषयांचे प्रकाशन या वेळीं स्वप्न होत नाही. स्वप्नांत कित्येकवेळीं मी पुष्कळ ठिकाणी येणों आहे व पुष्कळ गोष्टी बघितल्या आहेत.

सिद्धान्ती—तुम्ही आमचा अभिप्राय समजला नाही. स्वप्नामध्ये जे आपण इंद्रियांच्या सहाय्याने न्यापार करितों, ते सर्व जाग्रतामय आहेत. उन्हादिक वाय विषयांचे म्हणजे अथवा इंद्रिये करीत नाहीत. ही इंद्रिये

यावेळी व्यापार—शून्य असतात. म्हणून आमचें म्हणजे यथार्थच आहे. यावेळी इंद्रिये कांही करीत नाहीत. तीं स्तब्ध शांत, आणि व्यापार—शून्य असतात. तीं सर्वेच्या सर्व आपल्या स्वामीच्या मनाच्या ठिकाणी लीन झालेली असतात. विषयप्रकाशन करणारी शनैर्द्रिये व विषयांचा संयोग—वियोग करणारी क्रमैर्द्रिये एक होऊन मनाच्या ठिकाणी लीन होतात. यावेळी त्यांस आपले व्यापार करितां येत नाहीत. म्हणून स्वप्नकाळी देवदत्तादि पुरुष कांही ऐकत नाही, पहात नाही, त्याला वास येत नाही, स्वाद समजत नाही, स्पर्श कळत नाही, बोलतां येत नाही, देसां घेतां येत नाही, त्याला रतितुलाचा आनंद होत नाही, तो मलविसर्जन करीत नाही, किंवा कोठें जात येत नाही. अशी स्थिति असली म्हणजे व्यवहारांत आपण देवदत्त निजला आहे असें म्हणतो.

शिष्य—सर्व इंद्रिये एकरूप होतात म्हणजे काय ?

सिद्धान्ती—आपणले व्यापार सोडून मनाच्या ठिकाणी एकरूप राहणें हा तीं इंद्रिये एकरूप होतात, याचा अर्थ आहे. मनाची घटना निराळी आणि प्रत्येक इंद्रियाची घटना निराळी म्हणून त्यांचें एकरूपरूप होणें हें अशक्य आहे. म्हणूनच भाष्यामध्ये आचार्यांनी 'इव' शब्दाची योजना केली आहे. एक होतात म्हणजे एका ठिकाणी राहतात. इंद्रिये आपले व्यापार सोडितात; पण आपले गुणधर्म टाकीत नाहीत, हे 'इव' या शब्दानें आचार्यांनीं सुचविलें आहे. ॥२॥

मंत्र तिसरा.

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह
वा एपोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो यद्गार्हपत्या-
त्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—प्राणाग्नयः एव एतस्मिन् पुरे जाग्रति (हा देहा-
मध्ये प्राणाग्नि मात्र जागृत राहतात.) गार्हपत्यः ह वै एषः अपानः
(हा अपानवायु गार्हपत्य अग्नि आहे.) व्यानः अन्वाहार्यपचनः
(व्यानवायु हा अन्वाहार्यपचन म्हणजे दक्षिणाग्नि होय.) यत् गार्हप-
त्यात् प्रणीयते, प्रणयनात् प्राणः आहवनीयः (आणि गार्हपत्यापासून
आहवनीय अग्नि प्रणयन करितो म्हणून त्याला आहवनीयाग्नि म्हणतात.)

सारांश, प्राणापान व्यान हे तीन शरीरस्थ वायु अग्निहोत्रापैकी तीन अग्नि आहेत. अग्निहोत्रांतील गार्हपत्य, दक्षिण आणि आहवनीय हे तीन अग्नि होत. ॥३॥

सुप्तकाले भोजादिषु करणेभ्येतस्मिन्पुरे नवद्वारे देहे प्राणा-
ग्रयः प्राणादिपञ्चवायवोऽग्रय इवाग्रयो जाग्रति । अग्निसामान्यं
हि । गार्हपत्यो ह वा अपोऽपानः । कथमित्याह—यस्माद्गार्ह-
पत्यादग्नेरग्निहोत्रकाल इतरोऽग्निराहवनीयः प्रणीयते प्रणयनात्प्र-
णीयतेऽस्मादिति प्रणयनो गार्हपत्योऽग्निः । तथा सुप्तस्यापानवृत्तेः
प्रणीयत इव प्राणो मुखनासिकाभ्यां संचरत्यत आहवनीयस्थानीयः
प्राणः । व्यानस्तु हृदयादक्षिणसुपिरद्वारेण निर्गमादक्षिणदिक्स्-
वन्धादन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—कर्णनेत्रादि सर्व इन्द्रिये स्तब्ध झाली असतां या नऊ द्वारे
अवगणत्या देहांत प्राणापानादि पंच वायु अग्नीसारखे नित्य जागृत असतात.

शिष्य—इन्द्रिये स्तब्ध झाली तरी प्राणापानादि वायु जागे असतात, हा
मलाही अनुभव आहे, पण ह्या प्राणांच अग्नीची उपमा दिली आहे, त्याचे
रहस्य काय ?

सिद्धान्ती—अग्निहोत्राचा विधि चाळका असतां गार्हपत्य अग्नीपासून आह-
वनीय अग्नीला नेतात, त्याचे प्रणयन करितात, म्हणून त्याला आहवनीय अग्नि
म्हणतात. गार्हपत्य अग्नि गृहस्थाच्या येथे नित्य असतो. अग्निहोत्रकाळी मात्र
आहवनीय अग्नीची स्थापना होते. त्यावेळी तो अग्नि गार्हपत्य अग्नीपासूनच
नेव असतात व म्हणून त्याला आहवनीय अग्नि म्हणतात. याचप्रमाणे प्रसुत
झालेल्या पुरुषाच्या अपान वायुवृत्तीपासून प्राणवायु, प्रसुत होऊन मुखाच्या
आणि नासिकाच्या द्वाराने व्यापार करितो. म्हणून त्याला प्राण असे म्हणतात.
आणि अपानाला गार्हपत्य अग्नीची उपमा दिली म्हणजे प्राणवायूची योजना
आहवनीयअग्नीचे पद प्राप्त करून घेण्यामध्येंच केली पाहिजे. आतां व्यान
वायु हृदयांतून दक्षिण छिद्राच्या द्वाराने निघतो म्हणून त्याला दक्षिणदिशेकडे
संबंध असणारा जो अन्वाहार्यपचन अग्नि असतो, त्याची उपमा दिली आहे.

शिष्य—अन्वाहार्यपचन म्हणजे काय ?

सिद्धान्ती—प्रति महिन्यांत जे दर्शभाद्र आपण करितो त्याला अन्वाहार्य
असे म्हणतात. यावेळी जो अग्नि आपण प्रज्वळित करितो, त्याला अन्वाहार्य-
पचन किंवा दक्षिणाग्नि म्हणतात. याप्रमाणे प्राण, अपान आणि व्यान यांच
आहवनीय, गार्हपत्य आणि दक्षिण अग्नीची उपमा भुवीने दिली आहे.

मंत्र चवथा.

यदुच्छ्वासनिश्वासावेताबाहुती समं नयतीति स
समानः । मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः
स एनं यजमानमहरहर्वक्ष्य गमयति ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—यत् उच्छ्वासनिश्वासौ, एतौ आहुती, समं नयति,
इति सः समानः (उच्छ्वास आणि निश्वास या दोन आहुतींना जो सम-
स्थितीला नेतो त्याला समानवायु असे म्हणतात.) मनः ह वाव यज-
मानः (मन हें यजमानस्वरूपी आहे.) इष्टफलं एव उदानः (जें इष्ट
फल आपल्यास प्राप्त होईल, तें उदानवायु-कृत होय.) सः एनं यजमानं
अहरहः ब्रह्म गमयति (हा उदानवायु मनोरूपी यजमानाला प्रतिदिवशी
ब्रह्माकडे घेऊन जातो.)

सारांश, या मंत्रांत समान, उदान, आणि मन यांचे अग्निहोत्रस्य व्यापार
सांगितले आहेत. ॥ ४ ॥

अन च होताग्निहोत्रस्य यद्यस्मादुच्छ्वासनिश्वासावग्निहोत्रा-
हुती इव नित्यं द्वित्यसामान्यादेव त्वेताबाहुती समं साम्येन
शरीरस्थितिभावाय नयति यो वायुरग्निस्थानीयोऽपि होता
चाऽऽहुत्योर्नेतृत्वात् । कोऽसौ स समानः अतश्च विदुषः स्वा-
पोऽग्निसिहोत्रइव नमेय । तस्माद्विद्वान्नाकर्मात्येवं मन्तव्य इत्य-
भिप्रायः । सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्त्यन्त्यपि स्वपत इति
हि धाजसनेयके । अत्र हि जाग्रत्सु प्राणाग्निपूषसंहृत्य बाह्य-
करणानि विषयांश्चाग्निहोत्रफलमिव स्वर्गं ब्रह्म जिगमिषुर्मनो
ह वाव यजमानो जागर्ति यजमानवत्कार्यकरणेषु प्राधान्येन
संन्यस्य ह्यरात्स्वर्गमिव ब्रह्म प्रति प्रस्थितत्वाद्यजमानो मनः क-
ल्प्यते । इष्टफलं यागफलमेवोदानो वायुः । उदाननिमित्तत्वा-
दिष्टफलप्राप्तेः । कथम्, स उदानो मन आख्यं यजमानं स्वप्नवृत्ति-
रूपादपि प्रच्याव्याहरहः सुषुप्तिकाले स्वर्गमिव ब्रह्माक्षरं गमयति ।
अतो यागफलस्थानीय उदानः ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—प्राणपंचकावर जें श्रुतीने अग्निहोत्राचे रूपक केळें आहे, त्यांत
तीन अग्नींची मात्र व्यवस्था लागली. आतां, होता आणि फळ यांची व यजमा-
नाची व्यवस्था लागली पाहिजे. हा रूपकांत होता म्हणजे होमाचा कर्ता

अग्निवज् कोण ? हा प्रश्नाला पहिल्या प्रथम येथे उत्तर आहे. ऐक-उच्छ्वास आणि निश्वास हे अग्निहोत्रातील आहुतीप्रमाणे आहेत, कारण अग्निहोत्र विधीत नित्य दोनच आहुती लागतात. एक उच्छ्वास आणि एक निश्वास मिळून दोहोंची संख्या होते. म्हणून यां उच्छ्वास-निश्वासांस आहुति, असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. आणि या दोन आहुति सारख्याच प्रकाराने शरीर संरक्षणाच्या कामी दक्ष असणारा समान वायु तो उपयुक्त करितो, शरीरसंरक्षणाच्या कामी उच्छ्वास निश्वासरूपी दोन आहुति समरूप करून त्यांचाच उपयोग करितो, तो वायु अग्निस्थानीय जरी आहे तथापि त्याला होवा असे म्हणतात.

शिष्य—तो आहुति नेतो म्हणून वाटते ?

सिद्धान्ता—अग्निहोत्री प्रतिदिवर्षी दोन आहुति आहवनीय अग्नीला देतो म्हणून त्याला होता असे म्हणतात. याप्रमाणेच जो वायु उच्छ्वास-निश्वासाच्या आहुति प्राणाला नित्य देतो, त्याला ही होता असे म्हटले पाहिजे.

शिष्य—हा वायु तरी कोणता ?

सिद्धान्ती—हा समान वायु होय.

पूर्वपक्षी—अहो, सर्व प्राण अग्निरूपी आहेत असे तिसऱ्या मंत्रांत प्रारंभाच वांगितले आहे. मग येथे समानात्माच होतूत्व कसे सांगता ?

सिद्धान्ता—कारण तो नित्य आहुति देतो. वर जी प्राजांता अग्नीची पदवी दिली आहे. ती अग्निरूप असणाऱ्या व नसणाऱ्या वस्तूंस दिली आहे. म्हणून येथे समान वायूला 'होता' असे म्हटले.

पूर्वपक्षी—म्हणजे तुमच्या म्हणण्याचा अभिप्राय हा की, समान वायूच्या साहाय्याने आपण या अग्निहोत्रातील अग्नीला नित्य आहुति देत जाण्या व याप्रमाणे लक्षणेने अग्नीची स्थापना करून त्याची उपासना करावी.

सिद्धान्ता—नाहीं. हा अभिप्राय नसू; कारण येथे निर्विघ्नेय (एकरस, भेदशून्य) आत्मप्रकरण चालले आहे. तेन्हां येथे उपासनेची अपेक्षा नाही. शिवाम तिन्ही अवस्थांमध्ये (जाग्रते, स्वप्न आणि सुषुप्ति या तीन अवस्थांमध्ये) जीवांचे श्वाशोच्छ्वास चालले असतात. हे नित्य पडत आहे म्हणून उपासनेचा येथे संबंध नाही. श्वाशोच्छ्वासावर आहुतींची जो लक्षणा केली आहे, ती केवळ इंद्रिये स्थान्य होतात आणि प्राण बाह्यत राहतात रावतून होय. स्व पदार्थांचे (जीवांचे) गोचनरूप जे ज्ञान त्याची स्तुति चालली आहे. येथे ज्ञानाची स्तुति आहे. उपासनेचा किंवा कर्मांचा संबंध नाही. म्हणून विद्वान् जे पुरुष आहेत त्यांची सुषुप्तिमुदां अग्निहोत्रस्य हवनरूप होते. गाढ निद्रेतरी याचे हवनरूपी कर्म सहज होत असते. हाच अजपान्न होय. नित्य जो विद्वान् पुरुष अग्रम-चित्तांत मग असतो त्याचे श्वाशोच्छ्वासाची आहुति-

रूप होत असतात. असे आहे म्हणून विद्वान् पुरुष अकर्मी आहे, असे केन्हांही मानतां येत नाही. त्याचा अजपाजप सदैव चालू असतो. ॥ अभि-
प्राय आहे. 'वाजसनेयक श्रुति-म्हणते की, गाढ निद्रेचा उपभोग घेणारा विद्वान् क्षोभेनभ्यंही सर्व भूतांच्या द्वारानें अग्निचयन करून, अग्निहोत्राची सांगता करित असतो. येथेही असेंच म्हटलें आहे की प्राणाग्नि जागृत असतां सर्वबाह्य इंद्रियांचा व विषयांचा उपसंहार करून या शरीरी मुमुक्षूचें मन यजमानत्व पद प्राप्त करून घेतें. अग्निहोत्राचें फळ स्वर्गप्राप्ति देणें आहे. त्याप्रमाणें ब्रह्मचिंतन करणाऱ्या मनाला ब्रह्मप्राप्तीचें फळ मिळतें, येथे मन यजमानाच्या स्थानी असतें आणि सदैव जागृत राहतें. व्याप्रमाणें यजमान कार्याचे ठिकाणीं आणि करणांचे (साधनांचे) ठिकाणीं प्रधानत्वानें (मुख्यपणानें) व्यवहार करितो आणि स्वर्गप्राप्तीचें साधन सिद्ध करितो. त्याप्रमाणें ब्रह्माकडे जाण्यास सिद्ध झालेलें जायत मन यजमानस्थानापन्न होतें.

शिष्य—प्राण हे अग्नि, श्वाशोच्छ्वास या आहुति, समानवायु होता, आणि मन यजमान, हे रूपक ठीक जुळलें. आतां येथे इष्ट फळ कोणतें आहे ?

सिद्धान्ती—अग्निहोत्राला जसा स्वर्ग इष्ट, त्याप्रमाणें विद्वानाला मोक्षफळ हे इष्ट आहे. मरण प्राप्त होण्याची वेळ आली असतां शरीरी जीव उदान वायूच्या साहाय्यानें मस्तकांत जें ब्रह्मरूप आहे तें पोहोचून त्या मार्गानें मोक्ष-लोकांप्रत जातो. उदान वायु हे मोक्षाचें साधन आहे. म्हणून येथे उदान वायूलाच इष्ट फळ असें म्हटलें.

शिष्य—येथे कारणाळा कार्यरूपानें संबोधिलें आहे. मला असें विचारावयाचें आहे कीं विद्वान् पुरुष नित्य क्षोपी जातो, तेव्हां त्याचें मन काय करीत असतें ?

सिद्धान्ती—उदान वायूचें कार्य तुला समजलेंच. विद्वान् पुरुष गाढ निद्रा वेत असतां मनाला म्हणजे यजमानाला स्वप्रांण्या वृत्तींतून ओढून काढून सुषुप्तिकार्या त्या मनाला ब्रह्मस्थिति प्राप्त करून देतो. ब्रह्म अक्षर आहे. हे तुला ठाऊकच आहे. यजमानाला जशी स्वर्गप्राप्ति त्याप्रमाणें शरीरी पुरुषाच्या मनाला ब्रह्मप्राप्ति होत असते. ही प्राप्ति करून देणाऱ्या उदानाला इष्ट फळ असें म्हटलें.

पूर्वपक्षी—मग ॥ उदान वायु अशरीरी पुरुषालाही ब्रह्मप्राप्ति करून देत असेल ?

सिद्धान्ती—आपण निद्रावस्थ झालों, आपली सर्व इंद्रियें स्वप्न झाली, विषय विनिवृत्त झाले, बाह्य वस्तूचें चिंतन संपलें, म्हणजे आपल्यास गाढ निद्रा आली असें आपण म्हणतो. यावेळीं प्राणशिवाय नाकीचीं सर्व साधनें

व्यापारस्य असत्ता. ही स्थिति सर्व जीवांना सारखीच आहे. पण विद्वान् पुरुषाचें मन अहोरात्र ब्रह्मचिंतन करीत असतें; म्हणून निद्रेमध्येही त्याचें ब्रह्मज्ञान जागृत असतें. अज्ञानी पुरुषाचें मन व्यापारस्य असतें तरी तें जागृत असतें हें खरें; पण त्याला त्यावेळीं कोणत्याही वस्तूचें ज्ञान नसतें. तें पूर्ण अज्ञानी असतें. म्हणून गाढ निद्रेमध्ये आपणा सर्वांना जरी ब्रह्मप्राप्ति होते; तथापि आपल्याला ती समजत नाही; आणि ज्ञानी पुरुषाला समजते. एवंच ज्ञानी पुरुषाचें मन मात्र यजमानस्वरूपी होऊन ब्रह्मप्राप्ति करून घेतें. इतरांच्या अज्ञानी मनाला हा लाभ मिळत नाही. अशो; याप्रमाणे पंचप्राणांची व्यवस्था लागली. प्राण, अपान आणि व्यान हे आह्वनीय, गार्हपत्य व दक्षिणाग्नि; समान प्राण हा होता, उदान हा इष्ट फळ, श्वासनिश्वास या वाहुति आणि मन यजमान असा सर्व संग्रह होऊन प्राण हे वायुशरीररक्षण होतात असें ठरवें. गार्हपत्य अग्नि जसे राहाचें रक्षण करितो त्याप्रमाणेहि तीन वायु प्राण शरीराचें रक्षण करितात, उदान वायु सुषुम्नानाडीच्या द्वारेनें ब्रह्मप्राप्ति घितून तेथें मनाला नेतो, आणि ब्रह्मप्राप्ति करून देतो. असा उदान वायूचा महिमा आहे. ॥ ४ ॥

एवं विदुषः श्रोत्राद्युपरमकालादाराभ्य यावत्सुप्तोत्थितो भवति तावत्सर्वयामकलानुभव एव नाविदुषामिवानर्थायेति विद्वत्ता स्तूयते । न हि विदुष एव श्रोत्रादीनि स्वपन्ते प्राणाग्नयो वा जाग्रति जाग्रत्स्वप्नयोर्मतः स्वातन्त्र्यमनुभवद्वहरहः सुषुप्तं वा प्राप्तिपद्यते । समग्रं हि सर्वप्राणिनां पर्यायेण जाग्रत्स्वप्नसुप्त-सिगमनमतो विद्वत्तास्तुतिरेवेयमुपपद्यते । यत्पृष्टं कतर एव देवः स्वप्नान्पश्यतीति तदाह—

विद्वान्ती—याप्रमाणे कर्ण नेत्रादि इंद्रिये व्यापारस्य स्यास्यासून गाढ निद्रेतून उठेतोपर्यंत असणाऱा मधीळ काळ विद्वानाला ज्ञानरूपी यज्ञाच्या फळाचा म्हणजे मोक्षसुखाचा अनुभव देतो. अज्ञानी पुरुषाला मात्र हा अनुभव मिळत नाही. म्हणून अज्ञान हें अनर्थ उत्पन्न करणारे आहे; जीवाला जन्ममरण-रूपी दुःखमय संसारांत टाकणारे आहे, असें जाणें. ॥ अभिप्राय मनांत आणने येथें विद्वत्तेची स्तुति केली आहे. श्रोत्रादि बाह्येन्द्रियांचा धर्म जीवास जागें ठेव-ण्याचा आहे. प्राणांचा धर्म, शरीररक्षण करणे हा आहे; इंद्रिये व प्राण आत्म-धर्ममिळ नाहीत, आत्मा हा निरालाच आहे, असें स्व पदार्थांचा विवेक करितां करितां ज्ञानी पुरुषाला मान समजतें. अशीहि ज्ञानी पुरुषाची स्तुति आहे. आशांचे वृक्षांचे व्यंगितेकें कीं ज्ञानी पुरुषाची मात्र इंद्रिये निजवात; व प्राण जागृत राहात व जाग्रतांत व सुषुप्तांत विद्वानाचें मात्र मन स्वातंत्र्य सुखाचा अनुभव घेतें, किंवा निद्रासुखाचा अनुभव घेतें, असें नाही. घे

प्राण्यांना तिन्ही अवस्थांची (जाग्रति, स्वप्न आणि सुषुप्तीची) प्राप्ति होते. मात्र विद्वानाचें मन स्वातंत्र्य-मुखाचा अनुभव घेते आणि अविद्वानाचें मन अज्ञानांत जाते. इतकाच उभयतांमध्यं विवेक आहे. तेव्हां विद्वत्तेची स्तुति केली हे योग्यच आहे. याप्रमाणें दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर झालें. सर्वांचे प्राण जागृत राहतात आणि विद्वानाचें माथ मन जागृत (गनावस्था) राहतें. हें दुसऱ्या प्रश्नाला श्रुतीनें उत्तर दिलें आहे, तिसरा प्रश्न असा आहे कीं कोणता देव स्वप्नस्थितीचा साक्षी असतो. त्याला पांचव्या मंत्रांत उत्तर दिलें आहे.

मंत्र पांचवा.

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । पदूदृष्टं
दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देश-
दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं
चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च
सचासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—अत्र एषः देवः स्वप्ने महिमानं अनुभवति (येथे हा देव स्वप्नामध्ये आपलें विवक्ष्य सामर्थ्य पाहातो.) यत् दृष्टं दृष्टं अनु-
पश्यति, श्रुतं श्रुतं एव अर्थ अनुशृणोति, देशदिगन्तरैः च प्रत्यनुभूतं
पुनः पुनः प्रत्यनुभवति, दृष्टं च अदृष्टं च श्रुतं च अश्रुतं च अनुभूतं च
अननुभूतं च सत् च असत् च सर्वं पश्यति, सर्वः पश्यति (जें वारंवार
पाहिलें आहे तें स्वप्नांत पाहातो, जें वारंवार ऐकिलें आहे तेंच श्रवण-
स्वप्नकाली अनुभवास येतें, देश-दिगंतरीला जाऊन जो अनुभव वारंवार
आला असतो; तोच अनुभव स्वप्नांत प्राप्त होतो. याचप्रमाणें पाहिलेले व न
पाहिलेले, ऐकिलेले व न ऐकिलेले, अनुभव आलेले व न आलेले; सत् वस्तु,
असत् वस्तु सर्व पाहातो, सर्व-द्रष्टा मनोदेव सर्व स्वप्न-सृष्टि पाहतो.)

छाराय, स्वप्नसृष्टीचा द्रष्टा मन आहे. ॥ ५ ॥

अत्रोपरतेषु श्रोत्रादिषु देहरक्षायै जाग्रत्सु प्राणादिवायुषु
प्राक्सुपुष्पिप्रतिपत्तेः । एतस्मिन्नन्तराल एष देवोऽर्करश्मिवत्स्वा-
त्मनि संहतश्रोत्रादिकरणः स्वप्ने महिमानं विभूर्ति विषयविष-
यिलक्षणमनेकात्मभावगमनमनुभवति प्रतिपद्यते ।

सिद्धान्ती—अत्र म्हणजे ज्याकाली सर्व बाह्य नेत्रकर्णादि इंद्रियें व्यापा-
रत्या व्यापारापावून निवृत्त होतात. आणि प्राणायनादि वायु व्यापे राहून देहाचें

रक्षण करीत असतात तो काळ म्हणजे स्वप्नस्थितीचा काळ होय. यावेळां या सूर्यसम तेजस्वी मनामध्ये सर्व भोवपट्टे साधनरूपी किरणांचा उपसंहार झालेला असतो. ही स्वप्नस्थिति होय. ही स्थिति गाढ निद्रेच्या आधीं विद्यमान असते.

शिष्य—पूर्ण जागृति आणि गाढ निद्रा यांच्या अवकाशांत असणारा जो काळ तो स्वप्नकाळ होय. नव्हे ?

सिद्धान्ती—होय. या वेळां मन (मनोदेव) आपलें ऐश्वर्य पाहात असतें. एकाच काळां विषय आणि विषयी होणें (पाहण्याचे पदार्थ व पाहणारा होणें) अनेक स्वरूप घेणें, ॥ मनाचा महिमा मनाच्या स्वप्न-स्थित्यांमध्ये अनुभवितां येतो.

पूर्वपक्षी—अहो, पाहणारा हा पाहण्याचा विषय होणें शक्य नाही.

सिद्धान्ती—स्वप्न स्थितीचा विचार केला असतां तुमचें तुमचाच कळेल, कीं आपलें मन स्वप्नांतील अनंत पदार्थ उत्पन्न करून अथवा ते पदार्थ आपण होऊन आपलें मन स्वतः उत्पन्न केलेल्या किंवा आपण झालेल्या पदार्थांचें साथी असतें.

ननु महिमानुभवने करणं मनोऽनुभावेतुस्तत्कथं स्वातंत्र्येणानु-
भवतीत्युच्यते स्वतंत्रो हि क्षेत्रज्ञः । नैव होयः । क्षेत्रज्ञस्य स्वात-
न्त्र्यस्य मनउपाधिकृतत्वात्त्र हि क्षेत्रज्ञः परमार्थतः स्वतः स्वपिति
जागर्तं वा । मनउपाधिकृतमेव तस्य जागरणं स्वप्नश्चेत्युक्तं
वाजसनेयके—“सधीः स्वप्नो भूत्वा ध्यायतीथ लेलायतीथ”
इत्यादि । तस्मान्मनसो विभूत्यनुभवे स्वातंत्र्यवचनं न्याय्यमेव ।
मनउपाधिसहितत्वे स्वप्नकाले क्षेत्रज्ञस्य स्वयंज्योतिष्टं बाधयेतेति
केचित् । तत्र । धृत्वर्यापरिज्ञानकृता भ्रान्तिस्तेषाम् । यस्मा-
त्स्वयं ज्योतिष्ट्राविन्यवहारोऽप्यामोक्षाद्भवः सर्वोऽविद्याविषय एव
मनमातुषाधिजनितः ।

पूर्वपक्षी—हे मला समजत नाही. स्वप्नांतील अमरत्वर पाहण्याचें वाचन
मन आहे, आणि अनुभविला जीव निराळा आहे. जीवाचें मन हे एक साधन
आहे. असें जर खरे आहे तर स्वतःचतेनें मन स्वप्न निपयाचा अनुभव घेवें,
असें कसें म्हणता ? मन स्वतंत्र नाही. क्षेत्रज्ञ म्हणजे पाहणारा, पेतन्यगुळ
जीव, स्वतंत्र आहे व मन त्याच्या तंत्राने चालणारे आहे.

सिद्धान्ती—गुप्ती म्हणतां हा शोध नये. क्षेत्रज्ञाच्या जे स्वातंत्र्य प्राप्त होवें
ते मनोरूपी उपाधीने प्राप्त केल्या दिसें अतःसागुळें प्राप्त होतें, सरोवर पारिळे
अवशां घेणें छोटी जातो किंवा तो जागृत असतो असें म्हणतांच येथे नाही.
काप, शानरूपी जीव नेहेमी जागृति गुडुपयादि अवस्थांच्या पलीकडचा आहे.

ते जागा आहे किंवा निवृत्ता आहे असे आपण म्हणतो ते मनाची उपाधि लक्षांत आणून म्हणतो. मन आहे म्हणून त्याला जागेपणाची किंवा सुपुर्ताची अवस्था प्राप्त होतेशी दिसते. मन ही उपाधि आहे. आणि या उपाधोमुळे जीव भिन्न भिन्न स्थितींत असतो. वृद्धदारप्यक उपनिषदांत आम्ही म्हणतो असाच अभिप्राय आहे. 'बुद्धीसह स्वप्नस्थितींत जाऊन तो चिंतन करितोसा, त्रीडा करितोसा दिसतो.' म्हणून (म्हणजे मन हेंच स्वप्नांतीक चमत्कार पदांत म्हणून) मनाला स्वतंत्र असे म्हटलें. मन स्वतंत्रतेने स्वतःचा महिमा पाहतें, असे म्हटलें, तें योग्यच आहे.

पूर्वपक्षी—मन उपाधि असतां जो स्वप्न-काळ प्राप्त होतो, त्या काळात क्षेत्रज्ञाच्या स्वयमकाशत्वाला बाध येईल तर मग ? क्षेत्रज्ञाला मनही उपाधि आहे व तिच्यायोगे निरनिराळ्या अवस्थांचा तो भोग घेतो, असें म्हटलें तर त्याचें स्वयमकाशत्व नष्ट होईल असें कोणी म्हणतात. याचा उलगडा कसा ?

सिद्धान्ती—हें म्हणजे असत्य आहे. धर्तीचा अर्थ बरोबर रीतीने न कळल्यामुळे त्यांना दृग्ही म्हणतां तसें म्हणण्याची भातीने पाळी येते. कारण मोक्ष मिळण्यापर्यंतचा स्वयमकाशत्वादि जो व्यवहार आहे, तो सर्व व्यवहार मनःप्रभृति उपाधींनीं उत्पन्न केलेला आहे म्हणून तो सर्व अविद्येचा विषय आहे. सांप्रत, सर्व व्यवहार मायेच्या राज्यातीक आहेत, तेव्हां ते म्हणतात किंवा दृग्ही म्हणतां याला आत्मविवेकाच्या राज्यात आधार मिळजे अशक्य आहे.

यत्र वा अन्यदिय स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येन्मानासंसर्गस्वस्य भवति "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इत्यादि-श्रुतिभ्यः । अतो मन्दग्रहविदामेवेयमाशङ्का न त्वेकात्मविदाम् । नन्वेवं सत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति विशेषणमनर्थकं भवत्युच्यते । अथवपमिदमुच्यते य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेव इत्यतर्हृदयपरिच्छेदे सुतरां स्वयंज्योतिष्प्रवाध्येत, सत्यमेवमयं दोषो यद्यपि स्यात्स्वप्ने केवलतया स्वयंज्योतिष्ट्रेनार्थतावदपनीत भारस्येति चेन्न । तत्रापि पुरीतति नाडीषु शेत इति श्रुते. पुरीतति नाडीसंक्ल्धात्तत्रापि पुरुषस्य स्वयंज्योतिष्ट्रेनार्थमारापनयाभिप्रायो मृपैव । कथं तर्ह्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति । अन्यशास्त्रात्वादनपेक्षा सा श्रुतिरिति चेन्न । अर्थकत्वं, स्येष्टत्वादेको ह्यात्मा सर्ववेदान्तानामर्थो विजिज्ञापयिषितो बुभुत्सितश्च । तस्माद्युक्ता स्वप्न आत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्रोपपत्तिर्वक्तुम्, धुतेर्यथार्थतत्त्वप्रकाशकत्वात् । एवं तर्हि शृणु श्रुत्यर्थं हित्वा सर्वमभिमानं । न त्वभिमानेन वर्णयतेनापि श्रुत्यर्थो ज्ञातुं शक्यते सर्वैः पण्डितमन्यैः ।

सिद्धान्ती—जर कोठें दुसरें कांहीं असेल, आत्मवस्तुशिवाय दुसरी वस्तु असेल तर एक दुसऱ्याला पाहील ! मुमुक्षिकाळीं तर दस्यु विपयांचा अभावच असतो. दुसरें कांहींच मुमुक्षिकाळीं जर नसतें तर प्राद्वारा कोण आणि पाहण्याची वस्तु तरी काय असेल ? जेथें ब्रह्मज्ञपुरुषाला सर्वत्र आत्मस्वरूप होतें तेथें तो पाहील कशानें व पाहील काय !' इत्यादि श्रुति आम्ही म्हणतो याला प्रमाण आहेत, म्हणून ज्यांना ब्रह्मविद्येचें अत्यंत अल्प ज्ञान आहे, त्यांना तुम्ही म्हणतां असली शंका येते. एकच आत्मवस्तु आहे, असा श्र्यांचा निश्चय झाला त्यांना पूर्वोक्त शंका येणारच नाही.

पूर्वपक्षी—तुम्ही म्हणतां हें खरें घडून चाललें तर 'हा पुरुष स्वयंप्रकाश आहे' हें पुरुषाचें स्वयंप्रकाशत्व सांगणारें विशेषण अर्थघ्न्य किंवा अतर्थकारी होतें. तात्पर्य मग्न्याचें 'अत्र' (स्वप्नकालांत) असा जो कालनिर्देश केला आहे, तो व्यर्थ होऊन मनाच्या या उपास्थितीला बाध येतो.

सिद्धान्ती—तुमचें म्हणणें काय आहे ? वरील विशेषणानें मनाचा अभाव तुम्हांस सिद्ध करावयाचा आहे किंवा विशेषणाचें सामर्थ्य मात्र विचारावयाचें आहे ! पहिला पक्ष घेऊन मनाचा अभाव स्वीकृत केला तरी भंताःकरणांतील हृदयाकाशाची व तत्कृत परिच्छेदाची सिद्धि भुतीनेच केली आहे म्हणून तेथें जीवात्म्याचें स्वयंप्रकाशत्व समूल नाहीतेंच होतें ! आणि ज्या विशेषणासंबंधानें तुम्ही आक्षेप घेतला आहे तो तशाच जिरेंत असून नवल्यासारखा होतो.

शिष्य—हृदयाच्या आंत जें आकाश आहे तेथें ॥ प्रत्यगात्मा राहते. म्हणून प्रत्यगात्म्याला हृदयाकाश नियमन करणारें होतें आणि त्यामुळे या आत्म्याचें स्वयंप्रकाशत्व बाधित होतें, असें म्हणावें योग्य !

सिद्धान्ती—बरोबर आहे. मानीं आमच्या प्रवचनावर काढलेला आक्षेप यानांच बाधक होत आहे.

पूर्वपक्षी—तुम्ही म्हणतां हा दोष आहे खरा; म्हणजे स्वप्नकालीं हृदयाकाशाची उपाधि असते म्हणून आत्म्याचें स्वयंप्रकाशत्व जावणें शक्य नाही, हें खरें आहे. तथापि स्वप्नकालीं मनाचा अभाव असतो म्हणून (आत्म्याच्या स्वयंप्रकाशत्वाच्या अनादा प्रतिबंध करणाऱ्या वस्तूचा अभावच असतो म्हणून) त्याचें स्वयंप्रकाशत्व कळणें शक्य आहे. सारांश, स्वप्नकालीं स्वयंप्रकाशत्वाच्या बोधानें बाधक जें मन तें नसतें, असें घालें म्हणजे आत्म्याचें स्वयंप्रकाशत्व स्पष्ट कळतें आणि येथील विशेषण शायं होतें. निदान मनाच्या अस्तित्वानें उत्तर होणारी अडचण अर्थां तरी नाहीशी होते. असें आम्ही म्हणतो याचे कारण हृदयाकाशाचें अस्तित्व आहे म्हणून होय. ही अडचण मुमुक्षीमध्ये नाहीशी होते आणि सर्व प्रतिबंधांचा अभाव झाल्यामुळे आत्मप्रकाशाचें ज्ञान संपूर्ण होतें.

सिद्धान्ती—याही स्थितीत अद्वचणी नाहींत असें नाहीं. तेथे ' पुरीतति नाडीमध्ये जाऊन निजतो ' अशी श्रुति आहे म्हणून सुपुति काळोही पुरीतति-नाडीचा संबंध राहतोच राहतो. अर्थातच पुरुषाच्या स्वयंप्रकाशत्वज्ञानाचा सर्व-भाग नाहींसा होतो. हे म्हणजे खोटे आहे. म्हणून स्वप्नांमध्ये अर्धभाग नाहींसा होतो. हेही म्हणजे खोटे आहे.

पूर्वपक्षी—मग या विवेचनाची वाट तरी कधी लावतां ?

शिष्य—' पुरुष हा स्वयंप्रकाश आहे ' ही श्रुति अन्य शालेंतील आहे, म्हणून या श्रुतीचा येथे विचारच करूं नये.

पूर्वपक्षी—असें कसे होईल ! सर्व श्रुतींचा समन्वय असून सर्वही श्रुति आत्मवर्णनामध्ये समर्पित होतात आणि एकच आत्मा आहे असा सर्व वेदा-ताचा हिंदिम ' नगारा ' वार स्वरांने गर्जन करित आहे; आणि ' आत्मा एकच आहे. ' हेच ज्ञान मुमुक्षुला करून घ्यावयाचें आहे. तेव्हां आम्हां काढलेल्या श्रुती-वर बहिष्कार टाकितो येत नाही, वास्तव्य, स्वप्नकाळी आत्मा मात्र स्वतःच असून तो स्वयंप्रकाश असतो हे आमचें म्हणणें उपपन्न म्हणजे न्यायास धरून आहे. तसेंच श्रुतीचें श्रुत यथार्थतत्त्वाचा प्रकाश करणें हे आहे म्हणून आम्हां म्हणतो हाच अर्थ ग्रहण केला पाहिजे.

सिद्धान्ती—हे तुम्हांस मान्य असेल तर (श्रुति यथार्थांचे मात्र प्रतिपादन करिते. हे तुम्हांस संमत असेल तर) श्रुतीचा अर्थ काय आहे तो ऐका. सर्व प्रकारचे अभिमान व दुराग्रह सोडून या. अभिमान किंवा दुराग्रह यांचा स्वीकार कराळ तर शंभर वर्षे जरी तुम्ही वादप्रतिवाद केला, मोठ्या अहंमन्य पंडितांनी दुराग्रह कायम ठेवून हजारों वर्षे यद्यपि मीमांसा केली तथापि त्यांना श्रुतीचा अर्थ कळणार नाही.

यथा हृदयाकाशे पुरीताति नीडीपु च स्वपतस्तत्संबन्धाभावा-
त्ततो विविच्य दर्शयितुं शक्यत इत्यात्मनः स्वयंज्योतिष्टुं न
वाध्यते । एवं मनस्यविद्याकामकर्मनिमित्तोद्भूतचासनावति कर्म-
निमित्ता चासनाऽविद्ययाऽन्यद्भस्वन्तरमिव पश्यतः सर्वकार्य-
करणेभ्यः प्रविक्तस्य द्रष्टृवासनाभ्यो दृश्यरूपाभ्योऽन्यत्वेन
स्वयंज्योतिष्ट्वं सुवर्णितेनापि तार्किकेण न वारयितुं शक्यते ।
तस्मात्साधूक्तं मनसि प्रलीनेषु करणेष्वप्रलीने च मनसि मनोमयः
स्वप्नान्पश्यतीति ।

सिद्धान्ती—ऐका—हृदयाकाशांत व पुरीतति नाडीमध्ये निद्रा घेणारा असतो तथापि त्याचा स्वयंप्रकाश आत्म्याची कोणत्याही प्रकारचा संबंध नसतो म्हणून व हृदयाकाश आणि पुरीतति नाडी यांच्यातून आत्मस्वरूप निराळं काढतां

येतं म्हणून, आत्म्याचे स्वयंप्रकाशत्व बाधित होत नाही. झा दुसऱ्या वस्तु तेथे असतात. तथापि आत्म्याच्या स्वधर्माळा त्यांच्यापासून कोणतीही बाधा उत्पन्न होत नाही. याच प्रमाणे मनामध्ये जरी अविद्येने उत्पन्न केलेल्या (इच्छेने निर्माण केलेल्या) कर्मांपासून वासना उत्पन्न झालेली असते; तथापि वासनाही अविद्यानिर्मित कर्मांपासून झालेली आहे, आत्मस्वरूपाहून ही वासना निराळी वस्तु आहे, असे पाहणारा जो विद्वान् असतो तो सर्व कायें आणि सर्व साधने निरनिराळी आहेत, आत्मभिन्न आहेत असे समजतो. आणि वासना व दृश्य विषय याहून स्वयंप्रकाश आत्मा निराळा आहे असे समजतो, नव्हे, असा त्याचा सिद्धांत असतो. त्या सिद्धांताचे निवारण कसल्याही जाळ्या तार्किक विद्वानाळाही करितां येणार नाही. सारांश, विद्वान् पुरुषाळा स्वप्नामध्येही वासना आणि त्यांचे विषय यांचा आणि स्वयंप्रकाश आत्म्याचा विवेक करितां येतो. या विवेचनीवरून तुम्हांस कळेलच असेल कीं कर्णनेत्रादि इंद्रियांस प्रलीन करणारे मन अप्रलीन असले (म्हणजे जागे असले) म्हणजे तेथें राहून मनोव्यय झालेला (मनच असणारा) आत्मा द्रष्टा मान आहे, म्हणून मन स्वप्न पाहतें, स्वप्नाचे बाधी होतें, हे म्हणजे सर्वथा योग्य आहे.

शिष्य—म्हणजे वासना आणि तद्विषय हें निराळें करून मनोमूर्ति झालेला आत्मा किंवा विद्वानाचे दिव्य मन स्वप्नांचा बाधी होतें.

कथं महिमानमनुभवतीत्युच्यते । यन्मित्रं पुत्रादि वा पूर्वं दृष्टं तद्वासनावासितः पुत्रमित्रादिवासनासमुद्भूतं पुत्रं मित्रमिव चाऽविद्यया पश्यतीत्येवं मन्यते, तथा भुतमर्थं तद्वासनयाऽनुशृणोतीव, देशदिगन्तरैश्च देशान्तरैर्दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनस्तत्प्रत्यनुभवतीवाविद्यया, तथा दृष्टं चास्मिन्नमन्यदृष्टं च जन्मान्तरदृष्टमित्यर्थः । अत्यन्तादृष्टे वासनानुपपत्तेः । एवं श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चास्मिन्नमनि केवलेन मनसाऽननुभूतं च मनसैव जन्मान्तरेऽनुभूतमित्यर्थः । -सच्च परमार्थोदकादि । असच्च मरीच्युदकादि । किं यदुनोक्तानुक्तं सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति सर्वमनोवासनोपाधिः सत्त्वेवं सर्वकरणात्मा मनोदेयः स्वप्नान्पश्यति ॥ ५ ॥

शिष्य—हा स्वप्नांतील चमत्कार कोणत्या स्वरूपाचा असतो ?

सिद्धान्ती—ऐका-पूर्वी म्हणजे जागेपणी ज्या पुत्र-मित्र-कळशादि जीवांचे प कनक, गृह इत्यादि वस्तूंचें दर्शन वास्तवार झालें असतें, त्या दृशनामुळे उत्पन्न झालेल्या वासनांत मग झाल्यामुळे त्या वासनांच्या योगानेंच पुत्र मित्रादि वस्तूंचें स्वप्नामध्ये अविद्येने दर्शन होत आहे, असें शरीर पुरुषांस पाहवें. वाचप्रमाणें

ऐक्येच्या अर्थाचे भवण देशांतरी व दिगांतरी अनुभवलेल्या वस्तूचे अनुभव
ह्या जन्मी किंवा पूर्व जन्मी पाहिलेल्या वस्तूंचे दर्शन—

शिष्य—मंत्रांतील अदृष्ट शब्दाचा अर्थ काय ?

सिद्धान्ती—आपण न पाहिलेली वस्तु स्वप्नांत केव्हांही दिसत नाही, असा
सिद्धांत आहे. सरोवरच आहे. जी वस्तु पाहिली नाही, तिच्या विषयी वाचना
उत्पन्न होणे शक्यही नाही. पण केव्हां केव्हां न पाहिलेल्या वस्तु आपल्या
स्वप्नामध्ये दिसतात. तेव्हां असेच गृहणावयास पाहिजे की ह्या वस्तु आपण
कोणत्यातरी पूर्व जन्मांत पाहिल्या असतील. असो; याप्रमाणे या जन्मी किंवा
पूर्वजन्मी ऐक्येच्या गोष्टीचे भवण व ह्या जन्मी किंवा पूर्व जन्मी घेतलेल्या अनु-
भवांचा स्वप्नांतील अनुभव इत्यादिकांची मीमांसा आहे. आपण स्वप्नांत कधी
कधी सत्य उदक पाहतो. केव्हां मृगजळही दिसते. तत्पर्यं सर्व प्रकारच्या उक्त
व अनुक्त गोष्टी स्वप्नामध्ये दिसतात.

शिष्य—शेषटप्प्या दोन पदांचे रहस्य काय आहे ?

सिद्धान्ती—मन आणि वाचना, या सर्व उपाधी असतांही सर्व इंद्रियांचा
राजा जो मनोदेव हा स्वप्नाचा प्रष्टा असतो, हे तिच्या प्रभाचे उत्तर शालें. ५

मंत्र सहाचा.

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अत्रैव देवः
स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिन्शरीर एतत्सुखं
भवति ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—सः यदा तेजसा अभिभूतः भवति (मनाचा
अधिष्ठाता देव ज्या वेळीं सूर्याच्या तेजानें व्यापला जातो) अत्र एषः
देवः स्वप्नान्न पश्यति (त्या वेळीं या देवाला स्वप्ने दिसत नाहींत.)
अथ तदा एतस्मिन् शरीरे एतत् सुखं भवति (त्या वेळीं ह्या शरीरांत हे
शुद्ध-सुख प्राप्त होतें.)

सारांश, ज्या वेळीं मनावर तेजाचा प्रादुर्भाव होतो त्यावेळीं त्याला स्वप्न
वागेरे कांही दिसत नाही. त्यावेळीं ते मन शुद्ध सुखाच्या आनंदांत असतें. ॥ ६ ॥

स यदा मनोरूपो देवो यस्मिन्काले सौरेण चित्ताख्येन तेजसा
नाडीशयेन संधतोऽभिभूतो भवति तिरस्कृतवाचनाद्वारो भवति
तदा सह करणैर्मनसो रश्मयो ह्युपसंहृता भवन्ति । यदा मनो

दार्वाग्निवदविशेषविज्ञानरूपेण कृत्स्नं शरीरं व्याप्यावतिष्ठते तदा सुषुप्तो भवति । अत्रैतस्मिन्काल एव मनआख्यो देवः स्वप्नान् पश्यति दर्शनद्वारस्य निरुद्धत्वात्तेजसा । अथ तदैतस्मिंश्शरीरे एतत्सुखं भवति यद्विज्ञानं निराबाधमविशेषेण शरीरव्यापकं प्रसन्नं भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—मनाची अधिष्ठात्री देवता ज्यावेळीं सूर्यसंबंधी नाहींत राहणाऱ्या पित्त नामक तेजानें सर्वतः व्यापून जाते, म्हणजे ज्यावेळीं मनात असणाऱ्या वासना लीन होतात, त्यावेळीं इंद्रियांसह मनाचे सर्व राशि अंतःकरणांमध्ये निवृत्त होतात आणि तेथें लीन होतात.

शिष्य—मला कांहीं एक समजले नाहीं. ?

सिद्धान्ती—तुला ठाऊक आहे की, लांकडांमध्ये सर्वत्र अग्नीची वसति असते. अग्नि कोठेही विशेष स्वरूपानें दिसत नाहीतरी सामान्यरूपानें तो सर्व लाकूडभर पसरलेला असतो.

शिष्य—हें कशावरून ?

सिद्धान्ती—केव्हांही लाकडांभर लांकूड घासलें असतां अग्नि उत्पन्न होतो, यावरून अग्नीचें वास्तव्य लांकडात आहे, हें स्पष्ट ठरवें. तो विशेष ठिणगीच्या रूपानें अथवा ज्वालेच्या रूपानें, तेथें नसला तरी सामान्यरूपानें तेथें असतो, यात शका नाही. याच न्यायानें मनानें आपल्या विशेष ज्ञानाचें रूप टाकून देऊन सामान्य ज्ञानरूप हेंच आश्रयस्थान केले आणि आपल्या सामान्यरूपानें सर्व शरीराला व्यापून टाकले म्हणजे त्याला शोष लागते.

शिष्य—हें अमकें, तें तमकें असें जे विशेष ज्ञान तें नाहींत होऊन सामान्य ज्ञान मात्र धिल्लक राहील, त्यावेळीं मनाला शोष लागते असेच ना ?

सिद्धान्ती—ठीक आहे. मनाला शुद्ध विज्ञानत्व प्राप्त झालें म्हणजे त्याला स्वप्ने पाहता येत नाहींत. कारण, सूर्यसंबंधी पित्तनामक तेजानें त्याच्या सर्व राशि (वासना) निरुद्ध होतात. त्याला बाहेर देण्याचें सामर्थ्यच अवत नाहीं.

शिष्य—मगवन्, हें सूर्यतेज पित्तनामक आहे असें म्हणतां, याचा अर्थ काय ?

सिद्धान्ती—शारीरिक दृष्टीनें बोळाक्याचें झालें म्हणजे आपल्या शरीरांतोळ पित्तद्रव्य मनाला व्यापून टाकिते आणि त्याचें चांचत्य नाहींसें करिते. हें द्रव्य सूर्यशक्तीचें चोतक आहे. आत्मदृष्टीनें पाहूं गेले असतां हें द्रव्य एक उपलब्ध आहे. हें उदाहरणाकरितां मात्र घेतलें आहे. सत्य अर्थ मृषासिद्धांती ज्ञानरूपी वस्तु मनाला व्यापून टाकून स्तब्ध करिते. 'ते मन प्राणाचा माय आश्रय करिते' अशी

श्रुति आहे. येथे प्राण याचा अर्थ ब्रह्म असा आहे. तात्पर्य मनाचा लय ब्रह्मांत होतो. याकाळीं वासनांचा उद्भव होत नाही. कारण, 'ब्रह्माचा' आणि मनाचा संबंध झाला असतां दर्शनद्वारे स्तब्ध झाल्यामुळे वासनेचा उद्भव होण्याला संधि मिळत नाही, असो; यावेळीं या शरीरांत ते निर्मळ आणि निरामय सुख होतें कीं, जें शुद्ध ज्ञानरूप आहे. या सुखांत किंवा ज्ञानांत विशेषाचा, एकदेशीपणाचा (हें अमक्यापासून झालेले सुख, ते तमक्या पदार्थांचें ज्ञान इत्यादि परिच्छिन्न सुखाचा व ज्ञानाचा) अभाव असतो. हें सुख निराबाध असतें. या सुखाला विकार करण्याचें सामर्थ्य कोणाजव्ही नाही.

पूर्वपक्षी—हें तुमचें म्हणणें व्यर्थ आहे. गाढ निद्रेच्या मात्र वेळीं उत्पन्न होणाऱ्या सुखाचा अभाव होतो, असें म्हणणें असंभवनीय आहे. कारण जें दुष्कृत्य नित्य आहे तें उत्पन्न होतें, असें म्हणणें मूर्खत्वाचें द्योतक आहे. स्वरूपाचें सुख पूर्वाप्रमाणेच सुषुप्तिकाळींही होतें, हेंही म्हणणें चुळत नाही.

सिद्धान्ती—तुम्हीं मुख्य अभिप्राय समजला नाही. मंत्रांत सुख होतें असें म्हटलें आहे. त्याचा अर्थ हा आहे कीं, विशेष ज्ञान (एकदेशी ज्ञान) झालें असतां जां स्वरूपश्रुति होते, स्वरूपाचें ज्ञान विरस्कृत होतें, तिचा (एकदेशी सुखानें उत्पन्न होणाऱ्या भ्रमाचा) अभाव येथे आहे; हें सांगावयाचें आहे. एखाद्या निवांत प्रदेशांत ठेवलेला प्रदीप जसा आपल्या पूर्ण नेमवानें प्रकाशित असतो; त्याप्रमाणें भ्रमशून्य झालेले ज्ञान, आत्मज्ञान, स्वरूपसुख आपल्या संपूर्ण नेमवानें सुषुप्तिकाळीं प्रकाशित असतें. ॥ १ ॥

एतस्मिन्कालेऽविद्याकामकर्मनिबन्धनानि कार्यकरणाणि शान्तानि भवन्ति । तेषु शान्तेष्वात्मस्वरूपमुपाधिमिरम्यथा विभाव्यमानमद्वयमेकं शिवं शान्तं भवतीत्येतामेवावस्थां पृथिव्याविद्याकृतमात्रानुप्रवेशेन दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—

सिद्धान्ती—यावेळीं (गाढ निद्रेच्या काळीं) अविद्या, वासना, कर्म इत्यादि कार्ये व करणें शांत होतात. कार्य करण्याचीं आयुषे कोणतां ? पहिलें अज्ञान, दुसरी वासना आणि तिसरे कर्म करण्याची प्रकळ इच्छा हीं कृतींचीं साधनें आहेत. असो, हीं सर्व उपकरणें शांत झालीं असतां आत्मस्वरूप मंगळ-कारक, शांत, अद्वय, एक, असा स्वरूपानें प्रकाशित असतें. आपल्यास तें निराळ्या स्वरूपाचें दिसेल, याचें कारण, जन्मापासून आपल्या पाठीमागें लागलेल्या उपाधी होत. त्या नाहीशा झाल्या म्हणजे आत्मस्वरूप स्वप्रकाशानें निर्भर होऊन राहतें. सुषुप्तिकाळीं बरीच सर्व उपकरणें शांत होतात म्हणून गाढ-निद्रेंत असत, ज्ञान होत नाही. उपाधीची ही अवस्था पुथिव्यादि, आवद्याकृत

तन्मात्रांश्च श्वेशाने उल्लस साडेती आहे. हे सांगण्यासाठी व हे स्पष्ट दाखविण्यासाठी पुढील दृष्टांतीची योजना केेली आहे.

मंत्र सातवा.

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते ।

एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—सोम्य ! यथा वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते एवं ह तत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते (हे सोम्य, ज्याप्रमाणे पक्षी वसतील योग्य असणाऱ्या वृक्षाचा आश्रय करितात, त्याप्रमाणेच हे सर्व पदार्थ-जात सर्वश्रेष्ठ आत्मा आपल्यामध्ये सामावून घेतो, त्या सर्वांस आश्रय देतो.) ॥ ७ ॥

स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सोम्य प्रियदर्शन वयांसि पक्षिणो वासार्थं वृक्षं वासोवृक्षं प्रति संप्रतिष्ठन्ते गच्छन्ति । एवं यथा दृष्टान्तो ह वै तद्वक्ष्यमाणं सर्वं पर आत्मन्यक्षरे संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

सिद्धान्ती—ज्याप्रमाणे हे सोम्य, हजारों यथा वसतील योग्य असणाऱ्या वृक्षाकडे पावत जातात; त्या प्रमाणे यथोक्त सर्व वस्तु परमात्म्याने ठिकाणी आश्रय घेण्यास जातात.

शिष्य—या सर्व वस्तु कोणत्या ?

सिद्धान्ती—त्या पुढे येणाऱ्या आठव्या मंत्रात सांगितल्या आहेत ॥ ७ ॥

किं तत् सर्वं—

सिद्धान्ती—हे सर्व काय आहे हे या मंत्रात सांगितले आहे.

मंत्र आठवा.

शुषिर्वी च शुषिर्वीमात्रा वाऽऽप्यध्याऽऽपोमात्रा च
तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा वाऽऽक्ता-
न्नाध्याऽऽक्ताजमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च
श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसगितव्यं
च स्पर्शश्च स्पर्शगितव्यं च शारुष चक्षुः च हस्तौ

चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च
विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च
मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहंकर्तव्यं
च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं
च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

अन्वयः व अर्थः—पृथिवी च पृथिवीमात्रा च, आपः च, आपो-
मात्रा च, तेजः च तेजोमात्रा च, वायुः च वायुमात्रा च, आका-
शः च आकाशमात्रा च, चक्षुः च द्रष्टव्यं च, श्रोत्रं च श्रोतव्यं च,
घ्राणं च घ्रातव्यं च, रसश्च रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च,
वाक् च वक्तव्यं च, हस्तौ च आदातव्यं च, उपस्थः च आनन्दयितव्यं
च, वायुः च विसर्जयितव्यं च, पादौ च गन्तव्यं च, मनः च मन्तव्यं
च, बुद्धिः च बोद्धव्यं च, अहंकारः च अहंकर्तव्यं च, चित्तं च चेत-
यितव्यं च, तेजश्च विद्योतयितव्यं च, प्राणः च विधारयितव्यं च,
(पृथ्वी आणि पृथ्वीमात्रा, जल आणि त्याच्या मात्रा, तेज आणि त्याच्या
मात्रा, वायु आणि वायूच्या मात्रा, आकाश आणि आकाशाच्या मात्रा,
नेत्र आणि द्रष्टव्य, कर्ण आणि श्रोतव्य, घ्राण—गंध घेण्याचें इन्द्रिय—
आणि घ्रातव्य, रसना आणि रस घेण्यास योग्य असें द्रव्य, स्पर्शेंद्रिय
आणि त्याचा विषय, वाणी आणि तिचा विषय, हस्तद्वय आणि हातांनै
उचळण्यासारख्या वस्तु, उपस्थ आणि त्याच्या आनदाचें स्थान, वायु—
गुदद्वार—आणि मूत्र, चरण आणि जाण्यास योग्य स्थळ, मन आणि
मननीय गोष्ट, बुद्धि आणि ज्ञेयपदार्थ, अहंकार आणि त्याचे विषय, चित्त
आणि चेतविण्यास योग्य वस्तु (चिंतनीय वस्तु) तेज आणि प्रकाशित
होणाऱ्या वस्तु, प्राण आणि त्याच्या आश्रयानें असणारे पदार्थ, हे सर्व
मिळून परम स्वरूपाच्या ठिकाणी आश्रय घेतात.) ॥ ८ ॥

पृथिवी च स्थूला पञ्चगुणा तत्कारणा च पृथिवीमात्रा च
गन्धतन्मात्रा, तथाऽऽपश्चाऽऽपोमात्रा च । तेजश्च तेजोमात्रा
च । वायुश्च वायुमात्रा च । आकाशश्चाऽऽकाशमात्रा च ।
स्थूलानि च सूक्ष्माणि च भूतानीत्यर्थः । तथा
चक्षुश्चेन्द्रियं रूपं च द्रष्टव्यं च । श्रोत्रं च श्रोतव्यं च ।
घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च । त्वक्च स्पर्श-

यितव्यं च । वायुश्च वक्तव्यं च । हस्तौ चाऽऽदातव्यं च ।
 उपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च वायुश्च विसर्जयितव्यं च । पादौ
 च गंतव्यं च । बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि तथा चोकानि ।
 मनश्च पूर्वोक्तम् । मन्तव्यं च तद्विषयः । बुद्धिश्च निश्चया-
 त्तिका । योद्धव्यं च तद्विषयः । अहंकारश्चाभिमानलक्षण-
 मन्तःकरणमहंकर्तव्यं च तद्विषयः । चित्तं च चेतनावदन्तः-
 करणम् । चेतयितव्यं च तद्विषयः । तेजश्च त्वगिन्द्रियव्यतिरे-
 केण प्रकाशविशिष्टा या त्वक्तया निर्मास्यो विषयो विद्योत-
 यितव्यम् । प्राणश्च सूत्रं यदाचक्षते तेन विधारयितव्यं संम-
 यनीयं सर्वं हि कार्यकरणजातं पारदर्शनेन संहृतं नामरूपात्म-
 कमेतावदेव ॥ ८ ॥

सिद्धान्तौ—स्थूल पृथ्वी ही पंचगुणात्मक आहे. शब्द, स्पर्श, रस, रस, आणि
 गंध हे पांचही गुण तिच्यामध्ये दृग्गोचर होतात. पण पृथ्वीची विशेषतन्मात्रा
 (सूक्ष्मावस्था किंवा गुण) गंध होय, म्हणून पृथ्वी आणि गंध-तन्मात्रा, जल आणि
 रस-तन्मात्रा, तेज आणि रूप-तन्मात्रा वायु आणि स्पर्श-तन्मात्रा आकाश आणि
 शब्दतन्मात्रा होत. ही सर्व अनुक्रमे स्थूल आणि सूक्ष्म भूत आहेत. याच प्रमाणे
 नेत्रेन्द्रिय आणि द्रव्यरूप, कर्ण आणि श्रोत्रमय शब्द, प्राण आणि मातृमय गंध,
 रसना आणि आश्वाद वेष्यास योग्य रस, स्पर्शेन्द्रिय आणि स्पर्शमय वस्तु, वाणी
 आणि वक्त्ररूप, हस्त आणि ग्रहणीय पदार्थ, उपस्थ आणि आनंदाचे आगर,
 शुद्धद्वार आणि मळ, चरण आणि गतव्यस्थान, वायुप्रमाणे सर्व शनेन्द्रिये
 आणि कर्मेन्द्रिये व त्यांचे अर्थ ही सापेक्षता. संकल्प-विकल्पात्मक मन,
 निश्चय करणारी बुद्धि, अभिमान आहे ज्याचे लक्षण तो अहंकार, चित्त
 (चेतन्ययुक्त अंतःकरण) आणि या सर्वांचे निरनिराळे विषय यांचाही बरीक
 मंत्रांत अवतार केला आहे. तसेच स्पर्शेन्द्रियाश्रयाय प्रकाशाने विशिष्ट असणारी
 जी स्वचा जे तेज, तिच्या योगाने प्रकाशित होणारा विषय याचा विद्योत-
 यितव्य असे म्हणावे.

शिष्य—मगवन्, या मंत्रांत तेज हा जो शब्द आहे त्याचा अर्थ भौतिक
 प्रकाश असा नसून अंतःकरणचतुष्टयांत (मन, बुद्धि, चित्त आणि अहंकार
 मिळून अंतःकरण चतुष्टय होते.) सामान्यत्वाने दिले असणारी ज्ञानशक्ति
 असा अर्थ करूया. या सामान्य शक्तीच्या सामान्य विषयाचा विद्योतयितव्य
 (अंतःकरणचतुष्टयाने सामान्यतः प्रकाशव्यास योग्य) असे म्हणावे.

सिद्धान्ती—तात्पर्य एकच आहे. ज्ञानाने विशिष्ट असणारी जी स्वचा
 अपवा स्पर्शेन्द्रियव्यतिरेक जो माग तोच अंतःकरणचतुष्टयव्यापी चेतन्यांश
 आहे. असो, प्राणाळा एव असे म्हणावे त्याच्या आधारेने ग्रहणाच्या स्थाने

प्रोधित झालेल्या वस्तु हे प्राणाचे, विषय आहेत. याप्रमाणे स्थूल, म्हणजे पंचीकृत व अपंचीकृत महाभूतांवाचून अंतःकरणांत असणाऱ्या उपाधिविशिष्ट सामान्य चैत-
न्यात्मक वस्तू पयेंतच्या सर्व वस्तु कार्य-कारणात्मक असून दुसऱ्यासाठी
(आत्म्यासाठी) एकत्र झालेल्या आहेत. अथो; नामरूप असणारे जें कांहीं
आहे तें आत्म्याच्या आघारानें विद्यमान असतें. एवंच स्थूलसूक्ष्म महाभूतें,
इंद्रियें, त्यांच्या शक्ति व त्यांचे विषय, मन, बुद्धि आदि अंतःकरणचतुष्टय व
त्यांचे विषय आणि सोपाधिक चैतन्य, सामान्य वस्तु आणि प्राण व प्राणाचे
आधित भिळून सर्व वस्तु परमात्म्याच्या आभयानें विद्यमान असतात. याप्रमाणे
कोणाच्या आभयानें या वस्तु राहतात ? या प्रभाळा विषयकादांनीं उत्तर दिलें.

शिष्य—आत्म्याधिवाय बाकीच्या सर्व वस्तु आत्म्याच्या उपाधि असून
त्यांच्या आभयानें मात्र राहतात. सर्व वस्तु आत्मतंत्र आहेत असें ठरलें. पर-
मार्थतः आत्माही एकच वस्तु आहे. आणि बाकीच्या सर्व वस्तु परमार्थतः सत्य
नाहींत व परतंत्र आहेत, असें ठरलें. ॥ ८ ॥

अतःपरं यदात्मरूपं जलसूर्यकादियद्भोक्तृत्वकर्तृत्वेनेहानुप्रविष्टम्—

सिद्धान्ती—याच्या पलीकडे असणारे जें आत्मरूप आहे, तें मोस्तृत्वाचा
(भोगण्याचा) व कर्तृत्वाचा (कर्तेपणाचा) पत्कर घेऊन मागे सांगितलेल्या
अपचामये प्रविष्ट झालें आहे. हे या मंत्रांत सांगणार आहेत. जलांत प्रवेश
करून सूर्य जसा प्रतिबिंबरूपानें दालतोवा दिसतो, तसा हा कर्ताभोक्ता दिस-
णारा पण स्वतः निर्विकार असणारा आत्मा (जीव) आहे.

मंत्र नववा.

एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता घ्राता रसयिता
मृता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेऽ-
क्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—एषः हि द्रष्टा, स्पष्टा, श्रोता, घ्राता, रसयिता,
मृता, बोद्धा, कर्ता, विज्ञानात्मा पुरुषः (हाही पहाणारा, स्पर्श कर-
णारा, श्रवण करणारा, वास घेणारा, रस चाखणारा, मनन करणारा,
जाणणारा, कार्य करणारा, विज्ञानात्मक पुरुष आहे.) सः परे अक्षरे
आत्मनि संप्रतिष्ठते (हा पुरुष सर्वश्रेष्ठ व अविकारी जो परमात्मा त्याच्या
आश्रयानें राहतो.)

सारांश, जीवात्मा हाही परमात्म्याच्या आभयानें राहतो. ॥ ९ ॥

शिष्य—मगवन्, जडवस्तूंचा लय परब्रह्मांत होतो; १ वशाच जीवांचाहि लय तेथें होतो; असें आपण म्हणता. पृथ्वीप्रमुख जडवस्तू परब्रह्मांत लीन होतील; पण द्रव्य जो जीवात्मा त्याचा लय कसा होतो ?

सिद्धान्ती—जीव हा उपाधिक आहे. उपाधीचा लय झाला, उपाधि नाहीशा झाल्या म्हणजे जीव व ब्रह्म एकच होतात. अर्थात् जीवाचा लय म्हणजे त्याच्या उपाधी नाहीशा होणें हें होय. हा लय झाला म्हणजे जीव आणि ब्रह्म एकच होतात. जीवावर उपाधीचा नुसता आरोप आहे. स्फटिकाशेजारी रक्तपुष्प ठेविलें असतां तो तांबडा दिसूं लागतो, हें तुला ठाऊक आहे. स्फटिकाचा हा तांबडेपणा आरोपित म्हणजे पुष्पाच्या रक्तपणानें उत्पन्न केला आहे. स्फटिक जसा शुद्ध असतो दसाच जीव ही शुद्ध असतो. तथापि जोंपर्यंत तो उपाधिप्रस्त आहे तोंपर्यंत शास्त्रज्ञांनीं असें म्हटलेंच पाहिजे कीं जीवात्म्याचा लय परमात्म्यामध्ये होतो व परमात्मा जीवाचा आश्रय असतो. परमार्थतः उभयतांही एकच आहेत. ९

तदेकत्वविद्ः फलमाह—

सिद्धान्ती—सर्व एकच आहे असें जाणणान्या पुरुषाला फलप्राप्ति काय होते, तें सांगतात—

मंत्र दहावा.

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायम-
शरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ।
स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेव श्लोकः ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—यः ह वै तत् अच्छायं, अशरीरं, अलोहितं, शुभ्रं, अक्षरं, वेदयते, सोम्य सः परं एव अक्षरं प्रतिपद्यते (ज्याला त्या छायाशून्य, शरीरशून्य, वर्णशून्य, शुभ्र, स्वच्छ आणि अविनाशी परब्रह्माचें ज्ञान होतें, तो त्या श्रेष्ठ व अक्षर परब्रह्माला जाऊन मिळतो.) सः सर्वज्ञः सर्वः भवति (तो सर्वज्ञ, आणि सर्वव्यापी असा होतो.) तत् एवः श्लोकः (याविषयी पुढील मंत्र प्रमाण आहे.) ॥ १० ॥

परमेवाक्षरं वक्ष्यमाणविशेषणं प्रतिपद्यत इत्येतदुच्यते । स यो ह वै तत्सर्वेपणाविनिर्मुक्तोऽच्छायं तमोवर्जितम् । अशरीरं नामरूपसर्वोपाधिशरीरवर्जितम् । अलोहितं लोहितादिसर्वगुणवर्जितम् । यत् पवमतः शुभ्रं शुद्धम् । सर्वविशेषण-

रहितत्वादक्षरम् । सत्यं पुरुषाख्यम् । अप्राणममनोगोचरम् । शिवं शान्तं सबाह्याभ्यन्तरमजं वेद्यते विजानाति । यस्तु सर्व-
त्यागी सोम्य स सर्वज्ञो न तेनाविदितं किञ्चित्संभवति । पूर्वम-
विद्ययाऽसर्वज्ञ आसीत्पुनर्विद्ययाऽविद्यापनये सर्वो भवति तदा त
[तत्] स्मिन्नर्थ एव श्लोको मन्त्रो भवति उक्तार्थसंप्रादकः॥१०॥

सिद्धान्ती—जीव आणि ब्रह्म एकच आहे असे ज्ञान ज्याला होतं; त्याला ज्या ब्रह्माचे पद प्राप्त होतं. त्याची लक्षणे या मंत्रात सांगितली आहेत. एकः—सर्व वास-
नाचा त्याग केलेला जो कोणी अधिकारी पुरुष या पृथ्वीवर कोठे कोठे दिसतो;
तो या अवकाशशून्य (अज्ञानशून्य), नामरूपादि सर्व उपायांचा व शरीराचा
जेथे अभाव आहे, जो रक्षणवादी सर्व गुणविरहित आहे आणि यामुळे जो अत्यंत
शुद्ध आहे, जो सर्वथा विशेषणशून्य असल्यामुळे अविनाशी आहे, जो सत्य-
स्वरूप आहे, ज्याला पुरुषोत्तम म्हणतात, जो प्राणाला व मनाला अगोचर
आहे, त्या शांत, कल्याणकारी, एकरस (अंतर्बाह्य एकस्वरूप असणाऱ्या),
जन्मशून्य पुरुषोत्तमाचे ज्ञान करून घेतो. ज्या अधिकारी पुरुषाला हे ब्रह्मस्वरूपाचे
ज्ञान होतं, तो सर्व-त्यागी ज्ञानी पुरुष सर्वज्ञ होतो, त्याला ठाऊक नाही अशी
यस्तूच नवते. बरोबरच आहे. जे पर्यंत तो मायेच्या पाशांत गुंतलेला होता,
तोपर्यंत तो असर्वज्ञ होता; पण विद्येने अधिपत्याचा ध्वज झाला. जीव आणि ब्रह्म
एकच आहे, असे ज्ञानविज्ञान झाले म्हणजे 'मीच सर्व आहे' असा निश्चय
होतो आणि ब्रह्मपुरुष सर्वज्ञ होतो यात काही आश्चर्य नाही. हे मंत्रातील
विधान विद्वद्विराजत ॥ पुढील श्लोक (मंत्र) आहे तो पहा—

शिष्य—मंत्रात 'अन्तर्भाव' इत्यादि तीन निषेधात्मक विशेषणं आहेत.
त्यांचे काही विशेष रहस्य आहे काय ?

सिद्धान्ती—ही विशेषणं शरीरन्यायाचा (कारण, सूक्ष्म, आणि स्थूल हे
शरीर—जस होय) निरास करून अवस्थात्रयाचा (जागृति, सुषुप्ति आणि स्वप्न
या तीन अवस्था आहेत) ही निरास करितात. शुभ्र हे विशेषण चौथ्या अव-
स्थेचा अवतार करिते. शुभ्र आणि अथर ही दोन्ही विशेषणं परमज्ञाची वाचक
आहेत. आत्मा हा सत्स्वरूप, एकरस, अज, अमण, अमना, आणि शुभ्र
आहे अशी दुसरी एक भूति आहे. 'काय जाणजे असतां सर्व काही
जाणतां येत.' या प्रभासमक धुवीलाही येथे उत्तर दिले आहे व आत्मज्ञानी
पुरुष सर्वज्ञ होतो असे सांगितले आहे.

शिष्य—सर्वज्ञ होतो असे म्हटले तर पूर्वी तो नव्हता असे होईल.

सिद्धान्ती—यासाठीच आचार्य म्हणतात की, आत्म्यावर अज्ञानाचा
आरोप असतो त्याची निवृत्ति झाली म्हणजे तो स्वस्वरूपात आहे, असे ज्ञान

होते. ब्रह्माची उत्पत्ति होत नाही. अज्ञानाने ब्रह्मान्या स्वरूपावर झांकण पडलेले असते, ते काढून टाकिले म्हणजे ब्रह्मस्वरूप प्रकट होते ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा .

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि
संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य
स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—सर्वैः देवैः सह विज्ञानात्मा, प्राणाः भूतानि यत्र संप्रतिष्ठन्ति (सर्व देवांसह विज्ञानात्मा, प्राण आणि पंचमहाभूते जेथे लय पावतात.) तत् अक्षरं यः तु वेदयते, सोम्य । सः सर्वज्ञः सर्व एव आविवेश (हे सौम्य ते अक्षर-परब्रह्मस्वरूप-उवाळा समजते तो सर्वज्ञ होऊन सर्वव्यापी होतो.) ॥ ११ ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्चात्म्यादिभिः प्राणाश्चक्षुरादयो भूतानि
पृथिव्यादीनि संप्रतिष्ठन्ति प्रविशन्ति यत्र यस्मिन्नक्षरे तद-
क्षरं वेदयते यस्तु सोम्य प्रियदर्शन स सर्वज्ञः सर्वमेवाऽऽ-
विवेशाऽऽविशतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरमहंसाचार्यश्रीमद्भोविन्दसगवत्पूज्यपाद-
शिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ प्रश्नोपनिषद्भाष्ये
चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

सिद्धान्ता—अग्निप्रमुख सर्व देवता, नवव्या मंत्रांत सांगितलेला विज्ञानात्मा, नेत्रेन्द्रियादि सर्व प्राण, पृथ्वीप्रमुख पंचमहाभूते, ही सर्व ज्या स्वरूपांत प्रवेश करून लीन होतात, ते अविकारी व अविनाशी ब्रह्मस्वरूप उवाळा समजते, तो हे प्रियदर्शन नामधेयिण्या । सर्वज्ञ होतो. इतकंच नव्हे तर सर्वोन्मये प्रवेश करून सर्वांस प्रतिष्ठित करितो. सागंध तो सर्वव्यापी होतो. तो ब्रह्म असून ब्रह्म होतो । ॥ ११ ॥

चौथा प्रश्न समाप्त.

चौध्या प्रश्नोचराचा सारांश.

या प्रश्नांत जागृतिस्थितिव्यतिरिक्त इतर स्थितींत म्हणजे स्वप्नस्थितींत आणि निद्रास्थितींत जागे कोण असते. मुल कोणास होते आणि आपली इंद्रिये, प्राण व मन इत्यादि काय काय कसे करतात याचे वर्णन आहे. हे वर्णन मूळ ग्रंथाच्या वाचनाने व उपसंहारांतील स्पष्टीकरणाने बरेच स्पष्ट होईल असे वाटते. मला येथे केवळ आचार्यांनी देव याचा अर्थ मन असा केला आहे, त्यासंबंधाने एकदोन शब्द लिहावयाचे आहेत. स्वप्नामध्ये आपल्यास जे जे चमत्कार दिसतात, ते आपण पाहतो किंवा मनाच्या द्वारेने ते आपल्यास दिसतात, याचा विचार करावयाचा आहे. स्वप्नाचा मूळ द्रष्टा कोण ? या प्रश्नाला एकच उत्तर आहे ते हे की, स्वप्नांतील चमत्कार मनालाच प्रथमतः दिसतात. कारण, क्षेत्रज्ञ (जीव व जीवात्मा) हा आचार्यांच्या सिद्धांताप्रमाणे व माझ्या समजुतीप्रमाणे ज्ञानरूप असल्यामुळे त्याला जागृतीची अथवा निद्रेची अवस्था केव्हाही नसते. क्षेत्रज्ञ झोपी गेला किंवा जागृत राहिला असे म्हणजे म्हणजे सूर्याला प्रकाश दिसला किंवा त्याला अंधेरी आली असे म्हणण्यासारखे होय. त्याला जागृति आदि अवस्था नाहींत. म्हणून तो स्वप्नाचा शाहाही नाहीं. तर मग स्वप्न पाहतो कोण ? मन पाहतें. मन हा स्वप्नस्थितीचा द्रष्टा आहे. मनच पाहिलेल्या व ऐकलेल्या गोष्टींच्या संस्कारांस एकत्र करून अनेक चमत्कार आपणच उत्पन्न करते आणि आपणच ते पाहत राहतें. यास्तव त्याला आचार्यांनी स्वप्न स्थितीतील स्वातंत्र्य दिले आहे. “ मी अमुक अमुक स्वप्न पाहिले. ” असा व्यवहार आपण नित्य करितो हे खरे, पण वास्तविक पाहतां मनच स्वप्नसृष्टि उत्पन्न करून ती पाहत असते. अथवा मनाची उपाधि आहे म्हणून जीवात्म्याला ‘ आपण स्वप्न पाहिले ’ अशी भ्रांति होते. मन नसेल तर, मन झोपी जाते तेव्हां, जीवात्म्यास स्वप्नस्थितीचा अनुभव येत नाहीं. तसेच मनाचे अधिष्ठान जीवात्मा आहे, तथापि मनाच्या उपाधीने मात्र स्वप्न-सृष्टीचा चमत्कार उत्पन्न होतो व लयाला जातो. स्वप्नसृष्टीतील चमत्कारांच्या उत्पत्तिस्थितिलयांचे कार्य मन हे स्वतंत्रतेने करित असते म्हणून मन हेच स्वप्नाचे मूळ कारण आहे, असे आचार्यांनी म्हटले आहे. आणि हे म्हणजे माझ्या समजुतीने योग्य आहे; पण ज्यावेळीं मन हेही निद्रावस्थेचा उपभोग घेतें, त्यावेळीं जे एक अनिर्वचनीय मुख होत असते, त्याचा उपभोग जीवात्मा असतो. अशे; या सर्वांचे स्पष्टीकरण मूलभाष्यांत उत्तम रीतीने विग्रह झाले आहे म्हणून त्याचे विवरण करण्याचे प्रयोजन दिसत नाहीं. या सर्व अवस्थांमध्ये प्राण आपले काम चोख बजावत असतो. हे केव्हाही विसरतां कामा नये. आणि प्राणांसह सर्व शरीरेंद्रिये मन, बुद्धि चित्त, अहंकार व कर्मेन्द्रिये आत्मस्वरूपाच्या आभाऊवर स्थित होतात आणि तेथेच कांही काळपर्यंत जीन होतात. जो

पुरुष परमात्म्याच्या छायाशून्य, अक्षरीर, अरूप, शुद्ध आणि अविनाशी स्वरूपाचे ज्ञान करून घेतो, तो सर्वज्ञ आणि सर्वरूप होऊन उपाधिशून्य होत्याता परमात्मरूपास जातो. त्याचा जीवात्मा परमात्मरूप होतो, सारांश तो मुक्त होतो.

प्रश्न पांचवा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ

अन्वय व अर्थ—अथ ह एनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ (नंतर शिविकुलांतील सत्यकाम नामक शिष्याने पिप्पलादमुनीस विचारिले).

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ ।

शिद्धान्ती—चैव्या प्रभात उत्तम अधिकाण्याने पदार्थसोपन करून वास्तव्यशानाची प्राप्ति करून घेतली असता त्याला ब्रह्मप्राप्ति होते असे सांगितले. आतां या मंत्रात धनधिकारो व मंद वैराग्य असणाऱ्या लोकांचा विचार कर्तव्य आहे. येथे ॐकार-उपासनेचा विचार सांगायचा आहे.

अथेदानीं परापरब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वेनोक्तारूपोपासनविधित्सया प्रश्न आरभ्यते—

शिद्धान्ती—आतां येथे पर आणि अपर हे ब्रह्म आहे (निर्गुण आणि सगुण ब्रह्म आहे) त्याची प्राप्ति करून देण्याच्या उत्तम साधन असणारी जी ॐकाराची उपासना ती कशी करावयाची, ही जाणण्याचा हेतु मनात धरून पाचव्या प्रश्नाचा अवतार सादर आहे. ॐकाराची उपासना विहित मार्गाने केली असता ब्रह्मप्राप्ति साध्य होते म्हणून या प्रभात ॐकारोपासनेचा विधि-विचार—कसा असतो हा प्रश्न विचारला आहे.

स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमों
कारमभिध्यायति । कतमं वाव स तेन लोकं
जयतीति तस्मै स होवाच ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—भगवन्, मनुष्येषु सः यः ह वै तत् प्रायणांतं ॐकारम् अभिध्यायति (हे भगवन्, मनुष्यांमध्ये जो कोणी सर्व जन्म-मर ॐ कारस्वरूपाचे ध्यान करितो) सः तेन कतमम् वाव लोकं

जयति इति (तो या ध्यानाने कोणता लोक प्राप्त करून देतो वरें ?)
तस्मै सः ह उवाच (या शिष्याला पिप्पलादांनी उत्तर दिलें.) ॥ १ ॥

स यः कश्चिद् वै भगवन्मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये तद्भूत-
मिव प्रायणान्तं मरणान्तं यावज्जीवमित्येतदोकारमभिध्यायी-
ताऽऽभिमुख्येन चिन्तयेत् । बाह्यविययेभ्य उपसंहृतकरणः समा-
हितचित्तो भक्त्यावेक्षितब्रह्मभाव ओंकारे । आत्मप्रत्ययसंताना-
विच्छेदो भिन्नजातीयप्रत्ययान्तराखिलीकृतो निर्वातस्थदीपाशि-
खासमोऽभिध्यानशब्दार्थः । सत्यब्रह्मचर्याहिंसापरिग्रहत्यागसंन्या-
सशौचसंतोषामायावित्पाद्यनेकयमनियमानुगृहीतः स एवं याव-
ज्जीवयतधारणः । कतमं यावानेके हि ज्ञानकर्मभिर्जैतव्या लोका-
स्तिष्ठन्ति तेष तेनोकाराभिध्यानेन कतमं स लोकं जयतीति
पृष्टवते तस्मै स होवाच पिप्पलादः ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—भगवन्, हजारों मनुष्यांमध्ये जो कोणी एखादा आपल्या मर-
णाच्या क्षणापर्यंत, त्याचा जीवमान आदे तोपर्यंत त्या अद्भुत-ओंकारस्वरूपाचे
हृद निभषाने एकाग्र चित्तन करितो, उत्तम प्रकारचे ध्यान करितो.—

शिष्य—ध्यानाचे स्वरूप कसे असते ?

सिद्धान्ती—बाह्य विषयांसासून ध्याने आपली सर्व अंतर्बाह्य इंद्रिये परावृत्त
केली आहेत, ती अंतर्मुख झाल्यामुळे त्याचे अंतःकरण शांत झाले आहे आणि
ध्याने परम आदराने ओंकारस्वरूपाचे ठिकाणी ब्रह्मचा भावना स्थापन केली
आहे तो पुरुष उत्तम प्रकारचे चित्तन करितो असे म्हणावे. हे धारणेचे स्वरूप
झाले. आतां ध्यानाचे स्वरूप काय ते सांगतो. एकाच वस्तूच्या ज्ञानाचा अखंड
प्रत्यय असतो आणि भिन्न जातीच्या प्रत्ययाचा मागमूसही नवणे हे जी स्थिति
विश्व ध्यान असे म्हणावे. निर्वात प्रदेशामध्ये दीपज्योति जशी शांत असते,
मुळीच हालचाल करित नाही, त्याप्रमाणे चित्तनाच्या विषयाखेरीज अन्य-
विषयाला जेथे मुळीच थारा मिळत नाही, त्याला ध्यान असे म्हणावे. हे ध्यान
करणारा पुरुष सत्यवत्ता, ब्रह्मचारी, हिंसाशून्य, पूर्णवैराग्यशील, संन्यासी, गुह्य,
सद्वृत्त, मायेचे स्वरूप ओळखणारा, अज्ञान नश्वारा, करतो व दामिद नश्वारा
इत्यादि गुणविशिष्ट असून अनेक यमनियमांनी अनुगृहीत झालेला असतो, या-
जीव तो नैतिक प्रथांचा आश्रय करित असतो. सत्यकाम विचारतो,—भगवन्,
ज्ञानाने आणि कर्माने प्राप्त होणारे अनेक लोक आहेत. यापैकी आतांच मी
वर्षन केवयाप्रमाणे जो अप्रिग्रहो पुरुष ओंकाराची ध्यान-धारण करितो, त्याला
कोणता लोक प्राप्त होतो वरें ? हा प्रश्न ऐकून पिप्पलादांनी उत्तर देणारा
आरंभ केला.

शिष्य—अथे विचारण्याचा काय हेतु आहे.

सिद्धान्ती—दहरादि उपासना केल्या असता अपरब्रह्माची प्राप्ति होते. त्याप्रमाणे ॐकारोपासना ही अपरब्रह्मप्राप्तीचें साधन आहे किंवा, परब्रह्माचीही प्राप्ति या साधनाने सिद्ध होते हें प्रश्नकर्त्यास विचारावयाचें आहे. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः ।

तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—सत्यकाम, एतत् वै परं च अपरं च ब्रह्म यत् ॐ कारः (हे सत्यकाम, जे ॐ आहे ते हें पर आणि अपर ब्रह्म आहे) तस्मात् एतेन एव आयतनेन विद्वान् एकतरं अन्वेति (म्हणून ॐ कार या आलवनाच्या साहाय्याने विद्वान् पुरुष पर किंवा अपर ब्रह्माची प्राप्ति करून घेतो.)

वाराह, ॐकार हें पर आणि अपर ब्रह्माचें आलंबन आहे. हें व्याळा समजलें तो ह्याचा आधार घेऊन पर किंवा अपर ब्रह्मप्राप्ति करून घेतो. ॥ २ ॥

एतद्वै सत्यकाम । एतद् ब्रह्म वै परं चापरं च ब्रह्म परं सत्यमक्षरं पुरुषाख्यमपरं च प्राणारूपं प्रथमजं यत्तदोकार एवोकारात्मकमोकारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्म शब्दाद्युपलक्षणा-नर्हं सर्वधर्मविशेषवर्जितमतो न शक्यमतीन्द्रियगोचरत्वात्के-यलेन मनसाऽयगाहितुमोकारे तु विष्णवादिप्रतिमास्थानीये भक्त्या-वेशितब्रह्मभावे ध्यायिनां तत्प्रसीदतीत्यवगम्यते शास्त्रप्रामाण्या-त्तथाऽपरं च ब्रह्म । तस्मात्पर चापरं च ब्रह्म यदोकार इत्युप-सर्ज्यते । तस्मादेव विद्वानेतेनैवाऽऽयतनप्राप्तिसाधनेनैवोकाराभिध्या-नेनेकतरं परमपरं वाऽन्वेति ब्रह्मानुगच्छति नेदिष्ट ह्यालंबन-मोकारो ब्रह्मणः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—सत्यकामाचा अभिप्राय अथवा मनांतील हेतु कोणता आहे, हें पिप्पलादमुनींस सहज समजलें. तेन्हां त्यांनीं अपराचें आलंबन करून ध्यान केलें असता अपरब्रह्माची मात्र प्राप्ति होते व पराचें आलंबन करून ध्यान केलें असतां क्रमानें परब्रह्माचीही प्राप्ति होते, असें या मंत्रांत उत्तर दिलें आहे. कसें ते ऐक-सत्यकामा ! हे ब्रह्म पर आणि अपर या स्वरूपाचें आहे. पर म्हणजे

सत्य व अक्षर, ब्रह्म होय. याळाच पुरुष हें नांव आहे. अपरब्रह्मचें नांव प्राण हें आहे. हें पहिल्या प्रथम उत्पन्न झालें. सृष्टीच्या आरंभी अपरब्रह्माची, सगुण ब्रह्माची प्राणाची (हिरण्यगर्भाची) उत्पत्ति झाली. ह्या उभयतांचेंही स्वरूप ॐकारात्मक आहे. ॐकार हें यांचें वाचक व प्रतीक आहे. आतां तुम्हा हें ठाऊकच आहे की परब्रह्म हें शब्दादिकांच्या साहाय्यानें समब्रह्मासारखें नव्हे, येथें कोणताही धर्म आणि त्याचा विशेष प्रवेश करूं शकत नाहीत. हें निर्गुण आहे. इद्रियांना व मनाला हें गोचर नसतें. म्हणून हें परब्रह्मस्वरूप केवळ मनाला कळत असें नसतें. मनाला याचे ज्ञान होणें अशक्य आहे. परंतु विष्णुभादि विश्वप्रमुख देव-तांच्या प्रतिमास्थानीं ॐकाराचा अत्यंत उपयोग होतो. भक्तीनें व भावनें ब्रह्माची भावना ॐकाराचे ठिकाणीं दृढ झाली अश्यां प्यान करणाऱ्या लोकां-वर त्याचा प्रसाद होतो, असें कळतें—

शिष्य—कथायत्न !

सिद्धान्ती—प्रमाण अक्षारां शब्दे संगतात श्री, ब्रह्मभावनेनें ॐकाराचे एकनिष्ठ प्यान केलें अश्यां प्रसाद प्राप्त होऊन परब्रह्म प्राप्ति होते. याचप्रमाणे अक्षराच्याही गोष्ट आहे. ॐकाराच्या एकनिष्ठ प्याननें परब्रह्म प्राप्ति होते. याचप्रमाणे अक्षराच्याही प्राप्ति होते. म्हणून ॐकार हें पर आणि परब्रह्म आहे असे लक्षणा करून म्हणतां येतें.

शिष्य—ॐकार हा शब्द ब्रह्माचा वाचक नव्हे. केवळ लक्षणेनें माथ ॐकार ब्रह्मस्वरूपाचा वाचक होतो व अक्षराचे प्रतीक होतो.

सिद्धान्ती—टीक आहे. हें ज्ञान तथा पुरुषाबा होतें तो ॐकाराचा आभय घेतो—

शिष्य—कारण तो आत्मप्राप्तीचें साधन आहे.

सिद्धान्ती—टीक. आत्मप्राप्ति करून देणारे हें ॐकाराचे निरूपण पर किंवा परब्रह्माची प्राप्ति करून देते. सारांश ॐकार हें ब्रह्माच्या अस्य लक्षणेनें अक्षराचे आभयन आहे. ब्रह्मप्राप्तीची अन्य साधनें आहेत; पण त्यांचे ॐकाराचे सामर्थ्य नाही. ॐकार हें सर्वव्यापी साधन आहे. म्हणून विद्वान् पुरुष ॐकाराचे साधनाचा आभय करून ब्रह्मप्राप्ति करून घेतात. साधारं ब्रह्मप्राप्ति करून देण्यानें ॐकाराचा आभय नाही. तसेच मातृव्य अनुमानादि प्रमाणावारी आभय नव्हे. ॐकाराचे दृढ प्यान केलें म्हणजे विष निमित्त होतें. आणि ब्रह्मस्वरूप १११.५ भाविपुत्र (भाविभूत) प्रकट होतें. ॥ १ ॥

मंत्र तिसरा.

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत स तेनैव संवेदित
स्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्य-
लोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थः—सः यदि एकमात्रं अभिध्यायीत सः तेन एव
संवेदितः, तूर्ण एव जगत्याम् अभिसंपद्यते (तो जर एकमात्रा रूपी
ध्यान करीत असेल तर त्या ध्यानाच्या संस्कारांनी दृढ परिणाम घडवून
जाणून त्या पुरुषाला मनुष्य लोक उचकारच प्राप्त होतो.) ऋचः तं
मनुष्यलोकं उपनयन्ते (ऋग्वेदांतील मंत्र ह्या ध्यानी पुरुषास—योग्यास—
मनुष्यलोकी नेतात.) सः तत्र तपसा, ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया, संपन्नः
महिमानं अनुभवति (या लोकी तो योगी तपाने, ब्रह्मचर्याने आणि
श्रद्धेने संपन्न होऊन श्रेष्ठ पदाचा अनुभव घेतो.)

वाराह, ॐकारस्वरूपाच्या एकमात्रेचें (अकाराचें) ध्यान करील तर
त्याला ऋग्वेदांतील मंत्र मनुष्यलोकाची प्राप्ति करून देतात. आणि तेथे तो
सप्त, भद्रा, आणि ब्रह्मचर्य यांच्या साहाय्याने श्रेष्ठ पदवी प्राप्त करून घेतो. ॥ ३ ॥

स यद्यप्योकारस्य सकलमात्राविभागश्च न भवति तथाऽ-
प्योकाराभिधानप्रभावाद्विशिष्टमेव गतिं गच्छति पतदेकदेश-
ज्ञानवैशुष्यतयोकारशरणः कर्मज्ञानोभयधरो न दुर्गतिं गच्छति
किं तर्हि यद्यप्येवमोकारमेवैकमात्राविभागश्च एव केवलोऽभि-
ध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत स तेनैवैकमात्राविशिष्टोकाराभि-
ध्यानेनैव संवेदितः संवेदितस्तूर्ण क्षिप्रमेव जगत्यां पृथिव्या-
मभिसंपद्यते । किं, मनुष्यलोकम् । अनेकानि हि जन्मानि
जगत्यां संभवन्ति तत्र तं साधक जगत्यां मनुष्यलोकमेवर्च
उपनयन्त उपनिगमयन्ति । ऋच ऋग्वेदरूपा ह्योकारस्य प्रथ-
मैकमात्राऽभिध्याता । तेन स तत्र मनुष्यजन्मानि द्विजादयः
संस्तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च संपन्नो महिमानं विभूतिमनु-
भवति न वीतश्रो यद्येष्टचेष्टो भवति योगम्रष्टः कदाचिदपि
न दुर्गतिं गच्छति ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—मागे सांगितलेल्या योग्याला यद्यपि संपूर्ण ॐकार स्वरूपाचे व या स्वरूपांतीक विशेषमात्रांचे ज्ञान नसले; तथापि या प्रणवाच्या ध्यान-सामर्थ्याने त्याला विशेष ऐश्वर्य प्राप्त करून घेण्याचे सामर्थ्य येते.

शिष्य—ॐकारस्वरूपाच्या मात्रा कोणत्या आहेत ?

सिद्धान्ती—अ, उ, आणि मू ह्या तीन मात्रांनी ॐकाराचे स्वरूप घटित होते. अ ऋग्वेदाचा दर्शक आहे. उ यजुर्वेदाचा आणि मू सामवेदाचा दर्शक आहे. अ, उ आणि मू मिळून ॐकाररूप प्रणव आहे. असो; प्रणवाचे ध्यान करावयाचे म्हणून कोणी त्याच्या एकदेशाचे म्हणजे अकाराचे केवळ अशनवशात ध्यान केले असता जे कांही वैगुण्य प्राप्त होते, (ध्यानाला कमीपणा येतो). त्यामुळे कांही एक अपाय न घडता प्रणवाचा आश्रय करणारा पुरुष कर्मभ्रष्ट किंवा ज्ञानभ्रष्ट होत नाही. व त्याला दुर्गतिही प्राप्त होत नाही. आतांच सांगितल्याप्रमाणे या एकदेशी योग्याला मुदा विशेष चांगली स्थिति प्राप्त होते, हे दाखविण्यासाठी या मंत्राची योजना आहे.

शिष्य—चांगली गति तरी कोणती मिळते.

सिद्धान्ती—एक. प्रणवाच्या पूर्ण स्वरूपाचे ज्ञान नसल्याच्या पुरुषाने यद्यपि एका मात्रेचे (‘ अ ’काराचे) एकाम्र विचारने दृढ ध्यान केले, तथापि त्या एक-मात्रा विधिष्ट ॐकाराच्या ध्यानाने मुदा त्याला ज्ञान होऊन तो जवळच्या पृथ्वीवर राहण्याच्या अधिकाराला योग्य होतो.

शिष्य—येथे एकमात्रेचे ध्यान म्हणजे अ, उ, मू पैकीं एका मात्रेला प्रधान करून बाकीच्या दोन मात्रांस गौण समजावयाचे आणि याप्रमाणे ॐकार स्वरूपाचे ध्यान करावयाचे किंवा दीविकेंत म्हटले आहे त्याप्रमाणे अ कार मात्र ॐकारस्वरूप आहे असे समजावयाचे !

सिद्धान्ती—श्रुतीला दुसरा पथ इष्ट आहे असे दिसते.

शिष्य—भगवन्, पृथ्वीवर येऊन याला काय मिळते ?

सिद्धान्ती—त्याला मनुष्य जन्म मिळतो. यावा ! या पृथ्वीवर जीवाच्या अनंत कोटी आहेत. त्यांतील मनुष्य कोटी आतांच सांगितलेल्या योग्याला प्राप्त होते.

शिष्य—मनुष्यजन्माचे सापेक्ष येथे काय आहे ?

सिद्धान्ती—मुदा आतांच सांगितले की, अकार हा ऋग्वेदाचा दर्शक आहे. ऋग्वेद हा अ कार असून पृथ्वी हे त्याचे स्वरूप आहे; अर्धे प्रत्यक्ष भुवि सांगते. यावरून ॐकाराची प्रथम जी अ-कारमात्रा ही पदार्थरूप आहे, हे दिसते. ऋग्वेद पृथ्वीरूप आहे; म्हणून अकारभवाला पृथ्वीकोशपर प्रमापिकाची मनुष्यजन्म येतो. येथे या ध्यान-प्रभावाने मनुष्य जन्म पावलेला

हा जीव द्विजामध्ये अग्रणी (ब्राह्मण) होऊन तप, भद्रा आणि ब्रह्मचर्य या संपत्तीने विराजमान होतो आणि उच्च स्थितीला जाण्यास योग्य होऊन आपल्या ऐश्वर्याचा अनुभव घेतो. . .

शिष्य—त्याची भद्रा नाहीशी होत नाही काय, किंवा तो इच्छेप्रमाणे वन्या वार्डट पेश करीत नाही काय !

सिद्धान्ती—नाही. या योगभ्रष्ट पुरुषाला केव्हाही दुर्गति प्राप्त होत नाही. भगवान् गीताकारांचाही सखाच सिद्धांत आहे हे तुला भाटवत असेलच. एक-निष्ठेने चांगल्या मार्गास लागलेला मनुष्य केव्हाही दुर्गति प्राप्त करून घेत नाही असे. ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं
यजुर्भिरुत्थीयते सोमलोकं स सोमलोके विभूति-
मनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सः यजुर्भिः अंतरिक्षं सोमलोकं उत्थीयते (आतां दुसऱ्या मात्रेचें—उच्चारणचें—ॐकारस्वरूपाचें मनन केळें; तर हा योगी पुरुष यजुर्वेदाच्या साहाय्याने अंतरिक्षांत उन्नत होऊन सौम्य जन्म प्राप्त करून घेतो.) सः सोमलोके विभूतिं अनुभूय पुनःपुनः आवर्तते (हा योगी अंतरिक्षातील ऐश्वर्याचा अनुभव घेऊन पुनः मनुष्यलोकां जन्माला येतो. ॥ ४ ॥

अथ पुनर्यदि द्विमात्राविभागो द्विमात्रेण विशिष्टमोकारमभिध्यायीत स्वप्नात्मके मनसि मननीये यजुर्भये सोमदैवत्ये संपद्यत एकाग्रतयाऽऽत्ममायं गच्छति । स एवं संपन्नो मृतोऽन्तरिक्षमन्तरिक्षाधारं द्वितीयमात्रारूपं द्वितीयमात्रारूपरेण यजुर्भिरुत्थीयते सोमलोकं सौम्यं जन्म प्रापयन्ति तं यजुर्भिरुत्थीयते । स तत्र विभूतिमनुभूय सोमलोके मनुष्यलोकं प्रतिपुनरावर्तते ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—आतां जर प्रणवाच्या द्वितीय मात्रेने (उच्चारणे) मात्र ॐकार-स्वरूपाने ध्यान करील तर—

शिष्य—भगवन्, उच्चार विशिष्ट ॐकार स्वरूप आहे असे ध्यान करील, असेच समजावयाचे ना !

सिद्धान्तां—होय, हे ध्यान म्हणजे उकारविशिष्ट प्रणव (ॐकार) 'मी आहे' असे ध्यान करील. सारांश, योग्याच्या चित्तांत प्रणवस्वरूपच 'मी आहे,' अशी एकाग्रवृत्ति परिष्कृत होईल तर—

शिष्य—महाराज, मनु हें स्वप्नात्मक आहे असे सांगणारी एक धृति आहे. तेव्हां यजुर्वेदाचा दर्शक जो उकार त्याचे दृढ चिंतन केलें असतां यजुर्वेदाची जी सोमदेवता तिचे स्वरूप प्राप्त व्हावे अशी मावना असते. तात्पर्य, उकार-ध्यानानें उकार देवता आपणच आहोंत असें मान होतें, म्हणून उकार विशिष्ट प्रणवाचे ध्यान करणारा पुरुष स्वामिक्रभावनेनें तरी सोमस्वरूप होतो, असें मला वाटतें.

सिद्धान्ती—बरोबर आहे. उकाराच्या एकाग्र चिंतनानें सोमभावना निश्चित झालेला योगी मरण पावल्यावर अंतरिक्षाचा आधार असणारा उकार-स्वरूपी जो सोमलोक त्याप्रत उकारस्वरूपी यजुर्वेदाच्या साहाय्यानें जातो आणि तेथें याच वेदाच्या आभयानें त्याला सौम्य जन्म प्राप्त होतो. असे; तेथील ऐश्वर्याचा पूर्ण उपभोग घेतल्यावर हा आपला योगी पुनः मृत्युलोकीं प्राप्त होतो.

शिष्य—भगवन् ! कांहीं पंडित या मंत्राचें व्याख्यान करितांना असें म्हणतात कीं, अकाराचे ठायीं विश्वाहुन भिन्न नसणारें जें विराट्स्वरूप त्याची उपासना व उकाराचे ठायीं तेजःस्वरूपी हिरण्यगर्भाची उपासना, तें तें स्वरूप प्राप्त होण्या-साठीं सांगितली आहे. या उपासनांनीं विराट्स्वरूप अथवा हिरण्यगर्भस्वरूप प्राप्त होतें, असें हे पंडित म्हणतात.

सिद्धान्ती—तात्पर्य एकच आहे. रीतिकेमध्येही असें व्याख्यान केलें आहे कीं अ आणि उ या दोन मात्रांची प्रणवरूपानें उपासना करवें आणि मनानें एकाग्र चिंतन करणें, हा मुख्य भाग आहे. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं
पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा
पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना
विनिर्मुक्तः स सामभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकं स एत-
स्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ
श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—यः पुनः त्रिमात्रेण, ॐ इति एतेन, एव अक्षरेण पुनः एतं परं पुरुषं अभिध्यायीत, सः तेजसि सूर्ये संपन्नः (पुनः जो योगी त्रिमात्रात्मक, मात्रात्रयात्मक जो प्रणवस्वरूपी ॐकार आहे—अत्रिनाशी ॐकारस्वरूप आहे—त्याच्या द्वाराने परम पुरुषाचे एकनिष्ठ ध्यान करितो, तो अत्यंत तेजस्वी जो सूर्य त्याचे स्वरूप प्राप्त करून घेतो.) यथा पादोदरः स्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै सः, पाप्मना विनिर्मुक्तः सः सामभिः ब्रह्मलोकं उन्नीयते (ध्याप्रमाणे सर्पाळा त्याची त्वचा टाकून देते, त्याप्रमाणेच ह्या योग्याला पापाने टाकून दिल्यावर तो महात्मा ब्रह्मलोकाला सामवेष्टाच्या साहाय्याने जातो) एतस्मात् जीव-घनात् सः परात्परं पुरिशयं पुरुषं ईक्षते (नंतर ह्या जीव-घन हिरण्य-गर्भापासून अत्यंत दूर भसणाऱ्या व सर्व शरीरांत प्रवेश करणाऱ्या पुरुषोत्तमाला पाहतो.) तत् एतौ श्लोकौ भवतः (हाच अर्थ सांगणारे पुढील दोन मंत्र आहेत.) ॥ ५ ॥

34+226

य. पुनरेतमोकारं त्रिमात्रेण त्रिमात्राविषयविद्वानविशिष्टेनो मित्येतेनैवाक्षरेण परं सूर्यान्तर्गतं पुरुषं प्रतीकेनाभिध्यायीत तेनाभिध्यानेन, प्रतीकार्थेन, ह्यालम्यमत्यं प्रकृतमोकारस्य परं चापरं च ब्रह्मेत्यभेदभूतेरौकारमिति च द्वितीयाऽनेकशः श्रुता बाधेनान्यथा यद्यपि तृतीयाभिधानत्वेन करणत्वमुपपद्यते तथाऽपि प्रकृतानुरोधात्त्रिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणेत्या व्यज्र-देक कुलस्यार्थ इति न्यायेन, स तृतीयमात्रारूपस्तेजसि सूर्ये संपन्नो भवति ध्यायमानो मृतोऽपि सूर्यात्सोमलोकादिघ्न पुनरा-वर्तते किंतु सूर्ये संपन्नमात्र एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्वान्निर्मुक्तः स पुनर्नवो भवति । एवं ह वा एव यथा दृष्टान्तः स पाप्मना सर्पत्वकस्थानीयेनाशुद्धि-रूपेण विनिर्मुक्तः सामभिस्तृतीयमात्रारूपैर्ध्वमुन्नीयते ब्रह्म-लोकं हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सत्याव्ययम् । स हिरण्य-गर्भः सर्वेषां संसारिणां जीवानामात्मभूतः । स ह्यन्तरात्मा लिङ्गरूपेण सर्वभूतानां तस्मिन्नि लिङ्गात्माने संदृताः सर्वे जीवाः । तस्मात्स जीवघनः । स विद्वांस्त्रिमात्रौकाराभिज्ञ एतस्माज्जी-वघनाद्विरण्यगर्भात्परात्परं परमात्माख्यं पुरुषमीक्षते पुरिशयं सर्व-शरीरानुप्रविष्टं पश्यति ध्यायमानः । तदेतस्मिन्व्यथोक्तार्थप्रका-शकौ मन्त्रौ भवतः ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—पुनः जो योगी प्रणवाच्या मात्रात्रयाचे साहाय्याने सूर्य-
विद्याच्या आंत असणारा जो पुरुष त्याचें प्रणवरूपी प्रतीकानें ध्यान करितो.—

शिष्य—भगवन् ! पूर्वीच्या दोन मंत्रांत पहिली मात्रा व दुसरी मात्रा ग्रह
केली, त्याच प्रमाणें प्रकृत मंत्रांत ' त्रिमात्रेण ' याचा अर्थ तिसऱ्या मात्रेनें असा
कां नाही घेतला ?

सिद्धान्ती—कारण मंत्रांत ' ॐ ह्रीं ' अक्षरानें असे स्पष्ट शब्द आहेत.
असो; प्रणवाच्या तीन मात्रांचे जे तीन निरुपराळे विषय आहेत त्यांचें स्पष्ट
ज्ञान येथें झालें आहे. अशा योगानें ॐकार हें प्रतीक घेऊन परम पुरुषाचें ध्यान
करावें असें येथें सांगायलाचें आहे. ॐकाराला जें आलंबनत्व प्राप्त झालें आहे,
परब्रह्माचें ध्यान करण्यास ॐकार हाच जो आलंब किंवा आश्रय मिळतो तो
केवळ ॐकारप्रतीक आहे ह्या दृष्टीनें मिळतो. हा प्रणवध्यानाचें साधन आहे,
असा अर्थ नव्हे; तर प्रणव हा केवळ प्रतीक आहे असें समजावयाचें आहे.
ईश्वराची पूजा करितांना विष्णूची, शंकराची अथवा गणपतीची मूर्ति स्थापन
करून आपण पूजा करितों हें खरें; पण मूर्ति कांहीं ईश्वर नव्हे. ही ईश्वराचें एक
प्रतीक आहे, ईश्वराचें स्मरण करून देण्याचें एक आलंबन आहे, इतकाच अर्थ
समजावयाचा. तसाच प्रणवाचा विचार आहे. शिवाय परब्रह्म आणि अपरब्रह्म
ॐकार आहे असें दुसऱ्या मंत्रांत सांगून उभयतांत अभेदाचें वर्णन केळें आहे.
प्रणव हें साधन आहे असें समजतें तर एकाच साधनानें परब्रह्माची व अपर-
ब्रह्माची प्राप्ति होईल; असें होणें संभवनीय नाहीं. शिवाय ॐकाराला तर परब्रह्म
व अपरब्रह्म असें म्हणतें आहे. अर्थात् ॐकार हा परापरब्रह्माचें स्मरण करविणारा
आहे, प्रतीक (आलंबन) आहे, असें ठरतें. शिवाय ' ॐकाराचें ध्यान करा ' तो
' ॐकाराचें जरी ध्यान करीत असला ' इत्यादि अनेक वेळ ॐकार शब्द
द्वितीया विभक्तीमध्ये अवतीर्णही झाला आहे. आपण येथें या अक्षराची तृतीया
विभक्ति घेतली तर आतांच सांगितलेल्या द्वितीयेचा वापर होईल.

पूर्वपक्षी—द्वितीयेप्रमाणेंच ॐकार शब्द तृतीया विभक्तीत हा दोनदां दिसत आहे.

शिष्य—कोठे आहे असें ?

पूर्वपक्षी—मंत्र चौथा व पांचवा पहा. येथें तृतीया विभक्तीचा अर्थ ' करण '
म्हणजे साधन, असा आहे. मग मुख्यतः करणदर्शक अर्थच कां घेऊं नये.
आणि ॐकारोपासना परब्रह्मासाठींचे साधन आहे असें कां म्हणूं नये ?

सिद्धान्ती—हसें करितो. येत नाही. कारण, प्रकृत अन्वयाला ती गोष्ट
उल्लेख नाही. त्रिमात्रक पुरुषोत्तमाची प्रतीक घेऊन प्रणव हा केवळ प्रतीक
बोलावयाचें आहे. म्हणून द्वितीयापरच अ
आहे, असें समजतें पाहिजे.

शिष्य—सर्व कुळाचा नाश होत असेल तर एका पुरुषाचा वडी देऊन कुळाचे संरक्षण करावे, हा जसा न्याय आहे. त्या प्रमाणेच येथे ही व्यवस्था करून प्रणवरूपी प्रतीकाराने परमेश्वराचे ध्यान करावे हे इष्ट आहे, असे स्पष्ट दिसते.

सिद्धान्ती—बरोबर आहे. दुसऱ्या मंत्रांतील आवतन हे पद व एका पाठी-मागून दुसऱ्याकडे जातो, ही पद्धत स्पष्ट प्रणव आलंबन आहे असे सुचवितात. म्हणून पूर्वपदीयाने तृतीया विभक्तीची दोन स्थळे दाखविली ती त्यान्य आहेत. असे; हा आपला योगी तृतीयमात्रक जो 'ॐ' त्याच्या अखंड ध्यानाने आपण तेजस्वी सूर्य आहो अशी भावना करून घेतो. हा योगी पंचत्व पावला असता सूर्यलोकान्त जातो; तथापि सोम लोकांतील पुरुष जसे परत येतात, तसा हा परत येत नाही. तो सूर्यस्वरूपी मात्र होतो. 'म' हा मात्रा आदि-त्यात्मक आहे. तिच्या सामर्थ्याने सूर्यलोकप्राप्ति होते. असे; ज्या प्रमाणे एखाद्या सर्पाची जीर्ण त्वचा (कात) नाहीद्यां सात्त्वावर (कात टाकल्यावर) तो सर्प नवा होतो, त्याप्रमाणेच हा आपला ॐकार-स्वरूपाचे अखंड ध्यान करून सूर्यात्मक 'म'कार-मात्रेच्या साहाय्याने आपण सूर्य आहो अशी भावना करितो आणि अशुद्ध व अमंगल असणारे जे पाप त्यापासून विमुक्त होतो. नव्या सर्पाप्रमाणे पापमुक्त झालेला हा योगी 'म'कार-मात्रेचा आधार असणाऱ्या सामवेदाने ब्रह्मलोकामत जातो.

शिष्य—ब्रह्मलोक म्हणजे ?

सिद्धान्ती—हिरण्यगर्भाचा सत्य नामक जो लोक आहे तेथे हा योगी जातो. दुळा ठाऊकच आहे की, सर्व संसारी जीवांचा आत्मा म्हणजे हिरण्यगर्भ होय. तो लिंगरूपाने सर्व मृतांचा अंतरात्मा आहे. त्याच्यामध्ये सर्व जीव एकवट होतात; म्हणून भुक्ति हिरण्यगर्भाळा जीवघन असे नांव देते.

शिष्य—जीवाळा जसा लिंगदेह असतो, तसाच विराट्पुरुषाळा लिंग-देह असतो ?

सिद्धान्ती—होय. हा समष्टिलिंगदेह आहे. जीवाच्या लिंगदेहाळा व्यष्टि-लिंगदेह म्हणावे आणि हिरण्यगर्भाळा समष्टिलिंगदेह म्हणावे. असे; हा विद्वान् पुरुष (ॐकारस्वरूपाचे पूर्ण ज्ञान असणारा योगी) ह्या जीवघन हिरण्यगर्भाच्याही पलीकडे राहणारा जो परमात्मा नांवाचा पुरुष आहे, त्याला ब्रह्मलोकामत पाहवो आणि साक्षात्कार सात्त्वावर मुक्त होतो. मंत्रांत 'पुरिश्य' असे जे पद आहे, त्याचा अर्थ सर्व जीवांच्या सर्व शरीरांत (कारण, सूक्ष्म आणि स्थूल शरीरांत) प्रवेश करणारा असा आहे. या योभ्याला ध्यान करीत असता परमेश्वरी स्वरूपाचा अखंड साक्षात्कार होतो आणि तो मुक्त होतो. आम्ही जो अर्थ केला आहे, तोच अर्थ प्रकाशित करणारे, पुढील दोन मंत्र आहेत ॥ ५ ॥

शिष्य—ह्या कशा प्रयुक्त करावयाच्या ?

सिद्धान्ती—त्या परस्परार्थी संबद्ध असल्या पाहिजेत. श्रव्येकीबरोबर सर्वांचा च सर्वाबरोबर प्रत्येकीचा संबंध असला पाहिजे; 'तत्तेच त्या अनविप्रयुक्त असल्या.

शिष्य—अनविप्रयुक्त या ज्येष्ठा शब्दाचा अर्थ काय ?

सिद्धान्ती—विशेषतः एकेकच विषयाच्या ठिकाणी विशेष रीतीने प्रयुक्त झालेल्या ज्या मात्रा त्यांच विप्रयुक्त म्हणावे, त्याप्रमाणे विप्रयुक्त नव्हेत त्या अविप्रयुक्त मात्रा असे म्हणावे. अविप्रयुक्त नव्हेत त्या अनविप्रयुक्त होत.

शिष्य—हे लक्षण मला समजत नाही.

सिद्धान्ती—अ, उ आणि मू ह्या तीन प्रणवाच्या मात्रांचे तीन निरनिराळे विषय आहेत. अ ही मात्रा जाणव स्थितीतील वैश्वानरसदृश विश्व नामक पुरुषाची दर्शक असून तिचे स्थान स्थूल शरीर आहे. उ ही मात्रा स्वप्न स्थितीतील शिरप्यगर्भात्मक तेजस पुरुषाची दर्शक असून तिचे स्थान लिङ्ग-शरीर आहे, आणि मू ही मात्रा सुषुप्तिस्थितीतील ईश्वररूपक प्राण पुरुषाची दर्शक असून तिचे स्थान अन्याकृत (कारण शरीर) आहे. आतांचे जी तीन निरनिराळी स्थाने सांगितली ती तीन पुरुषावस्थांची स्थाने आहेत. अर्थातच या तीन मात्रांचे विषय ही निरनिराळे आहेत. अकाराचा विषय विश्व पुरुष, उकाराचा तेजस पुरुष आणि मकाराचा प्राण पुरुष असे हे निरनिराळे विषय आहेत. या तीन निरनिराळ्या पुरुषांचे मात्र एकेकटें ध्यान करणे हे विप्रयुक्त ध्यान झाले. तसे न करता तिन्ही मात्रांचे म्हणजे प्रणवांचे ध्यान करणे म्हणजे अविप्रयुक्त ध्यान झाले आणि विशेषभाव सोडून देऊन केवळ सर्व विषयसंप्रदात्मक ब्रह्माचे ध्यान करणे हा मात्रांचा अनविप्रयुक्त प्रयोग होय. समजले ? सारांश, एकाच ध्यानकाळी बाह्य, आन्तरिक आणि मध्यम ज्या क्रिया असतात. म्हणजे जागृति, स्वप्न आणि सुषुप्ति या अवस्थांचे अधिष्ठति जे विश्वतेजसादि पुरुष आहेत, त्यांचे दृढ ध्यान ब्रह्मस्वरूपाने करणे हेच ज्याचे लक्षण आहे, अशा योगक्रियांमध्ये योग्य रीतीने जर या तिन्ही मात्रांचा सशाळ प्रयोग केला, तर शक्ती पुरुष अथवा ॐकाराचे सर्व भाषाप्रमाण जाणणारा योगी मयकंप पावत नाही.

शिष्य—कां बरे ?

सिद्धान्ती—कारण असे ज्ञान ज्याला असते म्हणजे जाग्रतीतील विश्वपुरुष स्वप्रस्थितीतील तेजस पुरुष आणि सुषुप्तिस्थितीतील प्राण पुरुष यांचे व यांच्या विशिष्ट, पण परस्परसंबद्ध स्थानाचे ज्ञान असून सर्वही पुरुष मात्रांचे रुपांत ॐकार स्वरूपाने त्याला दिसें लागेल, सर्वत्र प्रणवस्वरूप ज्याला दिसें लागेल, तो सारा विद्वान् होय. तो सर्वांचा आत्मा असणारा जो प्रणव त्या प्रणवरूपाशी

तादात्म्य पावतो. अर्थात्च प्रणवमय झालेला व सर्वत्र ॐकार पाहणारा विद्वान् भितो कशाळा आणि जाईल कोठें ? त्याला भीतीचें अथवा विक्षेपाचें (दुसरा विषय दिसण्याचें) कारण किंवा संभव उरत नाही. ॥ ६ ॥

सर्वार्थसंग्रहाथो द्वितीयो मंत्रः—

सिद्धान्ती—सर्व अर्थांचा संग्रह करण्यासाठी या दुसऱ्या (शेवटच्या) मंत्राची योजना आहे.

मंत्र सातवा.

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो
वेद्यन्ते तमोकारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति विद्वान्यत्त-
च्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—एतं ऋग्भिः, अंतरिक्षं यजुर्भिः, यत् सामभिः
तत् कवयः वेद्यन्ते (ऋग्वेदांतील ऋचा मनुष्यलोकांला व यजुर्वेदांतील
यजु अंतरिक्षाला अनुलक्षून असतात. सामवेदांतील सामे ज्या तिसऱ्या
लोकांला अनुलक्षून असतात, तो लोक विद्वान् पुरुषाना मात्र विदित
असतो.) ॐकारेण एव आयतनेन तं विद्वान् अन्वेति (ॐकाराचा
आश्रय घेऊन मात्र विद्वान् पुरुष त्या तिसऱ्या लोकांला प्राप्त होतो.)
यत् तत् शान्तं, अजरं, अमृतं, अभयं परं च इति (ज्या लोकांला विद्वान्
जातो, तो लोक शान्त, अजरामर, भयशून्य, सर्वश्रेष्ठ आणि सर्वा-
तीत आहे ॥ ७ ॥

ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम् । यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमा-
धिष्ठितम् । सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोकमिति तृतीयं कवयो मेधाविनो
विद्यायन्त एव नाविद्वांसो वेद्यन्ते । तं विविधं लोक-
मोकारेण साधनेनापञ्चलक्षणांमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान् । तेनै-
वोकारेण यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं पुरुषार्थं शान्तं विमुक्तं
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाजरं जरा-
वर्जितममृतं मृत्युवर्जितमत एव यस्माज्जराधिक्रियारहितमतोऽ-
भयम् । यस्मादेवामयं तस्मात्परं निरतिशयम् । तदप्योका-

रेणाऽऽयतनेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः । इति शब्दो वाक्य-
परिसमाप्त्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोर्विदभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यश्रीमच्छंकरममवतः कृतौ ग्रंथोपनिषद्भाष्ये
पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—ज्या प्रणवाच्या प्रयोगानें अपरब्रह्माची प्राप्ति होते, त्याच्याच
ध्यान—साहाय्याने, त्याच प्रतीकद्वारा व त्याच पदतीने परब्रह्मलोक
प्राप्त होतो. ॐकार प्रतीक घेऊन दृढ ध्यान केले असतां क्रमा-
क्रमानें निर्विशेष ब्रह्माचा साक्षात्कार होतो, हे दाखविण्यासाठीं या मंत्राची
योजना आहे. असा; आरण राहता हा मनुष्यलोक ऋग्वेददर्शक अक्षरमात्रेनें
साध्य होतो. सोम (चंद्र) ज्याचा अधिष्ठाता आहे, तो यजुर्वेद—दर्शक लोक
उक्षरमात्रेच्या ध्यानानें साध्य होतो. तिसरा जो ब्रह्म लोक राहिला त्याची
प्राप्ति सामवेददर्शक मकार माषेनें होते. पण हे लोक (भुवने) जे मुक्तिमान
व कुशल पंडित आहेत त्यांस मात्र विदित असतात. प्राकृत लोकांस हे लोक
ठाऊक असणे शक्य नाहीं. हा त्रिविध लोक ॐकाररूपी प्रतीकाच्या साहा-
य्यानें विद्वान् पुरुषांका प्राप्त होतो. हा लोक म्हणजेच अपरब्रह्म लोक होय. येथें
सगुण ब्रह्माची वसति असते. जो (प्रणव) अपरब्रह्माच्या प्राप्तीचें साधन होतो,
तोच प्रणव परब्रह्मप्राप्तीचेंही साधन होतो. हे ब्रह्म अक्षर (अविनाशी) आहे, सत्य
आहे, पुरुष हे त्याचें नांव आहे. तेथे शांति असते व मुक्ति वास्तव्य करते.

शिष्य—कारण, जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति इत्यादिकांनां विशिष्ट जो सर्व वि-व-
प्रपंच त्याचें येथे वास्तव्यच नसते, म्हणून तेथे जरा अथवा मृत्यु याचे विन्हाड
येऊं शकत नाहीं. होय ना ?

सिद्धान्ती—होय. जरा—मरणादि विकार नसल्यामुळे त्या लोकांत भीतीचें
कारण असत नाहीं. जेथे भीतीचें कारण नाहीं, तेथील स्थिति सर्वभेद
नसते, निरतिशय भेद असते, हे सांगायला नको. ही शांत, अजरामर,
अमय आणि सर्वभेद स्थिति (मुक्ति) मुद्दां ॐकाराचा मात्र आश्रय घेतला
असतां, ॐकाररूपी बाह्य घेऊन गेले तर मात्र साध्य होते.

शिष्य—मंत्रांत शेषटी इति शब्द आहे त्याचा अर्थ काय ?

सिद्धान्ती—इति या पदानें वाक्य परिसमाप्ति झाली व ' दोन मंत्रांचें
अवतरण करितों ' असे जे पाचव्या मंत्रांत सांगितले आहे ते हे अवतरण संपले
हे इति शब्दानें सिद्ध होतें. ॥ ७ ॥

पांचवा प्रश्न समाप्त.

पांचव्या प्रश्नोत्तराचा सारांश.

या प्रश्नांत ॐकाराच्या एकनिष्ठ ध्यानाचें फळ सांगितलें आहे. अभिधान हें असें ध्यान असतें कीं, येथें सर्व बाह्यद्वय व त्यांचे विषय निवृत्त होतात व चिच स्थिर होतें. दृढमत्कीने ब्रह्मभावाचा प्रवेश ॐकारद्वारा होतो. सारांश निर्वातस्थली दीप ठेविला असतां जसा तो निश्चल राहतो, त्या प्रमाणें निश्चल राहावयाचें; अंतःकरणांत एक आत्म-प्रत्ययाची असंख्य संतति जागृत ठेवावयाची आणि येथें भिन्न जातीच्या ज्ञानाळा सर्वथा अर्धचंद्र दावयाचा; तें खरें एक-निष्ठ ध्यान होय. असो, अद्या एकनिष्ठ ब्रह्मभावानें ॐकाराचें ध्यान करणाऱ्यास फळप्राप्ति काय होते, हें या प्रश्नांत विचारलें आहे. याळा उत्तर असें आहे कीं, ब्रह्म पर आणि अपर आहे. आपण ज्या ब्रह्माचें एकनिष्ठ ध्यान ॐकारद्वारा करावें तो विषय परब्रह्म किंवा अपरब्रह्म असेल तदनुसार भेष्ट ब्रह्माची किंवा अपरब्रह्माची (हिरण्यगर्भाची) प्राप्ति होते. सारांश उपाचें ॐकारस्वरूपानें ध्यान करावें, ती वस्तु आपल्यास प्राप्त होते. ॐकाराच्या पहिल्या मात्रेचें म्हणजे 'अ' या मात्रेचें जर ध्यान केलें तर एक विशेष प्रकारचें ज्ञान प्राप्त होऊन तो पुरुष पृथ्वीवर अवतीर्ण होण्याचा आचिकार प्राप्त करून घेतो व हाच पुढें तप, ब्रह्मचर्य, आणि भद्रा यांच्या साहाय्यानें भेष्ट पदवीला जातो. पहिल्या मात्रेसहित दुसऱ्या मात्रेचें म्हणजे उकाराचें ध्यान केलें तर ध्यात्याला सोमलोक प्राप्त होतो. पण जर याच पुरुषानें त्रिमात्रांच्या साहाय्यानें ध्यान केलें तर त्या जीवाला तेजःपूर्ण सूर्याची प्राप्ति होते, ॐकार हा आपल्या अंतःकरणांत गूढ राहणाऱ्या जीवात्म्याच्या पळीकडे असणारा जो परमात्मा त्याचें दर्शन करण्यास साधनीभूत होतो. सारप्रमाणें ॐकाराचें ध्यान सदैव फळप्रद होत असतें आणि ज्ञानप्रमाणें आपला ध्यानविषय असेल तसें फळ आपल्यास प्राप्त होतें. ॐकाराचा प्रश्न आणखी एकदां दावयाचा आहे, त्यावेळीं त्याची विशेष चर्चा करण्याचा पुनः एकवार प्रसंग दावयाचाच आहे.

प्रश्न सहावा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ ।

अन्वय व अर्थ—अथ इ एनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ (नंतर सुकेशा नामक भारद्वाजानें—भारद्वाजपुराणें—पिप्पलादास प्रश्न विचारिला.)

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ, समस्तं जगत्कार्यकारण-
लक्षणं सह विज्ञानात्मना परस्मिन्प्रश्नरे सुपुत्तिकाले संप्रतिष्ठि-

[छ] त इत्युक्तम् । सामर्थ्यात् प्रलयेऽपि तस्मिन्नेवाक्षरे संप्रतिष्ठते जगत्त एवोत्पद्यत इति सिद्धं भवति । न ह्यकारणे कार्यस्य संप्रतिष्ठानमुपपद्यते । उक्तं च—“आत्मन एव प्राणो जायते” इति । जगतश्च यन्मूलं तत्परिष्ठानात्परं श्रेय इति सर्वोपनिषदां निश्चितोऽर्थः । अनन्तरं चेत्कं स सर्वज्ञः सर्वो भवतीति । वक्तव्यं च क तर्हि तदक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं विश्लेष्यमिति । तदर्थोऽयं प्रश्न आरभ्यते । वृत्तान्वाख्यानं च विज्ञानस्य दुर्लभत्वव्यापनेन तल्लभ्यर्थं मुमुक्षुणां यत्नाविश्लेषोपादानार्थम् ।

सिद्धान्ती—नंतर रिपलाद मुनीला मुकेशा नामक भरद्वाजपुत्राने प्रश्न विचारण्यापूर्वी प्रस्तावना केली, ती अशीः—भगवन् ! हे सर्व कार्य—कारण—कक्षणात्मक विश्व विज्ञानात्म्यासह सुपुत्तिसमयी (गाढ निद्रेच्या वेळी) त्या अत्यंत भेष्ट असह्यस्वरूपांत (प्रस्रावरूपांत) कीन होतें; असे आपण सांगितले. या आपल्या सांगण्यावरून असे सिद्ध होतें की, प्रलयकाळीही त्याच ब्रह्मस्वरूपांत विश्वाचा लय झाला पाहिजे. आणि अर्थातच विश्वाची उत्पत्तिही तेथूनच झाली पाहिजे.

शिष्य—मुकेशाने पहिला सिद्धांत काढिला तो ठीक आहे. सुपुत्तिकाळी जेथे विश्वाचा लय होतो, तेथेच प्रलयकाळीही झाला पाहिजे; पण विश्वाची उत्पत्ति प्रस्रावापासूनच होते, असा सिद्धांत करण्याला आपल्या जवळ काय पुरावा आहे ?

सिद्धान्ती—भावा, कार्याचा लय होतो, तो कारणाचे ठिकाणीच होतो. प्रत्येक कार्य (उत्पन्न झालेली वस्तु) आपल्या कारणाचे ठिकाणी जाऊन लीन होते, म्हणजे नष्ट होते. जेथून उत्पत्ति होते, तेथेच लय होतो, अथवा जेथे लय होतो तेथूनच वस्तूची उत्पत्ति होते. मेघापासून नदीची उत्पत्ति होऊन ती पर्वतापासून निघून समुद्रापर्यंत वाहत जाते आणि वाष्परूपाने अंतरिक्षात जाऊन मेघरूप होते, हे तू पहातोसच. तेव्हां अर्थातच मुकेशाने जो दुसरा सिद्धांत काढिला तो सौपणिक आहे. वस्तूचें जें लयस्थान तेच त्या वस्तूचें उत्पत्ति—कारण असतें. आपलें कारण सोडून कोणतीही वस्तु दुसरीकडे साभय घेण्यास जावयाची नाही. हा युक्तिवाद झाला. युक्तिही असें म्हणते की, ‘ हा प्राण आत्म्यापासून उत्पन्न होतो ’ याप्रमाणे अति व युक्ति एकाच सिद्धांताचे प्रणयन करितात. जसे; मुकेशा म्हणाला—भगवन्, ‘ विश्वाचे जें मूल आहे, विश्व ज्याच्यापासून उत्पन्न होतें त्याचें पूर्ण ज्ञान—विज्ञान झालें असतां अविभेद पुरुषार्थ साध्य होतो. ’ असा सिद्धांत सर्व उपनिषदे एककंठाने सांगत असतात. ‘ आत्मा एकच एक आहे, हे सर्व आत्मा आहे. त्याला असें समजले कीं हा सर्व दृश्य विश्वाभ्यर्थे हा पुरुष किंवा हे ब्रह्म ओतप्रोत भरलेले आहे. प्रमाण हे ब्रह्म आहे, या प्रकारचे ज्ञान आपल्या संस्कृत बुद्धीने करून घेऊन

तो ब्रह्म ज्ञाळा. ज्या पुरुषाला सद्गुरूचा लाभ झाला, तो ब्रह्मज्ञ होतो, ब्रह्म-
ज्ञान करून घ्या, ब्रह्मज्ञान हे मुक्तीचा सेतु आहे. मी ब्रह्म आहे, असे ज्ञान
करून घ्या. ' इत्यादि धुति सामरस्याने हेंच सांगतात की, विश्वाची उत्पत्ति
करणाऱ्या ब्रह्माचे ज्ञान झाले असता जीवाचे अत्यंत कल्याण होते.

पूर्वपक्षा—ठगही तर नेहमी असे म्हणत असता की, अद्वितीय जो आत्मा
त्याच्या ज्ञानाने मुक्ति मिळते. मग कारण-ज्ञानाची काय आवश्यकता आहे !

सिद्धान्ती—आत्मा सर्व कारण आहे. त्याच्याशिवाय कोणतेही कार्य
उत्पन्न होणे शक्यच नाही. असो; असे सार्थ आणि स्वानुभूत ज्ञान-विज्ञान
होईक तरच आत्म्याच्या अद्वैताची सिद्धि होते म्हणून कारणज्ञानाचीही आवश्य-
कता आहे. असो, सुकेशा पुढे म्हणाला,—‘जो सर्वज्ञ म्हणजे ब्रह्मज्ञ होतो; तो
सर्व म्हणजे ब्रह्म होतो.’ असेही आपण सांगितले आहे. भगवन्, कृपा करा आणि
ते अक्षर, सत्यस्वरूप, पुरुषोत्तम नांवाचे सत्त्व कसे समजूत घ्यावे, ते त्वरे कोठे
आहे, ते मला सांगा. मला विचारावयाचे आहे ते हेंच होय.

शिष्य—मग आचार्यांनी काय उत्तर दिले !

सिद्धान्ती—आचार्यांनी उत्तर देण्याच्या आधी सुकेशाने पूर्वीची कांही
इकीकत सांगितली.

पूर्वपक्षा—ही कथाळा अप्रस्तुत पूर्व-कथेची भानगड मध्येच आणिली आहे !

सिद्धान्ती—वा वृक्षांतावरून आपल्यास एक उत्तम बोध वेता येतो. मुक-
ेशाने सांगितलेला वृक्षांत ऐकिला म्हणजे आत्मज्ञान किती दुर्लभ आहे याची
थोडीशी कल्पना येते आणि तिची प्राप्ति होण्यासाठी मुमुक्षूनी दीर्घ प्रयत्न केला
पाहिजे, असेही आपल्यास समजते.

भगवन्निर्णयनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपे-
त्यैतं प्रश्नमपृच्छत । पोलशकलं भारद्वाज पुरुषं
वेत्थ तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिमम-
वेदिपं कथं ते नावक्ष्यमिति समूलो वा एष परिशु-
ष्याति योऽनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्प्यनृतं वक्तुं
स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा शृच्छामि
कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—भगवन्, कौसल्यः राजपुत्रः द्विरण्यनाभः माम्
उपेत्य एतं प्रश्नं अपृच्छत (कौसल देशाचा द्विरण्यनाभ नामक राजपुत्र

माइयाकडे आला आणि मला विचारता झाला.) भरद्वाज, पौंडशकलं पुरुषं वेत्थ ? (भरद्वाजपुत्रा, सोळा^१ कलांचा-अवयवांचा-पुरुष तुला ठाऊक आहे काय ?) तं कुमारं अहं अनुवम्^२ न अहं इमं वेद (त्या कुमाराला मी सांगितले की मला हा पुरुष ठाऊक नाही.) यदि इमं अहं अवेदिपं कथं ते न अवक्ष्यं इति (जर मला तुझ्या प्रश्नाचे उत्तर ठाऊक असते तर तें मी तुला सांगितले नसते, असें कसे होईल.) यः अनृतं अभिवदति समूळः वै एषः परिशुष्यति (जो बुद्धिपूर्वक अनृत भाषण करितो तो मूळासह नाश पावतो.) तस्मात् अनृतं वक्तुं न अर्हामि (म्हणून असत्य भाषण करण्याला मी योग्य नाही. असत्य भाषण करणे, हें माझे शील नव्हे) सः तूष्णीं रथं आरुह्य प्रववाज (तो लजित होऊन मुक्ताश्रानें रथावर बसला आणि चालता झाला.) तं त्वा पृच्छामि क असौ पुरुषः इति (म्हणून तो पुरुष कोठे आहे असें मी आपल्यास विचारितो) १

हे भगवन्निहरण्यनामो नामतः कोसलायां भवः कोसल्यो राजपुत्रो जातितः क्षत्रियो मामुपेत्योपगम्यैतमुच्यमानं प्रश्नमपृच्छत । पौंडशकलं पौंडशसंख्याकाः कला अवयवा इवाऽऽत्मन्यविद्याभ्यारोपितरूपा यस्मिन्पुरुषे सोऽयं पौंडशकलस्तं पौंडशकलं हे भारद्वाज पुरुषं वेत्थ विजानासि । तमहं राजपुत्रं कुमारं पृष्टवन्तमनुवमुक्तवानस्मि नाहमिमं वेद यं त्वं पृच्छसि । एषमुक्तवत्यपि मय्यज्ञानमसंभावयन्तं तमज्ञाने कारणमवादिषम् । यदि कथं चिदहमिमं त्वया पृष्टं पुरुषमवेदिपं विदितवानस्मि कथमत्यन्तशिष्यगुणवतेऽर्थिने ते तुभ्यं नावक्ष्यं नोक्तवानस्मि न ब्रूयामित्यर्थः । भूयोऽप्यप्रत्ययभिधाऽऽलक्ष्य प्रत्याययितुमनुवम् । समूळः सह मूलेन वा एवोऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा कुर्वन्ननृतमयथाभूतार्थमभिवदति याः स परिशुष्यति शोषमुपैतीहलोकपरलोकान्यां विच्छिद्यते विनश्यति । यत एवं जाने तस्माद्गार्हग्यहमनृतं वक्तुं मूढवत् । स राजपुत्र एवं प्रत्यायितस्तूष्णीं प्रोक्षितो रथमारुह्य प्रववाज प्रगतवान्यथागतमेव । अतो न्यायत उपसन्नाय योग्याय जानता विद्या यत्कव्यैवानृतं च न यत्कथं सर्वोत्त्वप्यवस्थास्वित्येतद्विज्ञं भवति । तं पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि मम हृदि विज्ञेयत्वेन शक्यमिव मे हृदि स्थितं कासौ वर्तते विज्ञेयः पुरुष इति ॥ १ ॥

सिद्धान्ती—मुकेशा म्हणाला,—मगवन्, हिरण्यनाम नामक कोशल देशचा अत्रियवर्णी राजपुत्र माझ्याकडे आला आणि पुढील प्रश्न विचारता हावा. सोळा आहे संख्या ज्यांची अशा कला ज्या पुरुषामध्ये वास्तव्य करितात तो पौदगकलात्मक पुरुष हे भरद्वाजपुत्रा, तुला ठाऊक आहे त्याचें स्वरूप मला सांग.

शिष्य—म्हणजे खरोखरच या प्रश्नविषयक पुरुषाला सोळा कला अस-
तात की काय ?

सिद्धान्ती—नाही. आत्म्यावर अज्ञानानें जसा सामान्य जोक अवयवांचा आरोप करितात. त्याप्रमाणेंच पुरुषोत्तमावर कलांचा आरोप आहे, असे; वर्त-
मान सांगतांना मुकेशा पुढें म्हणाला, मगवन्, त्या आदरानें प्रश्न विचारणाऱ्या कुमाराला मी सांगितलें की, आपण मला ज्या पुरुषाविषयी विचारतां तो पुरुष मला ठाऊक नाही. हें माझें बोलणें त्याला खरें वाटलें नाही. कारण, माझ्या ठिकाणी या विषयाचें अज्ञान असेल अशी त्याला कल्पनाच नव्हती. माझें बोलणें पडत नाही असें मला समजल्यावर मी त्याजबद्दल आपल्या अज्ञानाचें स्पष्टीकरण केलें. मी म्हणालों, 'जर मला आपण विचारलेल्या प्रश्नाचें उत्तर देतां आलें असतें व पुरुषोत्तमाचें स्वरूप मला ठाऊक जसतें तर शिष्याचे सर्व गुण असणाऱ्या या आपल्यासारख्या व आपल्या योग्यतेच्या प्रभकत्वांस मी उत्तर दिलें नसतें काय ? किंवा त्या पुरुषोत्तमाचें स्वरूप सांगितलें नसतें काय ?' मगवन्, मीं असें बोललों तरी त्याच्या मनाचें समाधान झालें नाही; असें बोलतून त्याची छात्री व्हावी एत-
दर्थ मी पुनः म्हटलें 'हे राजकुमार, वस्तुस्थिति असेल वशी न सांगतां तिचें दुसऱ्या रीतीनें वणन करितो, आपण एक असतां दुसरा आहे असें भासवितो, सापश, जो अनृत अथवा जयमार्थ मापण करितो तो सगूल आपल्या स्वतःचा नाश करून घेवो. इह जोक नाही, परजोक नाही, अशी त्याची स्थिति होते. असें मला ठाऊक आहे. म्हणून तरी मीं असत्य भाषण करणार नाही. असाय भाषण करणाऱ्या मूर्खाचें शील तें माझें शील नव्हे आहे; असें जाण. राजपुत्रा, खरोखरच मला पुरुषोत्तम—स्वरूपाचें ज्ञान नाही व असत्य भाषण करणारास काय शिखा होते ती मला विदित आहे.' इतक्या निकरानें मी बोललों, तेव्हां त्याचा विश्वास माझ्या शब्दावर बसला आणि लजित होऊन तो एक अधरी न बोलतां रयावर बसून चालला हावा. तात्पर्य, जसा तो आला तसाच तो परत गेला. माझ्याकडे येण्यापासून त्याला कांहीं एक उपबोग हावा नाही.

शिष्य—महाराज, या वृत्तांतप्रसन्न दोन मोठी खिन्न होतात. कोणीही अधिकार? पुरुष ज्ञान मिळविण्यासाठी आपल्याकडे विधिपूर्वक आला अर्थात ज्ञानां पुरुषानें त्याला विद्यादान करणें. आणि पुढी गोष्ट हो की कठकनाही प्रकारची रिपति असे, केव्हांही अनृत भावन करूं नये. या दोन शब्दखिन्न मोठी आहेत.

सिद्धान्ती—शाबास ! चांगला बोध तूं. धेतकास. असो; मुकेद्या शेवटी म्हणाला—मगवन्, राजपुत्राने ज्या पुरुषाविषयी मला प्रश्न केला, तो पुरुष कोठे राहतो आणि त्याचे स्वरूप काय ते मला सांगा. जोंपर्यंत मला ह्या विशेष पुरुषाचे ज्ञान होणार नाही तोंपर्यंत ह्या ज्ञेय पुरुषासंबंधाचे अज्ञान माझ्या हृदयांत मला शल्याप्रमाणे टोंचीत राहील. तात्पर्य, मी हे ज्ञान समजून घेण्याविषयी अत्यंत उत्सुक आहे. कृपा करा, मला हे ज्ञान शिकवा आणि मात्नी तळमळ नाहीची करा. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तस्मै स होवाच । इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः इ उवाच (पिप्पलाद मुनींनी मुकेशाला सांगितले—उत्तर दिले) इह एव अंतःशरीरे सोम्य ! स पुरुषः; यस्मिन् एताः षोडश कलाः प्रभवन्ति इति (हे सोम्य, येथेच (या अंतः-शरीरामध्ये) तो पुरुष राहतो. या पुरुषाच्या ठिकाणी सोळा कलांचा उद्भव आहे.)

सारांश, सोळा कलांचा पुरुष तो हाच होय. ॥ २ ॥

तस्मै स होवाच । इहैवान्तःशरीरे हृदयपुण्डरीकाकाशमध्ये हे सोम्य स पुरुषो न देशान्तरे विज्ञेयो यस्मिन्नेता उच्यमानाः षोडश कलाः प्राणाद्याः प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इति षोडशकलामिरुपाधिभूताभिः सकल इव निष्कलः पुरुषो लक्ष्यतेऽविद्ययेति तदुपाधिकलाभ्यारोपापनयेन विद्यया स पुरुषः केवलो दर्शयितव्य इति कलानां तत्प्रभवत्वमुच्यते । प्राणादीनामत्यंतनिर्विशेषे ह्यद्वये शुद्धे तत्त्वे न शक्योऽभ्यारोपमंतरेण प्रतिपाद्यप्रतिपादनादिव्यवहारः कर्तुमिति कलानां प्रमत्तस्थित्यप्यया आरोप्यन्तेऽविद्याविषयाश्चैतन्याव्यतिरेकेणैव हि कला जायमानास्तिष्ठन्त्यः प्रलीयमानाश्च सर्वदा लक्ष्यन्ते । अत एव ब्रह्माः केचिदग्निसंयोगाद्भूतमिदं घटाद्याकारेण चैतन्यमेव प्रतिक्षणं जायते नश्यतीति । तन्निरोधे शून्यमिव सर्वमित्यपरे । घटादिविषयं चैतन्यं चेतयितुर्नित्यस्याऽऽत्मनोऽनित्यं जायते धिनश्यतीत्यपरे । चैतन्यं भूतधर्म इति लोकायतिकाः ।

सिद्धान्ती—पिप्पलादमुनि म्हणाले, येथेच या अंतःशरीरांत—

शिष्य—अंतःशरीर म्हणजे ?

सिद्धान्ती—आपल्या हृदयकमलामध्ये. समजले ? येथे जे आकाश आहे, त्यांतच हे मुकेशा, हा पुरुष असतो. याळा शोधण्याला देशांतरी (स्थलांतरी) जाणे नको. याचे स्वरूप येथेच समजून घेतले पाहिजे. ज्या सोळा कलांचे स्वरूप पुढे सांगणार आहेत, त्या प्राणादिकला या पुरुषाचे ठिकाणी उतरून होतात.

शिष्य—म्हणजे सोळा कला ह्या पुरुषाचे अवयव आणि पुरुष अवयवी होय, असे कोणी म्हटलेच तर ?—

सिद्धान्ती—जुळावयाचे नाही. ह्या कला म्हणजे पुरुषाच्या तितक्या उपाधि आहेत. ध्यानांत ठेव की हा पुरुष स्वभावतः कलाशून्य असूनही कलावंतला दिसतो. याचे कारण अविद्या हे होय. या व्यवहारांत भासमान होणाऱ्या कला प्रथमतः पत्करून मग परमार्थामध्ये त्यांचा निरास करावयाचा असतो. पुरुषावर कलांचा प्रथम आरोप करून पुढे त्या नाहीत असे ठरविले, याला विद्या असे म्हणतात. अपवा विद्येचे हे कार्य आहे. अज्ञानाने उत्पन्न केलेला आरोप शानाने नाहीसा होतो. आणि यामार्गे हा पुरुष निष्कल आहे, परमार्थतः कलाशून्य आहे, असे विद्येने प्रसन्नगानाने समजते. असा आद्य मनांत आणून धुतीने कलांचे उत्पादकत्व ह्या पुरुषाकडे दिले जावे. अत्यंत निर्विशेष (विशेषणशून्य, निर्गुण) आणि अद्वय-शुद्ध-पुरुषाचे ठिकाणी प्राणादिकांचा आरोप केल्याशिवाय ज्याचे प्रतिपादन करावयाचे तो विषय, त्या विषयाचे प्रतिपादन, इत्यादि व्यवहार करणे शक्यच नाही. प्रज्ञावर जेव्हा गुणांचा आरोप करावा, ते सगुण आहे असे समजावे, तेव्हा प्रज्ञाप्रतिपादन करणे हा विषय आणि त्याची शिद्धि हे प्रतिपादन, इत्यादि व्यवहार शिद्ध होतो. असा व्यवहार केला नाही तर प्रज्ञा-शिद्धिही धावपाची नाही. म्हणून पूर्वीक सोळा कलांची उतराचि, त्याची स्थिति आणि त्यांचा नाश इत्यादि गुणांचा पुरुषोत्तमावर आरोप काढतात. या कला, यांची उतराचि, स्थिति, त्या य यांची पुरुषोत्तमाच्या ठिकाणी स्थापना हे सर्व अविद्येचे विषय आहेत. अनुभवही पाहिला तर दुष्कांठा असे आढळून येईल की चैतन्याचा व्यतिरेक न करिता (चैतन्याची संगति न सोडता, चैतन्याच्या आभयाने) या कलांची उतराचि होते. या कला काही काळपर्यंत स्थित असतात आणि शेवटी यांचा नाश होतो. यामुळे अनेक पंडितांना अशी भ्रंशित होती की, घुडाघी (दूधघी) अग्नीचा संयोग झाला असता असे ते पातळ होऊन विरून जाते, त्याप्रमाणे पटा-पटादि आकाशपंथी दृश्यमान होणारे चैतन्य प्रतिध्वनी उतराचि होते व नाहीसे होते.

शिष्य—हे आपले प्रतिपादन मला समजले नाही.

सिद्धान्ती—उद्द कोणाचे असे मत आहे की, अदमाझाक (मी आहे हे विज्ञान, अस्मिताज्ञान) हे वाचनेला बघ होऊन विरवाकार होते आणि मदी-

तीस येतें. वाचना संपली, पदार्थ नाहोवा ज्ञाता, म्हणजे विज्ञानही नाहीसे होतें. याप्रमाणें प्रतिक्षणीं विज्ञान उत्पन्न होतें व नाहीसे होतें. ही विज्ञान-वादी लोकांची भ्रामक समजूत आहे; तथापि या भ्रांतीवरून मुदां ज्ञानाचा विषय आणि चैतन्य अव्यतिरेक असतात म्हणजे उभयतांही एकत्र असतात, हा अनुभव सिद्ध होतो. अर्थां स्थिति नसतो तर वरील प्रकारचा भ्रम होणें असेंभवनीय झालें असतें. पुनः विषय आणि चैतन्य यांची प्रतीति नियमानें एकदालीं होते म्हणून गाढ निद्रा, इह मूर्च्छा इत्यादि प्रसंगां चैतन्याचा अभाव असतो म्हणून कित्येक लोक असें म्हणतात कीं या विश्वामध्ये सर्वत्र शून्य स्थिति आहे. कारण येथे (सुपुत्रीच्या वेळीं) चैतन्याचा अभाव असतो, हो ही एक भ्रांतिच आहे. तथापि ही भ्रांति मुदां चैतन्य आणि विषय यांचा अव्यतिरेक सिद्ध करिते. तसेंच नैयायिक लोक असें म्हणतात कीं, नित्य आणि चेतनावान् जां आत्मा त्याच्या ठिकाणीं घटादिविषयक अनित्य ज्ञान उत्पन्न होतें व नाहीसे होतें. नैयायिक पक्षाचें म्हणणें असें आहे कीं जर सांगितलेल्या सोळा कलांचा आरोप चैतन्याच्या ठिकाणीं संभवत नाही. कारण चैतन्य हें अनित्य आहे. हे अनित्य चैतन्य प्राणादि कलांचें कार्य आहे. प्राणादि कला चैतन्यास उत्पन्न करितात. हीही एक भ्रांतिच आहे; तथापि ह्या भ्रांतीतही चैतन्य आणि विषय यांचें नित्य सादृश्य आहे. चार्वाकादि लोकायतिक महानास्तिक आहेत. ते म्हणतात कीं, चैतन्य हा देहादिकांचा एक वर्म आहे. मुला सांगावयास नकोच कीं हे शेवटचें मतही भ्रामक आहे. तथापि येथें मुदां चैतन्य आणि विषय यांचे जुग पुढेलेले नाही. सारांश, व्यवहार काय, बौद्ध, नैयायिक, किंवा लोकायतिक पंडितांचीं मतें काय, सर्वत्र चैतन्य आणि विषय यांची अमंग सहचारिता सर्व पक्षांस मान्य आहे.

अनपायोपजनधर्मकचैतन्यमात्मैव नामरूपाद्युपाधिधर्मैः प्रत्यक्ष-
भासते । सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । प्रज्ञानं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म, विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिभ्यः । स्वरूपव्यभिचारिणु पदा-
र्थेषु चैतन्यस्याव्यभिचाराद्यथा यथा यो यः पदार्थो विज्ञायते
तथा तथा ज्ञायमानत्वादेव तस्य तस्य चैतन्यस्याव्यभिचारित्वं
वस्तुतत्त्व भवति, किंचिन्न ज्ञायत इति चानुपपन्नम् ।

सिद्धान्ती—विषयताया, आपल्या मनाचा एक निश्चय करून ठेव कीं
चैतन्य म्हणजे आत्मस्वरूप आहे. आत्मा जसा कधीं जन्मत नाही किंवा मरत
नाहीं, त्या प्रमाणें चैतन्य हेंही कधीं उत्पन्न होत नाही किंवा नाहीसे होत
नाहीं. तें नानारूपांनीं माखतें याचे कारण त्याच्यावर आरोपित होणारे नाम-
रूपादि उपाधींचे धर्म होत. नामरूपांमुळे चैतन्य अनेकरूपांनीं प्रकट होतें.
स्वरूपतः तें एक आणि नित्य आहे. अर्थात् चैतन्याला अनेकत्वाने व अनि-

स्वत्वाने पाहणारे बौद्ध, नैयायिक व लोकायतिक हे श्रांत मताचे प्रतिपादक म्हणून त्याच्य होत. 'ब्रह्म हे सत्य, ज्ञान, आणि अनंत आहे' 'प्रज्ञान हे ब्रह्म आहे' 'विज्ञान आणि आनंद ब्रह्मच होत,' 'आत्मा विज्ञानपन आहे. (त्याच्या ठिकाणी एकरस ज्ञान नित्यत्वाने संचित झालेले आहे)' इत्यादि श्रुतिही असे सांगतात की, वरील तिन्ही पथ अवैदिक आहेत, म्हणून त्याच्य आहेत पुनः असे पहा की, आपले स्वरूप बदलणारे पदार्थांमध्ये, स्वरूपांतर करणाऱ्या पदार्थांमध्ये, चैतन्य एकरस स्वरूपाने असते. केव्हाही ते स्वरूपांतर करीत नाही. ज्ञानकाळी विषय आपले स्वरूप सोडवितात; घट असतो व नाहीसा होतो. पण ज्ञान स्वस्वरूपाचा केव्हाही त्याग करीत नाही. तसेच विषयकाळीही ज्ञानाचे स्वरूप बदलत नाही. याप्रमाणे विषय आणि ज्ञान यांचे अत्यंत भेद आहे.

शिष्य—आपले म्हणजे असे आहे की, ज्ञानदृष्टीने आपण घटपटादि पदार्थ पाहू लागतो तर ज्ञानाचे विषय निरनिराळे होतात; पण ज्ञानरूप एकरस असते. तसेच विषयांकडे आपण दृष्टि लाविली तरी ज्ञानाचे स्वरूप बदलत नाही, ते एकरूप असते. साधेच, ज्ञानाचे अस्तित्व केव्हाही नाहीसे होत नाही. ज्ञान असून विषय नसणे शक्य आहे. निदान अनेक विषय असणे अशक्य नाही. पण विषय असून ज्ञान नाही अशी स्थिति केव्हाही येत नाही. असेचना आन-
त्वाच म्हणावयाचे !

सिद्धान्ती—होय. विषय आणि ज्ञान यांच्या स्वरूपांचे जो मोठा भेद आहे त्यावरून आम्ही असे सिद्ध करितो की, 'ज्ञान हे नेहमी विषयाकार नात्र असते' असे म्हणणारे विज्ञानवादी अशिक्षितांचे प्रणयन करितात. याच न्यायाने आम्ही असे म्हणतो की, ज्या वेळी पटाचे ज्ञान होते, त्यावेळी आपल्यासमोर घट नसेलही, म्हणजे विषय हे ज्ञानापासून अभिचरित होतात; पण आपण जेव्हा घटादि विषय पाहतो, त्यावेळी विषयाला सोडून ज्ञान केव्हाही असत नाही.

पूर्वपक्षी—असे कसे म्हणता ? आपल्या समोर घट असतो त्यावेळी आन-
त्वाच पटज्ञान कोठे असते ? यावरून पट हा विषय प्रत्यक्ष असूनही त्यावेळी घटज्ञानाचा जमाव असतो. म्हणजे विषय आहे पण ज्ञान नाही असे होते. आणि दुसरी तर म्हणता की, विषय असेच जेव्हा ज्ञान असतेच पाहिजे.

सिद्धान्ती—भाचार्योनी गुमचा अभिप्राय कदाचित आपण स्वरूप या शब्दाची योग्य अर्थपूर्वक केली आहे, ती याकाळीच होय. पट प्रत्यक्ष असतो पट-ज्ञान नसते; पण पटज्ञान असते. विशेष ज्ञान नाहीसे होते म्हणून सामान्य ज्ञान नाहीसे झाले असे होत नाही. विषय प्रत्यक्ष असतो व विषयज्ञानाची साधने निरंतर असून स्वरूपांतर असतो जेव्हा ज्ञानच नाही अशी स्थिति केव्हाही असणे शक्य नाही. उघटपक्षी ज्ञान असेच; पण त्याची कोण

ताही विषय तेथे प्रत्यक्ष नसेल. हा विषय आणि ज्ञान ह्यात विशेष भेद आहे म्हणून ज्ञान उत्पन्न होतें आणि नाहीतें होतें असें म्हणणारे तार्किक व नैयायिक मिथ्यावादी आहेत. सारांश, जेव्हा जेव्हा आपल्यास पदार्थांचें ज्ञान होतें, तेव्हा तेव्हा तो पदार्थ जाणवला गेला असतो, म्हणून त्या त्या पदार्थाची व चेतन्याची मिठी केव्हाही सुटत नाही. चैतन्य अव्याभिचारी आहे म्हणजे त्याचें स्वरूप नित्य आहे, जेथे जेथे वस्तु आहे तेथे ज्ञान असलेच पाहिजे, पण जेथे ज्ञान आहे तेथे जेथे वस्तु असलीच पाहिजे असा मात्र नियम नाही.

पूर्वपक्षो—अहो, जे पदार्थ उत्पन्न होऊन नष्ट झाले किंवा अद्यापि उत्पन्न-नाशयाचे आहेत तसेंच पृथ्वीच्या पोटात व मेरूच्या उदरात असलेले पदार्थ तुम्हास ठाऊक नाहीत म्हणून जेथे पदार्थ विद्यमान असून त्याचें ज्ञान नाही, हें सिद्ध आहे.

सिद्धान्ती—या पदार्थांचे विशिष्ट अज्ञान आहे. कारण, तुम्ही म्हणता तसल्या पदार्थांची अद्यापि शिद्धि झालेली नाही. अथवा त्याचें विशिष्ट ज्ञान उत्पन्न झालेले नाही. या वरून सामान्य ज्ञानाचा अभाव सिद्ध होत नाही विशेष ज्ञानाचा अभाव मात्र सिद्ध होतो. सारांश, कांही ज्ञान नाही, अशी स्थिति असणें शक्य नाही. पदार्थ पुढें आला की त्याचें विशेष ज्ञान होतें, हें खरें, पण या विशेष ज्ञानाच्या मुळाशी सामान्य ज्ञान असतें व तें नित्य असतें. हें केव्हाही विसरू नये.

रूप च दृश्यते न चास्ति व्यभुरिति यथा । व्यभिचरति तु ज्ञेय ज्ञान न व्यभिचरति कदाचिदपि ज्ञेयम् । ज्ञेयभावेऽपि ज्ञेयान्तरे भावाज्ज्ञानस्य । न हि ज्ञानेऽसति ज्ञेय नाम भवति कस्यचित् । सुषुप्तेऽदर्शनाज्ज्ञानस्यापि सुषुप्तेऽभावाज्ज्ञेयघट्ता न स्वरूपस्य व्यभिचार इति चेन्न । ज्ञेयभासकस्य ज्ञानस्याऽऽलो-
कघट्तेयाभिव्यञ्जकत्वात्स्वव्यङ्ग्याभावात् आलोकाभावानुपपत्तिस्तु-
पुते चिदानामावानुपपत्ते ।

सिद्धान्ती—रूप तर दिसतें आहे, पण मळा बघण्याला नेत्र नाहीत, हें म्हणजे जेथे अप्रयोजक, तसेंच पदार्थ असूनही। त्याचें सामान्य ज्ञान मळा होत नाही हें म्हणणें अप्रयोजक आहे. वास्तव्य, ज्ञान असेल तेव्हा जेथे असतेंच असा नियम नाही. ज्ञेय व्यभिचरित होतें, पण ज्ञान मात्र केव्हाही वयापासून विभक्त राहात नाही. ज्ञेय आहे तेथे ज्ञान असलेच पाहिजे. ज्ञान केव्हाही व्यभिचरित होत नाही. मार्गे त्रुला सांगितलेच की, घट-ज्ञान आपल्यास होतें तेव्हा कदाचित् तेथे घट नसेलही, घट असूनही पटज्ञानाचा अभाव असतो पण ज्ञान स्वरूपानें क्लृप्त असतें. वास्तव्य, ज्ञान नित्य आणि सर्वव्यापी आहे,

घटपटादिकांचीं ज्ञाने विशिष्ट म्हणजे एकदेशीय असतील व त्यांची विशिष्ट स्वरूपांतरेही होतील. पण नित्य आणि सर्वव्यापी ज्ञानाचे केव्हाही स्वरूपांतर होत नाही. सत्तेच ज्ञानाच्या अभावी ज्ञेय (जाणावयाची वस्तु) असेल असे संभवत नाही. कारण ज्ञानाचा अभाव असणे शक्य नाही.

पूर्वपक्षी—अहो महाराज, गाढ निद्रा जगली असतां आपल्यास कांहीएक दिसत नाही य त्या वेळी ज्ञेय वस्तूमणजेच ज्ञानाचाही अभाव असतो. हे तुम्हांस ठाऊक आहेना ! येथे तरी निदान ज्ञानाचे अस्तित्व नसते अथवा ज्ञान-स्वरूपाचा व्यभिचार होतो. तात्पर्य, निद्रेच्या प्रसंगी, ज्ञानाची सत्ता नाहींशी होते व ज्ञान नित्य नाहीं हे ठरते.

सिद्धान्ती—सधे सुद्धांच ठरत नाही. पहा की पछादा आरसा आपण घेतला आणि त्याच्या पुढे कोणतीही वस्तु न ठेवतां आपण स्वस्थ राहिलों म्हणून ठेवलेला आरसा किंवा प्रोतरेख वाखविण्याचे त्याचे सामर्थ्य, ही नाहींशी होत नाहींत. त्याप्रमाणेच वस्तुनां प्रकाशित करणारे जे ज्ञान त्याच्या समोर प्रकाशित होण्याला वस्तु नसते म्हणून गाढ निद्रेमध्ये ज्ञानाचा अभाव असतो असे, केव्हाही सिद्ध करितां यावयाचे नाही. प्रकाशित होणारा पदार्थ गाढ निद्रेमध्ये नसतो, छानन ज्ञानाचे प्रकाशकत्व प्रकट होत नाहीं; पण यावरून तेथे प्रकाशक ज्ञानच नाही असे कोणालाही म्हणतां यावयाचे नाही.

पूर्वपक्षी—आहो! असे म्हणतो की, सुषुप्तिवर्ती जेंव्हाचा अभाव आहे म्हणून ज्ञानाचा अभाव आहे. झांतरी आमचे दोन दख आहेत. जेय हे नेहमी प्रकाशित होतें. तेच नाहीं म्हणून ज्ञानाचाही अभाव असतो. ॥ पहिला पक्ष झाळा, दुसरा पक्ष म्हणतो की जेय आणि ज्ञान हीं दोन्ही एकच आहेत म्हणून एकाचा अभाव अथवा म्हणजे दुसऱ्याचाही अभाव असतो. हे आमच्या पहिल्या म्हणण्याचे दोनपक्ष झाले. दुसरे म्हणणे असे आहे की, ज्ञानाचे दर्शनच होत नाहीं म्हणून ज्ञानाचा अभाव सिद्ध होतो. या सर्व पक्षांचे निराकरण तुम्हांस करतां आले तर ज्ञानाच्या नित्यत्वाचा व सर्वव्यापित्वाचा पक्ष तुम्हांस सिद्ध करितां येईल.

न ह्यन्धकारे चक्षुरा रूपातुपलब्धौ चक्षुषोऽभायः शक्यः कल्पयितुं वैनाशिकेन । वैनाशिको ज्ञेयामाये ज्ञानामाये कल्पयत्येवेति चेदेन तदमायं कल्पयेत्तस्याभायः केन कल्पयत इति पक्षम्पं वैनाशिकेन ।

सिद्धान्ती—टीक आहे. तुम्ही काढिलेल्या आरसांचा आग्नी क्रमशः विचार करितो. तुमचे पहिले म्हणजे असे आहे की प्रकाशित करण्याची वस्तु नसली म्हणजे प्रकाशकाचा अभाव असतो. पण याचे उत्तर आग्नी आरसाचे उदाहरण घेऊन पूर्वीच दिले आहे. पण हे उत्तर तुम्हांस पटत नसेल तर

दुसरे एक उदाहरण देऊन तुमचे म्हणणे सयुक्तिक नाही असे आम्ही सिद्ध करितो. गर्द अंधकार पडला असता रूपाची उपलब्धि आपल्यास होत नाही. पण डोळ्याला आपल्या समोवतालच्या वस्तू दिसत नाहीत म्हणून रूप-प्रकाशक नेत्रही नाही, असे म्हणता येईल काय ! सचित येणार नाही. केवढाही मोठा वैनाशिक पंडित असला तरी त्याला असे म्हणता येणार नाही. म्हणालाच तर त्याला वेळ्याच्या वर्मास बसधावा लागेल किंवा तो शंकरप्रिय आहे असे त्याला उपपद घावे लागेल.

शिष्य—वैनाशिक ॥ बौद्ध-मताची एक शाखा आहेना ?

पूर्वपक्षी—वैनाशिकांचे म्हणणे तुम्ही बरोबर समजलां नाही, किंवा समजले असले तर जाणूनबुजून तुम्ही त्याच्या मताचा विपर्यय करित आहांत. त्याचे म्हणणे असे आहे की ज्यावेळी जेय वस्तूचा अभाव असतो त्यावेळी ज्ञानाचाही अभाव असतो. तेव्हा तुम्ही म्हणतां तसा त्याच्या आधेपाचा निरास होत नाही. त्याच्या म्हणण्याचे तात्पर्य असे आहे की, विज्ञानव्याप्तिरिक्त (विज्ञानाच्या अभावी) आलोक-वस्तूचा (आरशाचा) अभाव असतो. विज्ञानच नाहीतर, तर आरशाचे ज्ञान नाही व ज्ञान नाही म्हणून आरशाही नाही असे झाले.

सिद्धान्ती—ठीक आहे. आतां एवढे सांगा की, जाणण्याच्या वस्तूचा व चक्षूचा, (आरशाचा) अभाव आहे असे तरी ज्ञान असते की नाही ! ज्ञान असते; असे म्हणाल तर ज्ञानाच्या अभावाची सिद्धि होत नाही. कारण ज्या हेयाच्या (जाणण्याच्या वस्तूच्या) अभावज्ञानाने ज्ञानाचा अभाव आहे अशी कल्पना होते, त्या कल्पना-ज्ञानाच्या अभावाची कल्पना कोण करतो बरे ! ही कल्पना दुर्भास केव्हाही करितां यावयाची नाही.

शिष्य—मला हे आपले माव आणि अभाव काही एक समजत नाहीत. माझ्यासमोर घट नसेल तर मला घटाभावाचे ज्ञान असते आणि या ज्ञानाने ज्ञानाभावाची मला कल्पना करितां येते.

सिद्धान्ती—नाही. तुला कल्पना करितां यावयाची नाही. जर तुला घटाच्या अभावाने ज्ञान आहे तर त्या वेळी कोणत्याही प्रकारचे ज्ञान तुला नाही, ज्ञानाचा सर्वथा अभाव आहे, अशी कल्पना तुला कशी करतां येईल ! आणि कल्पना केलीस तरी तुला त्या कल्पनेचे ज्ञान असतेच. सारांश, कोणत्याही वेळी ज्ञानाच्या अभावाची कल्पना करितां येणे शक्य नाही.

तदभाषस्यापि ज्ञेयत्वाज्ज्ञानाभावे तदनुपपत्तेः । ज्ञानस्य ज्ञेया-
व्यतिरिक्तत्वाज्ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावा इति चेन्न । अभावस्यापि
ज्ञेयत्वाभ्युपगमादभावोऽपि ज्ञेयोऽभ्युपगम्यते । वैनाशिकैर्नित्यश्च

तदव्यतिरिक्तं चेज्ज्ञानं नित्यं कल्पितं स्यात्तदभावस्य च ज्ञाना-
त्मकत्वादभावत्वं धाढ्यात्रमेव न परमार्थतोऽभावत्वमनित्यत्वं
च ज्ञानस्य । न च नित्यस्य ज्ञानस्याभावनामभावाभ्यारोपे किं-
चिद्विद्यमानम् ।

सिद्धान्ती—वरं आतां जाणण्याच्या वस्तूचें ज्ञान नसतें, असें म्हणाळ तर
तुमचें म्हणणें वेदेषणाचें आहे असें म्हणावें जागेल. कारण ज्ञेयाभावाचें ज्ञानच
नाहीं म्हणून ज्ञानाभावाची कल्पनाही असंभवनीय होते. कल्पना केळीच तर
ती जाणण्याची वस्तु आहे म्हणून ती ज्ञेयाच्या कोटींत येते. ह्या कोटींत येनें
म्हणजे ती वस्तु समजणें असें होतें. अर्थात् अभावाचे ज्ञान नाहीं असें म्हणणें
विचाराच्या कळेंत येण्याइतकें समुक्तिक नाहीं असें म्हणावें जागतें.

शिष्य—पटाच्या अभावाचें ज्ञानच जर मळा नाहीं, तर मळा ज्ञान आहे कीं
नाहीं याचा निर्णय करणें अशक्य आहे. सारांश, अभावाचें ज्ञान नाहीं ॥ म्हणणें
आणि त्यावरून ज्ञानाचा अभाव सिद्ध करणें, हें विचारसंमत होण्या-
सारखें नाहीं.

सिद्धान्ती—आतां तुमचा दुसरा आक्षेप असा आहे कीं; ज्ञेय आणि ज्ञान
ही दोन्ही एकच किंवा एकच असतात म्हणून एकाचा अभाव असला म्हणजे
दुसऱ्याचा अभाव असतो. हा ही आक्षेप योग्य नाहीं. तुमचे वैनाशिक पंडित
असें कबूल करितात कीं, अभाव ही ज्ञेयवस्तु आहे, अभावाचें ज्ञान होऊं शकतें.
हो अभाव नित्य आहे. म्हणजे त्यांच्या मताप्रमाणें ज्ञेय नाहीं. अशी जगांत
कोणतीही वस्तु नाहीं कीं, जी ज्ञेय आहे, ज्ञेय वस्तूचा सर्वथा अभाव आहे;
असें हे पंडित म्हणतात म्हणून त्यांस वैनाशिक असें म्हणतात. दिसते ही नुष्टि
मुळीच नाहीं. हा सर्व आपल्या कल्पनांचा खेळ आहे, असें या वैनाशिकांचें मत
आहे. सारांश, त्यांच्या मतें ज्ञेय वस्तूचा अभाव नित्य आहे. आतां ज्ञेया-
बरोबरच ज्ञान असतें, ज्ञेय आणि ज्ञान एकच असतात, असें म्हटलें म्हणजे ज्ञाना-
काही नित्यत्व येतें. कारण, ज्ञेय वस्तूच्या अभावाची जाणीव म्हणजे ज्ञान स्वरूपच
होय. ज्ञेयाभाव नित्य आहे तर त्या अभावाचें ज्ञान नित्य असलें पाहिजे. या
नित्य ज्ञानाला तुम्ही अभाव म्हणा किंवा भाव म्हणा, आमचें त्यांत कांहीं विच-
दत नाहीं. तुमच्या आक्षेपाचें पर्यवसान असें होतें कीं, ज्ञानाचा अभाव आणि
ज्ञानाचें अनित्यत्व ही नाहींशी होऊन ज्ञान ही नित्य असणारी वस्तु आहे असें
सिद्ध होतें. या नित्य ज्ञानाचें तुम्ही अभाव असें नांव ठेवलें म्हणून आम्हांला
त्यावरून यत्किचितही विषाद वाटणार नाहीं. कारण, ज्ञान नित्य आहे असें जें
आम्हीं म्हणतों तेंच तुम्हीं म्हणत आहांत. मात्र नित्य ज्ञानाला अभाव असें निराळे
नाव देतां ही तुमच्या मूर्खीची गोष्ट आहे. या म्हणण्याने किंवा नामकरणाने
आमच्या सिद्धांताला यत्किंचितही बाध येत नाहीं.

अथाभावो ज्ञेयोऽपि सञ्ज्ञानव्यतिरिक्त इति चेन्न तर्हि ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावः । ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं, न तु ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तमिति चेन्न । शब्दमात्रत्वाद्भिज्ञेयानुपपत्तेः । ज्ञेयज्ञानयोरेकत्वं चेद्भ्युपगम्यते ज्ञेयं ज्ञानव्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञेयव्यतिरिक्तं नेति तु शब्दमात्रमेतद्वह्निरग्निव्यतिरिक्तोऽग्निर्न वह्निव्यतिरिक्त इति यद्वद्भ्युपगम्यते, ज्ञेयव्यतिरेके तु ज्ञानस्य ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावानुपपत्तिः सिद्धा ।

पूर्वपक्षी—आमचा भाव तुम्हांस बरोबर कळला नाही. आमचें म्हणणें असें आहे की, जाणण्याच्या वस्तूचा अभाव ही जरी ज्ञेय वस्तु आहे, तरी ती ज्ञानाहून निराळी वस्तु आहे.

सिद्धान्ती—तर मग जाणण्याच्या वस्तूचा अभाव असला म्हणजे जाणीयेचा अभाव असतो हे म्हणणे सोडून द्या.

पूर्वपक्षी—तसें नव्हे. जाणण्याची वस्तु ही ज्ञानाहून निराळी असते असें आमचें म्हणणें आहे. जाणणें हे जाणण्याच्या वस्तूहून निराळें असतें असें आमचें म्हणणेंच नाही.

शिष्य—मला तुमच्या बोलण्याचा अर्थ समजतो. तो असा; तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें ज्ञेय वस्तु इतक्या पुष्कळ आहेत की, त्या सर्व ज्ञानाच्या कक्षेत येऊं शकत नाहीत; पण ज्ञान हें ज्ञेय वस्तुव्यतिरिक्त असत नाही. ज्ञेय वस्तु अद्यात असेल; पण ज्ञान झाले की ज्ञानविषय तेथे असल्याच पाहिजे. सारास, ज्ञान हें विषयानुगामी आहे, तें ज्ञेय वस्तूहून अग्य ठिकाणी राहात नाही. ज्ञेय वस्तु मात्र ज्ञानाशिवाय असें शकेल. हे म्हणणें बरोबर आहेना ?

पूर्वपक्षी—मनुष्य हा प्राणी आहे, या उदाहरणात मनुष्यत्व हें प्राणित्वाव्यतिरिक्त असें शकत नाही; पण प्राणित्वमात्र मनुष्यत्वव्यतिरिक्त असें शकतें, याप्रमाणें ज्ञेय हें ज्ञानव्यतिरिक्त असें शकतें; पण ज्ञान मात्र ज्ञेयव्यतिरिक्त असें शकत नाही.

सिद्धान्ती—हा केवळ शब्दवादमात्र आहे प्राणी आणि मनुष्यत्व यात मला विशेष भेद आहे तथा ज्ञान आणि ज्ञेय ही एकत्र राहतात असें म्हणणाऱ्या तुमच्या मतांत विशेष (भेद) दिसत नाही. ज्ञान आणि ज्ञेय ही एक आहेत असें जर गृहीत घरावयाचें, तर ज्ञेय ज्ञानव्यतिरिक्त असतें; पण ज्ञानमात्र ज्ञेयव्यतिरिक्त नसतें. असें म्हणणें म्हणजे बहिः अग्निव्यतिरिक्त असतो पण अग्नि मात्र बहिःव्यतिरिक्त नसतो. असें म्हणण्यासारखें अपयोजक आहे. आतां ज्ञेयव्यतिरिक्त ज्ञान असतें असें जर—हा आम्ही काढलेला दोष टाळण्यासाठीं म्हणाल तर सुगुप्तीमर्थें ज्ञेयाभाव असतो (जाणण्याच्या वस्तूचा अभाव असतो),

म्हणून ज्ञानाचा अभाव असतो, असे म्हणाळ ! पण असे तुम्हांस सिद्धच करितां यावयाचे नाही.

ज्ञेयाभावेऽदर्शनादभावो ज्ञानस्येति चेन्न ॥ सुषुप्ते क्षुप्त्यभ्युपगमात् । वैनाशिकैरभ्युपगम्यते हि सुषुप्तेऽपि ज्ञानास्तित्वं, तत्रापि ज्ञेयत्वमभ्युपगम्यते ज्ञानस्य स्वेनैवेति चेन्न । भेदस्य सिद्धत्वात् । सिद्धं ह्यभावविज्ञेयविषयस्य ज्ञानस्याभावज्ञेयव्यतिरेकाज्ज्ञेयज्ञानयोरन्यत्वम् ।

पूर्वपक्षी—आपण गाढ निद्रा घेत असतो, त्यावेळीं आपल्यास कोणतीही वस्तु ज्ञेय नसते म्हणून ज्ञानाचे दर्शन होत नाही. आणि दर्शन होत नाही, म्हणून तेथे ज्ञानाचा अभाव असतो एवढे तरी तुम्ही कबूल कराळ !

सिद्धान्ती—नाहीं. सुषुप्तीमध्ये ज्ञानाचे अस्तित्व गृहीत करावेच लागते. वैनाशिक पंडित मुद्रां म्हणतात की, विशेष ज्ञानाच्या संतत्येने ज्ञान हे सदैव नाय आहे.

क्षिप्य—म्हणजे काय ?

सिद्धान्ती—वस्तूंचे जे ज्ञान असते त्याका विशेष ज्ञान असे म्हणतात. सुषुप्तीच्या पूर्वी जे विशेष ज्ञान असते तेच गाढ निद्रेतून जागृत झाल्यावरही असते. या ज्ञानाचा खंड पडत नाही. म्हणून सुषुप्तीवही ते ज्ञान असते, असे वैनायिकांचे म्हणणे आहे.

पूर्वपक्षी—पण त्यांचे असे म्हणणे आहे की, सुषुप्तिकाळी ज्ञेयाभाव असतो म्हणून तदनुगामी (त्याने निरूपित केलेल्या, त्यावरून कळणाऱ्या) ज्ञानाचे अदर्शन असते. आणि सुषुप्तिकाळी जे ज्ञान असते असे आम्ही म्हणतो, ते स्वतःच स्वतःला ज्ञेय असते. सुषुप्तिकाळी ज्ञानच ज्ञेय होते. तुमचे मत तसे नाही. तुम्ही ज्ञानच ज्ञेय होते असे म्हणत नाही. सुषुप्तिकाळी दुसरे कांही ज्ञेय नसते. म्हणून ज्ञान-निरूपक कांही नसल्यामुळे ज्ञान आहे असे तुम्हांस म्हणता येत नाही. सारांश, सुषुप्तिकाळी ज्ञानच ज्ञेय होऊन प्रकट होते असे आम्ही म्हणतो; पण ज्ञानाचा ज्ञेयत्व प्राप्त होजे हे तुम्ही स्वाकृत करीत नाही, म्हणून सुषुप्तिकाळी ज्ञान असते असे तुम्हांस म्हणतां येत नाही.

सिद्धान्ती—हे तुमचे म्हणणे योग्य नाही. ज्ञान आणि ज्ञेय यांचा भेद नित्य सिद्ध आहे. ज्ञान हे केव्हाही ज्ञेय व्हावयाचे नाही. आणि पूर्वी आम्ही ज्ञान आणि ज्ञेय यांमधील भेद अभावस्वरुपी सिद्ध केला आहे. त्याच हेतूनी सर्वत्र ज्ञान आणि ज्ञेय यांमधील भेद सिद्ध होतो, पहा की आतां येथे पट नाही. त्यावेळीं आपणां सर्वांस घट्याच्या अभावाचे ज्ञान आहे. अभाव ॥ आहे ज्ञेय विषय न्याचा, ते अभाव-विज्ञेय-विषयज्ञान अथवा अभावज्ञान होय. आणि

अभाव हा त्या ज्ञानाचा विषय आहे. अर्थात् अभाव हा ज्ञेय आणि अभाव-ज्ञान हे ज्ञान, यांमध्ये अत्यंत भेद आहे हे स्पष्ट आहे.

न हि तत्सिद्धं मृतमिवोज्जीवयितुं पुनरन्यथा कर्तुं शक्यते वैनाशिकशैतरपि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमेवेति । तदप्यन्येन तदप्यन्येनेति स्वल्पक्षेऽतिप्रसङ्ग इति चेन्न । तद्विभागोपपत्तेः सर्वस्य । यदा हि सर्वं ज्ञेयं कस्याचित्तदा तद्व्यतिरिक्तं ज्ञानं ज्ञानमेवेति द्वितीयो विभाग एवान्युपगम्यते ऽवैनाशिकैर्न तृतीयस्तद्विषय इत्यनवस्थानुपपत्तिः ।

पूर्वपक्षी—अभावस्थळां भेद असतो हे आम्हांस कबूल आहे. पण सर्वज्ञ ज्ञानज्ञेयांमध्ये भेदच असतो हे मात्र आम्हांस कबूल करणार नाही.

सिद्धान्ती—हे पहा, अभावस्थळांचा भेद त्या हेतूसाठी कबूल आहे तोच हेतु सर्वत्र विद्यमान असल्यामुळे ज्ञान आणि ज्ञेय ही सर्वथा भिन्न आहेत, असे तुम्हांस म्हणजेच पाहिजे. मेलक्या मनुष्य जिवंत करणे किंवा तो मेलून नाही असे सिद्ध करणे ही गोष्ट जखी केवळ असाध्य आहे, त्याचप्रमाणे शेंकडों जरी वैनाशिक पंडित आळे तरी त्यांच्या हातून ज्ञान आणि ज्ञेय यांमध्ये विद्ध होणारा जो भेद तो नाहीसा करता येणार नाही.

पूर्वपक्षी—आपल्या स्वतःच्या व्यतिरिक्त जे आहे ते ज्ञेय होय. असा जर नियम केला तर ज्ञानासंबंधाने अनवस्था उत्पन्न होईल. म्हणजे ज्ञान हे दुसऱ्या कोणाचे ज्ञेय होईल. ते तिसऱ्याचे होईल, अशी अनवस्था होईल.

सिद्धान्ती—नाही. ही अनवस्था होण्याचे कारण नाही. आपल्या स्वतः व्यतिरिक्त जे काही आहे ते ज्ञेय होय. अशा नियमाचा अंगीकार आम्ही करितो आणि ज्ञानाला केव्हाही ज्ञेयत्व वेत नाही, असे आम्ही म्हणतो, म्हणून तुम्ही जो दोष आमच्या मार्गा मारित आहांत तो आम्हांस स्पर्शबुद्धी करीत नाही. सर्व वस्तुजातीचा असंकर (अमिश्रण स्पष्टभेद, विभाग) असतो. ज्ञान हे ज्ञानमात्र असते. ते केव्हाही ज्ञेय नसते. ज्ञेय हे सर्वदा ज्ञेयच असते. ते केव्हाही ज्ञान होत नसते. सापेक्ष, ज्ञान आणि ज्ञेय हे परस्पर भिन्न आहेत आणि ज्ञानरुपी ज्ञेयाचे ज्ञानाचे ज्ञान, अशी अनवस्था प्राप्त होत नाही. जेव्हां सर्व ज्ञेय आहे असे ठरते तेव्हा तद्व्यतिरिक्त अण्वारे ज्ञान सदैव ज्ञानरूपच असते. हा जे वैनाशिक नाहींत त्यांच्या ज्ञानमीमांसेचा प्रकार आहे. त्यांना केव्हाही अनवस्थेचा प्रसंग प्राप्त होत नाही. कारण ते केव्हाही ज्ञानाला ज्ञेय असे म्हणत नाहींत व ज्ञान केव्हाही ज्ञेय असू शकत नाही.

ज्ञानस्य स्वयैवाविज्ञेयत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति चेत्सोऽपि दोष-स्तस्यैवास्तु किं तद्विबर्हणेनास्माकमनवस्थादोषश्च ज्ञानस्य ज्ञेय-त्वाभ्युपगमादुच्यते च वैनाशिकाणां ज्ञानं ज्ञेयम् ।

पूर्वपक्षी—हे तुमचें ज्ञान जर स्वतःलाच अविशेष्य असेल, ज्ञानाला (ज्ञाना-
त्मक ब्रह्माला) जर स्वतःचें स्वरूप अज्ञात राहिल, तर तुम्ही ब्रह्माला व ब्रह्मज्ञाला
सर्वज्ञ असें जें रूपद देतां तें अयोग्य होईल, ब्रह्म हे सर्वज्ञ आहे असें म्हणतां
येणार नाही. कारण, ज्ञानात्मक जें ब्रह्म त्याला स्वतःनिर्णयानेच अज्ञान असेल.

सिद्धान्ती—तुम्हांला सर्वज्ञ वा शब्दाचा अर्थ कळला नाही असें वाटतें—
त्याचा अर्थ असा आहे की, जाणण्यास म्हणून जें जें कांहीं योग्य आहे
त्या सर्वांचें ज्ञान असणें म्हणजे सर्वज्ञत्व होय. आतां जाणण्यास योग्य
अशी गोष्ट अहून तिचें ज्ञान नसेल तर ब्रह्मान्या सर्वज्ञत्वाची हानि
होईल. पण सद्याचें शिष्य माहीत नाही म्हणून ब्रह्म असर्वज्ञ आहे.
असें म्हणाल तर तसें म्हणण्यास तुम्ही स्वतंत्र आहां; पण युक्ति मान स्वतंत्र
नाहीं. शिष्यास असर्वज्ञत्वाचा दोष वैनाशिकाकडेच जातो. कारण त्यानें ज्ञान हे
शेप असतें अशा अन्याय्य सिद्धांताचा अंगीकार केला आहे.

पूर्वपक्षी—तुम्ही तरी सर्वज्ञत्व उपपदाची कशी व्यवस्था लावतां? जर ब्रह्माला
स्वतःचेंच स्वतः ज्ञान नाही, तर ते ब्रह्म सर्वज्ञ कसें होईल.

सिद्धान्ती—अहो महाराज, हे सर्व दिसणारें विश्व जर मायिक आहे, माया-
कृत आहे, मिथ्या आहे, तर या मायेचें किंवा मायाकृत वस्तूनें ज्ञान असलें
किंवा नसेल तरी त्यांत कांहीं दोष नाही. वस्तुतः पाहिले असतां सर्व व्यवहा-
रात हेतु असणारें जें ज्ञान तें असणारा पुरुष सर्वज्ञ असतो. आतां हे ज्ञानत्व
स्वप्नप्रकाश असतें म्हणून स्वयंवहारालाही हेतु असतें. वास्तव्य, सर्वज्ञत्वाचा
दोष आमच्या ब्रह्माकडे येत नाही. वैनाशिकाकडेच तो जातो. म्हणून आम्ही
पूर्वोक्त दोषाचा (स्वज्ञानाभावाचा) दोष स्वीकारित नाही. ज्ञानाला शेपत्ताचा
पोवाख पदविणान्या वैनाशिकाकडे हा दोष जातो. कारण ज्ञानाला शेप म्हटलें
म्हणजे त्या शेपाचा शता कोण व त्या शत्याचें ज्ञान काय? पुनः ह्या ज्ञानाचा
शता कोण अशी मालिका लागते आणि अनवस्था होते.

स्वात्मना चाविशेष्यत्वेनानवस्थाऽनिवार्या । समान एवायं क्षोप
इति चेन्न । ज्ञानस्थैकत्वोपपत्तेः । सर्वदेशकालपुरुषाद्यद्यस्यमेक-
मेव ज्ञानं नामरूपाद्यनेकोपाधिमेदात्सविप्रादिजलादिप्रतिविम्बय-
त्वेनैकधाऽवभासत इति । नासौ क्षोपः । तथा चेद्देदमुच्यते ।

पूर्वपक्षी—ज्ञान हे जर अशेष राहणार तर व्यवहाराची शिद्धि होत नाही.
तुम्हां आम्हांस कोटण्या चालण्याचा व्यवहारच करितां यावयाचा नाही. बरे,
दुष्टान्या ज्ञानाने हे तुमचें ज्ञान शेप होतें असें म्हटलें तर दुष्टान्या ज्ञानाचा असा
कोण? त्याचा शता कोण? अशी मालिका लागते. आणि अनवस्था उत्पन्न
होते. ओ दोष तुम्ही आमच्यावर लादूं यहाच अहांत तो तुमच्यापरी येऊन
आदळत आहे. उभयपक्षी हा दोष सामान्यच आहे.

सिद्धान्ती—नाहीं. ज्ञानामध्ये भेद आहे, असें आम्ही केव्हांही म्हणत नाही. ज्ञान एकस्वरूप असते, शिवाय तें स्वप्रकाश असते म्हणून व्यवहारासाठी अटचण पडत नाही. दिव्याळा दुसरा प्रकाशक दिवा व्यगत नाही. कारण तो स्वयंप्रकाश असल्यामुळे स्वतःचें स्वरूप प्रकट करून दुसऱ्या पदार्थांचें स्वरूप प्रकाशित करितो. त्याप्रमाणें ज्ञान हें स्वयंप्रकाश असल्यामुळे दुसऱ्या ज्ञानाची अपेक्षा करित नाही. आणि तसेंच तें आपले स्वरूपही स्वयमेव प्रकट करितें; तथापि तें स्वतःची जेवढ्या केव्हांही होत नाही. सर्व देश, काळ, पुरुष इत्यादिकाचे ठिकाणी वास्तव्य करणारे ज्ञान एक आणि एकरूप असते. तें अनेक रूपांनी व अनेक नामांनी प्रकट होतें हे खरे, पण ही त्याची नाम-रूपे उपाधींनी घटित होतात. सूर्य एक असूनही जळ, तेल, आदर्श इत्यादिकांमध्ये प्रतिबिंबित झाला असतां निरनिराळ्या स्वरूपाचा दिसतो, कारण, जळ-तेलादि-उपाधींनी तो प्रस्त झालेला असतो, तसेंच चैतन्य हें परमार्थतः एकरूप आहे; तथापि उपाधिभेदांनी त्याला अनेक नामरूपे प्राप्त होतात. या प्रमाणें चैतन्य एक आहे. म्हणून तें नित्य आहे. हें विश्व एकरूप नाही व नित्यही नाही; पण चैतन्य नित्य व अपरिवर्तित आहे, म्हणून सत्य आहे, आणि तेंच सर्वांचें अधिष्ठान आहे. या अधिष्ठानावर कळाचा जो आरोप या मंत्रांत केला आहे तो आत्मलाभासाठी व आत्मज्ञानासाठी केला आहे.

ननु धृतेरिहियान्तः शरीरे परिच्छिन्नः कुण्डबदरवत्पुरुष इति, न प्राणादिकलाकारणत्वात् । न हि शरीरमानपरिच्छिन्नस्य प्राण-
थदादीनां कलानां कारणत्वं प्रतिपत्तुं शक्नुयात् । कलाकार्यत्वाच्च
शरीरस्य । न हि पुरुषकार्याणां कलानां कार्यं सच्छरीरे कारण-
कारणं स्वस्य पुरुषं कुण्डबदरमिवाभ्यन्तरीकुर्यात् धीजबुद्धादि-
वत्स्वादिती चेत् ।

पूर्वपक्षां—असें कसें म्हणतां ! शरीराचे प्रत्यक्ष असें म्हटलें आहे कीं हें प्रमचे चैतन्य किंवा आत्मा किंवा ज्ञान हें शरीराच्या अंतर्भागां परीच्छिन्न होऊन राहिलेले आहे. एखाद्या कुंडीमध्ये वाढणाऱ्या वृक्षाचे रोप परीच्छिन्न झालेले असते, तथाच या मंत्रातील पुरुष शरीराच्या अंतर्भागां मर्यादित होऊन राहिला आहे. श्रुतीला पुरुष मर्यादित आहे असें सावावयाचें आहे.

सिद्धान्ती—नाहीं. श्रुति असें म्हणत नाही. कारण, पुरुष किंवा आत्मा, प्राण, थदा, पंचमहाभूते इत्यादि कळांचे कारण आहे. पहा कीं, शरीर हें कळांचे कार्य असते. प्राणादिकळा शरीराची कारणे असतात. प्राणादिकापासून शरीर उत्पन्न होतें. आता ज्या शरीराचे कारण प्राणादि कळा त्याचे कारण असणारा पुरुष तो त्या शरीराने केव्हांही मर्यादित होणार नाही. शरीराने परीच्छिन्न झालेला आत्मा

शरीरकारण ज्या कला त्यांचे कारण केव्हांही होऊं शकवयाचा नाही. तसेंच पुरुषापासून उत्पन्न होणाऱ्या ज्या कला त्यांचे कार्य शरीर असते म्हणून त्या शरीराला आपल्या कारणांचे कारण जो पुरुष त्याला केव्हांही मर्यादित करितां यावयाचे नाही. कुंडीला बंदखुश मर्यादित करितां आला म्हणून शरीराला केव्हांही आपल्या कारणाऱ्या कारणाला मर्यादित करितां यावयाचे नाही. येथे शरीराच्या अंतर्गामी पुरुष असतो असे म्हटले आहे, ते प्रत्यगात्म्याच्या दृष्टीने म्हटले आहे. परिच्छिन्नत्वाच्या दृष्टीने म्हटले नाही. कारण आतांच सांगितले आहे की, कोणत्याही वस्तूला आपल्या कारणांचे कारण मर्यादित करितां येणार नाही.

पर्वपक्षी—न, यावयाच काय झाले ? बीजापासून वृक्ष होतो. वृक्षाला फळ येते आणि त्या फळांतच बीज असते.

शिष्य—म्हणजे कसे ?

यथा बीजकार्यं वृक्षस्तत्कार्यं च फलं स्वकारणकारणं बीजमभ्यन्तरीकरोत्यान्नादि तद्वत्पुरुषमभ्यन्तरीकुर्याच्छरीरं स्वकारणकारणमपीति चेन्न । अन्यत्वात्सावयवत्वाच्च । दृष्टान्ते कारणबीजाद् वृक्षफलसंवृत्तान्यन्यान्येव बीजानि वार्थान्तिके तु स्वकारणकारणभूतः स एव पुरुषः शरीरेऽभ्यन्तरीकृतः ध्रुयते ।

पूर्वपक्षी—आम्यासारखा कोणताही वृक्ष घेतला तरी तो बीजापासून उत्पन्न होतो. वृक्ष हे बीजाचे कार्य आहे. या वृक्षाला फळे येतात. अर्थातच फळे वृक्षाची कार्ये असतात आणि या फळांत त्यांचे कारण जो वृक्ष, त्या वृक्षाचे कारण, बीज, अवस्थित असते. याचप्रमाणे शरीराचे कारण ज्या कला त्या कलांचे कारण असणारा आत्मा (पुरुष) शरीरांत (कार्याच्या कार्यांत) राहू शकेल, या विचारसरणीत मला तर दोष दिसत नाही.

सिद्धान्ती—दोष नाही कसा ? ज्या बीजापासून वृक्ष झाला ते बीज वृक्षाच्या फळांत असते काय ? नाही. वृक्ष उत्पन्न करणारे बीज निराळे व वृक्षाच्या फळांत असणारे बीज निराळे. तसेंच बीज सावयव असते, पण चेतन्य निरवयव असते. म्हणून तुमचा दृष्टांत योग्य नाही. धृतीमध्ये ज्या पुरुषाचा उल्लेख आहे तो शरीरांत राहतो असे म्हटले आहे. तो शरीराच्या कारणांचे कारण आहे. ' ज्यामध्ये सोळा कला असतात, तोच पुरुष शरीराच्या अंतर्गामी असतो ' असे धृतीमध्ये स्पष्ट शब्द आहेत.

बीजवृक्षादीनां सावयवत्वाच्च स्यादाधारधेयत्वं निरवयवधध
गुदयः सावयवाश्च कलाः शरीरं च, एतेनाऽऽकाशस्यापि शरीरा-
धारत्वमनुपपन्नं किमुताऽऽकाशकारणस्य पुरुषस्य तस्मादसमानो

दृष्टान्तः । किं दृष्टान्तेन वचनात्स्यादिति चेन्न । वचनस्याकारक-
त्वात् । नहि वचनं वस्तुतोऽन्यथाकरणे न्यायिष्यते । किं तर्हि यथा-
भूतार्थावद्योतने । तस्मादन्तः शरीर इत्येतद्वचनमण्डस्यान्तव्योऽ-
मेतिवद्य द्रष्टव्यम् । उपलब्धिनिमित्तत्वाच्च दर्शनध्वणमननवि-
ज्ञानादिलिङ्गैरन्तःशरीरे परिच्छिन्न इव क्षुपलभ्यते पुरुष उपल-
भ्यते चात उच्यतेऽन्तःशरीरेऽसौम्य स पुरुष इति न पुनराकाश-
कारणः सन्कुण्डवदखच्छरीरपरिच्छिन्न इति मनसाऽपीच्छात
वक्तुं मूढोऽपि किमुत प्रमाणभूता भुतिः ॥ २ ॥

सिद्धान्ती—आतांच आग्ही सांगितल्ले कीं, बीज आणि बुद्ध हे अवयवी
पदार्थ आहेत म्हणून त्यांच्यामध्ये आचार आणि आधेय संबंध असू शकतो.

शिष्य—ज्याचा आश्रय असतो तो आचार आणि त्याला आश्रय असतो
(जो आश्रय घेतो) तो आधेय, असाच अर्थ आहे कीं ! पृथ्वी सर्व पदार्थांचा
आचार आहे आणि सर्व पदार्थ हे आधेय आहेत.

सिद्धान्ती—यथेपर आहे. आतां पुरुष हा अवयवसूत्र्य आहे. पण
कला व शरीर ही सार्वभौम आहेत. अर्थातच निरवयव असणारे आकाश
शरीराचा आधार घेतो, असे म्हणणे योग्य नाही. मग आकाशाचेंही कारण
असणारा पुरुष शरीराचा आधार घेऊन राहतो, हे म्हणणे उद्युक्तिक कसे
बोर्देल ? एवंच तुमचा दृष्टांत प्रस्तुत प्रकरणीं सुलीच योग्य नाही.

पूर्वपक्षी—दृष्टांत योग्य नसला म्हणून काय सांगें ? ' अंतःशरीरे ' हे धृति-
वचन तर आमच्या बाजूचें आहे.

सिद्धान्ती—नाही, धृतिवचन तुमचे म्हणव्याच अनुकूल नाही. पिपास
बसत असते तशी नाही, हे म्हणणे धुतीका शक्य नाही. किंवा धुति तसे करी-
तही नाही निवा ठिला तसे करणे शक्य नाही. वस्तूचें यथार्थ स्वरूप प्रकट करणें
हें धृतिवचनाचें कार्य आहे. धृति तसे न करित तर सर्व विचार व्यर्थ होतळि.
म्हणून तुम्ही जे असद्भाषण करतां त्याला धृति केव्हांही संमत होणार नाही.
तात्पर्य, हे आहे कीं, ' अंतःशरीरे ' हें पद इतकेंच सांगतें कीं सर्वव्यापी
आत्मा शरीराच्या अंतर्मागांही असतो. अंतःशरीरे आंव आकाश असतें, या
म्हणव्याने आकाश परिच्छिन्न आहे, जसे जसे म्हणतां येत नाही तसेच सर्वव्यापी
आत्मा शरीराच्या अंतर्मागांही मात्र असतो, असेही म्हणतां येत नाही. फार तर
इतकें मात्र म्हणतां येईल कीं अंतःशरीरे हें आत्म्याच्या अभिव्यक्तीचें
(प्रकाशनाचें) एक निमित्तस्थान आहे. त्याचप्रमाणें दर्शन, श्रवण, मनन,
विज्ञान इत्यादि लिङ्गांनीं प्रतीत होणारा आत्मा अंतःशरीरत परिच्छिन्न सात्त्वा-
धारका दिसतो. म्हणून भुति लोकव्यवहारास अनुसरून म्हणतें कीं, ' हे सौम्य,

तो पुरुष शरीराच्या अंतर्भागी असतो. ' आकाशचें कारण असणारा आत्मा हा आकाशकार्य जे शरीर त्यानें परिच्छिन्न आहे, असलें विधान कसळाही मूर्ख पुरुष आपल्या स्वप्नांत सुद्धां करणार नाही. मग प्रायोगिक बोध करणारी श्रुति असें विधान करील हें केव्हांही संभवनीय नाही. ॥ १ ॥

यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीत्युक्तं पुरुषविशेषणार्थं
कलानां प्रभवः स चान्यार्थोऽपि श्रुतः केन क्रमेण स्यादित्यत
इदमुच्यते—

सिद्धान्ती—' ज्यामध्ये ह्या सोळा कला उत्पन्न होतात, ' हें वाक्य पुरुषाचा विशेष जाणण्यासाठीं उपयोक्तें आहे. यासाठींच तो कलांचा उत्पादक आहे, असें म्हणलें आहे. अर्थातच या कलांहून तो निराळा आहे, असें सांगितलें आहे. आतां या मंत्रांत त्यांचा क्रम कसा आहे ते सांगायलाचें आहे—

मंत्र तिसरा.

स ईक्षांचक्रे । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भवि-
ष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—सः ईक्षांचक्रे (तो पाहता झाला) कस्मिन् उत्क्रान्ते अहं उत्क्रान्तः भविष्यामि वा कस्मिन् प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि इति (कोणता कर्ता उत्क्रान्त झाल्यावर मी उत्क्रान्त होईन आणि कोणाची स्थापना झाल्यावर मी स्थापित होईन ? ॥ ३ ॥

चेतनपूर्विका च सृष्टिरित्येवमर्थं च पुरुषः षोडशकलः पृष्टो यो भारद्वाजेन स ईक्षांचक्रे ईक्षणं दर्शनं चक्रे कृतवानित्यर्थः । सृष्टिफलक्रमाविधिषयम् । कथमित्युच्यते, कस्मिन्कर्तृविशेषे देहादुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्याम्यहमेव (यं) कस्मिन्वा शरीरे प्रतिष्ठितेऽहं प्रतिष्ठास्यामि प्रतिष्ठितः स्यामित्यर्थः ।

सिद्धान्ती—पुढें जो क्रम सांगितला आहे तो कलांच्या उत्पत्तीचें शन चौक्यानें द्यावें आणि कार्याचें कारण, त्याचें कारण, अशा क्रमानें गेले असतां कार्यसूत्रा कारणांत कम करणें सोपें होतें, म्हणून येथें क्रम सांगितला आहे. आणि हा क्रम नीट समजण्यासाठीं या मंत्राची योजना केली आहे. पदानां ठेवा की, आपली ही सर्व सृष्टि चेतन्यानें उत्पन्न केली आहे व यासाठींच सर्व- ध्यायी व निरवयव आत्मा षोडश कलांचा आहे असें श्रुतीनें म्हणलें आहे. या आत्म्यानें पाहिलें व विचार केला तो असा—कोणता विशेष कर्ता दिसांन बाहेर

गेळा असतां मळा बाहेर जावें लागेळ व कोणता कर्ता शरीरांत प्रतिष्ठित झाला असतां मी ही शरीरांतमध्यें प्रतिष्ठित होईन ! येथें प्राणादि कळा ही सृष्टि आहे आणि प्राणादिकांची उत्क्रांति व प्रतिष्ठा हें फळ आहे. सारांश प्राणादि कोण उत्क्रांत झाले व प्रतिष्ठित झाले असतां आत्म्याची उत्क्रांति व प्रतिष्ठा सिद्ध होतात, हा क्रम येथें पदव्ययत्वा आहे.

नन्वात्माऽकर्ता प्रधानं कर्तुं, अतः पुरुषार्थं प्रयोजनमुरीकृत्य प्रधानं प्रवर्तते महदाद्याकारेण तत्रेदमनुपपन्नं पुरुषस्य स्वातन्त्र्येण-
क्षापूर्वकं कर्तृत्ववचनं सत्त्वादिगुणसाम्ये प्रधाने प्रमाणोपपन्ने
सृष्टिकर्तारि सतीश्वरेच्छानुवर्तिषु वा परमाणुषु सत्त्वात्मनोऽ-
प्येकत्वेन कर्तृत्वे साधनाभावादात्मन आत्मन्वनर्थकर्तृत्वानुपप-
त्तेश्च । न हि चेतनावान्बुद्धिपूर्वकार्यात्मनोऽनर्थं कुर्यात् ।

पूर्वपक्षी—सांख्य शास्त्राचें असे म्हणणें आहे की, आत्मा हा कर्ता नाही, प्रधान (प्रकृति) कर्ता आहे. पुरुषाचें (आत्म्याचें) प्रयोजन विद्द झालें म्हणून प्रकृति पुरुषाच्या प्रयोजनाचा स्वीकार करते आणि महत्, बुद्धि, मन इत्यादि स्वरूपें वेळून कार्य करीत असते, अर्थातच पुरुषानें स्वतःघतेनें ईक्षण, करणें, पाहणें, पुरुषाला कर्तृत्व येणें, या येथें सांगितलेल्या गोष्टी शास्त्रविद्द नाहीत, सर्वकर्तृत्व प्रधानाकडे (प्रकृतीकडे) आहे—

शिष्य—आत्मा कर्ता नाही हें कशावरून ?

पूर्वपक्षी—वेदान्तशास्त्र व सांख्यशास्त्र या उभयपक्षांही सिद्धांत आम्ही म्हणतो असाच आहे. शिवाय आत्मा कर्ता आहे असे धनंभर गृहीत घरलें तरी तो एकाकी आहे, असे वेदान्त शास्त्र म्हणतें. म्हणून त्याला काहीं करितांही यावयाचें नाही. कुळाळानें घट करण्याचा संकल्प केला, तरी त्याला मुत्तिका अवश्य हवी. तसेंच सृष्टि उत्पन्न करणें, संसार उत्पन्न करणें, म्हणजे दुःखादि अनर्थ उत्पन्न करणें आहे. आपल्या स्वतःला दुःख होईल, असें कोणतेंही कृत्य यहाणा पुरुष करीत नाही. आत्मा तर सर्वज्ञ आहे. असें तुम्ही म्हणतां. म्हणून पुरुषानें विचार केला, उपादानादि कारणांच्या अभावीं सृष्टि उत्पन्न केली, किंवा दुःखात्मक सृष्टि उत्पन्न केली हें म्हणणें तुम्हांस योग्य नाही. अर्था-
तच प्रकृतीनें सृष्टि उत्पन्न केली व ती जीवांच्या पुरुषार्थविद्धोषाठीं केली हें म्हणणें ओषप्राप्त होतें.

शिष्य—प्रकृति तर अचेतन आहे. संकल्प करण्याचें किंवा निश्चय करण्याचें सामर्थ्य तिचा नाही. म्हणून प्रकृतीनें संकल्पपूर्वक सृष्टि केली हें म्हणणें योग्य नाही.

पूर्वपक्षी—योग्य नाही कसे ? वास्तवाच्या पोषणासाठीं घेऊन अचेतन देह दुग्ध उत्पन्न करितो व पिकें चांगलीं यावीं म्हणून अचेतन पत्रंमयी वर्षा-
सदृश पदत अडतो.

शिष्य—पण पुरुषाप्रमाणेच प्रधानही एकाकी आहे म्हणून त्याला सहकारी कारण मिळणे असंभवनीय आहे.

पूर्वपक्षी—सत्य, रज आणि तम यांची साम्यावस्था झाली म्हणजे या अवस्थेला प्रधान असे नांव सांख्यमतांत दिले आहे. आतां सत्त्वादि गुणांच्या वैपम्यामुळे प्रधानाळा अनेकात्मकत्व प्राप्त होवे आणि म्हणून प्रधानाचे कर्तृत्व न्याय्य होतं. आत्म्याचे तसे नाही. एवंच आत्मा (पुरुष) कर्ता नाही असे स्पष्ट ठरते.

शिष्य—हे सर्व ठोक आहे. पण जेंव्हात अचेतनाला चैतन्यस्वामित्व नसतं, तेव्हात अचेतनाला कर्म करण्याचें सामर्थ्य नसतं, असा नेहमीचा अनुभव आहे. बोलकाधिवाय जड वस्तूला कर्म करण्याची प्रवृत्ति होत नाही.

पूर्वपक्षी—आम्ही परमाणुवादाचा अंगीकार करून असे म्हणतो की, हे सर्व परमाणु ईश्वराच्या इच्छेने कर्म-प्रवृत्त होत असतात. यावरुही एकाकी आत्मा कर्ता होऊ शकत नाही, हे ठरते. सारांश, एकाकी आत्मा आपनाच्या अभावां कांही करू शकत नाही आणि कोणताही बुद्धिमान् आत्मा साधनें विद्यमान असतोच तर आरक्ष्या पाताची गोष्ट करीत नाही. तात्पर्य पुरुषानें पाहिलें किंवा विचार केला हे म्हणजे युक्तीला व सांख्य शास्त्राचा संमत होणे शक्य नाही.

तस्मात्पुरुषार्थेन प्रयोजनेनेक्षापूर्वकमिव नियतकमेण प्रवर्तमानेऽचेतने प्रधाने चेतनयदुपचारोऽयं स ईक्षांश्च इत्यादिः । यथा राक्षः सर्गार्थकारिणि भृत्ये राजेति तद्वत् । न, आत्मनो भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वोपपत्तेः यथा सांख्यस्य चिन्मात्रस्यापरिणामिनोऽप्यात्मनो भोक्तृत्वं तद्वद्वेदयादिनामीक्षादिपूर्वकं जगत्कर्तृत्वमुपपन्नं श्रुतिप्रामाण्यात् ।

पूर्वपक्षी—म्हणून जीवाचा पुरुषार्थ सिद्ध व्हावा, खावाठी नियतक्रमाने प्रवृत्त होणाऱ्या प्रकृतीवर चैतन्याचा आरोप मात्र करून 'त्याने पाहिले' असे श्रुति म्हणत आहे. राजाचें सर्व कार्य करणाऱ्या प्रधाताळा किंवा सेवकाळा आपण केव्हां केव्हा राजा या शब्दाने संबोधितो त्याप्रमाणे प्रधाताळा श्रुतीने येथे पुरुष शब्दाने संबोधिले आहे.

सिद्धान्ती—नाही. प्रथम दर्शनी आम्ही तुम्हांस असे विचारतो की, सांख्य मतात पुरुषाकडे भोक्तृत्व उपयोजिले आहे की नाही ? बुद्धि ॥ कर्ता आणि पुरुष हा भोक्ता, असे सांख्यांनी प्रतिपादिले आहे की नाही ? भोक्तृत्व वसेच कर्तृत्व जर सांख्यशास्त्री हे ज्ञानरूप व अविकारी जात्म्याला देऊ शकतात, आत्मा भोक्ता आहे असे जर सांख्य म्हणतात तर वैदिक भोक्तृता ! ईश्वराकडे संकल्पपूर्वक जगत्कर्तृत्व आहे, असे म्हटले तर पाठ विपटले काय ! सिवाय वैदिक पद्धिताना ईश्वर कर्ता आहे असे म्हणण्यास बुद्ध्या

आधारही आहे. आणि अविकारी आत्मा कर्ता होऊ शकतो. ■ आम्हांला माया वादाचें साहाय्य घेऊन सिद्धही करितां येईल.

तत्त्वान्तरपरिणाम आत्मनोऽनित्यत्वाशुद्धत्वानेकत्वोपनिमित्तो न चिन्मात्रस्वरूपविक्रियाऽतः पुरुषस्य स्वात्मन्येव भोक्तृत्वे चिन्मात्र-स्वरूपविक्रिया न दोषाय । मयतां पुनर्वेदवादिनां सृष्टिकर्तृत्वे तत्त्वा-न्तरपरिणाम एवेत्यात्मनोऽनित्यत्वादिसर्वदोषप्रसङ्ग इति चेन्न एक-स्याप्यात्मनोऽविद्यायां विषयनामरूपोपाध्यनुपाधिकृतविशेषान्यु-पगमादविद्याकृतनामरूपोपाधिकृतो हि विशेषोऽभ्युपगम्यत आ-त्मनो बन्धमोक्षादिशास्त्रकृतसंबन्धवहाराय परमार्थतोऽनुपाधिकृतं च तत्त्वमेकमेवाद्वितीयमुपादेयं सर्वतार्किकबुद्ध्यनवधगाह्यमनयं शिचमिष्यते न तत्र कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा क्रियाकारकफलं च स्याद-द्वैतत्वात्सर्वभावानाम् । सांख्यास्त्यविद्याप्यारोपितमेव पुरुषे कर्तृत्वं क्रियाकारकं फलं चेति कल्पयित्वाऽऽगमबाह्यात्पुनस्त-तल्लस्यन्तः परमार्थत एव भोक्तृत्वं पुरुषइत्येच्छन्ति तत्त्वान्तरं च प्रधानं पुरुषात्परमार्थवस्तुभूतमेव कल्पयन्तोऽप्यतार्किककृत-बुद्धिविषयाः सन्तो विहन्यन्ते ।

पूर्वपक्षी—तुमचें म्हणणें योग्य दिसत नाहीं. सांख्य मताचें पूर्ण ज्ञान दुर्गांस झालें नाहीं असें दिसतें. भोग म्हणजे सुख-दुःखाचा अनुभव होय. आत्मा भोक्ता आहे, असें म्हणणें म्हणजे तो सुख-दुःखाचा अनुभवी असतो असा अर्थ आहे. हा अनुभव सांख्यशास्त्रांतलें पुरुषाचा स्वरूपभूत आहे. पुरुषाचें स्वरूपच सुखदुःख भोगण्याचें आहे. या भोगानें त्याच्या स्वरूपांत विक्रि-चितही अंतर पडत नाहीं. स्वरूपांतर होणें म्हणजे पूर्व स्वरूपाचा त्याग करणें होय. हें रूपांतर आत्मा नर आनित्य असेल, अशुद्ध असेल किंवा एक स्वरू-पाचा नसेल तर उत्पन्न होईल. पण सांख्यांचा पुरुष ज्ञान स्वरूप असतो आणि त्याला सुख-दुःखाचा अनुभव झाला न त्याच्या ज्ञान स्वरूपांत सकोच विकास उत्पन्न झाले वयापि मूळ स्वरूपांत कोणताही दोष उत्पन्न होत नाहीं. पण तुम्ही वैदिक पंडित म्हणतां कीं आत्मा सृष्टिकर्ता आहे आणि या कर्तृत्वानें त्याच्या स्वरूपांत विकार होतो. म्हणून तुमच्या आत्म्याला आनित्यत्व, अशुद्धत्व इत्यादि अनेक दोष प्राप्त होतात,

सिद्धान्ती--नाहीं, आम्ही काय म्हणतो ते नीट ऐका--वस्तुतः पाहतां आत्मा एकच आहे. परंतु अविद्येच्या स्थितीमध्यें विषय, नाम आणि रूप या उपाधी-मुळें कांहीं एक विशेष स्वरूप मावूं लागतें. उपाधि नसेल त्यावळीं आत्मा स्वरूपांत असतो. याप्रमाणें उभयस्वरूपांत विरोध आहे न स्वरूपांत जी भिन्नता दिसते ती अविद्येने उत्पन्न केलेल्या नामरूपांच्या उपाधीचें फळ आहे हें स्पष्ट

गृहीत ध्यावें लागतें. कशासाठी म्हणाल तर आत्म्याला उत्पन्न होतोसा दिसणारा बंध व प्राप्त होतोसा वाटणारा मोक्ष यांसंबंधी जी आज्ञे आहेत, त्यांचा व्यवहार ठीक चालला पाहिजे.

शिष्य—कृपा करून हाच विषय अन्य शब्दांनी सांगवा.

सिद्धान्ती—आपण बंद आहो, असे प्रत्येकास वाटतें व आपल्यास मुक्ति मिळविची पाहिजे असा प्रत्येक जीवाचा संकल्प असतो. हे तुलाही ठाऊक आहे. या संकल्पाच्या सिद्धयर्थ भुवनें साधनेंही सांगितली आहेत; पण होव शकते आत्मा एक आहे, जीव आणि आत्मा भिन्न नाहींत, जे सर्व दिसतें व भासतें ते ब्रह्मरूप आहे असेही सांगण्यास प्रवृत्त झाली आहे. तसेंच भुवनेच समन्वय केला असतां एक सिद्धांत असा स्पष्ट निघतो की, आत्मा हा एक आणि अव्यय असून त्याच्याधिवाय दुसरी खरी वस्तु नाहीं; पण दुसऱ्या वस्तु तर दिसतात व जीवाला बंधाची भीति व मोक्षाची आशा असते. तेव्हां सहजच आपल्यास असे अनुमानावयास पाहिजे की जे आपल्यास भिन्नत्व आणि विनाशित्व दिसतें, ते केवळ अविद्याकृत नामरूपांच्या उपाधींनी उत्पन्न झालेले आहे. सारांश, अविद्येचें ग्रहण करावें लागतें आणि अविद्या गृहीत घेतली म्हणजे बंधमोक्ष, सुखदुःख, शीतउष्ण इत्यादि पदार्थ आणि त्याची आज्ञेही अविद्याकृत आहेत असे मानावें लागतें. समजलास ? परमार्थतः पाहिलें तर निष्पाधि असे एकच तत्त्व आहे. तें अद्वितीय आहे. तें तर्काला किंवा बुद्धीला गोचर होण्यासारखें नाहीं. तें भीतिघ्न अस्तु भय देणारें आहे. तें परम मंगल आहे. तेथे कर्तृत्व, भोक्तृत्व, क्रियाफल, इत्यादि कौण्ठ्याही भिन्नभाव नाहीं. कारण तेथे सर्व भावांची एकरूपता असते. तात्पर्य वेदान्त-पद्धतीत आत्मा केव्हांही स्वरूपांतर कधीत नाहीं म्हणून त्याला केव्हांही अनित्यत्वादि दोषांचा संपर्क पडत नाहीं. तो कर्ता भोक्ता आहेसा दिसतो, हे अविद्येचें कार्य आहे. अविद्या संपली म्हणजे आत्म्याचें कर्तृत्व-भोक्तृत्व संपतें.

पूर्वपक्षी—या तुमच्या विवरणावरून तुम्ही अविद्येचें ग्रहण करितां आणि सांख्य शास्त्राप्रमाणे प्रकृतीचें ग्रहण केलें जातें, असे स्पष्ट होतें. मग तुमच्यांत आणि त्यांच्यांत परक तो काय ?

सिद्धान्ती—आम्ही अविद्येचें ग्रहण करितों तें केवळ व्यवहाराच्या सिद्धीस्तव होय. व्यवहार सिद्ध झाला म्हणजे आम्ही तिचा त्याग करितों. व्यवहारांत जीव व ईश्वर कर्ते भोक्ते आहेत असे आम्ही म्हणतो. तथापि व्यवहार (अविद्येचें राज्य) संपल्याबरोबर आम्ही आत्म्यांचें कर्तृत्व-भोक्तृत्व काढून घेतों. आत्मस्वरूप 'कर्तृ-भोक्तृ' आहे, असा अनुभव नाहीं, असे अनुमान करितां येत नाहीं आणि भुवनेंही सांगणें तसे नाहीं. ही आमची प्रक्रिया झाली; पण शास्त्रांची प्रक्रिया नियमीत आहे. ते पाहिले प्रथमतः शन-

रूप पुरुषाचे ठिकाणी असत्य कर्तृत्व—भोक्तृत्वाची स्थापना कारितात; पण सर्व विरोधांचा निरास करणाऱ्या प्रामाणिक श्रुतीचा आधार त्यांस घेतां येत नसल्यामुळे व त्यांच्या प्रक्रियेत प्रत्यक्षादि प्रमाणांनी विरोध उत्पन्न होत असल्यामुळे ते प्राप्त जातात आणि पुरुष हा खरोखर भोक्ता आहे, असे ठरवितात. अर्थातच त्यांस भोक्ता असणाऱ्या पुरुषासाठी प्रधान नामक दुसऱ्या एका भोग उत्पन्न करणाऱ्या तत्त्वाची स्थापना करावी लागून ते तत्त्व खरे भाहे असे मानणे माग पडते. यासाठी त्यांस चेतनत्वाचा भोक्ता मात्र आहे; पण जड प्रकृति कर्त्री आहे असेही गृहीत घ्यावे लागते.

पूर्वपक्षी—मग यांत विघडले काय ! भोग म्हणजे मुख दुःखाचा अनुभव होय. हा अनुभव चेतनपुरुषास मात्र घेता येणार, सर्वत्र यानुरूप आत्म्याकडे जडाच्या सहाय्याशिवाय कर्तृत्व असणे शक्य नाही. म्हणून प्रकृतीकडे ते कर्तृत्व सौंपवितात. यात मला तर कांही विपरीत दिसत नाही.

सिद्धान्ती—येथपर्यंत ठीक झाले, असे कदाचित् म्हणता येईल, पण जेथे भोक्तृत्व असते तेथेच कर्तृत्वही असले पाहिजे. हे तत्त्व ते तर्कवादी पंडिताकडून उघडे घेतात आणि आपल्या मतापादन भ्रष्ट होतात ! आत्मा कर्ता नाही असे प्रथमतः म्हणून शेवटी तो कर्ता आहे, असे हे पंडित सांगत सुटतात !

तथेतर तार्किकाः सांख्यैरित्येवं परस्परविरुद्धार्थकल्पनात् आनिपार्थिन इय प्राणिनोऽन्योन्यविरुद्धमतानर्थवृत्तित्वात्परमार्थतत्त्वा दूरमेधापक्षपक्षेऽतस्तत्प्रतमनादस्य वेदान्तार्थतत्त्वमेकत्वदर्शनं प्रत्यादरवन्तो मुमुक्षवः स्युरिति तार्किकमतदीपप्रदर्शनं किंचिदुच्यतेऽहमाभिर्न तु तार्किकव्याप्तात्पर्येण ।

तथैतदत्रोक्तम्—

“ विचवत्स्थेय निक्षिप्य विरोधोद्भवकारणम् ।

तैः संरक्षितसद्बुद्धिः सुखं निर्वाति चेद्वित् ” ॥

किंच भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रियायावशेषानुपपत्तिः । का नामाऽसौ कर्तृत्वाज्जात्यन्तरभूता भोक्तृत्वविशिष्टा विक्रिया, यतो भोक्तैव पुरुषः कल्प्यते न कर्ता प्रधानं तु कर्त्रेयं न भोक्त्रिति ।

सिद्धान्ती—याच प्रमाणे तर्क—पंडितही सांख्याचे सिद्धांत घेऊन आपल्या प्रक्रियेला भ्रष्ट करितात. अशाप्रकारे परस्परांस विरुद्ध असणाऱ्या कल्पनांचा संग्रह करून आपली प्रक्रिया स्वविरोधी आणि स्वनिपातक करणारे हे पाडित आमिपासाठी घडपड करणाऱ्या प्राण्याप्रमाणे स्वोच्छेदक कल्पनांचा स्वीकार करितात आणि फसतात. आतां हे सांगावयास नकोच की,

यांचीं मते याच्या प्रतिवाद्यांनीं निंदित केळीं असल्यामुळे व यांचीं मते स्वविरोधो असल्यामुळे तीं परमार्थ तत्त्वापासून अत्यंत दूर जसतात. सारांश, तीं पारमार्थिक नसत. म्हणून सांख्य मताचा अनादर करून वेदातदर्शनाचे ब्रह्मात्मैक्यविषयक सिद्धांत मुमुक्षु जीव अत्यादराने स्वीकृत करितात. सांख्य मताप्रमाणेच नैयायिकांचे मत दृष्ट आहे. या मतांतलं एकच गोष्टीचा उद्धार करून तीं किती दृष्ट आहे हे आम्ही आता दाखवितों. आम्ही नैयायिकांचे सर्व मत तात्पर्यानें सांगत बसत नाहीं. येथे केवळ एकच गोष्टीचा उल्लेख करित आहोंत, हे विस्तर नका, शूटलें आहे. विरोध उत्पन्न होण्याचे जे कारण आहे, भेद-दर्शनाचे जे मूल आहे, ते विवाद करणाऱ्या पक्षितामध्ये ठेवून वेदवेद्या पुरुष सर्वथा विकल्पशून्य होतो व एकत्व निश्चयाने मुखी होते. विवाद करणाऱ्या पक्षितांचे कष्ट दुसऱ्याचे उद्दिष्ट शोधून काढण्यामध्ये गुंतले असल्यामुळे सर्व मते दृष्ट आहेत असे ठरते. एकत्वाचा सिद्धांत मात्र वेदमणीत म्हणून निश्चायक असतो. त्याचे आयतेंच सुसंरक्षण होतें.

शिष्य—आपण तार्किकमतांचे दोषप्रदर्शन करणार होतात ना !

सिद्धान्ती—ऐक. आम्ही पूर्वपक्षास विचारतो.—मोक्षतृप्त आणि कर्तृत्व हे दोन्ही धर्म विकृतिवर्धक आहेत. यात भिन्नभाव कसा उत्पन्न होतो ! कर्तृत्वाहून भिन्न जातीची अवघाणी कोणती मोक्षतृप्त-विशिष्ट क्रिया कीं जिव्या योगाने पुरुष हा मोक्षा मात्र कल्पित पाहिजे. तो कर्ता असता उपयोगी नाही व प्रधानाकडे कर्तृत्वच अवलंब पाहिजे ! मोक्षतृप्त असता उपयोगी नाही, असा सिद्धांत निश्चितो.

ननूक्तं पुरुषश्चिन्मात्र एव स च स्वात्मस्यो विक्रियते भुङ्क्ता-
नो न तत्त्वान्तरपरिणामेन । प्रधानं तु तत्त्वान्तरपरिणामेन विक्रिय-
तेऽतोऽनेकमशुद्धमचेतनं चैत्यादिधर्मवत्तद्विपरीतं पुरुषः । नासौ
विशेषो बाह्यमात्रत्वात्, प्राग्भोगोत्पत्ते केवलचिन्मात्रस्य पुरुषस्य
मोक्षतृप्त्ये नाम विशेषो भोगोत्पत्तिकाले चेज्जायते निवृत्ते च भोगे
पुनस्तद्विशेषादपेतश्चिन्मात्र एव भवतीति चेन्महदाद्याकारेण च
परिणम्य प्रधानं ततोऽपेत्य पुनः प्रधानं स्वरूपेणावतिष्ठत इत्य-
स्यां कल्पनायां न कश्चिद्विशेष इति बाह्यात्रेण प्रधानपुरुषयो-
र्विदिष्टविक्रिया कल्प्यते ।

पूर्वपक्षी—आम्ही मागेच सांगितलें आहे कीं, पुरुष हा चिन्मात्र (शून्यरूप) असतो. तो भोग घेत असतां स्वरूपी राहून मात्र विकार पावतो. त्याचे स्वरूपावर केव्हाही होत नाही. तो शून्यस्वरूपात राहून मुख दुःख मात्र भोगितो, पण प्रधानाची मोष्ट निराळी आहे. विकार साक्षात असतां त्याचे स्वरूपावर होतें,

म्हणून प्रधान हे अनेक, अशुद्ध, अचेतन इत्यादि स्वरूपाचे आहे असे ठरते. पुरुष हा तद्विलक्षण आहे म्हणजे तो एक, शुद्ध, चेतन इत्यादि धर्मवान् आहे. हा उभयतांमध्यें विशेष आहे.

सिद्धान्ती—हा भेद केवळ शाब्दिक आहे, खरा नव्हे. कारण पक्ष—भोगाच्या उत्पत्तीपूर्वी केवळ ज्ञानरूप असणाऱ्या पुरुषाला भोगोत्पत्तिकार्यां भोक्तृत्वाचा धर्म प्राप्त होतो व तो भोग संपला म्हणजे पुरुषाचा भोक्तृत्व धर्म नाहीता होऊन तो चिन्मात्र होतो, असे तुम्ही म्हणता; तसेंच तुमचें जें प्रधान, आहे तें महदादिकांचें स्वरूप घेऊन कांहीं वेळ महदादि स्वरूपांत राहातें आणि या स्वरूपाचा त्याग करून पुनः आपल्या स्वस्वरूपाप्रत येतें. असे आहे ना ! मग पुरुषाच्या विकारसंमध्यें व प्रधानाच्या विकारसंमध्यें विशेष तो काय राहिला ! अर्थात् कांहीं नाही. सारांश, तुम्ही काढलेला प्रधान पुरुषाच्या विकारसंमध्यें भेद केवळ शब्दमात्र आहे ॥ ६ ॥

अथ भोगकालेऽपि चिन्मात्र एव प्राग्भवत्पुरुष इति चेन्न तर्हि परमार्थतो भोगः पुरुषस्य, भोगकाले चिन्मात्रस्य विक्रिया परमार्थेन तेन भोगः पुरुषस्येति चेन्न । प्रधानस्यापि भोगकाले विक्रियावत्वाद्भोक्तृत्वप्रसङ्गः । चिन्मात्रस्यैव विक्रियाभोक्तृत्वमिति चेदौष्ण्याघसाधारणधर्मवतामन्यादीनामभोक्तृत्वे हेत्वनुपपत्तिः ।

पूर्वपक्षी—तुम्ही आमच्या म्हणण्याचा विपर्यय करितां ' भोगकार्यां बुद्धां पुरुषाचें ज्ञानरूप पूर्ववत् कायम अवर्ते' असें आम्ही म्हणतो.

सिद्धान्ती—असें असेल तर खरोखर पुरुषाला भोगच प्राप्त होत नाही, असें म्हटलें पाहिजे.

पूर्वपक्षी—भोगकार्यां ज्ञानरूपी पुरुषाला खरोखर विकार उत्पन्न होतो आणि म्हणून तो भोक्तृत्वाचा अधिकारी होतो.

सिद्धान्ती—तसें असेल तर प्रधानालाही भोगकार्यां विकार उत्पन्न होऊन तो भोक्तृत्वधर्मवान् होईल.

पूर्वपक्षी—जेव्हाला मात्र जो विकार होतो त्याला भोक्तृत्व असें म्हणावयाचें.

सिद्धान्ती—मग अग्निआदि पदार्थांचे उष्णत्वादि असाधारणधर्म आहेत. त्या असाधारणधर्मी अग्नीला भोक्तृत्व कां अखं नये बरे ? असाधारणत्व' हे जर भोक्तृत्व ठरविण्याचा हेतु आहे तर अग्नीही भोक्ता असावा !

पूर्वपक्षी—नाहीं. अग्नि हा प्रत्येकवेळीं निपमाने विकृत होत नाही. म्हणून असाधारणविकाराला भोग म्हणावें.

सिद्धान्ती—पण हे भोक्तृत्व उभयतास साधारण नसते.

प्रधानपुरुषयोर्द्वयोर्युगपद्भोक्तृत्वमिति चेन्न । प्रधानस्य पारा
ध्यानुपपत्तेः । न हि भोक्तृयोरेतरेतरगुणप्रधानभाव उपपद्यते
प्रकाशयोरिवेतरैतरप्रकाशने ॥ भोगधर्मवति सर्वव्याप्तिनि चेतसि
पुरुषस्य चैतन्यप्रतिबिम्बोदयोऽविक्रियस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति
चेन्न । पुरुषस्य विशेषाभावे भोक्तृत्वकल्पनानर्थक्यात् ।

पूर्वपक्षी—प्रधान आणि पुरुष ह्या उभयतासही एककाळी भोक्तृत्व असते
असे म्हणूया.

सिद्धान्ती—तसें म्हणूनही चाळत नाही. कारण प्रधानाचा पुरुषार्थप्राप्तीची
इच्छा आहे, असे कोणतेही प्रामाणिक शास्त्र म्हणत नाही.

पूर्वपक्षी—पुरुष हा अवयवी आणि प्रधान हा त्याचा अवयव असतो.
प्रधानाचा सुखदुःखदि भोग असत नाहीत. हे खरे, पण प्रधानाचा साहाय्या-
शिवाय पुरुषाचा भोगही प्राप्त होत नाहीत.

सिद्धान्ती—असेही म्हणता येत नाही. उभयतासही एककाळी भोगप्राप्ति
होत असेच तर एकाचा मुख्यभोग आणि दुसऱ्याचा गौणभोग असतो असें
म्हणता येत नाही. दोन दिवे प्रकाशक असतील तर ते परस्पर परस्परप्रकाशित
करतात. त्यात गौण-मुख्य-भाव असत नाही. तसाच हाही प्रकार आहे.

पूर्वपक्षी—सर्वगुणात्मक अतःकरण हा प्रकृतीचा एक प्रकार आहे. त्याचा
भोग हा धर्म आहे. विकार तेथे म्हणजे अवाकरणात होतो. पुरुष स्वतः
विकाररहित असतो, तथापि त्याचे प्रतिबिंब अतःकरणात उदित होते. हे उदित
होणे हाच त्या पुरुषाचा भोग होय.

सिद्धान्ती—असेही म्हणता येत नाही. कारण, पुरुष हा वास्तव प्रक्रिये-
प्रमाणे निर्विशेष आहे, भेदरहित आहे, म्हणून त्याचा अतःकरणान्या ठिकाणी
भोग उत्पन्न होतो ही कल्पना अनर्थवाचक आहे.

भोगरूपभोदनर्थ. पुरुषस्य नास्ति सदा निर्विशेषत्वात्पुरुषस्य
कस्याप्यनयनार्थं मोक्षसाधनं शास्त्रं प्रणीयतेऽधिष्ठाप्यारोपितान-
योपनयनाय शास्त्रप्रणयनमिति चेत्परमार्थतः पुरुषो भोक्तृव न
कर्ता प्रधान कर्तेषु न भोक्तृ परमार्थसद्वस्त्यन्तरं पुरुषावर्ताय
कल्पनाऽऽगमवाद्या व्यर्था निर्हेतुका चेति नाऽऽद्वैतव्यामुमुक्षुभिः ।

पूर्वपक्षी—पुरुष हा भोगरक्ताच आहे.

सिद्धान्ती—असे म्हणजे योग्य नाही. कारण, भोग हा तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे अनर्थ करणारा आहे आणि पुरुष हा सदैव निर्विशेष असल्यामुळे (शुद्ध व ज्ञानरूप असल्यामुळे) त्याला भोगप्राप्ति होणे शक्य नाही. असे जर आहे तर तुम्ही अथवा तुमचे साख्यशास्त्र मोक्षसाधनाचे जे प्रतिपादन करिते तो साधने कोणत्या गोष्टीचा नाश करणार हे सांगा वर ! पुरुष जर स्वतः ज्ञानरूप आहे, त्याच्या ठिकाणी अनर्थकाशी असे काही नाही तर तुमचे हे मोक्षशास्त्र कोणत्या अनर्थाचा नाश करण्याविषयी प्रवृत्त होते ?

पूर्वपक्षी—आवेष्टेने ज्या अनर्थाचा आपण पुरुषाचे ठिकाणी आरोप करितो त्याच्या निरसनासाठी आमचे शास्त्र प्रवृत्त होणे.

सिद्धान्ती—असेही म्हणजे तुम्हास शोभत नाही, कारण तुम्ही असे म्हणता की पुरुष हा मोक्षा आहे, कर्ता नाही व प्रधान कर्ता आहे पण मोक्षा नाही. शिवाय पुरुषातून भिन्न अशा एक वेदवाक्य वस्तूचा (प्रकृतीचा-प्रधानाचा) स्वीकार करिता. ज्ञानरूप पुरुषाला भोग नसके पाहिजेत, असे अवताही पुरुषापाठीनागे तुम्ही भोक्तृत्व जाविता आणि पुरुषाकडे कर्तृत्व नसताही भोगापासून उत्पन्न होणाऱ्या अनर्थांचे निराकरण करण्यासाठी मोक्ष शास्त्रे लिख करिता ! आणि अकार्या पुरुषाला कर्म करावयास सांगता. तसेच ज्ञानरूप पुरुषाशिवाय जड प्रकृति परमार्थतः सत्य आहे असे म्हणता. ही सर्व कल्पना भुविशक्त, निरूपयोगी आणि निष्प्रयोजन आहे. म्हणून ही साख्य शास्त्राची कल्पना खऱ्या मुमुक्षूंनी केव्हाही स्वीकृत करू नये. अशा योग्यतेची आहे.

एकत्वेऽपि शास्त्रप्रणयनाद्यानर्थक्यमिति चेन्नाभावात् । सत्सु हि शास्त्रप्रणेनादिषु तत्फलार्थिषु च शास्त्रस्य प्रणयनमनर्थक सार्धक चेति विकल्पना स्यात् । न ह्यात्मैकत्वे शास्त्रप्रणेनाद्यस्ततो भिन्ना सन्ति तदभाव एव विकल्पनैवानुपपन्ना । अभ्युपगत आत्मैकत्वे प्रमाणार्थस्याभ्युपगतो भवता यदात्मैक्यमभ्युपगच्छता । तदभ्युपगमे च विकल्पानुपपत्तिमाह शास्त्र " यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामूक्तत्वेन क पश्येत् " इत्यादि । शास्त्रप्रणयनाद्युपपत्ति चाऽऽहान्यत्र परमार्थवस्तुस्वरूपादविधाविषये, " यत्र हि द्वैतमिव भवति " इत्यादि विस्तरतो वाजसनेयके ।

पूर्वपक्षी—तुमच्या वेदान्तसिद्धांतालाही हा तुमचा आखेप लागू पडतो. तुम्ही व्हादा शास्त्रांत सत्य असे एकच तत्त्व आहे सर्व एकच आहे, तर तुमचे वेदांत शास्त्रही निरूपयोगीच आहे.

सिद्धान्ती—नाही. कारण परमार्थतः (ब्रह्मस्थितोऽतः) अनर्थ नाही. वधमोक्ष नाही, मुमुक्षु नाही, आणि शास्त्रही नाही अशी खरी स्थिति आहे. शास्त्रे, शास्त्र करणारे

किंवा शास्त्रापासून उत्पन्न होणाऱ्या फलाची अपेक्षा करणारे (मुमुक्षु) जर वस्तुतः असतील तर शास्त्रांचे प्रणयन सकारण आहे किंवा निष्कारण आहे असा प्रश्न निष्पन्न होईल. आत्मवस्तु एकच आहे असा निश्चय सात्यानंतर शास्त्र, शास्त्र-प्रणेतें इत्यादि आत्मस्वरूपापासून भिन्न आहेत अशा शंका असणे शक्य नाही. तथा निश्चय नसेल तर तुम्ही काढलेली शंका उपपन्न म्हणजे योग्य होईल. पण तेव्हां शास्त्र आणि शास्त्रकार अविद्याकाली सकारण आहेत असे ठरून तुमच्या शंकेचे निराकरण होईल. आभयतत्त्व जर एकच आहे तर एकत्व सांगणारे शास्त्र प्रामाणिक आहे असे तुम्हांस अवश्य राहिले करवें लागेल. आतां आत्मैकत्व निश्चित झाले असतां संशय उत्पन्न होणे शक्य नाही असे भ्रुति कंठरवानें सांगत आहे. 'जेव्हां ब्रह्मच पुरुषाचा ब्रह्मात्मैक्याविषयी निश्चय होतो तेव्हां पाहणाराही तरी क्रोध असणार व तो पाहील तरी काय ?' असे सांगणाऱ्या भाणखीही अनेक भ्रुति आहेत. पण अविद्येच्या राज्यामध्ये आपण असलो म्हणजे वेदांत शास्त्रांचे प्रणयन योग्य आहे, असे दुसऱ्या भ्रुति सांगतात. 'जेव्हां जेव्हां हेतु असल्यासारखे मान होतें.' असा आरंभ करून बृहदारण्यकामध्ये वेदांत शास्त्राची आवश्यकता विस्तारतः सिद्ध केली आहे.

अथ च विभक्ते विद्याविद्ये परापरे इत्यादावेव शास्त्रस्यातो न तार्किकवाद्भेदप्रवेशो वेदान्तराजप्रमाणवाद्भुगुत इहात्मैकत्वविषय इति । एतेनाविद्याकृतनामरूपाद्युपाधिकृतानेक शक्तिसाधनकृत-भेदयत्वाद्ब्रह्मणः सृष्ट्यादिकर्तृत्वे साधनाद्यभावाद् दोषः प्रत्युक्तो वेदितव्यः परैरुक्त आत्मानर्थकर्तृत्वादिदोषश्च ।

सिद्धान्ती—वेधे म्हणजे वेदांतशास्त्रांमध्ये विद्या व अविद्या परब्रह्म व अपरब्रह्म, परमार्थ आणि व्यवहार, इत्यादि भेद शास्त्राच्या आरंभीच निर्दिष्ट केले आहेत. म्हणून तर्कवादांमध्ये कितीही कुथळ पंडितवीर असला तरी त्याला वेदांत-राजाच्या प्रमाणरूपी बाहुंनी संरक्षित केलेल्या 'आत्मैकत्व विषयाच्या' आंत प्रवेश करितां येणार नाही. आत्मविषयांत तर्काची मात्रा चालत नाही. याप्रमाणे अविद्येने उत्पन्न केलेल्या नामरूपादि उपार्थांच्या योगाने अनेक शक्ति, साधने, यांनी मात्र उत्पादित भेद-भाव ब्रह्मामध्ये उत्पन्न होतातसे दिसतात. सारांश, अविद्याकाली ब्रह्म हे कर्तृत्व, मोक्षतृत्व इत्यादि उपार्थांनी अनेक होतें. त्याला सृष्टि करण्याचें सामर्थ्य येतें व सृष्टीची मूळ कारणेही उत्पन्न होतात, हे ठरतें. अर्थातच एकच निर्बिक्कापी परमेश्वर साधनादिकांच्या अभावी सृष्टि उत्पन्न करी करील अशी जी तुम्ही शंका घेतली होती तिचे निराकरण मायेचा आभय घेऊन आम्ही केले. त्याचप्रमाणे ज्ञानी ब्रह्म आपणच अनर्थ उत्पन्न करून मुखरूपांतून दुःखरूपांत जाऊन कसे पडेल असा जो आशेप घेतला होता त्याचेही निराकरण झाले.

यस्तु दृष्टान्तो यतः सर्वार्थकारिणे कर्तृर्युपचाराद्राजा कर्तेति सोऽत्रानुपपन्नः । स ईक्षाचक्र इति श्रुतेर्मुख्यायवाधनात्प्रमाण-
भूतायाः । तत्र हि गौणी कल्पना शब्दस्य यत्र मुख्यार्थो न संभ-
वति । इह त्वचेतनस्य मुक्तबद्धपुरुषविशेषापेक्षया कर्तृकर्मदेश-
कालनिमित्तापेक्षया च बन्धमोक्षादिफलार्था नियता पुरुषं प्रति
प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । यथोक्तसर्वज्ञेश्वरकर्तृत्वपक्षे तूपपन्ना ॥ ३ ॥

सिद्धान्ती—याचप्रमाणे सर्व कार्ये करणार राजाचा सेवक असेल तर त्याला
आपण औपचारिक रीतीने ' राजा ' असे नांव देतो, इत्यादि जो दृष्टांत तम्ही
दिला होता, तोही प्रस्तुत प्रकरणां उपयोगी पडत नाही.

पूर्वपक्षी—का बरे ?

सिद्धान्ती—कारण, हा दृष्टांत घेतला म्हणजे प्रमाणभूत असणारी ' तो
पाहता झाला ' अशी जी अति आहे तिच्या मुख्य अर्थाचा बाध होतो. नेहेमीचा
असा निषम आहे की, जेथे मुख्यार्थ किंवा याच्यार्थ संभवत नाही तेथे लक्षणा
करून गौण अर्थाचा स्वीकार करावा. येथे गौण अर्थ वेष्टावै कारण नाही. पहा
की अविद्याकाळी मुक्त होऊं इच्छिणाऱ्या बद्ध पुरुषांच्या अपेक्षेने, (कर्ता, कर्म,
देश, काल, निमित्त यांच्या अपेक्षेने) बंधमोक्षादि फलासाठी निश्चित केलेली
प्रवृत्ति अचेतनाच्या संबंधाने (प्रकृति संबंधाने) केव्हांही योग्य होणार नाही.

शिष्य—भगवन्, हाच अर्थ आणखी जास्त स्पष्ट करून सांगाल काय ?

सिद्धान्ती—हे पहा: वेदांतशास्त्रांमध्ये जी साधने सांगितली आहेत ती अनेक
पुरुष अविद्येमध्ये असून शुद्धतुःखाचा उपभोग घेत पडले आहेत, मुक्त होण्यावि-
षयी त्यांना तळमळ लागली आहे, अशा पुरुषाकरिता सांगितली आहेत. अर्थातच
हे अविद्येत असणारे पुरुष कर्तृत्व, कर्म, देश, काल इत्यादि उपार्थांनी अविद्या-
काळी परिच्छिन्न झालेले असतात. या उपार्थांचा व अविद्येचा नाश व निरास
करण्यासाठी वेदशास्त्रांतील साधनांची प्रवृत्ति होते व ती योग्य असते. म्हणजे
अविद्याकाळची ही साधने अविद्येने उत्पन्न केलेल्या उपार्थांचा नाश करितात;
पण अचेतन किंवा जड असणारी जी प्रकृति तिला या साधनांचा काही एक उप-
योग होत नाही, म्हणून गौणी लक्षणा करणे अथवा शुद्धशर्यांचा बाध करून ' तो
पाहता झाला ' या पदाचा प्रकृतीकडे विनियोग करणे हे केव्हांही योग्य नाही.
तुम्ही असा विनियोग करितां म्हणून तुमचे मत दूषित होते. आमच्या मतांत
दोष येत नाही, कारण अविद्याकाळी आम्ही ईश्वर सर्वत्र असून तो कर्ता आहे
असे प्रतिबळाने निश्चित करीतो. अर्थातच आम्हांला ' तो पाहता झाला ' याचा
मुख्य अर्थ येतो येतो. ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्योति-
रापः पृथिवीन्द्रियं मनः । अन्नमन्नादीर्यं तपो मन्त्राः
कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

अन्वयः व अर्थ—सः प्राणं असृजत (त्यागे प्राण उत्पन्न केला) प्राणात्
श्रद्धां, खं, वायुः, ज्योतिः, आपः, पृथिवी, इन्द्रियं, मनः, अन्नं, अन्नात्
वीर्यं, तपः, मन्त्राः, कर्म, लोकाः, लोकेषु च, नाम च (प्राणापासून
श्रद्धा, आकाश, वायु, तेज, जल, पृथिवी, इन्द्रिये, मन, अन्न अन्नापासून
वीर्य, तप, मंत्र, कर्म निरनिराळीं भुक्ते आणि त्यांतील नाम तो उत्पन्न
करिता झाला.)

धारांश्च, पुरुषान् (आत्म्यान्) प्राण उत्पन्न केला. प्राणापासून सर्व सृष्टि
उत्पन्न झाली. आणि सृष्टीतील अन्नापासून वीर्यतपादि उत्पन्न झाली. ॥ ४ ॥

ईश्वरेणेव सर्वाधिकारी प्राणः पुरुषेण सृज्यते । कथं, स पुरुष
उक्तप्रकारेणेशित्वा प्राणं हिरण्यगर्भादयं सर्वप्राणिकरणाधारमन्त-
रात्मानमसृजत सृष्ट्वा च । अतः प्राणाच्छ्रद्धां सर्वप्राणिनां शुभ-
कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताम् । ततः कर्मफलोपलोगसाधनाधिष्ठानानि
कारणभूतानि महाभूतान्यसृजत । खं शब्दगुणम् वायुं स्वेन
स्पर्शेन कारणगुणेन च विशिष्टं द्विगुणम् । तथा ज्योतिः स्वेन
रूपेण पृष्ठाभ्यः च विशिष्टं त्रिगुणं शब्दस्पर्शाभ्याम् । तथा आपो
रस्तेन गुणेनासाधारणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन च चतुर्गुणाः । तथा
गन्धगुणेन पूर्वगुणानुप्रवेशेन च पञ्चगुणा पृथिवी । तथा तैरेव
भूतैरारब्धमिन्द्रियं द्विप्रकारं बुद्धधर्मं कर्माद्यं च दशसंख्यम् ।
तस्य चेश्वरमन्तःस्थं संशयसकल्पलक्षणं मनः । एवं प्राणिनां
कार्यं कारणं च सृष्ट्वा तत्स्थित्यर्थं प्रीदियचादिलक्षणमन्नम् ।
ततश्चाग्नादयमानादीर्यं सामर्थ्यं बलं सर्वकर्मप्रवृत्तिसाधनम् ।
तद्वीर्यवतां च प्राणिनां तपो विशुद्धिसाधनं संकीर्यमाणानां, मन्त्रा-
स्तपोविशुद्धान्तर्यहिकरणेभ्यः कर्मसाधनमूता ऋग्यजुःसामा-
थर्वाहिरसः । ततः कर्माग्निहोत्रादिलक्षणम् । ततो लोकाः कर्मणां
फलम् । तेषु च सृष्टानां प्राणिनां नाम च वेद्यदत्तो यद्वदत्त
इत्यादि । एवमेताः कलाः प्राणिनामयिष्याविद्योपवीजापेक्षया सृष्टा-
स्तेमिरिकटादिसृष्टा इव द्विचन्द्रमशकमक्षिकायाः स्वप्रत्यसृ-

ष्टा इव च सर्वपदार्थाः पुनस्तस्मिन्नेव पुरुषे प्रलीयन्ते हित्वा
नामरूपादिविभागम् ॥ ४ ॥

सिद्धान्ती—जणुकाय ईश्वराने (ईश्वरीपुरुषाने) सर्वांवर घत्ता, चाळविणाय
जो प्राण त्याला उत्पन्न केले. अर्थातच हे आविचेचे कार्य आहे.

शिष्य—तें कसे ? उत्पत्तिक्रम कसा ?

सिद्धान्ती—मागील मंत्रांत सांगितल्याप्रमाणें ' तो पाहता झाला ' आणि
पाहून ईश्वरानें हिरण्यगर्भ नामक प्राणाला उत्पन्न केलें. हा प्राण म्हणजे समष्टि
प्राण असून तोच सर्व प्राण्यांच्या अवतर्बांध इद्रियाचा बुद्धिस्वरूप आधार आहे.
या सोपाधिक हिरण्यगर्भापासून सर्व प्राण्यांच्या मध्यें विद्यमान असणारी भक्ता
उत्पन्न झाली.

शिष्य—भक्ता म्हणजे शुभकर्म करणाऱ्याची प्रशुचिउत्पन्न करणारे साधन होय ?

सिद्धान्ती—होय. नंतर कर्मफळाचा उपभोग घेण्यासाठी जी साधनें
असावीं लागतात, त्याचें अभिधान असणारी पंचमहाभूतें उत्पन्न झालीं.

शिष्य—पंचभूतें म्हणजे, आकाश, वायु, तेज, जल आणि पृथ्वी हीं होत.

सिद्धान्ती—होय. पण शब्द हा आकाशाचा गुण आहे. वायूच्या ठिकाणीं
शब्द आणि स्पर्श हे दोन गुण दिसतात. त्यापैकी स्पर्श हा वायूचा गुण आहे
आणि शब्द हा गुण वायूने आपल्या कारणापासून म्हणजे आकाशापासून घेतला.
तेजाचा गुण रूप आहे पण त्याच्या ठिकाणीं शब्द आणि स्पर्श हे दोन गुण
आकाश आणि वायु या त्याच्या कारणापासून मिळाले. याचप्रमाणें जळाळा
रसासह पूर्वीचे तीन गुण मिळाले आणि पृथ्वीला गंधासह आपल्या कारणाचे चार
गुण मिळाले. याप्रमाणें आकाशापासून वायु, वायूपासून तेज, तेजानासून जल व
जलापासून पृथ्वी उत्पन्न झाली, पृथ्वीला पाच गुण आहेत. जळाळा चार आहेत.
इत्यादि विस्तार करण्याचें आता कारण नाही. याचप्रमाणें निरनिराळ्या या पंच-
महाभूतापासून शनैर्द्रिये पाच आणि कर्माद्रिये पाच उत्पन्न झाली. या इद्रियाचा
स्वामीजे अव.करणात राहणारे मन ते उत्पन्न झालें. मन हे सकृत्सविकल्पात्मक असतें.
याप्रमाणें प्राण्यांचें कार्य आणि कारण उत्पन्न करून त्यांच्या योगधर्मासाठीं त्रीहि,
यव (तांदूळ) इत्यादि प्रकारचें अन्न उत्पन्न झालें. नंतर भक्षण केलल्या अन्ना-
पासून बल उत्पन्न झालें. हें बल यज्ञपावत कर्मांच्या प्रशुचोर्तें साधन आहे.
यज्ञाच्या साहाय्याने प्राणी पुण्यपापकर्म करितात. या पुण्यपापांच्या शुद्धीकरणार्थ
तप उत्पन्न वेलें. तपानें शुद्ध झालेल्या अवतर्बांध इद्रियानीं सक्रमें करावीं एतदर्थ
ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद (अथर्ववेद) व त्याचे मंत्र उत्पन्न
झाले. नंतर अग्निहोत्रादि वैदिककर्म उत्पन्न झालें. यानंतर कर्मफळाचा उपभोग
घेण्यासाठीं भूर्भुवः इति सुवर्णें उत्पन्न झाली व येथें उत्पन्न झालेल्या प्राण्यास यज्ञदत्त

देवदत्त इत्यादि ज्या नांवांनीं हाका मारतो तो नावे उत्पन्न झाली. याप्रमाणे सृष्टीच्या उत्पत्तीचा क्रम आहे. अश्वी, ह्या सोळा कला प्राण्यांच्या अविद्यादि दोष-हेतूंच्या दृष्टीने उत्पन्न झाल्या आहेत. या सर्व कला अविद्येतील आहेत. दृष्टीमध्ये दोष असला किंवा डोळ्यांत वोट घातले म्हणजे एका चंद्राचे दोन चंद्र किंवा दोन माद्या दिसतात किंवा स्वमांत आपल्याला अनेक पदार्थ दिसतात, त्याप्रमाणेच ही सर्व सृष्टि मिथ्या आहे. आणि डोळ्यांत वोट घातल्यावर दिसणारे दोन चंद्र जसे चोट काढल्याबरोबर नष्ट होतात, त्याप्रमाणे पुरुषाने अविद्याकाळी उत्पन्न केलेली ही सर्व सृष्टि अनिद्या सपत्याबरोबर ह्या पुरुषामध्येच लीन होते. नामरूपादि विभागही या सृष्टीबरोबरच ब्रह्मामध्ये नाहीत होतात. ॥ ४ ॥

कथं—

सिद्धान्ती—हे कसे ते ऐक.

मंत्र पांचवा.

स यथेमा नद्यः स्पन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भियेते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रिष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भियेते चाऽऽसां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽ-कलोऽमृतो भवति तदेवः श्लोकः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—सः (हा दृश्यत एक) यथा इमाः स्पन्दमानाः नद्यः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति तासां नामरूपे समुद्रे भियेते इति (ज्याप्रमाणे या वाहणांच्या नद्या समुद्रापर्यंत जातात आणि त्यांच्याशी संगत झाल्यावर अस्ताला जाऊन, तद्रूप होतात व त्यांची नामरूपे भिन्न होऊन त्यास समुद्र असे नांव प्राप्त होते.) एवं एव अस्य परिद्रिष्टः इमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति च आसां नामरूपे पुरुषे भियेते इति एवं प्रोच्यते (त्याचप्रमाणे सर्व-दृष्ट्या पुरुषाच्या ह्या सोळा कला पुरुषाकडे जातात, तेथे अस्त पारतात आणि त्यांची नामरूपे पुरुषामध्ये नाहीशी होतात असे म्हणता येते.) सः

एषः अकलः अमृतः भवति (नंतर तो हा पुरुषः निष्कल आणि अमर होतो.) तत् एषः श्लोकः (यासंबंधाने हा पुढील श्लोक पहा.) ॥ ५ ॥

स दृष्टान्तः । यथा लोक इमा नद्यः स्यन्दमानाः स्रवन्त्यः समुद्रायणाः समुद्रोऽयनं गतिरात्मभावो यासां ताः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्नोपगम्यास्तं नामरूपतिरस्कारं गच्छन्ति । तासां चास्तं गतानां भिद्येते विनश्येते (इत्यतो ?) नामरूपे गङ्गायमु-
नेत्यादिलक्षणे । तदभेदे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते तद्वस्तुदकलक्षणमेवं यथाऽयं दृष्टान्तः । उक्तलक्षणस्य प्रकृतस्यास्य पुरुषस्य परिद्रष्टुः परिसमन्ताद्बुद्धिर्दर्शनस्य कर्तुः स्वरूपभूतस्य यथाऽर्कः स्वात्मप्र-
काशस्य कर्ता सर्वतस्तद्वदिमाः पोटश्च कलाः प्राणाद्या उक्ताः कलाः पुरुषायणा नदीनामिव समुद्रः पुरुषोऽयनमात्मभावगमनं यासां कलानां ताः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्य पुरुषात्मभावमुपगम्य तथैवास्तं गच्छन्ति । भिद्येते चाऽऽसां नामरूपे कलानां प्राणा-
द्याण्या रूपं च यथास्वम् । भेदे च नामरूपयोर्यदनष्टं तत्त्वं पुरुष इत्येवं प्रोच्यते ब्रह्मविद्भिः । य एवं विद्वान्पुरुषा प्रदर्शितकला-
प्रलयमार्गः स एष विद्यया प्रविलापितास्यविद्याकामकर्मजनितास्तु प्राणादिकलास्वफलोऽविद्याकृतकलानिमित्तो हि स्रस्त्युस्तदपगमेऽ कलत्वादेवान्मृतो भवति, तदेतस्मिन्मार्गे एष श्लोकः ॥ ५ ॥

सिद्धान्ती—हा दृष्टांत पहा. ज्याप्रमाणे पृथ्वीव्येकावरील नद्या, सर्व प्रवाही नद्या समुद्राकडे वाहात जातात—

शिष्य—कारण समुद्र हेच त्याचे शेवटचे स्थान आहे. समुद्र हेच त्याचे आत्मरूप आहे. त्याचे प्राप्त्य तेंच आहे.

सिद्धान्ती—शेव. समुद्राजवळ गेल्यानंतर त्या अस्ताला जाताच म्हणजे तद्रूप होताच आणि त्याचे स्वतःचे नामरूप नाहीसे होते. म्हणजे या समुद्र-
रूपी शाळेच्या नद्याची गंगा यमुनादि नदि नाहीशी होऊन त्यांना समुद्र हे नाव प्राप्त होते. समुद्राचे उदक हे लक्षण आहे, तसेच नाचेंही तेंच लक्षण होते. चाराय उपाधीने प्राप्त शाळेले नामरूप जाऊन त्याचे मुख्य स्वरूप त्याच प्राप्त होते. असो; या दृष्टांतप्रमाणे प्रस्तुत पुरुषाच्या कलाची व्यवस्था होते. पदा—
आपल्या वादाचा विषय जो पुरुष आहे. त्याचे लक्षण बुद्ध्याच मधार्थी सांगितले आहे. ॥ परिद्रष्टा म्हणजे सर्वद्रष्टा आहे, स्वरूपभूत असणारे जे दर्शन त्याचा तो कर्ता आहे.

शिष्य—म्हणजे कसे ?

सिद्धान्ती—ज्याप्रमाणें सूर्य आपल्या प्रकाशाचा कर्ता असतो त्याप्रमाणें आत्मा हा स्वरूपाचा द्रष्टा आहे. प्रकाश व सूर्य एक, याप्रमाणें आत्मा व तत्स्वरूप ही एकच आहेत. असो, प्राणादि पौढश कळांचें वर्णन मागच्या मंत्रांत झालें आहे. नद्यांचा आत्मा जसा समुद्र तथा या कळांचा आत्मा पुरुष आहे. यांची प्रवृत्ति पुरुषाकडे जाऊन तेथें लीन होण्याची असते. या सर्व कला पुरुषापर्यंत जाऊन पोहचल्या म्हणजे त्यांच्याशी संगत होऊन त्या सर्व अस्ताळा जातात, तद्रूप होतात. अथवा आपल्या नामरूपाच्या उपाधि सोडून देऊन पुरुषमय होतात. अर्थातच ह्या कळांची प्राणादि स्वनामें व स्वरूपे नाहीशी होऊन ज्या तत्त्वाचा कर्षाही नाश व्हावयाचा नाही, त्या पुरुषाचें स्वरूप या कळांत प्राप्त होतें, असें ब्रह्मवेत्ते म्हणतात. याप्रमाणें ज्या अन्य पुरुषाला आचार्यांकडून ज्ञान झालें व या खोळा कळांचा प्रलय पुरुषामध्ये कसा करावा याचा मार्ग प्याला गुरुकडून कळला, तो ह्या विद्येच्या समर्थानें आपली सर्व आविद्या व तिच्यापासून उत्पन्न होणारा काम, तज्जन्य कर्म आणि तज्जन्य प्राणादि कळा या या सर्वांचा प्रविलाप करितो, या सर्व उपाधींचा नाश करितो आणि आपण स्वतः निष्कल होतो. ज्यानें आपल्या ज्ञानानें अविद्यानिमित्त कळांचा नाश केला तो पुरुष प्राणादि कळांपासून उत्पन्न होणाऱ्या मृत्यूला मारून टाकतो. चारांश जो निष्कल झाला तो अमर होतो. हाच अर्थ विद्वत्करण्यासाठी पुढील मंत्राची योजना आहे. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

अरां इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तं
वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥६॥

अन्वय व अर्थ—रथनाभौ अराः इव यस्मिन् कलाः प्रतिष्ठिताः (रथाच्या तुंडामध्ये जशा चक्राच्या सर्व अरा स्थापितेच्या असतात, त्याप्रमाणें ज्याच्या ठिकाणी सर्व कला स्थापित झाल्या आहेत.) तं वेद्यं पुरुषं वेद (त्या सर्वांनी जाणण्यास योग्य अशा पुरुषाचें—आत्म्याचें—ज्ञान करून घ्या.) यथा मृत्युः वः मा परिव्यथाः इति (असें की ज्यायोगें मृत्यु तुम्हांजवळ पुढें केव्हांही दुःख देणार नाही.)

चारांश आत्म्याचें पूर्ण ज्ञान करून घेतलें म्हणजे मृत्यु आपल्या यातनासह नाहीसा होतो ॥ ६ ॥

अथ रथचक्रपरिवाण इव रथनाभौ रथचक्रस्य नाभौ यथा प्रवेशितास्तदाश्रया भवन्ति यथा तथेत्यर्थः । कलाः प्राणाद्या यस्मिन्पुरुषे प्रतिष्ठिता उत्पत्तिस्थितिलयकालेषु तं पुरुषं कलाना-मात्मभूतं वेद्यं वेदनीयं पूर्णत्वात्पुरुषं पुरि शयनाद्वा वेद जानीयात् यथा हे शिष्या मा चो युष्मान्मृत्युः परित्यज्या मा परित्यज्यतु । न चेद्विज्ञायेत पुरुषो मृत्युनिमित्तां व्यथामापन्ना दुःखिन एव यूयं स्थ । अतस्तन्मा भूयुष्माकमित्यामिप्रायः ॥ ६ ॥

सिद्धान्ती—रथाच्या चक्राच्या असणाऱ्या अथ रथचक्राच्या नाभीमध्ये (तुंबा-मध्ये, गडूपामध्ये) प्रवेश करून त्या तुंबाच्या आध्वपाने राहतात, त्याप्रमाणे प्राणादि कला उत्पत्ति-स्थिति-लयकाली ज्या पुरुषाच्या आध्वपाने राहतात, तो कलांचे अधिष्ठान असणारा पुरुष समजून घेण्यास सर्वथा योग्य आहे, या पुरुषाचे ज्ञान करून घेणे अत्यंत हृष्ट आहे.

शिष्य—पूर्ण आहे म्हणून यास पुरुष म्हणतात काय ?

सिद्धान्ती—होय, किंवा पुरि म्हणजे शरीरांत राहून त्याचे नियमन करितो म्हणूनही त्याला पुरुष म्हणतात. आचार्य पिप्पलाद म्हणतात, हे शिष्यहो, मृत्यूची भीति नाहीशी व्हावी, मृत्यूच्या यातना आपल्यास भोगाव्या लागू नयेत, अशी जर तुमची इच्छा असेल तर आत्मस्वरूपाचे पूर्ण ज्ञान करून घ्या. तुम्हांला आतां आत्म-ज्ञान होणार आहे म्हणून मी तुम्हांस असा आशीर्वाद देतो की, तुम्हांला मृत्यूची वाधा न्हावयाची नाही. जर हे ज्ञान तुम्हांला झाले नसते, तर मृत्युनिमित्त होणारी व्यथा तुम्हांस प्राप्त झाली असती. जो कोणी आत्म-स्वरूप जाणणार नाही. त्याला मृत्यूचे भय असल्यामुळे तो स्वतः दुःखी असतो. असा प्रथम यातां तुमच्यावर वेणार नाही. ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद ।

नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—तान् ह उवाच (आचार्य पिप्पलाद शिष्यांस म्हणाळे) एतावत् एव एतत् परं ब्रह्म अहं वेद (परब्रह्माचे मध्य इतकेच कापते ज्ञान आहे.) अतः परं न अस्ति इति (आतां याच्या पढीकडे जाण-ण्याचे भर्ते काही उरले नाही.) ॥ ७ ॥

तानेवमनुशिष्य शिष्यांस्तान्होवाच पिप्पलादः किलैतावदेव वेद्यं परं ब्रह्म वेद विजानाम्यहमेतत् । नातोऽस्यात्परमस्ति प्रकृष्ट-

स्मानित्यतः पितृत्वं तवास्मान्प्रत्युपपन्नमितरस्मात् । इतरोऽपि हि पिता शरीरमात्रं जनयति तथाऽपि स प्रपूज्यतमो लोके किमु वक्तव्यमात्यान्तिकामथदातुरित्यभिप्रायः ॥ नमः परमऋषिभ्यो ब्रह्म-विद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो नमः परमऋषिभ्य इति द्विर्वचनमादरार्थम् ॥ ८ ॥

इति प्रश्नोपनिषदि षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
श्रीमच्छंकरभगवत्कृतं प्रश्नोपनिषद्भाष्यं समाप्तिमगमत् ॥

सिद्धान्ती—याप्रमाणे उपदेश समाप्त झाल्यावर त्या शिष्यांनी काय केले असे विचारणीय तर सांगतो ऐकः ते तर कृतार्थ झाले होते, परंतु गुरुदक्षिणा देण्यास त्यांच्याजवळ काही नव्हते, असे म्हणा; किंवा गुरूंनी जो ब्रह्मोपदेश केला त्याची किंमत कोणत्याही दक्षिणेने पूर्ण व्हावयाची नाही, असे समजून म्हणा; त्यांनी गुरूजींची पुष्पादिकांनी व शिरसाष्टांग नमस्कार करून पादपूजा केली आणि ते म्हणाले: भगवन्, आपण आम्हांस पितृस्थानी आहा, आपण आम्हांस ब्रह्मोपदेश करून ब्रह्मरूप केले, विद्या देऊन ब्रह्मस्वरूपांत जन्म दिला, म्हणून आपण पितृस्थानी आहा. आम्हांस आतां असा जन्म प्राप्त झाला आहे की जेथे आम्हांस नित्यत्व, अजरामरत्व व अमर्यत्व नित्य भोगावयास संपडेले. आम्ही आतां ब्रह्मरूप झालो आहो. आमच्या ठिकाणी जी अविद्या होती, जे विपरीत ज्ञान होते आणि जिच्या योगाने जन्म, जप, मरण, रोग, दुःखादि अविद्यासागरातील अनेक सुखी आम्हांस अत्यंत प्रास देत होत्या, त्या अविद्येच्या समुद्रांतून तळून जाण्याला आपण आम्हांस विद्यानौका दिली आणि अविद्या-समुद्राच्या पठाकडील तीरास नेऊन आपण आम्हांला मोडनगरीत प्रवेश करून दिला आहे. या सुखरूप नगरीतून बाहेर पडण्याचे, जन्ममृत्यूच्या चक्रांत सापडण्याचे, कारणच राहिले नाही. भगवन्, जन्म देणाऱ्या पितरापेक्षा अनंतपट आरु उपकार करून जन्ममरण नाहीसे करणाऱ्या पित्याचे काय वर्णन करावे ? सामान्य पिता शरीर उत्पन्न करून देऊन जन्म देतो, तरी व्यवहारांत तो अल्पस पूज्य मानिला जातो. आणि आपण तर आम्हांस मुक्तरूप दाखविले, निर्भय केले, तर आपली सेवा आम्ही कितीही जरी केली तरी आपले उत्तमई कसे होणार ! होणार नाही. अहो. आपल्यास आम्ही पुनः एकवार नमस्कार करितो. तसेच ब्रह्मविद्येचा संप्रदाय ज्या मूर्खींनी मकट केला त्यांनाही नमस्कार करितो. आणि आपणांस सर्वजण पुनः पुनः नमस्कार करितो. मंत्रांत दोन वेळ नमस्कारादि पदांचा उल्लेख आहे तो आदरासाठी व उपनिषदाच्या समाप्तिप्रतीत्यर्थ आहे, हे तुम्हांस सांगावयास नकोच. ॥ ८ ॥

सहावा प्रश्न समाप्त.

भाष्य व भाषान्तर यांसह प्रश्नोपनिषद् समाप्त झाले.

सहान्या प्रश्नोत्तराचा सारांश.

या प्रश्नाचा विचार करताना आचार्यांनी चैतन्याच्या स्वतः अस्तित्वाचा प्रश्न उत्पन्न करून बौद्ध व नैयायिक यांचे मत खोद्दून टाकले आहे. त्याचा येथे थोडक्यात सग्रह करावयाचा आहे. या प्रश्नाच्या दुसऱ्या मंत्रात आत्म्याने (पुरुषाने) सोळा कळा उत्पन्न केल्या आहेत असे सांगितले आहे. तेव्हा एक प्रश्न सहजच असा उत्पन्न होतो की, निष्कल आणि निर्विकारी आत्म्याला हे कसे करता येईल ? उत्पत्ति करणे म्हणजे एक चाल् स्थितीमध्ये काहीतरी स्थित्यंतर करणे होय. हे स्थित्यंतर परिणत होतें तें दुस-या एका स्थित्यंतरानें हातें. प्रत्येक स्थित्यंतराचें कारण दुसरें स्थित्यंतर असतें. तेव्हा सहजच शक्य उत्पन्न होते की, जेथे कधीही स्थित्यंतर होत नाही, तो नित्यस्वरूपी आत्मा प्राणादि-प्रमुख कळा उत्पन्न करितो, म्हणजे स्थित्यंतर उत्पन्न करितो, हे म्हणणें कसें संभवनीय आहे ? स्वतः स्थित्यंतर शक्य नसणारा पुरुष स्थित्यंतर कसें उत्पन्न करील ? या शकेचा उलगडा करिता येत नाही, म्हणून कित्येक तोंड असें म्हणतात की, चैतन्य, ज्ञानरूप आत्मा, ज्ञान, प्रतिक्षणी उत्पन्न हातें व नाहीसें होतें. कित्येक असें म्हणतात की, सर्वच शून्याकार आहे. तिसरे असें म्हणतात की, आत्मा नित्य आहे, पण त्याचें चैतन्य अनित्य आहे, आणि चौथे प्रति-पक्षी असा सिद्धांत सांगतात की, चैतन्य हे स्थूलशरीराचा एक बर्म आहे. असा हे निरनिराळे पक्ष आहेत यावर उत्तर देताना आचार्य बुक्तीचा आधार घेऊन असा अनुवाद करितात की, चैतन्य हे सत्य, ज्ञान आणि आनंदरूप आहे. तें केन्हाही उत्पन्न होत नाही किंवा अस्ताळा जात नाही. आपल्याला ज्या ज्या वेळी चैतन्यव्यतिरिक्त पदार्थाचें ज्ञान होतें त्या त्या वेळी तें चैतन्य तेथेही दृढ असतें. विषयाच्या स्वरूपाचा अभिचार होईल, पण ज्ञानाच्या स्वरूपात केन्हाही अभिचार होणें शक्य नाही. ज्ञानस्वरूपाचें अस्तित्व नाही, असें केन्हाही होत नाही. एक पदार्थ जाऊन त्याच्याजामीं दुसरा पदार्थ येईल, असा नाहीसा होऊन त्याच्या जागीं पेरू येईल व यावेळीं अभ्याचें ज्ञान नष्ट होऊन पेरूचें ज्ञान उद्भूत होईल म्हणजे विषयानुसार विषय-ज्ञान (विशेष ज्ञान) बदलेल, पण ज्ञानच नाही, अशी वेळ केन्हाही येणार नाही. निद्रेच्या अवस्थेत ज्ञान नसतें, याचें कारण त्या वेळी विषयप्रकाश कर-णाऱ्या ज्ञानाचा प्रकाशित होऊ देणारा विषय नसतो, म्हणून ज्ञानाचें मान होत नाही. पदार्थाचें प्रतिबिंब घेणाऱ्या आरम्यामध्ये पदार्थाच्या अभावी प्रति-बिंब पडत नाही, म्हणून तेथे आरसा नाही असें होत नाही. याचप्रमाणें ज्ञानाचा अभाव केन्हाही असत नाही. विषय नसतील तर विषयाच्या अभा-वाचें ज्ञान तरी आपल्यास असतेंच. यावरून चैतन्य प्रतिक्षणी उत्पन्न होतें. किंवा तें शुद्धीच असत नाही, असें म्हणारे बौद्ध, तसेंच चैतन्य हा स्थूलाचा

धर्म आहे असे म्हणणारे नास्तिक असल्या सिद्धांताचे मडन करितात, हे सिद्ध होतें. निद्रादग्नेयमभ्यसुद्धा चैतन्य जाग्रत असतें आणि तें सुखाचा अनुभव घेतें, असा सार्वत्रिक अनुभव आहे. तसेंच, सर्व देशां व सर्व काळां जीवांचें ज्ञान एकरूप असतें. विषयभेदांमुळे विशेषज्ञान भिन्नभिन्न होतें हें खरें, पण सामान्य ज्ञान एकरूपत्वाचें असतें व तें स्वयंभू व अपरिच्छिन्न असतें. विशेष ज्ञान उत्पन्न होणें, ज्ञानस्वरूपात स्थित्यंतर होणें, ही केवळ अज्ञानी निवान्या अज्ञानविलासाची लीळा आहे. या अज्ञानांमुळे 'ज्ञान उत्पन्न होतें. ज्ञानाला अस्तित्वच नाही, ज्ञान हा जीवाचा एक धर्म आहे. व ज्ञान हा स्थूलाचा धर्म आहे.' अशा प्रचारान्या भ्रांति उत्पन्न होतात; पण त्या भ्रांतिस्वरूपच आहेत असें श्रुति सांगते, युक्ति ठरविते आणि अनुभवानें सिद्ध होतें. म्हणून ज्ञान हीच कायती सत्यवस्तु आहे, असें श्रीमद् आचार्यांचें म्हणणें आहे.

तिसऱ्या मंत्रात सृष्टीची उत्पत्ति ज्ञानपूर्वक झाली आहे असें श्रुतीनें सांगितलें आहे. साख्य सिद्धांताला हें म्हणणें पसत नाही. त्याच्या मतें आत्मा (ज्ञान) हा मोक्षा मान आहे आणि सर्वकर्तृत्व प्रधानाकडे (प्रकृतीकडे) आहे. वेदात सिद्धांतात असें म्हटलेलें असतें कीं, परमार्थतः आत्मा कर्ताही नाही व मोक्षाही नाही; पण व्यवहारात मात्र आत्म्यावर कर्तृत्वभोक्तृत्वाचा आरोप करून सृष्टीची व्यवस्था उलगाडून घ्यावी लागते. साख्य लोक असें म्हणतात कीं, 'ज्ञानी आत्मा आपल्या स्वतःस दुःखतामध्यें कसा सोडील ? जीवात्म्याला सुखाप्रमाणेंच दुःख होतें, हा अनुभव प्रत्यक्ष आहे. कोणीही ग्रहाणा पुरुष आपल्यावर दुःखाचे प्रसंग केव्हाही आणणार नाही. सुखाचेच प्रसंग तो सदैव उत्पन्न करीत राहील, पण सुख न चाखू राहतां दुःख उत्पन्न होतें. यावरून आत्मा हा कर्ता नसून निव्वळ भोक्ता आहे. कर्तृत्व दुसरीकडे म्हणजे प्रधानाकडे आहे.' असें साख्य मतानें ठरतें. शिवाय त्यांचें दुसरें असें म्हणणें आहे कीं, आत्मा जर परमार्थतः एकच नसु आहे, तर त्याला दुसरी नसु कधी उत्पन्न करिता येईल ? येणार नाही. म्हणून आत्मा कर्ता नाही. या साख्यांच्या सिद्धांताविष्व आश्वास असा प्रति प्रश्न करितात कीं, जर 'पुरुष' हा केवळ ज्ञानरूप आहे म्हणजे अविकारी आहे तर त्याला मुखदुःखादिकांचे भोग तरी कसे उत्पन्न होतात ? अविकारी आत्म्याला भोक्तृत्व असतें, हें म्हणणें जर साख्यास सयुक्तिक वाटतें तर वेदनिष्ठ लोकांनीं श्रुतीच्या आधारांनें आत्मा हा व्यवहारकाळां कर्ता व भोक्ता असतो असें म्हटलें तर काय दोष उत्पन्न होतो ? खोडून चाडून व्यवहार हा मायेच्या विलास आहे. शिवाय आत्म्याच्या परमार्थिक स्वरूपात या मायेच्या क्रीडेनें यत्किंचितही स्थित्यंतर होत नाही. हे सिद्धांत श्रुतीच्या आधारांनें प्रतिपादन करणारा वेदाती हा अविकारी आत्म्यास परमार्थतः विकार उत्पन्न होतो, असें म्हणणाऱ्या साख्यांपेक्षा अनंतपट भेड होय. पुनः आचार्य असें विचारतात कीं, भोक्तृत्व आणि कर्तृत्व या दोन विकारांत असा कोणता विशेष आहे कीं, आत्म्यानें

भोक्तृत्व मात्र स्वीकाराचें आणि त्याच्या ठिकाणी कर्तृत्वाचा गंधही जवळ नये !
 विकारच कपूळ करावयाचा तर मग तो भोक्तृत्वाचा मात्र करावा, कर्तृत्वाचा
 करू नये असे म्हणण्यास कांहींएक कारण नाही. वरें पुरुष स्वभावतःच भोक्तृ-
 त्वानें विकारी व्हावयाचा असेल तर मग (सुखदुःख सोडा, सर्व भोगाविषयी
 उदासीन रहा, असे सांगणाऱ्या) सांख्य शास्त्राचा उपयोगच नाहीसा होतो. वेदांत-
 शास्त्रांत ' कर्तृत्व भोक्तृत्व हे अज्ञानानें उत्पन्न होतें. स्वभावतः आत्मा अकर्ता
 आणि अभोक्ता आहे यासाठी अज्ञान टाकून देऊन ज्ञानाचा स्वीकार करा ' असे
 सांगितलें आहे. येथें अज्ञानकाळीं वेदांत-शास्त्राचा उपयोग आहे असा सांख्य
 शास्त्राचा उपयोग होणें शक्य नाही. कारण, तें ज्ञान सर्व गंभीरतेनें असें सांगतें
 कीं, आत्मा ॥ स्वभावतः भोक्ता आहे. भोक्तृत्व सुटावयाचेंच नाही तर सांख्य
 शास्त्राचा कांहीं उपयोग नाही हे अगदीं उघड आहे. असो, ईश्वरानें ज्ञानपूर्वक
 सृष्टि उत्पन्न केली, असें व्यवहारकाळीं दृष्टीत प्यावें लागतें. हेंच धुर्तुचेही
 म्हणणें आहे. बाकीचे भन्न व्याचारांनीं स्पष्ट केले आहेत, तेव्हां त्यांच्यावर जास्त
 विचारानें लिहिण्याचें कांहींएक प्रयोजन नाही.

प्रश्नोपनिषत्.

संपादकाचें विवरण.

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ।

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः ।

व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

अन्वय व अर्थ—देवाः कर्णेभिः भद्रं शृणुयाम (हे देवहो, आम्हाला आमच्या कानांनी मंगलशब्द ऐकू या) यजत्राः अक्षभिः भद्रं पश्येम (हे याज्ञिकहो, आम्हाला डोळ्यांनी मंगल वस्तू या) स्थिरैः अङ्गैः तनूभिः तुष्टुवाꣳसः (आमच्या स्थिर अवयवांच्या शरीरांनी आम्ही स्तुति करणारे आहो.) यत् आयुः देवहितं व्यशेम (जोपर्यंत आम्हास आयुष्य आहे तोपर्यंत आम्ही देवहितच करीत राहू.)

सारास्य आपल्या हातून सर्वदा मंगल गोष्टी होऊ देण्याविषयी परमेश्वराची प्रार्थना या शान्तिपाठात केली आहे.

शान्तिः शान्तिः शान्तिः

मंत्र पहिला.

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः
सौर्यायणी च गार्ग्यः कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनो
भार्गवो वैदर्भिः कथन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा
ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं

वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलाद-
मुपसन्नाः ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—भारद्वाजः मुकेशा च शैब्यः सत्यकामः च सौर्या-
यणी गार्ग्यः च आश्वलायनः कौसल्यः च वैदर्भिः भार्गवः च कात्या-
यनः कबन्धी इ एते ब्रह्मपराः ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्म अन्वेषमाणाः
समित्पाणयः भगवन्तं पिप्पलाद-उपसन्नाः (भारद्वाज कुळातील
मुकेशा, शिवोचा पुत्र सत्यकाम, सूर्याचा नातू गार्ग्यनामक सौर्यायणी,
अश्वलाय्या कुळातील कौसल्य, विदर्भ देशातील भार्गव, आणि कात्यायन
कुळातील कबन्धी हे सर्व सहाजण वेदपरायण आणि वेदानेष्ठ ब्राह्मण होते.
आपल्यास परब्रह्माचें स्वरूप समजावें अशी इच्छा धरून ते त्या पर-
ब्रह्माचा शोध करीत हिंडत होते. नंतर ते हातात समिधा घेऊन सुप्रसिद्ध
पिप्पलाद नावाच्या आचार्याकडे आले). एषः ह वै तत्सर्वं वक्ष्यति
इति (कारण परब्रह्माचें सत्स्वरूप पिप्पलाचार्य मुनि सांगण्यास समर्थ
आणि उत्सुक आहेत असे त्यांस समजलें होतें.) ॥ १ ॥

मुकेशादि सहा विद्याभ्यासींनी वेदाचें यथासांग आणि यथाविधि अभ्यसन
केलें होतें. अभ्यसन सपूर्ण सात्त्यावर त्यास अशी इच्छा झाली की, कारण
परब्रह्माचें स्वरूप समजून प्यावें. नंतर ते सर्वजण सुप्रसिद्ध व ब्रह्मनिष्ठ पिप्पला-
दाचार्यास घरण गेले आणि त्यांनी ब्रह्मशानाविषयांची जापकी इच्छा प्रकट केली.
जाताना ते हातात समिधा घेऊन गेले होते. समिधा घेऊन जाणें हें एक उप-
लक्षण आहे. देवतांचें, गुरूंचें अथवा राजांचें दर्शन रिक्त हस्तानें घेऊ नये,
काहीतरी घेऊन जावें, असा पूर्वकालीन संप्रदाय असे. यत्रात सांगितलेली मंडळी
दरिद्री होती म्हणून त्यांनी भेट म्हणून समिधा आणित्या होसा. समिधाचा
उपयोग यज्ञकर्मांत होत असे, सधेच दत्तघावन करण्यामधेही त्याचा उपयोग
करीत असत. समिधा घेऊन जाणें हें वेद्यम्यचिन्हही आहे. अशे, ज्या कुळात
किंवा ज्या गोत्रांत पुष्प उत्पन्न झाला असेल त्या कुळान्या नावासह पुष्पाच्या
नावाचा पूर्वीही उल्लेख होत असे. हल्ली गोत्रनाम मागे पडून आढनांव उत्पन्न
झालें आहे. हें आढनाव गावावरून, दुवावरून किंवा एखाद्या विशेष गुणवरून
उरत असतें, हें सुप्रसिद्ध आहे.

वेदाभ्यसन सांगोसाम सात्त्यावर उपनिषदांचा (ब्रह्मविद्येचा) अभ्यास कथ-
यथाचा ही पूर्व पद्धति होती. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तान्ह स ऋषिरुवाच भूय^१ एव तपसा ब्रह्म-
चर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्ना-
नृच्छत यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति॥२॥

अन्वय व अर्थ—सः ऋषिः तान् उवाच ह (विष्णूद ऋषि या
विद्यार्थीत म्हणाले,) भूयः एव तपसा, ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया, संवत्सरं
संवत्स्यथ, यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत; यदि विज्ञास्यामः सर्वं वः वक्ष्यामः
इति ह (पुनः तुम्ही श्रद्धापूर्वक एक वर्षपर्यंत ब्रह्मचारी व्रतांत राहून तप-
श्चर्या करित रहा. नंतर तुमच्या इच्छेप्रमाणें तुम्ही मला प्रश्न विचारा आणि
मला जें काय ठाऊक आहे तें सर्व त्यावेळीं मी तुम्हास मागेन.) ॥ २ ॥

वेदाचें सांगोवाग अभ्यास दास्यावर मद्राळ गुरुला घरण जावें, त्याची सेवा
करावी, त्याच्या आशेप्रमाणें काही काल एक-निष्ठ ब्रह्मचर्यामध्यें पालवावा,
तपश्चर्या करावी, आणि सदैव आस्तिक्य बुद्धि अशाची, हे नियम पूर्व काळीं
शिष्यास पाळावे लागत असत. विद्यार्थ्याला वेदाविषयी पूर्ण भक्ता, कडकडित
ब्रह्मचर्य, एकनिष्ठेनें विचार करण्याचें सामर्थ्य व शीतोष्णादि सहन करण्याचें
बल, इत्यादि गुण पूर्व काळीं असे अवश्य होते सवे आन भितीलाही भाहेत.
त्या शास्त्राचा आपण अभ्यास करणार व जें शास्त्र समजून घेणार त्याविषयी
आपला आदर बुद्धि प्रखर असली पाहिजे. अभ्यास करताना विचार करण्याचें
सामर्थ्य वृद्धिंगत होत जाण्याइतकें देहाचें संरक्षण करावयाचें, अद्या प्रकारचे
नियम विद्यार्थ्यानें अवश्य पाळले पाहिजेत. हेंच ब्रह्मचर्य व्रत होय. पूर्वीं ब्रह्मच-
र्याचें नियम किती कडक असत, याचा प्रत्यय भारत भागवतादिकांच्या परिशील
नातें सहज येणार आहे. अशे. विष्णूद मुनींनीं विद्यार्थ्यांची जिज्ञासा किती
उत्कट आहे हें पाहण्यासाठीं त्यास तपश्चर्या करावयास सांगितले आणि शेवटीं
विनयानें असें म्हटले कीं, मला जें काय येत असेल त्याप्रमाणें मी तुमच्या सर्व
प्रश्नांची उत्तरें देईन. हा शुद्ध विनय आहे. अशे; विद्येनें मनुष्य विनीत
अथवा मर्यादशील होतो, असा पूर्वींचा व हल्लींचा अनुभव आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

अथ कचन्धी काल्यायन उपेत्य पप्रच्छ ।

भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ कात्यायनः कबन्धी उपेत्य पप्रच्छ (नंतर—
एकवर्षे ज्ञात्यानंतर—कबन्धी कात्यायन आचार्याच्या जवळ जाऊन
नम्रपणाने विचारता झाला) भगवन् कुतः ह वै इमाः प्रजाः प्रजायन्ते
इति (भगवन्, या सर्व प्रजा कोठून व कशा उत्पन्न होतात, हे मला
समजत नाही. कृपा करून आपण या प्रश्नाचे उत्तर सांगावे.) ॥ ३ ॥

कबन्धीचा प्रश्न परब्रह्मासंबंधी नाही, हे वाचकांस सहज समजण्यासारखे आहे.
वेदविहित कर्माने व सामान्यतः दृश्य सृष्टीच्या ज्ञानाने काय फळ प्राप्त होतं हे
कबन्धीला प्रमुखत्वाने विचारावयाचे आहे. सारांश अपरविद्या (कमी भेद्य अस-
णारी विद्या) व तद्विहित कर्म यांचे फळ काय होतं, हे कबन्धीस विचारून
व्यावयाचे आहे. हे विचारण्याचा इत्यर्थ इतकाच आहे की पराविद्येला (ब्रह्म-
विद्येला) अवश्य असणारे जे वैराग्य ते अपरविद्येच्या ज्ञानाने अथवा
तद्विहित कर्माने किंवा या उभयतांच्या समुच्चयात प्राप्त व्हावे. अपर
विद्या व तद्विहित कर्म ही उभयताही सांग संपादन केली तरच
दृश्य सृष्टीची विफलता पूर्णत्वाने समजून येते आणि व्यवहारांतील ज्ञानाविषयी,
त्याच्या स्वरूपाविषयी व व्यवहाराच्या मुखदुःखाविषयी विद्यग उतरून होऊन
संश्रदानदप्राप्तीविषयी उत्कट अनुराग प्राप्त होतो.

याप्रमाणे वेदाचे अध्ययन, व्यावहारिक शास्त्राचे अध्ययन, कर्म फळाचे ज्ञान,
उपासना, इत्यादि गोष्टी संपादित झाल्या तरच जीवाला ब्रह्मविद्येचा अधिकार
प्राप्त होतो. हा पूर्वीचा नियम ध्यानात ठेवण्यासारखा आहे. दृश्यसृष्टीचा ज्ञान-
पूर्वक अनुभव येऊन तिच्याविषयी उत्कट वैराग्य प्राप्त झाल्याशिवाय ब्रह्मविद्ये-
मध्ये प्रवेश करणे हे अनर्थमूलक आहे, असा पूर्वज्ञातीन समज होता. असे;
कबन्धीचा प्रश्न वैराग्य उत्पन्न करण्याविषयीचा आहे, इतकें ध्यानात राहिले
म्हणजे कान झाले. ॥ ३ ॥

मंत्र चक्षुषा.

तस्मै स होवाच प्रजाकामो धै प्रजापतिः स
तपोऽतप्स्यत । स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते ।
रयि च प्राणं चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः कारिष्यत
इति ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः उवाच ह (पिप्पलाद मुनींनी कबन्धीला
उत्तर दिले ते असे—) प्रजापतिः धै प्रजाकामः; सः तपः अवस्यत; सः

तपः तप्त्वा; सः मिथुनं उत्पादयते; रयिं च प्राणं च इति; एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यतः इति (प्रजा उत्पन्न करावी अशी एकदा हिरण्य-गर्भे नामक प्रजापतीला इच्छा उत्पन्न झाली. त्याने पुष्कळ तप केले; म्हणजे कार्यकारणांचा समग्र विचार केला. हा विचार केल्यानंतर त्याने एक मिथुन उत्पन्न केले. ते मिथुन म्हणजे रयि-अन्न-आणि प्राण हे होय. हे मिथुन उत्पन्न करण्यांत त्याचा हेतु असा होता, की यांच्या द्वाराने अनेक प्रकारची प्रजा उत्पन्न होईल.)

कवंचीच्या प्रभास पिप्पलादांनी हे उच्चर दिले आहे: प्रजापति म्हणजे सर्व जीवांचा आत्मा होय. त्यांचे संरक्षण करणाराही हाच आहे. म्हणून याला चराचराचा पति असे म्हणतात. या प्रजापतीने, हिरण्यगर्भाने, पूर्व कल्पातील कार्य-कारणांचा विचार केला आणि अन्न व प्राण असे एक मिथुन उत्पन्न केले. अन्न म्हणजे उपभोग्य पदार्थ होय. आपल्याच जी जड सृष्टि दिशेने तिचा अंग भाव अक्षांत होतो. ही सृष्टि उपभोग्य आहे. इष्ट्यामध्ये स्वताचे कर्तृत्व अथवा कर्तृत्वान्ना आभासही नाही. पण प्राण हा चरात्मक (जीवात्मक) अहून तो जड सृष्टीचा उपभोक्ता असतो. हा कर्तृत्ववान् आहे. निदान आपण कते आहोत असा आभास तरी त्याला आहे. याप्रमाणे उपभोग्य वस्तु आणि उपभोक्ता, कार्य करण्याचे उपादान कारण आणि कर्म-कर्ता अथवा कार्याचे निमित्त कारण, अशी ही द्वयी उत्पन्न झाली. अळांकडच्या भाषेत बोलावयाचे म्हणजे प्रजापतीने प्रथमतः Matter आणि Force ही दोन मूलद्रव्ये उत्पन्न केली. या दोहोंच्या साहाय्याने ही अनेकविध सृष्टि उत्पन्न झाली आहे. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

आदित्यो ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा

गुप्तत्सर्वं यन्मूर्तं चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥५॥

अन्वय व अर्थ—आदित्यः इ वै प्राणः, चन्द्रमाः रयिः एव, (आदित्य हा प्राण आहे आणि चन्द्र हा रयिम्हणजे अन्न आहे.) एतत् सर्व-यत् मूर्तं च अमूर्तं च-रयिः वै (जे काही मूर्त आणि अमूर्त आहे ते सर्व रयि आहे.) तस्मात् मूर्तिः रयिः एव (म्हणून जी जी म्हणून मूर्त वस्तु आहे ती सर्व रयीमध्ये अंतर्भूत होते.)

मागच्या मंत्रांत सांगितल्याप्रमाणे प्राण आणि रयि यांची उत्पत्ति झाली म्हणजे प्रथमतः सूर्य आणि चंद्र याची उत्पत्ति प्रजापतीने केली. सूर्य हा प्राणाचा

निधि आहे. सूर्यागस्तुन सर्व सामर्थ्याची उत्पत्ति होते. चंद्र हा सूर्याचा म्हणजे अजाचा प्रतिनिधि आहे. चंद्र म्हणजे सोम आणि सोम हे द्रव्य अजाचे संप्रा-
दक आहे, असा वेदकाळीन समज होता. सूर्यचंद्राची उत्पत्तिकथा सांगि-
तल्यावर पिप्पळाद मुनींनी सर्व सिद्धांतांचा संग्रह करणारे एक विघान केले
आहे. ते असे: या विश्वांत जी जी म्हणून मूर्त किंवा अमूर्त वस्तु दिसते
किंवा भासते, इंद्रियगोचर होते, किंवा कल्पनागोचर होते, ती ती
प्रत्येक वस्तु अन्नरूपाच आहे. उत्पन्न झालेली अशी कोणताही मूर्त किंवा
अमूर्त वस्तु नाही की, जिचा भोक्ता या विश्वांत विद्यमान असत नाही. वायू-
सारख्या अमूर्त वस्तूचे ही भोक्ते हिरण्यगर्भाने निर्माण केले आहेत. सारांश
सर्व उत्पन्न झालेल्या वस्तु उपभोग्य आहेत. अर्थात् ज्या मूर्त वस्तु आहेत त्या
सर्व उपभोग्य आहेत हे सांगायचाच नकोच आहे.

या मंत्रावरून असे स्पष्ट होते की जड आणि साकार वस्तु ह्या तर उपभोग्य
आहेतच; पण आकार नसणाऱ्या वस्तु सुद्धा उपभोग्य आहेत. सारांश सर्व
उत्पन्न झालेल्या अथवा प्रजापतीने उत्पन्न केलेल्या वस्तु उपभोग्य आहेत.
म्हणजे परतंत्र आहेत अथवा नश्वर आहेत. हे समजले असता जीवाची प्रवृत्ति
या उपभोग्य वस्तूकडे न होता केवळ चिदधन सो स्वतंत्र आत्माराम त्याकडे
मात्र व्हावी.

सूर्य हा सर्व सामर्थ्याचे आदिरथान आहे, ही गोष्ट आधुनिक-शास्त्र-सिद्धां-
तांनी ही सिद्ध झाली आहे. गवताच्या काडीतील चकनघटनापासून तो
मोठमोठ्या भूकंपासारख्या प्रसंगापर्यंतच्या अथवा ग्रहसंक्रांत्या परिभ्रमणापर्यंतच्या
सर्व गति सूर्यापासून उत्पन्न होतात. उष्णता, शब्द, प्रकाश, चुंबकत्व
(Heat, Sound, Light, Magnetism) इत्यादि सर्व गोष्टींचा उत्पादक एक
सूर्य मात्र आहे ही कल्पना वेदकाळीन शास्त्रांप्रमाणे अलीकडील आधुनिक
शास्त्रांतही माग्य झाली आहे. याचप्रमाणे चंद्र हा परतंत्र व परप्रकाश असून
जड आहे; या वेदकाळीन सिद्धांताला अलीकडील शास्त्रांनीही दुजोरा
दिला आहे. म्हणून मंत्रांमध्ये सूर्याला प्राणाचे प्रतिनिधित्व आणि चंद्राला
अन्नाचे प्रतिनिधित्व दिले आहे. प्राण आणि अन्न मिळून जे मिथुन होते ते
सर्वदा एकत्र अथवा सहचारी असते. प्राणाशिवाय अन्न विद्यमान असणे
शक्य नाही. व अन्नाशिवाय प्राणालाही दुसरी कोणती गति नाही. म्हणून
अन्न व प्राण यांचे मिथुन (मेहूण) ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे. सर्वेच सापेक्ष
दृष्टीने पारस्परिक प्रत्येक वस्तु अन्नात अंतर्भूत होते. व निरपेक्ष दृष्टीने पाहिले
असता मूर्त वस्तुही अन्नमयच असते. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

अथाऽऽदित्य उदयन्यत्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते । यद्दक्षिणां यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं यदन्तरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान्रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ आदित्यः उदयन् प्राचीं दिशं प्रविशति (आदित्य म्हणजे सूर्य उगवल्यानंतर पूर्व दिशेमध्ये प्रवेश करितो.) तेन रश्मिषु प्राच्यान् प्राणान् संनिधत्ते (आणि आपल्या उगवण्याने आपल्या तेजोयुक्त किरणांत पूर्वेकडील प्राणांस अंतर्भूत करितो.) यत् दक्षिणाम्, यत् प्रतीचीं, यत् उदीचीं, यत् अधः, यत् ऊर्ध्वं, यत् अंतरा दिशः यत् सर्वं प्रकाशयति, तेन रश्मिषु सर्वान् प्राणान् संनिधत्ते (आणि दक्षिण, पश्चिम, उत्तर, अधोदिशा, ऊर्ध्वदिशा, अवातरदिशा आणि बाकीच्या सर्व वस्तु ज्या पद्धतीने तो प्रकाशित करितो त्याच पद्धतीने आपल्या सर्व-व्यापी व सर्व-प्रकाशक किरणामध्ये सर्व प्राणांस अंतर्भूत करून स्वस्वरूपी करितो.)

मागच्या मंत्रांत यच्चयावत् सर्व मूर्त आणि अमूर्त वस्तु अन्नरूप असून सर्वात्मक आहेत आणि त्यांचा स्वाामी प्रजापति आहे असे सांगितले आहे. ह्या मंत्रांत प्रजापतीच्या अपेक्षेने सर्व प्राण ही सर्वात्मक आहेत, सर्वत्र प्राणद्रव्य ओतप्रोत भरले आहे, सर्व चैतन्यमय आहे, असे सांगायचाचें आहे. सर्व प्राणांस प्रकाशित करणारा सूर्य उगवला म्हणजे दाही दिशा व तत्त्वस्य प्राण प्रकाशित होतात. सर्व वस्तूंच त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे चैतन्य प्राप्त होतें. कांही दगडासारख्या वस्तु बाहेरून वाटणाऱ्या, वृक्षासारख्या आंतून वाटणाऱ्या वस्तु पशुपक्षादि चलन वळन करणारे प्राणी, मन, बुद्धि, आणि इच्छा अवगारे ह्या लोकांचे मनुष्यप्राणी ह्या सर्वांमध्ये जी चेतना आणि जें चैतन्य प्रकट होतें तें सर्व सूर्याच्या प्रकाशामुळे होय. असा कोणताही मूर्त अथवा अमूर्त पदार्थ नाही की, जो सूर्याच्या प्रकाशाने व सूर्यगत चैतन्याने प्रकाशित होत नाही, स्वस्थितोत्त राहत नाही आणि चैतन्ययुक्त असत नाही. यावरून हे स्पष्ट होईल की या दृश्य विश्वामध्ये सर्वत्र राये म्हणजे अन्न म्हणजे भोग्य वस्तु (Matter) असून तेथेच प्राण, म्हणजे चेतना, म्हणजे उपभोक्ता, (Force) विद्यमान असतो. सर्व वस्तु अन्नमय आहेत व त्याच वस्तु प्राणमयही आहेत. प्रो. हक्सले यांनी आपल्या जगन्मान्य ग्रंथांत प्राणाचे अस्तित्व अनुमानिले आहे व आर्यस्थानां-

तील प्रो. बोस यांनी जडवस्तुही विभांतीची इच्छा करितात, असें सप्रमाण सिद्ध केले आहे. ह्या गोष्टी तज्ज्ञांस विदित आहेत. या सिद्धांताचा मूळ आदर्श प्रश्नोपनिषदांत सांपडतो, असें आपल्यास माहित झाले तर आपल्यास केवढा सकौतुक आनंद व अभिमान होईल बरे ! ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते ।
तदेतदृचाऽभ्युक्तम् ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—सः एषः वैश्वानरः विश्वरूपः प्राणः अग्निः उदयते (तो हा वैश्वानर—सर्वांचा आत्मा,—विश्वरूपाचा आत्मा, जो प्राण तो अग्नि उदय पावतो.) तत् एतत् ऋचा अभ्युक्तम् (आग्नीं सांगितलेले हे तत्त्व ऋग्वेदांतील एका मंत्राने उत्तमोत्तम वर्णिले आहे.) ॥ ७ ॥

तो हा सूर्यरूपी प्राण म्हणजे सर्व जीवांचा आत्मा आहे. त्याप्रमाणेंच तो प्राण सर्व प्रपंचात्मक आहे. जीवमात्राचें चैतन्य आणि जड वस्तूंमध्ये इष्ट होणारी चेतना ही सर्व आग्निरूप अथवा सूर्यरूप आहेत. मागच्या मंत्रात प्राणाचें जे सर्वात्मकत्व सांगितले त्याचाच अनुवाद या मंत्रांत करून जीवांचें चैतन्य व जडांत इष्ट होणारी चेतना ही प्राणात्मक अथवा सूर्यात्मक आहे असें दृष्ट करून सांगितले आहे. हे या सहा आणि सात मंत्रांत प्रकट झालेले प्राणतत्त्व सर्वनिषामक व सर्वबंध जो सूर्य 'तदात्मक' आहे असे पुढील ऋग्वेदीक मंत्राने समर्थित केले आहे. ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं
तपन्तम् । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः
प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—विश्वरूपं, हरिणं, जातवेदसं, परायणं, ज्योतिः एकं तपन्तम् (हे सर्वरूपी, प्रकाशनेत, सर्वज्ञ, सर्वाधार, तेजोदम्ब अदि-
तीय अमृत सर्वास उज्यता देणारे आहे.) सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः
प्रजानाम् प्राणः, एषः सूर्यः उदयति (हजारों शिरण असणारा व

हजारों स्वरूपानें असणारा, तसेंच सर्व प्रजाचा प्राण असणारा जो हा सूर्य ॥ आता उगवत आहे.) ॥ ८ ॥

या ऋग्वेदीक मन्त्रात सूर्यस्वरूपाचें उत्कृष्ट वर्णन आहे. सूर्य ॥ एकच एक असून तो सर्वप्रकाशक, सर्वज्ञ, सर्वापार, स्वयंप्रकाश आणि सर्वांत उष्णता देणारा असा आहे. त्याला अनंत किरण आहेत. वस्तुस्वरूपानुरूप तो अनेक स्वरूपें धारण करितो व करवितो. आणि हा सूर्य सर्व प्रजाचे प्राणांचा समादक आहे. या मन्त्रातून असे स्पष्ट होतें की, प्राणरूपी तत्त्व एकच असून तें पदार्थांची गति व स्थिति नियमित करितें. तें स्वयंप्रकाश आणि सर्वप्रकाशक आहे. पदार्थांच्या गतिस्थितीचें तें कारण असून प्राण्याचें बुद्धिवैभव वृद्धिगत करणारें होच तत्त्व आहे. जीवांचा प्राण म्हणजे सूर्यच होय. उपाधींनी त्याचें स्वरूप भिन्न होतें, म्हणून विश्वात अनंत प्राणी व अनंत वस्तु आहेत असे आपल्यास दिवतें, इतकेंच ! साराष्ट, सर्व वस्तु प्राणद्रव्यानें ओतप्रोत मरलेल्या आहेत. ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं
च । तद्ये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते । ते
चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव पुनराव-
र्तन्ते तस्मादेत ऋषयः प्रजाकामा दक्षिणं प्रति-
पद्यन्ते । एष ह वै रयिर्वः पितृयाणः ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—संवत्सरः वै प्रजापतिः (संवत्सर—वर्ष—हा प्रजापतीचें स्वरूप आहे.) तस्य दक्षिणं च उत्तरं च अयने (त्याची दक्षिण आणि उत्तर अशीं दोन अयने आहेत.) तत्र ये ह वै तत् इष्टापूर्ते 'कृतं' इति उपासते, ते चांद्रमस एव लोकं अभिजयन्ते (जे कोणी इष्टापूर्त करून व तीं कृत्ये आपली आहेत अशी भावना करून त्यांची उपासना करितात ते कर्माभिमानांनी लोक चंद्रलोकांला जातात.) ते एव पुनः आवर्तन्ते (त्या ह्या चंद्रलोकांत गेल्या पुरुषानाच पुनः परत याचें जागें.) तस्मात् एते ऋषयः प्रजाकामाः दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते (म्हणून हे ऋषि प्रजा उत्पन्न करण्याची इच्छा करितात. आणि दक्षिण दिशेचा जो स्वामी चंद्र त्याच्या लोकास जातात.) एष ह वै रयिः यः पितृयाणः (हा जो पितृयाण मार्ग आहे तो अन्नरूप आहे.) ॥ ९ ॥

चौम्यापासून आठव्या मंत्रासुद्धां सर्व मंत्रांत प्रजापतीचें स्वरूप वर्णन करून त्यानें प्राण आणि अन्न यांचें एक मिथुन उत्पन्न केलें, सर्व पदार्थ अन्नमय व प्राणमय करून आपण त्यांचा स्वामी झाला. सर्व पदार्थ अन्नरूप व तेच प्राण-रूप होतील, असें करून आपण त्यांचा नियामक झाला असें सांगितलें. या मंत्रांत संवत्सर (एक वर्षाच्या काळाला संवत्सर म्हणतात) हें प्रजापतीचें स्वरूप आहे, असें ठरवून संवत्सराचें स्वरूप, त्याचे विभाग आणि या विभागांतील एकाचें म्हणजे दक्षिणायनाचें वर्णन केलें आहे. प्रजापति हाच काळाचा उत्पादक आहे म्हणून संवत्सरालाही प्रजापतित्व प्राप्त झालें आहे. संवत्सर हा प्रजापतीप्रमाणेंच एक मिथुन उत्पन्न करितो. आणि तें मिथुन प्राणान्नात्मक आहे म्हणून संवत्सराला प्रजापति हें नांव उच्चम शोभतें. दक्षिणायन आणि उत्तरायण हें संवत्सरानें उत्पन्न केलें प्राणान्नात्मक मिथुन होय. सूर्य दक्षिणदिशेनें प्रवास करूं लागला म्हणजे दक्षिणायनास सुरवात होते. सूर्याचा प्रवास सहा महिनेपर्यंत दक्षिणदिशेनें चालतो म्हणून या काळाला दक्षिणायन म्हणतात. या महिन्यांत जे कोणी लोक इष्टापूर्तादि कर्मे करून दक्षिणायनाची उपासना-फलप्राप्तीची इच्छा करून-करितात, ते लोक चंद्रलोकास जातात. चंद्राला क्षयवृद्धि आहे, ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहे. शिवाय चंद्र म्हणजे अन्न अथवा उपभोग्य वस्तु असते, असें आपण आतांच समजून घेतलें आहे. अर्थात् जे लोक फलभोग्याच्या आद्येनें इष्टापूर्तादि कर्मे करितात, त्या लोकांस भोगप्राप्ति करून देणारा लोक अधिगत होतो. आणि भोग देणारे पुण्यकर्म संपल्यावरवर या लोकांस मृत्युलोकी परत यावे लागतें. तात्पर्य, जे लोक भोगप्राप्तीची-घनपुत्र-दारादिकांची-इच्छा करून इष्टापूर्तादि भोगदायी कर्मे करितात, ते लोक अन्नद्रव्याचा प्रतिनिधि जो चंद्र त्याच्या लोकांत जाऊन कृतकर्मांच्या फळाचा उपभोग घेतात, आणि कर्मफल संपलें म्हणजे पुनः मृत्युलोकी परत येतात. चंद्रलोकी नेणारा जो मार्ग त्याला पितृपाण असें म्हणतात. फळाच्या इच्छेनें अभिहीन चालविणें, तप करणे सत्य योत्तने येदविरहित दान धर्म करणें, आतिथ्य वैश्वदेवादि वेदोक्त कर्मे करणें, याचा इष्ट असें म्हणतात. बापी कूप तडाग देवालय धर्मशाळा यांपणें व अग्नेछत्रे पालणें ह्या श्रयास परंतु असें म्हणतात. ही इष्टापूर्तादि कर्मे फळाच्या आद्येनें व कर्तृत्वाच्या अभिमानानें केळी म्हणजे पितृलोकाची प्राप्ति होते. हाच चंद्र लोक होय. अन्नरूपानें येथे आनस्या पुण्याचा व्यय होतो म्हणून पितृपाणाचा (चंद्र-लोकाचा) अन्न लोक असें म्हणतात. ॥ १ ॥

मंत्र दहावा.

अधोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते । एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनराचर्तन्त इत्येष निरोधस्तदेव श्लोकः ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—अथ उत्तरेण तपसा, ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया, विद्यया, आत्मानं अन्विष्य आदित्यं अभिजयन्ते (आतां काहीं श्रेष्ठ लोक वासनाशून्य तप, ब्रह्मचर्य, आस्तिक्य बुद्धि, गुरुविद्या यांच्या साहाय्याने स्वस्वरूपाचे ज्ञान करून घेऊन उत्तरमार्गाने—उत्तरायणात सूर्याची उपासना करून त्याची प्राप्ति करून घेतात.) एतत् वै प्राणानाम् आयतनं, एतत् अमृतं, अभयम्, एतत् परायणं (आदित्य हा प्राणाचे आदिपीठ आहे. हा अमरत्व व अभयत्व देणारा आहे. सूर्य हा सर्वांचा आधार व सर्वांची शेवटची गति आहे. एतस्मात् पुनः न आवर्तन्ते (येथे गेलेल्या प्राण्यास पुनः परत यावे लागत नाही.) इति एषः निरोधः (याप्रमाणे असा हा नियमित करणारा नियम आहे.) तत् एषः श्लोकः (हे सांगण्यासाठी पुढील मंत्राची योजना आहे.) ॥ १० ॥

या मंत्रात संवत्सररूपी मजापतीचा प्राणांश जो उत्तरायण मार्ग त्याचे उपासनफल सांगितले आहे. येथील उपास्य देवता सूर्य म्हणजे प्राण आहे. जे कोणी ज्ञानी लोक इंद्रियजय करून तपश्चर्या करितात, ब्रह्मचर्याचे नियम पाळितात भद्रावत असतात, मजापति स्वरूपाचे ज्ञान करून घेतात आणि आपणच मजापतिस्वरूप आहोत असे जाणतात, ते लोक ज्ञानाच्या आणि कर्माच्या समुच्चयाने प्राणरूपी व उत्तरमार्गगामी आदित्याची उपासना करून सूर्यलोकाची प्राप्ति करून घेतात. मागे सांगितलेच आहे की, सूर्य हा प्राण्यांच्या प्राणांचा मूळ आधार आहे. त्याची उपासना केली असता जीवांच्या प्राणाळा अमरत्व येते आणि तो भीतिशून्य होतो. येथे चंद्रलोकांतील क्षय-वृद्धीची भीति असण्याचे कारण नाही. पूर्वीक ज्ञानी व कर्मा लोकांस सूर्यप्राप्ति होणे हाच त्यांचा पुरुषार्थ आहे. सूर्य लोकात गेल्या म्हणजे जीवाळा कल्पपर्यंत पुनः परत यावे लागत नाही. ॥ नियम निराबाध आहे. कर्म-फलाच्या इच्छेने वेदोक्त कर्मे करणारे गृहस्थ चेद्र लोकाळ जातात; पण त्यांस पुनः परत येण्याची भीति असते. पण प्राणोपासना शानपूर्वक करणारे ऋषि सूर्य लोकांत जातात आणि कल्पाच्या अंतापर्यंत तेथील सुखाचा उपभोग घेव पाहतात. हा पूर्वीक नियम होय. संवत्सराचे स्वरूप पुढील मंत्रात स्पष्ट केले आहे ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे
अर्धे पुरीषिणम् । अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं
सप्तचक्रे पडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—पञ्चपादं, पितरं, द्वादशाकृतिं, दिवः परे अर्धे
पुरीषिणम्, आहुः (या संवत्सराळा पांच चरण अथवा पांच ऋतु
असतात. हा सर्वसंरक्षक असून याळा बारा अवयव आहेत. हा अंत-
रिक्ष लोकाच्या पळीकडे असून याळा ' पर्जन्य-वर्षक ' असे नांव आहे.)
अथ अन्ये इमे परे उ विचक्षणं सप्तचक्रे, पडरे अर्पितं इति आहुः
(पण दुसरे कोणी ज्योतिषी असे म्हणतात की हा महासाक्षी असून
याच्या रथाळा सात चक्रे आणि सहा अरा असतात.) ॥ ११ ॥

या मंत्रांत संवत्सराचे स्वरूप दोन प्रकारांनी सांगितले आहे. पहिल्या स्वरू-
पांत असे म्हटले आहे. संवत्सराळा अथवा संवत्सरात्मक सूर्याळा पांच पाय
असतात. पूर्वकाळी एका संवत्सरांत पांच मास ऋतु असतात अशी कल्पना होती.
हा सूर्य किंवा संवत्सर सर्वांचे जनन व संरक्षण करितो म्हणून याचा ' पिता ' असे
म्हटले. याळा बारा अवयव आहेत हे अवयव म्हणजे वर्षाचे बारा महिने होत.
सूर्य हा भुवर्लोकच्या पळीकडे असणाऱ्या स्वर्ग लोकांत राहतो आणि स्वतः जलमय
असून सर्वांचे जीवन जे उदक त्याचा वर्षाव करून सर्वांचे प्राणरक्षण करितो.
हे एक स्वरूपवर्णन झाले. आतां दुसऱ्या प्रकारच्या स्वरूपवर्णनात सूर्य किंवा
संवत्सर हा सर्वसाक्षी व महाशक्ती असून तो सात चाकांच्या व सहा अरा
असणाऱ्या रथात बसलेला आहे, असे वर्णन केलेले आहे. पहिल्या स्वरूप-
प्रकारात तो स्थिर आहे आणि दुसऱ्या प्रकारात तो परिवर्तन करणारा म्हणजे
दिडणाय आहे असे दिसते. मळा वाटते की पहिले वर्णन प्राणात्मक सूर्याचे
आहे आणि दुसरे वर्णन अन्तात्मक चंद्राचे आहे. दुसऱ्या वर्णनात सूर्याच्या
रथाळा सात चाके आहेत असे म्हटले आहे, ते सूर्याच्या फिरणांत सात प्रका-
रचे निम्न रंग प्रकट होतात, किंवा आठवळ्याचे सात वार असतात, किंवा
सूर्याच्या रथाळा सात ठोडाचा थोडा असतो अशी कल्पना आहे, त्याचे दर एक
असावे, चाकाळा अरा सहा आहेत असे म्हटले आहे. त्याचा अर्थ वर्षाचे
सहा ऋतु होत, असा असावा. चक्र आणि अरा यांच्या निदेशाने एक
फिरत आहे असा भास होतो. तसा भास पंचपाद (पांच चरण) या पदाने
होव नाही. पुरीषिणम् (उदक असणारा) हे पद असे मुचविते की, सूर्य-
किरण संप्रवर्धनाचे आकर्षण करून रथाची वृद्धि पुनः प्रस्थापित करितात. ही

अलीकडील कल्पना वेदकाळाही मान्य झालेली होती. असे, या दृष्टीने पाहिले असता प्रजापतिरूपी सवत्सर हा जगताचे सूर्यरूपाने निमित्त कारण आणि चंद्ररूपाने उपादान कारण आहे असे ठरवें दिसेत. ॥ ११ ॥

मंत्र बारावा.

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः
शुक्लः प्राणस्तस्मादेत रूपयः शुक्ल इष्टं कुर्वन्तीतर
इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

अन्वय व अर्थ—मासः वै प्रजापतिः (महिना हाही प्रजापतीचें स्वरूप आहे) तस्य कृष्णपक्षः एव रयिः शुक्लः प्राणः (त्यांतील कृष्ण-पक्ष हा अन्नरूप आहे व शुक्लपक्ष हा प्राणरूप आहे.) तस्मात् एते रूपयः शुक्ले इष्टं कुर्वति (म्हणून हे रूपि शुद्ध पक्षातच पशुपाग करितात.) इतरे इतरस्मिन् (आणि दुसरे लोक कृष्णपक्षात यागादि कर्मे करितात.) ॥ १२ ॥

या मंत्राचा भावार्थ असा आहे. सवत्सरप्रमाणेंच महिना हा प्रजापतिरूप आहे. प्रत्येक महिन्यात शुद्ध व वद्य असे दोन पक्ष असतात. शुद्धपक्ष हा प्राणाचा निर्देश करितो आणि कृष्णपक्ष अन्नाचा करितो. म्हणून महिन्याचा 'प्रजापति' असे थुटीने म्हटलें आता मंत्राचा असा अभिप्राय आहे की, प्राण-स्वरूप जाणणाऱ्या ऋषींनी केव्हाही यज्ञयाग केले तथापि त्याचे ते याग शुक्ल पक्षात केव्हासारखे होतात. विद्वान् ऋषींनी केलेली प्राणोपासक कर्मे केव्हाही केली तरी त्यांना शुक्ल पक्षात केलेल्या कर्मांचें फळ प्राप्त होतें. म्हणजे त्याच अमरत्व व अमर्याद भिलून सूर्य लोकां राहण्यास सापडतें, हे फळ होय या लोकास प्राणाचें स्वरूप उच्चम समजलेलें असून ते सर्वत्र प्राणरूप पदात असतात; पण ज्यांना प्राणस्वरूप समजलें नाहीं म्हणून प्राणोपासना साध्य नाहीं, त्या लोकांनी कसलीही वेदोक्त कर्मे कोणत्याही काळीं केली तथापि त्यांना कृष्णपक्षात केलेल्या कर्मांचें फळ प्राप्त होतें. म्हणजे ते अन्नरूपी लोक चंद्रलोकास जातात आणि पुनः पुनः जन्म-मरणाच्या चक्रात सापडतात ॥ १२ ॥

मंत्र तेरावा.

अहोरात्रो वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रि-
रेव रायिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवा रत्या
संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयु-
ज्यन्ते ॥ १३ ॥

अन्वय व अर्थ—अहोरात्रः वै प्रजापतिः (अहोरात्र हा प्रजापति-
रूप आहे.) तस्य अहः एव प्राणः, रात्रिः एव रायिः (त्यातील अहर्
म्हणजे प्रण—क्षितिजावर सूर्य असण्याचा काल—हा प्राण आणि रात्र हे
अन्न होय) ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते एते प्राणं वै प्रस्कंदन्ति (जे लोक
दिवसा स्त्रीसंगम करितात ते आपल्या प्राणाला शुष्क करितात. म्हणजे
आपला स्वघात करितात.) ये रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते तत् ब्रह्मचर्य एव
(रात्रीचा स्त्रीसंगम हे एक प्रकारचे ब्रह्मचर्यच आहे.) ॥ १३ ॥

या मनात काळाचा शेवटचा विभाग जो अहोरात्र त्याला ही प्रजापति असे
म्हटले आहे. अहोरात्राला दोन पाखी आहेत. त्यातील दिवसाचे पाखें प्राणरूप
आहे आणि रात्रीचे पाखें अन्नरूप आहे. धृतिमातेला जीवाच्या संरक्षणा-
विषयांची कळकळ असत म्हणून तिने सर्व जीवास असा कल्याणकारक उपदेश
केला आहे की, प्रजात्पादनासाठी जीवण करावयाचा असेल तर तो रात्री
करावा म्हणजे ब्रह्मचारिनाचे फळ प्राप्त होते. अथवा जीवाच्या प्राणरूपी
सामर्थ्याचा अपव्यय होत नाही. पण हा उपदेशाचे अतिक्रमण करून
जर दिवसा स्त्रीसंग केला तर आपला प्राणच बाहेर टाकण्याचे पातक आपल्या
माथी येते. प्रसूत विषयार्थी या उपदेशाचा पारसा साधात संवच नाही. हे
खरे, तथापि पुरुषाचे वीर्य हे प्राणरूप आहे आणि प्राणरूप वीर्याचे स्तब्धन
प्राणरूप अछान्या दिवसाच्या भागात करू नये, प्राणहानि करू नये, हा उपदेश
जीवकल्याणकारी म्हणून परंपरेने प्रसूत विषयास अनुलक्षनच आहे. ॥ १३ ॥

मंत्र चवदावा.

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्रेतस्तस्मादिमाः
प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥

अन्वय व अर्थ—अन्नं वै प्रजापतिः ततः ह वै तत् रेतः (खरो-
खर अन्न हा प्रजापति आहे. तेथून से प्राणात्मक रेत उत्पन्न होते.)

तस्मात् इमाः प्रजाः प्रजायन्ते (या रेतोपासून ह्या प्रजा उत्पन्न होतात.) ॥ १४ ॥

या मंत्रांत कथेंची कात्यायनाच्या प्रश्नाला साक्षात् उत्तर दिलें आहे. मागोळ मंत्रांत सांगितल्याप्रमाणें संवत्सर, मास, अहोरात्र, हीं प्रजापतीचीं स्वरूपें आहेत. कारण यांत प्राण आणि अन्न यांचें मिथुन सदैव दृष्टीस पडतें असें सांगितलें आहे. ह्याच क्रमानें पुढें येले असतां प्रजापति हा अन्नरूप होतो असें श्रुतीचें सांगणें आहे. या अन्नापासून प्राणात्मक रेत उत्पन्न होतें. पुरुषाचें रेत आणि स्त्रीचें (पिरूपी मातेचें) शोणित या मिथुनापासून ह्या सर्व प्रजा उत्पन्न होतात. सर्वसामर्थ्य उत्पन्न करणारा सूर्य आणि अन्नरूपी चंद्र, प्राणात्मक उत्तरायण, आणि अन्नात्मक दक्षिणायन, प्राणात्मक शुक्ल पक्ष आणि अन्नात्मक कृष्ण पक्ष, प्राणरूपी दिवस आणि अन्नरूपी रात्र, प्राणरूपी रेत आणि अन्नरूपी शोणित या मिथुनापासून विधाची, सांसारिक गतिस्थित्यात्मक व्यवहाराची, प्रजोत्पादनाची कार्ये होतात. प्रजा कशा उत्पन्न होतात ? याला हें उत्तर आहे की, प्राण व अन्न, हे मिथुन प्रजाकामी हिरण्यगर्भांनै तप करून आपण दत्तः आपल्या स्वरूपापासून यथापूर्व उत्पन्न केले. त्यापासून पुढें काळ, स्थळ, सुष्टिव्यवहार, पर्वजन्य, उष्णता, अन्न, रेत आणि शोणित ह्या सात वस्तु उत्पन्न होऊन त्यांच्यापासून प्रजोत्पादनाचें कार्य होतें. या प्रमाणें हिरण्यगर्भ हा विधाचें निमित्त कारण आणि उपादान कारण आहे, असा श्रुतीचा अभिप्राय आहे. ह्या मंत्राचा सूक्ष्म विचार केला असंही विद्व होतें की व्यवहार-काळी सुष्टिही अनादि आहे. केव्हां हिरण्यगर्भाच्या आत्मोक्त इच्छेनें ती प्रकट होते आणि केव्हां ती विरोधूत (अदृश्य) होते. सुष्टि अदृश्य होणें, हिरण्यगर्भांत लीन होणें, हा सुष्टीचा प्रलय होय. योग्य वेळ आली म्हणजे ती प्रकट होते. आविर्भूत होते किंवा दृश्य होते. हें आविर्भवन म्हणजे सुष्टीचा जन्म होय. ही व्यवहारस्थितीतील मोष्ट शाळी. व्यवहार काळी आपण केव्हांही विचार कदावयास लागलों तरी अन्न आणि प्राण (Matter) व (Force) काळ, स्थळ इत्यादि मोष्टी आपल्यास यक्षीत प्याख्या लागतात. यां-या शिवाय विचार करणें अयक्त्य आहे. ह्या गृहीत करण्या जागनाच्या गोष्टी श्रुतिवरून आपल्यास समजतात. विचारास अगोचर असणाऱ्या गोष्टी श्रुति मात्र आपल्यास सांगते, म्हणून धर्मीक अपौरुषेयत्व प्राप्त होतें. अगो; येथे इतकाच विचार पुरे. ॥ १४ ॥

मंत्र पंधरावा.

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमु-
त्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्म-
चर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

अन्वय व अर्थ—तत् ये ह वै तत् प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनं
उत्पादयन्ते (असे आहे म्हणून जे गृहस्थ प्रजापतीचे व्रत नैष्ठिक
पद्धतीने पाळितात, ते मिथुन म्हणजे कन्यापुत्र उत्पन्न करितात.) येषां
तपः ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् तेषां एव एषः ब्रह्मलोकः (जे लोक
तपश्चर्या करितात, ब्रह्मचर्य व्रत पाळितात आणि जे सत्याची कास
केव्हाही सोडीत नाहीत त्यांना हा ब्रह्मलोक प्राप्त होतो.) ॥ १५ ॥

सारांश, प्रजापतीचे व्रत जे लोक एकनिष्ठेने चाळवितात ते प्रजा उत्पन्न
करण्याच्या कामी प्रजापतीला साहाय्यकारी होतात; पण जे लोक
यज्ञ याग, ऋतुफाळी भार्यागमन आणि सत्यशील द्याचा स्वीकार करितात,
ही व्रते चाळवितात, त्यांना द्या जवळ असणाऱ्या ब्रह्मलोकाची म्हणजे पितृलो-
काची अथवा चंद्रलोकाची प्राप्ति होते. तसेच हे लोक सक्राम कर्म करणारे अस्-
त्यामुळे जन्ममरणाच्या चक्रात सापडतात आणि व्यवहार अबाधित रीतीने
चालू राहतो. ॥ १५ ॥

मंत्र सोळावा.

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं
न माया चेति ॥ १६ ॥

अन्वय व अर्थ—येषु न जिह्मम्, न अनृतं, च न माया तेषां
असौ विरजः ब्रह्मलोकः (पण ज्या लोकामध्ये कपटशक्ति नसते, अनृत
भाषण नसते. आणि दाभिकपणा नसतो त्या लोकांस मात्र तो विरज-
निर्मळ-ब्रह्मलोक प्राप्त होतो.) ॥ १६ ॥

सहस्रामध्ये आपल्यास अनेक प्रकारचे व केव्हा केव्हा तर परस्पर विरोधी
व्यवहार करावे लागत असल्यामुळे आपल्यास रागद्वेषादिकांचा, व जुटिल वर्त-
नाचा आश्रय घ्यावा लागतो, हे सर्वप्रसिद्ध आहे. हा प्रथम ज्या अवस्थे
लोकास केव्हाही येत नाही, ते विरज अवस्थात व म्हणून ज्यास केव्हाही असत्य
भाषणाचा प्रयोग प्राप्त होत नाही. आणि ज्यांना केव्हाही कपटाचरण करायें

लागत नाही, अशा सन्यासी लोकांनी प्रजापतींचे (वपश्चर्वा करण्याचे) मात्र व्रत चाळविले तर त्यास निर्भळ अशा ब्रह्मलोकाची, हिरण्यगर्भरूपाची, स्थिति प्राप्त होते. हे लोक शनी असतात आणि वेदोक्त कर्मही करितात. यांचे कर्म स्वोप-कारक व परोपकारक असते व यांचे ज्ञानही वरिष्ठ प्रकारचे असते. प्रजापति-व्रताचे बघोक्त पाठन केले असता पचसण्या व सोळाव्या मन्त्रात सांगितलेली फळे प्राप्त होतात. ॥ १६ ॥

पहिला प्रश्न समाप्त.

प्रश्न दुसरा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्कल्येव
देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते कः
पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ ह एनं भार्गवः वैदर्भिः पप्रच्छ (नंतर विदर्भदेशस्थ भार्गवाने मुनींस विचारिले.) भगवन्, कति एव देवाः प्रजां विधारयन्ते (हे भगवन्, कोणते देव येथील प्रजांचे धारण करितात ?) कतरे एतत् प्रकाशयन्ते (कोणते देव यांचे प्रकाशन करितात ?) कः पुनः एषां वरिष्ठः (या सर्वांमध्ये श्रेष्ठ देव कोणता ?) इति (याप्रमाणे भार्गवाने प्रश्न विचारिला) ॥ १ ॥

प्रभाचा भावार्थ स्पष्ट आहे. प्रजांचे आभयस्थान कोणते आहे, त्यास प्रकाश कोणीकडून मिळतो आणि सधारक व प्रकाशक देवतायेकीं श्रेष्ठ देवता कोणती ॥ हे या प्रभात विचारिले आहे. या पुढील प्रभाचा विषय प्राणाची उपासना हा आहे. दुसऱ्या प्रभातील रहस्य हे आहे की त्यात प्राणाचे श्रेष्ठतम उपभोगत्व व प्रजापतित्व इत्यादि गुणांचा निर्धार व्हावा. तिसऱ्या प्रभात प्राणोपासनेचा विधि सांगितला आहे. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तस्मै स होवाचाऽऽकाशो ह वा एष देवो वायु-
रग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रका-
श्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामः २

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः उवाच ह (भार्गवाद्या विष्णुदाचार्यानी उत्तर दिठे.) आकाशः वै एषः देवः, वायुः अग्निः, आपः, पृथिवी, वाक्, मनः, चक्षुः, श्रोत्रं, च ह (आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथिवी, वाणी, मन, नेत्र आणि कर्ण हे मुख्य देव आहेत.) प्रकाश्य ते अभिवदन्ति (हे देव आपले गुणधर्म प्रकाशित करून म्हणतात) वयं एतत् वाणं अवष्टभ्य विधारयामः (आम्ही या वाणाळा-शरीराळा-स्थिर करून त्याला आश्रय देतो.) ॥ २ ॥

या मंत्रांत पूर्वीच्या प्रभाळा एक प्रकारचें उत्तर आहे. आकाशादे पंचमहाभूतें ही शरीराचा आरंभ करणारी पंचमहाभूतें आहेत. वाणी, मन, नेत्र आणि कर्ण इत्यादि कर्मेद्रियें व ज्ञानेन्द्रियें ही शरीराची उपकरणें आहेत. या सर्वांस देव ही संज्ञा मंत्रांत दिली आहे. याचें कारण ती पंचमहाभूतें आणि उपकरणें संकल्पपूर्वक बोलण्यास समर्थ झाली आहेत, असें धुर्तानें कवितेंकें आहे किंवा तिनें त्यांवरील अधिष्ठात्या देवतांचा उल्लेख केला आहे, हे होय. यापैकी प्रत्येकानें आपापले गुणधर्म प्रकट केल्यानंतर प्रादेकास जसें वाहू लागले कीं या शरीराचें उपादान कारण, निमित्त कारण व स्थिति कारण आपणच आहों. याप्रमाणे परस्परंत सर्वां लागून प्रत्येक जण म्हणू लागला कीं, ' सर्वांत मी भेट आहे. ' असे; पंचमहाभूतांपैकी व द्यौर्द्रियांपैकी प्रत्येकाची एकेक अधिष्ठात्री देवता आहे असा पूर्वकार्त्तान समज होता. व तो अद्यापिही नष्ट झाला नाही व होणें शक्य नाही. ॥ २ ॥ .

मंत्र तिसरा.

तान्वरिष्टः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथाऽहमे-
वैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधा-
रयामीति । तेऽश्रद्धयाना यभूयुः ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—तान्वरिष्टः प्राणः उवाच (त्या सर्वांत सर्वश्रेष्ठ जो प्राण तो त्यांस म्हणू लागला.) मा मोहम् आपद्य (तुम्ही सर्वजण जसें मोहिलत पडू नका.) अहं एव एतत् पंचधा आत्मानं प्रविभज्य, एतत् वाणं अवष्टभ्य विधारयामि इति (मीच आपणा स्वतःचा पंचस्वरूपी करून—मी स्वतः पंचस्वरूपांचा होऊन—या शरीराचा आधार होतो, त्याचे सर्व अवयव एकाच देवितो आणि या शरीररूपी वाणाचे संरक्षक करितो.)

ते अश्रद्धांना वभूतुः (त्या सर्व पंचमहाभूतांस, व इद्रियांस हें प्राणांचे भाषण खरें वाटलें नाहीं. ॥ ३ ॥

या मंत्रात प्राणांचें म्हणणें सांगितलें आहे, मुख्य प्राण एकच असून तो त्यानानुसार पंचस्वरूपाचा होतो. आपल्या जीवाच्या शरीराचे अनेक भाग विस्कळून देता एकत्र ठेवून सर्व शरीराचें संरक्षण करणारा व त्याचा मुख्य आधार असणारा हा प्राणवायु आहे पण ही गाष्ट कर्मेन्द्रियास, ज्ञानेन्द्रियास व पंचमहाभूतास केव्हा केव्हा समत असत नाहीं. प्राणाचें सामर्थ्य काय आहे, हें ठाऊक नसल्यामुळे पूर्वी व आधुनिक काळांहिं सायण, नेहमी प्राणाच्या सबधानें पुष्कळ वादविवाद होतात. ह्या वादाचें दिग्दर्शन या मंत्रात झालें आहे ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्राम-
त्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिँश्च प्रतिष्ठमाने
सर्व एव प्रातिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजा
नमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते तस्मिँश्च प्रतिष्ठ-
माने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एव वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं
च ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति ॥ ४ ॥

अन्यथ व अर्थ —सः अभिमानात् ऊर्ध्व उत्क्रमते इव तस्मिन्
उत्क्रामति अथ इतरे सर्वे एव उत्क्रामन्ते तस्मिन् च प्रतिष्ठमाने सर्वे
एव प्रातिष्ठन्ते (नंतर तो अभिमानी प्राणवायु हा देह सोडून क्रोधानें
जणू काहीं वरच्या दिशेकडे वधू लागला. तेव्हा त्या ऊर्ध्व दिशेस जाणाऱ्या
प्राणाच्या मागून बाकीचीं सर्व महाभूतें व इद्रियें त्याच दिशेकडे धावून
जाऊ लागली व तो शरीरामध्ये प्रतिष्ठित झालेला असल्या म्हणजे सर्वही
प्रतिष्ठित झाली.) तत् यथा मक्षिकाः मधुकरराजान् उत्क्रामन्त
सर्वाः एव उत्क्रामन्ते, तस्मिन् च प्रतिष्ठमाने सर्वाः एव प्रातिष्ठन्ते
(ज्याप्रमाणें मधुकरांचा राजा ऊर्ध्व दिशेस जाऊ लागला म्हणजे सर्व
मक्षिका राजामागून त्याच दिशेनें जातात व तो एकाद्या ठिकाणीं स्थिर
झाला असला म्हणजे त्याच्या मागून सर्व स्थिर होतात.) एवं वाक्
मनः चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति (याप्रमाणें वाणी, मन,

नेत्र आणि कर्ण यांची स्थिति झाली. नंतर ते सर्व प्रसन्न होऊन प्राणाची स्तुति करू लागले.) ॥ ४ ॥

या मंत्रांत प्राण हा सर्वश्रेष्ठ कसा याचे स्पष्टीकरण केले आहे. कारणाचे लक्षण असे देतात की, एक वस्तु नाहीशी झाली असता त्याच वेळी दुसरी वस्तु नाहिशी होते व पहिली वस्तु स्थिर झाली असता दुसरी वस्तु स्थिर होते, तेव्हा पहिली वस्तु दुसऱ्या वस्तूचे कारण आहे. व ती दुसऱ्या वस्तूतून श्रेष्ठ आहे असे समजावे. या न्यायाने प्राण हा शरीरातील पंचमहाभूतांचे व इंद्रियांचे कारण असून तो त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे, असे ठरते. अर्थातच तोच शरीराचा आभय, प्रकाशक आणि संरक्षक आहे. मधुकर राजाच्या गमनागमनावर ज्याप्रमाणे मधमाशांचे गमनागमन अवलंबून असते, त्याप्रमाणेच गुणधर्माने प्रकाशित होणाऱ्या वाणी, मन, नेत्र, कर्ण, प्रमुख कर्मेन्द्रियांचा व शनैः-न्द्रियांचा प्राण हा आभय आहे, असे ठरते. असा प्राणाच्या श्रेष्ठत्वाचा अनुभव आल्यानंतर प्रसन्न होऊन सर्वजणांनी प्राणाची स्तुति करण्यास सारंभ केला. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष
वायुरेष पृथिवी रयिर्देवः सदसचामृतं च यत् ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—एषः अग्निः तपति, एषः सूर्यः, एषः पर्जन्यः मघवान्, एषः वायुः, एषः पृथिवी, रयिर्देवः,—सत् असत्, अमृतं च यत् (हा उष्णता देणारा अग्नि, प्रकाश देणारा सूर्य, वर्षणारा पर्जन्य, अथवा इंद्र, वाहणारा वायु, सर्वांस आधार देणारी पृथ्वी, आह्लादित करणारा चन्द्रमा, तसेच मूर्त किंवा अमूर्त जे सर्व काही आहेत व जे अमृत आहे ते सर्व हा प्राणच होय. ॥ ५ ॥

प्राणाची सर्वांनी स्तुति केली. ते म्हणाले—या विश्वांत जी जी काही पाऊनपोषण करणारी सामर्थ्ये आहेत ती सर्व प्राणस्वरूपी आहेत. या विश्वांत जीवांस व देवांस उपयोगी पडून त्यांची जीवनयात्रा ठीक चालविणाऱ्या ज्या शक्ति आहेत त्या सर्व प्राणरूप आहेत. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

अरा इव स्थनाभौ प्राणे सर्वे प्रतिष्ठितम् । ऋचो
यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—स्थनाभौ अराः इव सर्व प्राणे प्रतिष्ठितं; ऋचः,
यजूंषि, सामानि, यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च (रथाच्या तुंबामध्ये चक्राच्या
अरा आश्रय घेऊन राहतात, त्याप्रमाणें सर्व सामर्थ्ये प्राणाच्या आश्रय घेऊन
राहिणी आहेत. ऋग्वेदादि तिन्ही वेद, वेदांच्या मंत्रांनीं साध्य होणारा यज्ञ,
मंत्राच्या साहाय्यानें यज्ञ साध्य करणारे ब्राह्मण आणि यज्ञ करणारे क्षत्रिय
यजमान हे सर्व प्राणाच्या आश्रयानें राहतात.) ॥ ६ ॥

प्राणाच्या आश्रयानें विश्वाचीं सर्व सामर्थ्ये राहतात; इतकेंच नव्हे तर ऋग्वे-
दादि तिन्ही वेद, यज्ञायादि वेदविहित कर्मे आणि ब्राह्मणक्षत्रियादि यज्ञकर्ते
हे सर्वांही प्राणाभ्यानें राहून प्राणानुगामी असतात. सारांश, या विश्वांतोळ
प्रत्येक सामर्थ्य, प्रत्येक कर्म, प्रत्येक कर्मसाधन आणि प्रत्येक कर्मकर्ता प्राणा-
वळंबी आहे. अर्थातच सर्व जड वस्तुंचा आधार, स्थितिकर्ता आणि विनाशक
प्राण आहे, हा धर्तीचा अभिप्राय आहे. ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

प्रजापतिश्चरासि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । तुभ्यं
प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणैः प्रति-
तिष्ठसि ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—प्रजापतिः—त्वं एव—गर्भे चरसि, त्वं एव प्रति-
जायसे. प्राण ! तुभ्यं इमाः प्रजाः बलिं हरन्ति (प्रजापतिही तूच
आहेस, गर्भामध्ये संचार तूच करितोस, तूच मातापितरांपासून त्यांच्या
स्वरूपासारखा जन्म घेतोस, हे प्राणराजा ! या सर्व प्रजा तुझाच उपायनें
आणतात.) यः प्राणैः प्रतितिष्ठसि (तूच प्राणापानादि प्राणांसह शरीरा-
मध्ये स्थिर होतोस.) ॥ ७ ॥

प्राण हा सर्व प्रजांचें उत्पत्ति कारण आहे. तोच गर्भामध्ये वास्तव्य करतो,
पुरुषरूपानें मातापितरांची प्रतिकृति तोच होतो. सर्व यज्ञयावत् वस्तु त्याचीच
सेवा करितात आणि तोच प्राण अनेकरूपानें शरीरांमध्ये संचार करून राहतो.
एवंच प्राण हा सर्वाधार, सर्वरूप व सर्ववेद्य, असा आहे. ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

देवानामसि वह्निमः पितॄणां प्रथमा स्वधा ।
ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—देवानां वह्निमः असि (हे प्राण, देवांस हविर्माग पोहोंचविणारा तूं सर्वश्रेष्ठ अग्नि आहेस.) पितॄणां प्रथमा स्वधा (पितरांस जे पिंड अर्पित होतात, त्यांतील सर्वश्रेष्ठ पिंड तूं आहेस) अथर्वाङ्गिरसां ऋषीणां सत्यं चरितं असि (अथर्व-भंगिरसादि ऋषींचें सत्यशील वर्तन तूंच आहेस) ॥ ८ ॥

देवांस व पितरांस त्यांचे त्यांचे हविर्माग पोचविणारा अग्निरूप प्राण सर्वभेद्य आहे. याचप्रमाणे ऋषींचें तर्पण करून जीव त्यांना जे आपलें सद्बर्तन अर्पण करितात, तें ही प्राणाच्याच द्वारानें त्यांस पोहोंचलें जातें. देवांस अर्पण करिताना 'स्वाहा' या पदाचा उच्चार करितात. स्वधा या पदानें पितरांचें तर्पण होतें. हे सर्व वैदिक वाचकांस विदितच आहे. सारांश, प्राण हा पृथ्वीतील प्राण्यांचें संरक्षण करितो असें नाही तर तो देव, ऋषि आणि पितर यांचें ही जीवन पोहोंचविण्याचें कारण असतो. ॥ ८ ॥

मंत्र नववा.

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता । त्वम-
न्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—प्राण, त्वं तेजसा इंद्रः, परिरक्षिता रुद्रः असि, ज्योतिषां पतिः सूर्यः त्वं अन्तरिक्षे चरसि (हे प्राण तूं स्वतेजानें देवादिकांचा इंद्र आहेस, संरक्षण करणारा रुद्र आहेस आणि अंतरिक्षा-मध्ये भ्रमण करणाऱ्या तेजोगोळाचा पति म्हणजे स्वामीही तूंच आहेस.) किंवा त्वं सूर्यः अन्तरिक्षे चरसि, त्वं ज्योतिषां पतिः (तूं सूर्यरूपानें अंतरिक्षांत भ्रमण करितोस आणि तूच तेजोगोळाचा स्वामी चंद्र आहेस.) असाही अन्वयार्थ करावा ॥ ९ ॥

प्राण हा वीर्याने इंद्र, संहार-सामर्थ्याने व संरक्षण-सामर्थ्याने रुद्र आणि तेजोगोळाचा अधिपति सूर्य हत्पादि निरनिराळ्या स्वरूपांनी इंद्र, रुद्र, आणि सूर्य होतो. सारांश, तो वीर्यशाली, संहारकर्ता, संरक्षक आणि सर्वप्रकाशक आहे. म्हणून त्याच्या अनंत गुणानी त्याला अनंत देवांची स्वरूपे प्राप्त होतात. ॥ ९ ॥

मंत्र दहावा.

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः । आनन्द-
रूपास्तिष्ठन्ति कामायात्रं भविष्यतीति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—यदा त्वं अभिवर्षसि, अथ इमाः प्रजाः प्राणते, कामाय अन्नं भविष्यति इति आनन्दरूपाः तिष्ठन्ति (हे प्राण, जेव्हां तूं पर्जन्यरूपानें वृष्टि करितोस तेव्हां मात्र ह्या सर्व प्रजा जिवंतें । राहूं शकतात. आणि आपल्यास भातां हवें तितकें अन्न मिळेल असा त्यांचा निश्चय होऊन त्या आनंदरूप होतात.) ॥ १० ॥

येथें प्राण हाच पर्जन्य असून तो वर्षित झाला म्हणजे सर्व प्रजांचें प्राण-
रक्षण होतें व त्यांस पोटभर अन्न मिळून त्या आनंदरूप होतात असें सांगितलें
आहे. ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

ब्रात्यस्त्वं प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सत्पतिः ।

ययमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिष्व नः ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—प्राण त्वं ब्रात्यः, एकऋषिः, अत्ता, विश्वस्य
सत्पतिः (हे प्राण तूं ब्रात्यही आहेस, तू एकऋषि नामक ऋषि असून
सर्व हवींचा भोक्ता आहेस आणि विश्वांतीळ सर्व वस्तूंचा तूं स्वामी आहेस,)
ययं आद्यस्य दातारः (आम्ही केवळ तुला हविर्भाग अर्पण करणारे आहों.)
मातरिष्व त्वं नः पिता (हे बापो, तूं आमचा सर्वांचा पिता आहेस.) ॥ ११ ॥

त्याला वैदिक संस्कार होत नाहींत त्याला ब्रात्य असें म्हणतात. प्राणाची
उत्पत्ति प्रथमच झाली असल्यामुळे व तो स्वतःविद्य असल्यामुळे त्याच्या
संबंधानें जातकादि संस्कारविधि अशक्यच होतात. तसेंच प्राण हा सर्वद्रष्टा आहे
म्हणून त्याला एकर्षि हें नांव दिलें. सर्व वस्तूंचें पाळनपोषण तो करितो म्हणून
त्याला सत्पति असें म्हटलें. बाणी मन इत्यादि त्यालाच त्याच अर्पण करित
असतात म्हणून तो सर्वसेव्य आहे; आणि प्राण हा सर्वव्यापी असून सर्वांचे
पोषण करणारा आहे म्हणून त्याला पिता असें म्हटलें आहे. ॥ ११ ॥

मंत्र वारावा.

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च
चक्षुषि । या च मनसि संतता शिवां तां कुरु
मोत्क्रमीः ॥ १२ ॥

अन्वय व अर्थ—या ते तनूः वाचि प्रतिष्ठिता, या श्रोत्रे, या च
चक्षुषि, या च मनसि संतता, तां शिवां कुरु, मा उत्क्रमीः (वाणीच्या
ठिकाणी जें तुझे स्वरूप प्रकट होतें, तसेंच कर्ण आणि नेत्र यांच्या
ठिकाणी जें तुझे रूप प्रकाशित होतें, मनाचे ठिकाणी जी तुझी व्याप्ति
भसते ती प्रत्येकी मंगलरूप होईल असें कर. आणि या देहापासून तूं
दूर जाऊं नकोस ॥ १२ ॥

• वाणीची वर्णनशक्ति, कर्णाची भ्रवणशक्ति, नेत्रांची दर्शनशक्ति आणि
मनाची संकल्प-विकल्पात्मक शक्ति, ह्या सर्व शक्ति मुख्य प्राणाच्या निरनिराळ्या
प्रतिकृति आहेत. वाणी आदि सर्व कर्मेन्द्रिये आणि ज्ञानेन्द्रिये प्राणाची प्रार्थना
करितात. हेतु हा की आपापल्या इंद्रियांचें सामर्थ्य नित्य मंगलप्रद असावें म्हणून
प्राणानें ह्या शरीरांत सोडून जाऊं नये.

मंत्र चारपासून मंत्र अकरापर्यंत प्राणाची स्वरूप-स्तुति आहे. वाराच्या व
तेराच्या मंत्रांत इंद्रियांनी प्राणाची प्रार्थना करून वर मागितला आहे. या
स्तुतीवरून व वर-प्रार्थनेवरून प्राणाचें श्रेष्ठत्व व इंद्रियांचें गौणत्व, प्राणाचें
स्वातंत्र्य व इंद्रियादिकांचें परतंत्र्य इत्यादि स्पष्ट होतात. ॥ १२ ॥

मंत्र तेरावा.

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रष्ठितम् । मातेव
पुत्रान्नक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ॥ १३ ॥

अन्वय व अर्थ—यत् त्रिदिवे प्रतिष्ठितं इदं सर्वं प्राणस्य वशे (जें
सर्व कांही त्रैलोक्यांत स्थापित झाले आहे, तें हें सर्व प्राणाच्या स्वाधीन
आहे.) माता इव पुत्रान् रक्षस्व, नः श्रीः च विधेहि (हे प्राण, माता
जशी पुत्राचें संरक्षण करिते तसें तूं आमचें संरक्षण कर आणि आम्हांस
संपत्ति आणि बुद्धि यांचें दान कर) इति (याप्रमाणें इंद्रियांनी प्राणाची
स्तुति केली) ॥ १३ ॥

या मंत्रांत घरांघरुणां प्राणाच्या भेदत्वाचें वर्णन करून त्रैलोक्यांतील सर्व वस्तूंचा तो स्वामी आहे असें म्हटलें आणि 'आईप्रमाणें आम्हांस जतन कर आणि बापाप्रमाणें आम्हाला भीमत आणि बुद्धिमान् कर' अशी प्राणाची प्रार्थना केली आहे. ॥ १२ ॥

या उपनिषदांतील दुसरा प्रश्न प्राणाचें स्वरूप व सामर्थ्य वर्णन करितो. भुति म्हणजे की प्राण हाच शरीराचें विचारण करणारा, इद्रियेस स्वकर्म करण्याचें व विषयप्रकाशन करण्याचें सामर्थ्य देणारा व सर्व भौतिक व स्वर्गस्थ देवतांस नियमित करणारा आहे. त्याची सत्ता असेल तर मात्र शरीर व इद्रिये आप-आपली कामें करू शकतात व तो अदृश्य सत्ता म्हणजे शरीर कुत्रें व इद्रिये प्राणाबरोबर सहगमन करितात. तो अग्निप्रमुख देवता आहे म्हणजे सर्व देव-देवता ही त्याची स्वरूपे आहेत. तो ज्ञानाचें व कर्माचें अधिष्ठान आहे. जीवाचा उत्पादक तो, जीवस्वरूप तो आणि आनुवंशिक वत चालविणाराही तोच आहे. प्राण हा सर्वपति असून त्याच्यासाठी सर्व इद्रिये कर्म करित असतात. देव, पितर व ऋषी याचे हविर्भाग प्राणाच्या द्वारानें देवादिकांस मिळतात. तो ओवांनं इद्र, पाळकत्वांनं इद्र, तेजांनं सूर्य, पर्जन्यदानांनं वरुण, अन्नोत्पत्तींनं चद्र असून सर्वांचा आदि, सर्वांचा द्रष्टा, सर्वांचा पाळक व सर्वांचा नियामक आहे. तो असला म्हणजे सर्वांचें सौभाग्य अखंड असतें. तो सर्वस्वामी, बुद्धिदाता, समृद्धि-पोषक आणि मातेप्रमाणें दयावान आहे.

हें प्राणस्वरूप यथार्थ नाहीं, असें कोण म्हणेल ? हें प्राणस्वरूप वेदकाळी जसें दिसलें तसेंच आधुनिककाळीही दृश्य होतें. प्राण ही वस्तु विश्वव्यापी आहे, असें आधुनिक पंडित म्हणतात. प्राण म्हणजे चेतनाशक्ति Force असा अर्थ केला म्हणजे धुतिबोधित प्राणस्वरूप यथार्थ आहे, असें प्रत्येकास म्हणावें लागेल.

दुसरा प्रश्न समाप्त

प्रश्न तिसरा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं कौसल्यश्चाऽऽश्वलायनः पप्रच्छ । भग-
वन्कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिन्शरीर
आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते
कथं बाह्यमभिघत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ ह एनं आश्वलायनः कौसल्यः पप्रच्छ (नंतर कौसल्यनामक अश्वलायनशिष्य पुढें श्राव्य व साने, पिप्पलादमुनींस प्रश्न

केला.) (१) भगवन् कुतः एषः प्राणः जायते ? (२) कथं अस्मिन् शरीरे आयाति ? (३) आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते ? (४) केन उत्क्रमते ? (५) कथं बाह्यं अभिघत्ते ? (६) कथं अध्यात्मं ? इति (भगवन् (१) हा प्राण कोठून उत्पन्न होतो ? (२) हा शरीरांत तो कसा येतो ? (३) आपल्या स्वतःचे भाग व प्रतिभाग वरून तो कसा स्थित होतो ? (४) तो कोणत्या मार्गांनीं बाहेर जातो ? (५) तो अधिभूत आणि अधिदैवत यांचे धारण कसे करितो ? आणि (६) अध्यात्माचे धारण कसे करितो ? हे मला कृपा करून सांगावे.) ॥१॥

या प्रश्नांत प्राणाची उत्पत्ति त्याचा जीव-शरीराशी संयोग, त्याचे निरानिराळे विभाग, बाहेर जाण्याचा त्याचा मार्ग, आणि त्याचे अधिभूत, अधिदैवत व अध्यात्मरूप यांचा विचार करावयाचा आहे. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽ-
सीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै सः उवाच ह (कौसल्याला आचार्यानी प्रत्युत्तर दिळे.)—ते म्हणाले—अति-प्रश्नान् पृच्छसि (तू फार मोठे, गहन प्रश्न विचारिले आहेस.)—तथापि—ब्रह्मिष्ठः असि इति तस्मात् ते अहं ब्रवीमि (तू ब्रह्मनिष्ठ आहेस म्हणून तुला या प्रश्नांची उत्तरे मी देतो.) ॥ २ ॥

या मंत्राचा भावार्थ इतकाच आहे की कौस्त्यकृत प्रश्न अत्यंत गहन आहेत, म्हणून याची मीमांसा नसून जाणू इच्छणाऱ्या वैदिक पुरुषांनीं मात्र करावी. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छायै-
तास्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनाऽऽयात्यस्मिन्शरीरे ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—एषः प्राणः आत्मनः जायते (हा प्राण—शरीर वर्णन केले तो मुख्य प्राण—आत्मस्वरूपापासून उत्पन्न होतो) यथा

पुरुषे एषा छाया, एतस्मिन् एतत् आतत् (ज्याप्रमाणे पुरुषाबरोबर छाया असते, त्याप्रमाणे या आत्म्यामध्ये हा प्राण समाविष्ट झालेला असतो) अस्मिन् शरीरे मनोऋतेन आयाति (—हा प्राण मनाने केलेल्या संकल्पादिकापासून उत्पन्न झालेल्या कर्माने या शरीरात प्रवेश करितो.—) ॥ १ ॥

हा मंत्रात प्राण कसा उत्पन्न होतो व तो या शरीरांत कोणत्या मार्गाने येतो या पहिल्या दोन प्रश्नांची उत्तरे दिली आहेत. प्राणाची उत्पत्ति आत्मस्वरूपापासून होते. ती कधी म्हणजे, तर पुरुषाची छाया जशी पुरुषापासून उत्पन्न होते तसा प्राण आत्म्यापासून उत्पन्न होतो. दिवसा उग्रांत चाळीं असतां आपली छाया पडते तशीच प्राणाची उत्पत्ति आत्म्यापासून आहे. किंवा प्रत्येक पुरुषाच्या शरीराभोंवतीं एक अदृश्य छायापुरुष असतो, तो योगी लोकांस मात्र प्रत्यक्ष असतो. पहिली छाया म्या किंवा दुसरी छायापुरुष म्या दोन्हीही अनूर्त आणि असद्वस्तू आहेत. तात्पर्य, प्राणही आत्मस्वरूपासारखी सरी वस्तू नव्हे. सूर्याच्या व शरीराच्या उपाधींनी छाया उत्पन्न होते, व ती उपाधीच्या अभावी नसते. म्हणून ती छाया वस्तुरूप नसते. हीच कथा प्राणाची आहे. म्हणजे प्राण हा संपादिका आत्म्यापासून उत्पन्न होतो व तो वस्तुतः सद्वस्तू नसतो. शरीराची सावली पडली असतां शरीराच्या प्रमाणात जसे न्यूनान्धिय होत नाही, तें जसेच्या तसेच असतें, सावली मात्र येते जाते, त्याप्रमाणे प्राण उत्पन्न झाला म्हणून आत्मस्वरूपांत कोणताही विकार उत्पन्न होत नाही. प्राण येतो जातो, पण आत्मस्वरूपाने जसाच्या तसाच असतो. अर्थात् हे पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर आहे. आतां दुसऱ्या प्रश्नासंबंधाने इतकेंच म्हणावयाचें कीं जड शरीरामध्ये या असद्वस्तूचा प्रवेश होतो, तो मनाने संकल्प केल्यामुळे जें कर्म उत्पन्न होतें त्या कर्माच्या द्वाराने जीव-शरीरांत प्राणाचा प्रवेश होतो. याप्रमाणे छायारूपी प्राणाची उत्पत्ति आणि संकल्प-कृत कर्माच्या द्वाराने त्याचा शरीरात प्रवेश. या दोन गोष्टी ठरल्या.

मंत्रातील मनोऋत हे पद आर्य आहे 'मनस्कृतेन' हा शुद्ध प्रयोग होईल. ३

मंत्र चौथा.

यथा सप्त्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते । एतान्प्रा-
मानेतान्प्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरा-
न्प्राणान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—यथा सप्त्राद एव अधिकृतान् विनियुङ्क्ते 'एतान् प्रामान् एतान् प्रामान् अधितिष्ठस्व' इति (ज्याप्रमाणे कोणी चक्रवर्ती

राजा अधिकाऱ्यांची नेमणूक करितो आणि 'ह्या प्रामावर तुम्ही सत्ता चालवा, ह्यावर तुम्ही सत्ता चालवा' अशी आज्ञा करितो) एवं एषः प्राणः इतरान् प्राणान् पृथक् पृथक् एव संनिधत्ते (त्याप्रमाणे हा मुख्य प्राण इतर नेत्रादि प्राणांस निरनिराळ्या ठिकाणी निरनिराळे अधिकार मात्र देऊन नेमितो) ॥ ४ ॥

मुख्य प्राण हा सर्व इतर प्राणांचा अधिपति आहे. हे इतर प्राण कोणते हे पुढाळ चार पांच मंत्रांत स्पष्ट होईल. चक्रवर्ती राजाच्या आशेने त्याचे कित्येक अधिकारी निरनिराळ्या ग्रामांचा कार्यभाग (कारभार) करितात, त्याप्रमाणे प्राणांचा अधिपति जो मुख्य प्राण तो निरनिराळ्या प्राणांस निरनिराळी कामे सांगून त्या सर्वांवर देखरेख करीत असतो. शरांश, शरीराची सर्व गतिस्थिति व चळनवळन मुख्य प्राणाच्या तंत्राने चाललेली असतात हे आतांच्या मंत्रावरून स्पष्ट होत आहे. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

पायूपस्थेऽपानं चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः
स्वयं प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः । एष ह्येतद्भुतमन्नं
समं नयति तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—पायूपस्थे अपानं, चक्षुःश्रोत्रे प्राणः मुख-
नासिकाभ्यां स्वयं प्रातिष्ठते (पायु आणि उपस्थ यांच्यामध्ये अपान
वायूची स्थापना होते. मुखांतून आणि नासिकेतून आत बाहेर येणारा प्राण
नेत्र आणि कर्ण यांचे ठिकाणी आपण स्वतः राहतो.) मध्ये तु समानः
(प्राण आणि अपान यांच्यामध्ये समान वायु राहतो.) एषः तु एतत्
भुतं अन्नं समं नयति (हा समान वायु खाछेळें अन्न समस्थितीला नेतो
म्हणून त्याला समानवायु म्हणतात.) तस्मात् एताः सप्तार्चिषाः भवन्ति
(तेथून ह्या सात ज्वाला उत्पन्न होतात.) ॥ ५ ॥

या मंत्रांत प्राण, अपान आणि समान ह्या तीन प्राणविभागांचा विचार केला
आहे. अपानवायु हा मलद्राव्ये ठिकाणी राहून मळ-विषवर्जनादि कामे करितो.
स्वतः प्राणवायु हा मुखनासिकांच्या द्वायाने आत बाहेर येऊन जाऊन नेत्र आणि
कर्ण यांचे ठिकाणी राहतो. समान वायु हा प्राण आणि अपान यांच्या मध्ये
राहून जीवाने स्वीकृत केलेल्या अन्नपानादिकांस प्करण करितो. याप्रमाणे दोन कोळे

दोन कान, दोन नासिकाद्वारे प्राण आणि मुख ह्या सात उवाळा उत्पन्न होतात. हृदयांत जो बठराग्रि आहे, त्याच्या जणू कांहीं ह्या सात उवाळाच होत. तात्पर्य, हृदयांत तयार झालेल्या अन्नरसरूपी जीवनाने आपली दर्शन भवणादि इंद्रिये स्वस्वकार्य करण्यास समर्थ होतात. याप्रमाणे मुख्य प्राणाच्या तीन विभागांची स्थाने व त्यांची कर्मे सांगितली. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

हृदि ह्येय आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनां
तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रति- ॥
शाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यानश्चरति ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—हृदि हि एयः आत्मा (आपला आत्मा हृदया-
काशाचे ठिकाणी राहतो.) अत्र नाडीनां एतत् एकशतं (येथे मुख्य
नाडीचे एक शतक व एक आहे. म्हणजे एकशेएक नाड्या आहेत.)
तासां शतं शतं (त्या प्रत्येक नाडीच्या शेंभर शेंभर शाखानाड्या
आहेत.) एकैकस्यां द्वासप्ततिः द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि
भवन्ति (एकेका शाखानाडीच्या वहात्तर हजार प्रतिशाखानाड्या भस्-
तात,) असु व्यानः चरति (यांच्या मधून व्यानवायु संचार करीत
असतो.) ॥ ६ ॥

ह्या मंत्रांत जीवाच्या शरीरांत भवणाऱ्या नाड्यांची संख्या दिली आहे.
ती अशी—

१०१	प्रधान नाड्या
१०१००	शाखा नाड्या
७२७२०००००	प्रतिशाखा नाड्या
७२७२१०२०१	

या प्रमाणे मनुष्याच्या शरीरांत वहात्तर कोटी वहात्तर लक्ष दहा हजार
दोनशे एक नाड्या आहेत. या नाड्यांतून ज्या वायूचा संचार होतो, त्याला
व्यानवायु म्हणतात. मुख्य प्राणाचा हा एक विभाग आहे. शरीराच्या सर्व
भागांस रक्त पाहोचविणे आणि मळीन झालेले रक्त पुनः हृदयांत शुद्धीकरणार्थ
आणणे हे या वायूचे काम आहे.

हा वायु सर्व-व्यापक आहे म्हणून याला व्यान म्हणतात. रक्तविभाजन
करण्याच्या कामाप्रमाणेच या वायूकडे सर्व वीर्यशाली कर्मे बघवून आपल्याची
व्यवस्था सोंपविळी आहे. ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति
पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ एकया ऊर्ध्वः उदानः (आतां एका ऊर्ध्वः गामी नाडीच्या द्वारानें कर्म करणारा जो वायु आहे त्याला उदान वायु म्हणतात.) पुण्येन पुण्यलोकं, पापेन पापं उभाभ्यां एव मनुष्यलोकं नयति (हा वायु जीवानें पुण्यकर्म केलें असतां स्वर्गादि देवलकांस नेतो, पापकर्म केलें असतां नरकलोकांस नेतो आणि पापपुण्य समान असतां, जीवाला मनुष्यलोकांस नेतो.) ॥ ७ ॥

मागच्या मंत्रांत प्रधान नाड्या एकथेएक आहेत म्हणून लागितलें त्यांशीं एक एक नाडी ऊर्ध्व—गामिनी आहे. इला सुपुन्ना नाडी असें म्हणतात. जीवाच्या सत्कर्म दुष्कर्मानुसार ही नाडी जीवाला स्वर्ग, नरक अथवा मनुष्य लोक प्राप्त करून देते. या नाडीतून संचार करणारा वायु पायाभ्या तळव्यापासून डोक्यापर्यंत आपली सत्ता चाळवितो. ज्या स्थानांतून उदान वायु बाहेर गेल्यामुळे मनुष्य गतप्राण होतो, त्या स्थानावरून तो स्वर्गलोकां गेला किंवा दुष्टाच्या कोठें गेला हें चाणाक्ष पुरुषांस कळतें, असा समज आहे. उदान वायु हा प्राणाचा पांचवा भाग होय. सुपुन्ना नाडी हें त्याचें स्थान आहे. या प्रमाणें प्राण-विभागांचें वर्णन होऊन प्राण कोणत्या द्वारानें बाहेर जातो याचेंही संक्षेपतः झालें. आतां यापुढें अविभूत, अविदेवत इत्यादिकांचें वर्णन याव-याचें आहे. ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

आदित्यो ह वै वाद्यः प्राणः उदयत्येव ह्येनं
चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा
पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो
वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥

अन्वय व अर्थ—आदित्यः ह वै वाद्यः प्राणः (आदित्य अथवा सूर्य हा वाद्य प्राण आहे.) एनं चाक्षुषं अनुगृह्णानः हि एषः उदयति (डोक्यांतोळ प्राणावर अनुग्रह करीत होत्साता हा सूर्य उगवतो.) पृथिव्यां या देवता सा एषा पुरुषस्य अपानं अवष्टभ्य (पृथ्वीची जी

अधिष्ठात्री देवता आहे. ती पुरुषाच्या अपान-वृत्तीवर आपली सत्ता चालवून अपानावर अनुग्रह करिते) यत् अन्तरा आकाशः सः समानः (सूर्य आणि पृथ्वी यांच्यांमध्ये जी आकाश देवता आहे. तेथे राहणारा वायु समान वायूवर अनुग्रह करितो.) वायुः व्यानः (आणि सामान्य वायु व्यानावर अनुग्रह करितो.) ॥ ८ ॥

येथे आधिदैविक व आधिभौतिक देवता प्राणाच्या निरनिराळ्या भागांवर (अ-ध्यात्मावर कसा अनुग्रह करितात हे व प्राणांचे अधिदेवतादिस्वरूप सांगितले आहे. सूर्य हा ढोळ्यांवर अनुग्रह करून जीवाला दर्शनसामर्थ्य देतो. पृथ्वी ही देवता अपान वायूवर अनुग्रह करून जीवांत स्पर्श पडून देता त्याचे शरीरसंरक्षण करिते. समान वायूची अनुग्राहक आकाशदेवता आणि व्यानाची वायुदेवता आहे. तात्पर्य, सूर्यादि देवता प्राणरूप आहेत, हे मार्गे सांगितले आहे. या मंत्रांत जीवाच्या देहांत व इंद्रियांत जो अध्यात्मप्राण असतो, त्याच्यावर विश्वप्राणाच्या देवता कसा अनुग्रह करितात हे सांगितले. विश्वप्राण हे देहस्थप्राणाची कशी स्वरूपे आहेत, हे या मंत्रावरून समजते आणि प्राणरूपी तत्त्व सर्वव्यापी व एकरूप आहे, असा निश्चय होतो. प्राण स्वरूपतः एकच आहे, ठपार्शीच्या भिन्नतेमुळे तो निराळा वाटतो, हे तत्त्व लक्षांत ठेवणे अत्यंत अवश्य आहे. ॥ ८ ॥

मंत्र नववा. .

तेजो ह वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः । पुनर्भ-
वमिन्द्रियैर्मनसि संपद्यमानैः ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—तेजः इ वै उदानः (सामान्य जे तेज आहे ते उदान वायूवर अनुग्रह करिते.) तस्मात् उपशान्ततेजाः मनसि संपद्यमानैः इंद्रियैः पुनर्भव (म्हणून ज्या जीवांचे तेज नाहीसे झाले आहे, तो आसन्न-मरण पुरुष मनामध्ये लीन झालेल्या इंद्रियांसह पुनः जन्म घेतो.) ॥ १॥

मागील मंत्रांत वाद्य अनुग्राहकांचे वर्णन झाले व तेथेच अध्यात्मावरील अनु-ग्रहांचेही वर्णन झाले. उदान वायूवर सामान्य तेजाचा अनुग्रह होतो. मुख्य प्राण वायु हा सूर्य, आणि इत्यादि देवतांवर अनुग्रह करून त्यांचे धारण करितो. आणि प्राणापानादिकांवर अनुग्रह करून त्यांच्या द्वारेने ते ज्या शरीराचे ग्राहक असतात त्यावर ही अनुग्रह करितो. म्हणजे मुख्यप्राण ॥ अनेक प्राणापानादि स्वरूपे धारण करून त्यांच्या योगाने त्या शरीराची व शरीरभागांची धारणा करितो. अर्थात्च भौतिक जे शरीर त्याच्यावर मुख्यप्राणाचा अनुग्रह होतो.

तसेच प्राण हाच नेत्र आहे, वाणी आहे, इत्यादि श्रुति आहे म्हणून नेत्र कर्णादि इन्द्रिये ही प्राणरूपच होत. नेत्र-श्रवणादि इन्द्रियास जी रूपघन्दादि शाने होतात, ती मुख्य प्राणाच्या अनुग्रहानेच होतात. एवच सूर्यादि देवता प्राणरूप, चक्षु श्रवणादिकांची शारीरिक स्थानेही प्राणरूप आणि रूप घन्दादि जे विशेष अध्यात्म स्वरूप होतात तेही प्राणरूपच आहेत. छाराट, सर्वावर प्राणाचा अनुग्रह आहे. अभिभूत, अभिदेव आणि अध्यात्मस्वरूपाने सर्वावर मुख्य प्राणाचा अनुग्रह आहे. हा प्राणाचा अनुग्रह जोंपर्यंत असतो तोंपर्यंत जीव जिवत राहतो. पण ज्यावेळी हा अनुग्रह नाहीसा होतो, उदानावर तेजाचा अनुग्रह होत नाही, तेव्हा जीव मरणासन्न होतो असे या मंत्रात सांगितले. ज्या जीवाच्या मनाचे सकल्प विकल्प सपले नाहीत त्याची वाणी, नेत्र, कर्ण इत्यादि इन्द्रिये मनामध्यें प्रवेश करितात. आणि हा असा बनलेला लिंगदेह दुसऱ्या शरीरात प्रवेश करितो. हा मंत्र वाचताना गीतेतील १५ व्या अध्यायाची आठवण कोणास होणार नाही? यावरून असे ठरते की जोंपर्यंत वाचना आणि सकल्प जिवत आहेत, जों पर्यंत अज्ञान सप्त नाही तोंपर्यंत जीवाची जन्म-मरण यात्राही सप्त नाही. तथापि मुख्य गोष्टही अशात ठेवावयाची की, प्राणाचा अनुग्रह नाहीसा झाला म्हणजे जीवाचे आयुष्य-सूत्र तुटित होते. ॥९॥

मंत्र दहावा.

यच्चित्तस्तेनैव प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः ।

सहाऽऽत्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—यच्चित्तः तेन एषः प्राणः (मनुष्याचे जे सकल्प असतील त्यांच्यासह हा प्राण मुख्य प्राणामध्ये प्रवेश करितो.) तेजसा युक्त -प्राण -आत्मना सह यथा संकल्पितं लोकं नयति (नंतर तेजाने युक्त झालेला प्राण आपल्या स्वामीसह अशा ठिकाळा जातो की जेथे जाणें त्या स्वामीला इष्ट असते.) ॥ १० ॥

या मंत्रात असे सांगितले आहे की, मनुष्य मरणासन्न झाला म्हणजे त्याचा उदानवायु त्याच्या वाचनासह मुख्य प्राणात प्रवेश करितो. नंतर हा प्राण भोगाची वाचना अक्षणाच्या जीवासह शरीर सोडून बाहेर जातो. पुढे हा प्राण वायु आपल्या स्वामीस (जीवास) इष्ट अक्षणाच्या म्हणजे पापपुण्यानुसार विद्वत्त्वाच्या वाचनाच्या अनुरोधाने निश्चित झालेल्या ठिकाणी घळत जातो. ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

य एवं विद्वान्प्राणं वेद । न हास्य प्रजा हीय-
तेऽमृतो भवति तदेवः श्लोकः ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—यः विद्वान् प्राणं एवं वेद, न ह अस्य प्रजा ही-
यते; अमृतः भवति (ज्या विद्वान् पुरुषाळा प्राणाचें हें श्रुत्युक्त स्वरूप
समजळें त्याची प्रजा केव्हाही नाहीशी होत नाही. तसेंच तो पुरुष अमर
होतो) तत् एवः श्लोकः (हा सिद्धांत समर्थन करणारा पुढील
श्लोक आहे.) ॥ ११ ॥

या मंत्रांत प्राणाचें ज्ञान असणाऱ्या पुरुषाचें ऐहिक कल्याण होतें, म्हणजे
त्याचा वंशच्छेद होत नाही. त्याला पारमार्थिक फळही प्राप्त होतें. म्हणजे
तो पुरुष प्राणरूप होऊन अमर होतो. सारांश, त्याला ऐहिक व पारमार्थिक
मुक्ताचा लाभ होतो. प्राणाचें स्वरूप समजून घेऊन जें कुल प्रजापतिमताचें
अनुष्ठान करितें, त्याचा वंशवृक्ष अखंड राहतो व ह्या मनी कुळांतील विद्वान्
पुरुष कल्पपर्यंत सूर्यलोकीं अमर होऊन राहतात. ही फळश्रुति होय. ॥ ११ ॥

मंत्र धारावा.

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ।
अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञा-
यामृतमश्नुत इति ॥ १२ ॥

अन्वय व अर्थ—प्राणस्य उत्पत्ति, आयति, स्थानं, विभुत्वं च
पञ्चधा एव, अध्यात्मं च एव विज्ञाय अमृतं अश्नुते, विज्ञाय अमृतं
अश्नुते इति (प्राणाची उत्पत्ति, त्याचें आगमन, त्याची स्थाने, त्याचें
स्वामित्व, त्याचे पाच विभाग आणि त्याचें आध्यात्मिक, आधिदैविक व आधि-
भौतिक स्वरूप समजळें असतां जीवाला प्राणरूपी अमरत्व प्राप्त होतें.) ॥ १२ ॥

बरीच १० मंत्रांत कौस्तुभ जी उत्तरे दिशि व अकराव्या मंत्रांत जी फळ
श्रुति सांगितली त्यांचाच अनुवाद या मंत्रांत केला आहे. ॥ १२ ॥

येथें तिसरा प्रश्न समाप्त झाला.

या मंत्रांत प्राणाच्या यमनागमनाचे उपग्रह उत्पन्न करून त्याचें पूर्ण स्वरूप
उद्घाटित केले आहे.

प्रश्न चवथा-

मंत्र पहिला.

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ सौर्यायणी गार्ग्यः एनं पप्रच्छ इ (नंतर सूर्य कुलोत्पन्न गार्ग्यनि—गर्गगोत्रोत्पन्न पुरुषाने पिप्पलादमुनींस विचारितें.)

भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिञ्जा-
ग्रति कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं
भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—(१) भगवन् एतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति
(२) अस्मिन् कानि जाग्रति, (३) कतरः एषः देवः स्वप्नान्
पश्यति, (४) कस्य एतत् सुखं भवति, (५) नु कस्मिन् सर्वे संप्रतिष्ठिताः
भवन्ति इति १ भगवन्, ह्या पुरुषामध्ये कोण शोपी जातात, २ कोण
जागृत राहतात, ३ कोणता देव स्वप्ने पाहतो, ४ कोणाळा सुख प्राप्त होतें
आणि ५ कोणच्या ठिकाणी हे सर्व प्रतिष्ठित होतात : या प्रश्नाची उत्तरे
मला द्यावी.) ॥ १ ॥

येथे पांच प्रश्न विचारिले आहेत. (१) पुरुषाळा स्वप्न पडत असता किंवा तो
निद्रेत असता त्याची कोणती इंद्रिये शोपी जातात, २ कोणती जाग्रत असतात
(३) स्वप्नाचा द्रष्टा कोण ? (४) निद्रेमध्ये जें सुख उत्पन्न होतें, त्याचा भोक्ता
कोण ? (५) आणि गाढ निद्रा लागली असता ही सर्व इंद्रिये कोठे जाऊन
वीन होतात, असे हे पांच प्रश्न आहेत. पाचकांच्या प्शानात येईलच की, प्रश्नोप-
निषदांतल पहिल्या तीन प्रश्नात चराचरात्मक जाग्रतीच्या व्यवहाराचा विचार झाला
आहे. चौथा प्रश्न हा व्यवहाराच्या पलीकडचा आहे. येथे जाग्रत स्थिति संपून
स्वप्नस्थिति व निद्रास्थिति यांस आरंभ झाला. आपली कर्मेन्द्रिये व ज्ञानेन्द्रिये
स्तन्य झाली असताही स्वप्नामध्ये व्यवहार चालवोवा दिसतो, तेव्हां आपल्यास
प्राप्त झालेल्या उपकरणांत कोणती इंद्रिये शोपी जातात, कोणती जाग्रत
असतात, स्वप्नाला पाहतो कोण ? गाढनिद्रेमध्ये सुख कोणाळा होतें ? इत्यादि
प्रश्न जागृत जीवाचे अथवा व्यवहारी जीवाचे संबंधाने नव्हेत; इंद्रिये स्वकर्म-
निष्ठच झाली असताही आपण स्वप्ने पाहतो व व्यापार करितो असे मान अवघे.
तेव्हां सधनच प्रश्न उत्पन्न होतो की, स्वप्नस्थितीत जागे वरी कोण असतें ? स्वप्ने
गाहपाथ कोण ? आणि निद्राकाळी मनकुठि निम्यापार असतरी मुखाचा अनु-

भव येतो तो कोणाळा ! या प्रश्न-परंपरेवरून असे दिसते की गार्ग्याचा अभि-
प्राय इंद्रियातीत असणाऱ्या कोणा एकाचे स्वरूप काय आहे हे समजावे. जागृति,
स्वप्न, आणि सुषुप्ति यांच्या पळीकडे असून नेत्र कर्णादि व बुद्धिमनादि शानोपकरणे
व कर्मसाधने नसणारा असा जो कोणी एक आहे, त्याचे स्वरूप समजून घ्यावे.
अर्थात् ॥ प्रश्न आत्मविषयक आहे. अर्थातच येथे व्यावहारिक शास्त्राची मात्रा
चाळत नाही. कारण व्यवहारशास्त्रे भौतिक असोत, अथवा मानविक असोत,
वा सामाजिक अथवा नैतिक असोत, त्यांचे सिद्धांत व त्यांचे नियम सांगता येण्या-
सारख्या अनुभवावरून व परंपरेवरून विद्वत्सालेले बघतात. पण जाग्रत स्थिति
संपून निद्रास्थिति किंवा सुषुप्तिस्थिति प्राप्त झाली, म्हणजे येथे वाच्य अनुभवाचे
राज्य संपते. अनुभवजन्य अथवा परंपराप्राप्त शास्त्राचे येथे काही चाळत नाही.
शब्दांनी किंवा इतर हत्य चिन्हांनी जेथील गोष्टी समजत नसोत, तेथे विचारही
शाले काय करणार ! म्हणून हे निद्रास्थितीतील अनुभव व त्याची मीमांसा
सुषुप्ति करण्यास धृतिची (अपौरुषेय ग्रंथांची) आवश्यकता आहे. शंकराचार्यांनी
म्हटल्याप्रमाणे येथून पुढे आता पराविरोधा आरंभ झाला आहे; म्हणून हा
विषय आत्मपर आहे. याचे दिग्दर्शन एक युक्ति मात्र करू शकते. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्क-
स्पास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजोमण्डल एकी-
भवन्ति । ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै
तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो
न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न
स्पृशते नाभिवदते नाऽऽदत्ते नाऽऽनन्दयते न विसृ-
जते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तस्मै स इ उवाच (गार्ग्याला विष्णूलाद मुनींनी
उत्तर दिले) गार्ग्य ! अस्तं गच्छतः अर्कस्य सर्वाः मरीचयः यथा एत-
स्मिन् तेजोमंडले एकीभवन्ति, पुनः पुनः उदयतः प्रचरन्ति (गार्ग्य-
शिष्य ! भस्त्राला जाणाऱ्या सूर्याचे सर्व किरण ह्या तेजोमंडलामध्ये
सामावून जाऊन एकरूपी होतात आणि पुनः पुनः सूर्योदय झाला
असता हे किरण सर्वत्र संचार करितात.) एवं ह वै परे देवे मनसि
तत् सर्वं एकीभवति (त्या प्रमाणे इंद्रियांच्या पळीकडे असणारे व

इंद्रियांस प्रकाशित करणारे जे मन त्यामध्ये हीं सर्व इंद्रियादि उपकरणे
लीन होतात.) तेन तर्हि एषः पुरुषः न शृणोति, न पश्यति, न जिघ्रति
न रसयते, न स्पृशते, न, विमृजते, न ईयायते, स्वपिति इति
आचक्षते (म्हणून हा पुरुष ऐकत नाही, पाहत नाही, याळां वास
येत नाही, रसज्ञान होत नाही, हा स्पर्श करीत नाही, बोलत नाही,
काही देत घेत नाही, त्याला आनंद होत नाही, तो जात येत नाही.
अशी स्थिति असली म्हणजे तो निजलेला असें म्हणतात. ॥ २ ॥

या मंत्रांत असे सांगितले आहे कीं निद्राकाली आपलीं सर्व ज्ञानेंद्रिये व
कर्मेंद्रिये मनामध्ये प्रवेश करून लीन होतात. हीं सर्व इंद्रिये मनाच्या तंत्रानें
स्वस्वव्यापार करितात; त्यावेळीं पुरुष जागा असतो. पण तो ज्यावेळीं शोपी
जातो, त्यावेळीं हीं सर्व ज्ञानेंद्रिये व कर्मेंद्रिये व्यापारविमूक्त होऊन मनामध्ये धिरून
एकरूप (मनोरूप) होतात. अर्थातच या वेळीं निद्रागत पुरुषाला बाह्य विषयांचें
ज्ञान होणाऱ्या पण स्तब्ध झालेल्या इंद्रियांच्या द्वारे कोणत्याही विषयाचें ज्ञान
होत नाही. ससेंच त्यांचीं सर्व कर्मेंद्रियेही स्तब्ध असतात. यालाच निद्रा
असें म्हणतात. मनाच्या तंत्रानें सर्व इंद्रिये आपापलीं कर्मे करितात किंवा
विषय प्रकाशितात हा धर्तीचा विज्ञांत आधुनिक मानसिक विज्ञांताची पूर्ण
पूर्वकृति आहे. केवळ इंद्रिये विषयग्रहणाला किंवा विषयाचें ज्ञान करून
घेण्याला समर्थ नाहीत, मनाचें साहाय्य असल्याशिवाय इंद्रियांना विषयज्ञान
होत नाही किंवा विषय देतां घेतां येत नाही, हा विज्ञांत सर्वमान्य
आहे. मंत्रांत मनाला देव (विषय-प्रकाशक) असें म्हटले आहे, तें
सर्वथा योग्य आहे. त्याच्याच तंत्रानें सर्व इंद्रिये स्वकर्म करितात
आणि शोपेच्या कालीही मनांतच लीन होतात. सारांश, सूर्य
उदित झाला म्हणजे त्यापासून निघणारे किरण सर्व विषय प्रका-
शित करितात आणि तो अस्ताला गेला म्हणजे ते सर्व किरण सूर्यापासून
प्रविष्ट होतात. लीनकालीं किरणांस विषयप्रकाशनाचें सामर्थ्य असत नाही.
हा प्रकार आपण नित्य पाहतों. असाच इंद्रियांचा व मनाचा संबंध आहे.
सारांश, निद्राकाली ज्ञानेंद्रिये व कर्मेंद्रिये शोपी जातात. हे गार्ग्याच्या पाहिल्या
प्रश्नाचें उत्तर आहे. इंद्रिये मनोरूप होतात, ही गोष्ट घ्यानांत ठेवावी. मनस्तं-
त्रानें चालणारी इंद्रिये केव्हां केव्हां मन जाग्यावर नसले तरी आपापलीं कर्मे
करितात, असा कचित् प्रसंगी अनुभव येतो. पण इंद्रिये मनोरूप झाली म्हणजे
विषयदर्शनाचें त्यांचें काम निःशेष संपतें. हा आर्यविज्ञांताचा विषय-विशेष लक्षांत
ठेवण्यासारखा आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

प्राणाग्रय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति । गार्हपत्यो ह
वा एपोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचनो, यद्गार्हपत्या-
त्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—एतस्मिन् पुरे प्राणाग्रयः एव जाग्रति (हा शरीर-
नगरींत पंचप्राणरूप अग्नि-अग्निरूप पंचप्राण—हे मात्र जागृत असतात.)
एषः अपानः गार्हपत्यः ह वै (पंचप्राणांतील अपान हा गार्हपत्य अग्नि
आहे.) व्यानः अन्वाहार्यपचनः (व्यान हा अन्वाहार्यपचन अथवा
दक्षिणाग्नि आहे.) यत् गार्हपत्यात् प्रणीयते, प्रणयनात् प्राणः आह-
वनीयः (जो गार्हपत्य अग्नीपासून घेतला जातो तो आहवनीय अग्नि
म्हणजे प्राण होय,) ॥ ३ ॥

। वैदिकधर्म ठाऊक असणाऱ्या वाचकांस हे सांगायला नकोच की, अग्नि-
होत्रामध्ये विशेष प्रकारची तीन कुंडे असतात. त्यांस प्रत्येकी गार्हपत्य, दक्षिण
आणि आहवनीय अशी नावे आहेत. गार्हपत्य अग्नि हा प्रत्येक गृहस्थाने
डेवळा पाहिजे, लग्न झाल्या दिवसापासून तो मरणापर्यंत हा अग्नि प्रत्येक गृह-
स्थाच्या घरी पिढीवरपिढीला जिवंत असावा लागतो. दुसरे, सर्व अग्निहोत्र-
संबंधी किंवा इतर धार्मिक संबंधी संस्कारांस लागणारा अग्नि गार्हपत्य अग्नी-
पासूनच घेत असतात. आहवनीय अग्नीचे कुंड पूर्वेकडे असते व दक्षिणाग्नीचे
कुंड दक्षिणेकडे असते. दक्षिणाग्नीमध्ये दर्शकाळी अथवा भाद्रपदादिकाळी रावे
लागणारे पिंडाची आहुति देतात. सामान्ये तीन अग्नींची व्यवस्था सांगितली.
पंचप्राण हे आपल्या शरीरांतील पंचाग्नि आहेत. त्यातील अपान हा गार्हपत्याच्या
स्थानी आहे. या अपानवायुपासूनच मुख-नासिकांच्या द्वाराने संचार करणारा
प्राण प्रश्न केलेला असतो. व्यान हा हृदयाच्या दक्षिणपक्षातील बाहेर येतो व
तो सर्व शरीरभर पसरतो, म्हणून त्याला दक्षिणाग्नीचे नाव दिले आहे. वैदिक
धर्माने चालणाऱ्या आर्यांच्या घरी अग्नि नित्य जागृत असतो. त्याप्रमाणे, शरीर-
नगरीतील अपान, व्यान, आणि प्राण हे नित्य जागृत असतात. समान व उदात्त
हेही प्राण जागृत असतात; पण यांचे वर्णन पुढील मंत्रांत येणार आहे, असो;
इंद्रिये निद्रित झाली असतां जागे कोण राहते, या प्रश्नाला प्राण जागृत राहतात
हे उत्तर आहे. ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

यदुच्छ्वासनिश्वासावेतावाहुती समं नयतीति स
समानः । मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः
स एनं यजमानमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—यत् उच्छ्वासनिश्वासौ एतौ आहुती समं नयति
इति सः समानः (आपले उच्छ्वास आणि निश्वास या दोन भाहुति आहेत.
त्या दोन आहुती साम्य स्थितीला नेऊन जो शरीररक्षण करितो तो
समानवायु होय.) मनः ह वाव यजमानः (मन खरोखर यजमान आहे.)
उदानः इष्टफलं एव (उदान वायु हा इष्ट फळ अथवा इष्ट फळाचा दाता
आहे.) सः एनं यजमानं अहरहः ब्रह्म गमयति (हा उदान वायु
यजमानाला प्रत्येक दिवशी ब्रह्मस्वरूपाकडे नेतो.) ॥ ४ ॥

या मंत्रांत समान आणि उदान या दोन वायूंचा विचार केला आहे. आपण
तिन्ही अवस्थांमध्ये बाहेर श्वास टाकणें व आंत श्वास घेणें यांची म्हणजे श्वासो-
च्छ्वासाची क्रिया करीत असतो. श्वासोच्छ्वास (श्वास व उच्छ्वास) ह्या दोन
नित्य आहुति आहेत. या आहुति देणारा समानवायु आहे. समानवायु ॥ होवा
होय. त्वतः समान ॥ जरी अग्निरूप आहे तथापि तो श्वासोच्छ्वासरूपी आहुति
देतो, म्हणून त्याच्याकडे होतृत्व येतें. उदानवायूच्या साहाय्याने आपल्याला इष्ट-
प्राप्ति होते, म्हणून त्याला फळ असे म्हटलें. या अग्निहोत्राचा यजमान मन आहे.
याममाणे अपान, व्यान, आणि प्राण हे तीन अग्नि, समान हा होवा, मन यजमान
आणि उदान यज्ञ-फल दाता आहे. असो; जसे ज्ञान किंवा जसे कर्म असेल त्या-
प्रमाणे उदानवायु फळ देतो असे मागे सांगितलें आहे. असो; धृतीतील अग्निहो-
त्राची कल्पना येथें ठाकसेठीक बसली. अग्निहोत्रांतलें अग्नि नेहमी जिवंत असतों
म्हणून प्राणाचेही नित्य-जाग्रतत्व स्पष्ट होतें. आणि हें त्याचें जागरण म्हणजे
एक नित्य विद होत असणारे अग्निहोत्र होय. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद् दृष्टं
दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देश-
दिगन्तरैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति दृष्टं

चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च
सच्चामच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—अत्र एषः देवः स्वप्ने महिमानं अनुभवति (जागृत-
स्थिति संपत्ती असतां हा मनोदेव स्वप्नकाळी आपल्या स्वतःच्या विभूतीचा
पराक्रमाचा—ऐश्वर्याचा—अनुभव घेतो.) यत् दृष्टं दृष्टं अनुपश्यति, श्रुतं
श्रुतं एव अर्थ अनुशृणोति, देशदिगन्तरैः च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः
प्रत्यनुभवति (जे काय वारंवार पाहिले असेल, ऐकिले असेल किंवा निर-
निराळ्या देशी किंवा निरनिराळ्या दिशेला ज्याचा अनुभव आला असेल ते
हा मनोदेव स्वप्नामध्ये पुनः पाहतो, पुनः ऐकतो आणि पुनः त्याचा अनुभव
घेतो) दृष्टं च अदृष्टं च, श्रुतं च अश्रुतं च, अनुभूतं च अननुभूतं च,
सत् च असत् च, सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति (जे काय दृष्ट झणजे येथे
पाहिले असेल किंवा अदृष्ट या जन्मांत न पाहतां पूर्वजन्मांत पाहिले
असेल, या जन्मी ऐकिले असेल किंवा पूर्वजन्मी ऐकिले असेल, याजन्मी
किंवा देशदिगंतरी अनुभव घेतला असेल किंवा पूर्वजन्मी घेतला असेल,
त्या सर्व पदार्थांचे दर्शन आणि जलासारख्या सद्बस्तु व मृगजलासारख्या
असद्बस्तु, सारांश, सर्व वस्तु—पाहण्याला हे मन समर्थ आहे. कारण सर्व
इंद्रियांचे नियंतृत्व मनाकडे आहे.) ॥ ५ ॥

या मंत्रांत याग्यांच्या तिसऱ्या प्रभाचे उत्तर दिले आहे. सर्व इंद्रिये निद्रा-
वद्य झाली असतां स्वप्नकाळी द्रष्टा कोण असतो हा प्रश्न आहे. त्याचे उत्तर
मन, द्रष्टा असतो हे आहे. स्वप्नकाळी आपली सर्व कर्णे—नेत्रादि शार्नेद्रिये व
हस्तपादादि कर्मेन्द्रिये स्वप्नकाळी स्वप्नामध्ये अनेक वस्तु आपण पाहतो,
अनेक वस्तूंचा दान—प्रतिग्रह करितो, याचे द्रष्टृत्व व कर्तृत्व मनाकडे असते.
जागृतकाळी वस्तु पाहत असतां किंवा आपण कर्म करीत असतां मनावर
काही एक निश्चित संस्कार होत असतात व स्वप्नकाळी ते ते संस्कार स्वबळा-
नुरूप कमी किंवा जास्ती प्रमाणाने मनोप्रेरणेमुळे जागृत होतात. आणि
जीवाचे बाह्य व्यापार संपले म्हणजे काही चळवणूक संस्कार आपापली स्वरूपे
प्रकट करतात. या स्वरूपांचा द्रष्टा मन आहे व त्या प्रमाणेच आपण जे काय
कर्म करितो त्याचाही कर्ता व द्रष्टा मन आहे. सामान्यतः स्वप्नामध्ये ज्या वस्तूंचा
अनुभव आपल्यास येतो त्या वस्तु जागृतकाळी आपण पाहिलेल्या ऐकिलेल्या
किंवा दिल्या घेतलेल्या असतात. केव्हा केव्हा आपण पाहिली नाही किंवा
ऐकली नाही अशी वस्तु आपल्यास स्वप्नामध्ये दिसते, हे कसे ! याचा उलगाटा
मुनि अवा करिते की, पूर्व जन्मी आपण त्या गोष्टी पाहिलेल्या किंवा ऐकिलेल्या

असतात. उदाहरणार्थ मनुष्याला एखादे वेळीं आपणा स्वतःच फाशी दिल्याचें स्वप्न पडतें. आतां आपल्या स्वतःचा शिरच्छेद झाला, हें या जन्मांत पाहणें मनुष्यास शक्य नाहीं. पण तसें स्वप्न तर पडतें. तेव्हां या मानगडोचा भुति असा उलगडा करितात कीं, स्वप्नांत फाशी गेलेल्या मनुष्याचा किंगदेह फाशी जाण्याचा विधि पाहतो, व ॥ संस्कार देहांतरीं (स्थूल देहांत) उद्भूत होऊन आपण फाशी गेलों असें मनुष्याला स्वप्न पडतें. ही मीमांसा संप्रदायसिद्ध आहे. पण मला असे वाटतें कीं, बाहेरून आलेल्या वस्तुगुणानाचें ग्रहण करणें हें सामर्थ्य मनाला आहे, त्यामार्गानेंच वस्तूच्या स्वरूपाची विघटना करणें, विरोधी वस्तूंच एकत्र करणें किंवा सजातीय वस्तूंच भिन्न करणें इत्यादि कर्तृकत्व ही मनाकडे आहे. जागृत काळीं कवि, चित्रकार इत्यादि ललित-कलांचे पुरस्कर्ते, वस्तूंचें अथवा वस्तुसमूहाचें स्वरूपांतर करितात, हें आपण पाहतों. हें सामर्थ्य त्यांस मनाच्या उत्कट कर्तृत्वानें प्राप्त होतें. जागृत काळीं जर मनाला हें सामर्थ्य असतें तर स्वप्न काळीं तरी तें कां नसावें ? असा; भुतीचा असा अर्थ करावा कीं जागृत काळीं न पाहिलेल्या वस्तु मनोदेव ॥ स्वप्नकाळीं उत्पन्न करितो. साराच, मनाकडे भोक्तृत्व आहे तसेंच कर्तृत्वही आहे. यापुढें त्यास सद्बस्तूचा व असद्बस्तूचा (खऱ्या व खोख्या गोष्टींचा) अनुभव घेतां येतो म्हणजे तें सर्वज्ञ आहे व सर्वरूप आहे असें ठरतें. हा सर्व प्रकार मनाच्या वासनासामर्थ्यानें सिद्ध होतो. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

स यदा तेजसाऽभिभूतो भवति । अथैव देवः
स्वप्नान्न पश्यत्यथ तदैतस्मिन्शरीर एतत्सुखं
भवति ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—सः यदा तेजसा अभिभूतः भवति (॥ मनोदेव जेव्हां तेजाने वेष्टिला जातो) अतः (तेव्हां) एतः देवः स्वप्नान् न पश्यति (हा मनोदेव स्वप्ने पाहण्यास असमर्थ होतो) अथ तदा एतस्मिन् शरीरे एतत् सुखं भवति (नंतर त्या वेळीं ह्या शरीरांत उत्तम प्रकारचें हें सुख होतें.) ॥ ६ ॥

स्वप्नस्थिति केंपून निद्राकाळ प्राप्त झाला क्षणजे हा मनोदेव एका प्रकारच्या पितामह तेजाने वेष्टिला जातो. यावेळीं क्षणजे निद्राकाळीं मनाला स्वप्ने दिसत नाहींत, म्हणजे मन ही यावेळीं व्यापाररहित असतें. याप्रमाणें मन, बुद्धि, चित्त आणि अरंकार ही सर्व व्यापाररहित झाली म्हणजे प्रत्यगात्मा (जीवात्मा)

निरुपाधि होतो. त्याचे सर्व विशेष ज्ञान नाहीसे होतें. तो स्वस्वरूप होतो. स्वस्वरूप म्हणजे सुरारूप होय. जीवाला निद्राकाळीं सुप्तानुभव येतो, तो जीव परमार्थतः आत्मरूप असतो म्हणून येतो. बाप्रमाणें कोणाला सुप्त होतें त्या गार्ग्याच्या चौथ्या प्रश्नाला असे उत्तर मिळालें कीं मनाच्या पळीकडे असणारा जो जीव किंवा आत्मा तो सुखी होतो. वास्तविक तो सुखरूपच आहे. मन आदि उपाधींनीं विशेष ज्ञान व विशेष कर्तृत्व उत्पन्न केलें असल्यामुळें जीवाला सुख-दुःखाचें किंवा शोचोष्णाचें मान होतें. इतकेंच कायतें. उपाधि संपल्या म्हणजे हें मान संपतें आणि तो असा स्वरूपतः, व सुखरूप असतो तसाच 'मी आहे, असें त्याला ज्ञान होतें क्षणने अनुभव येतो, सुख-रूप होतो. ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

स यथा सोम्य वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठन्ते ।

एवं ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—यथा हे सोम्य ! वयांसि वासोवृक्षं संप्रतिष्ठते, एवं ह वै तत् सर्व-च-सः परे आत्मनि संप्रतिष्ठते (हे सौम्य ज्याप्रमाणें पक्षी आपल्या आश्रय देणाऱ्या वृक्षावर जाऊन बसतात, त्याप्रमाणें हें सर्व विश्व आणि हा भौपाधिक जीव परमात्म्याचा आश्रय करितात.) ॥७॥

याचा भावार्थ स्पष्ट आहे. संध्याकाळीं पक्षी जसे एखाद्या महावृक्षाचा आश्रय करून तेथें राहतात, त्या प्रमाणें हें सर्व विश्व व त्याचा द्रष्टा व भोक्ता जीव, चाराच सर्व चराचर वस्तु परमात्म स्वरूपाच्या आश्रयाला जाऊन सुखरूप राहतात व शेवटीं तेथें ठीन होतात. सूर्योदय झाल्यावर ज्याप्रमाणें पक्षी चोहों कडे उडून जातात, त्याप्रमाणें व्यवहारकर्त्ती, अज्ञानकर्त्ती, हा सर्व प्रपंच आणि त्यातील जीव 'भाषण परमात्म्याच्या आश्रयाला वारेंत' हें विस्मरतात आणि विशेष सुख-दुःखाचें कारणें आणि कार्यें पतकरून जीव सुख-दुःखाचा अनुभोक्ता होतो. ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

पृथिवी च पृथिवीमात्रा, वाऽऽयश्चाऽऽपोमात्रा च .

नेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाऽऽका-

शब्दाऽऽकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसपितव्यं च त्वक्च स्पर्शयितव्यं च वाक्च वक्तव्यं च हस्तौ चाऽऽदातव्यं चोपस्थश्चाऽऽनन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहंकारश्चाहंकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

अन्वयः व अर्थ—पृथिवी च पृथिवीमात्रा च, आपः च आपोमात्रा च, तेजः च तेजोमात्रा च, वायुः च वायुमात्रा च, आकाशः च आकाशमात्रा च, चक्षुः च द्रष्टव्यं च, श्रोत्रं च श्रोतव्यं च, घ्राणं च घ्रातव्यं च, रसश्च रसपितव्यं च, त्वक् च स्पर्शयितव्यं च, वाक् च वक्तव्यं च, हस्तौ च आदातव्यं च, उपस्थः च आनन्दयितव्यं च, पायुः च विसर्जयितव्यं च, पादौ च गन्तव्यं च, मनः च मन्तव्यं च, बुद्धिः च बोद्धव्यं च, अहंकारः च अहंकर्तव्यं च, चित्तं च चेतयितव्यं च तेजः च विद्योतयितव्यं च प्राणः च विधारयितव्यं च (पृथ्वी आणि तिची गंध-तन्मात्रा, जल आणि जलमात्रा, तेज आणि त्याची मात्रा, वायु आणि त्याची मात्रा, आकाश व आकाशमात्रा, नेत्र आणि द्रष्टव्य—पहावयाची वस्तु,—कर्ण आणि श्रोतव्य, घ्राण आणि घ्रातव्य, रस आणि रसपितव्य, त्वचा आणि स्पर्शय वस्तु वाणी आणि तिचा विषय, हस्त आणि ग्रहण करण्याचे विषय, उपस्थ आणि रतिविषय, पायु—गुदद्वार—आणि मल, चरण आणि गमन, मन आणि मननाचा विषय, बुद्धि आणि जाणण्याचा विषय, अहंकार आणि त्याचा विषय, चित्त आणि त्याचा विषय, तेज आणि त्याचा विषय, प्राण आणि प्राणाचा विषय, हो सर्व परमात्म्याचा आश्रय येणारी आहेत.) ॥८॥

साठव्या मंत्रात उल्लेखिलेल्या प्रश्नाचे विस्तृत वर्णन येथे केले आहे. या वर्णनात पृथ्वीमादि पंच महाभूत व त्यांच्या तन्मात्रा, श्रोत्रादिवे आणि त्यांचे विषय, कर्णादिवे आणि त्यांचे विषय, मन, बुद्धि, चित्त आणि अहंकार व त्यांचे विषय, या पंचकडे राहून मनादिकात उपायून टाकणारे तेज आणि पायु या भूतूपा निदेश केल्या आहेत. हा सर्व प्रश्न—विस्तार होय. परमात्म्याचे

स्वरूप या सर्व प्रपंचस्वरूपाहून निघळें असूनही तो परमात्मा या सर्वांस आश्रय देतो. सर्वांचा मूळ आधार परमात्मा असून तो सर्वव्यापी आहे हे येथे मुख्यत्वाने सांगायचे आहे. ॥ ८ ॥

मंत्र नवचा.

एष हि द्रष्टा स्मष्टा श्रोता घ्राता रसयिता
मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः स परेऽ-
क्षर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

अन्वय व अर्थ—एषः हि द्रष्टा, स्मष्टा, श्रोता, घ्राता, रसयिता, मन्ता, बोद्धा, कर्ता, विज्ञानात्मा, पुरुषः, सः परे अक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते (आणि द्रष्टा—पाहणारा, स्मष्टा—स्पर्श करणारा,—श्रोता, घ्राता—वास घेणारा, रस चाखणारा, मनन करणारा, जाणणारा, कर्ता, भक्ता ॥ विज्ञानात्मा पुरुष (जीव) भक्तो, तोही अक्षर—अविनाशी भक्ता जो परमात्मा त्याच्या ठिकाणी आश्रय घेतो.) ॥ ९ ॥

या मंत्रांत प्रपंच पाहणाऱ्या जीवाचे वर्णन आहे. सातव्या मंत्रांत ' सः ' या पदानें अभिप्रेत असणारा जो कर्ता भोक्ता जो जाण, त्याचे वर्णन येथे आहे; प्रपंचाचे उपाधि जीवानें पटकणिलेल्या अवस्था म्हणजे तो कर्ता, भोक्ता, व विपक्ष पाहणारा असतो. पण ॥ प्रपंच निद्रेमध्ये जसा परमात्म स्वरूपांत विलीन होऊन एकरूप होतो, त्याच प्रमाणे निद्राकाळी जीवाच्या सर्व उपाधी नष्ट होऊन तो परमात्मस्वरूपी म्हणजे ज्ञानरूप अथवा सुखरूप होतो याप्रमाणे गार्भ्याच्या पांचव्या म्हणजे शेवटच्या प्रभात विप्लवादांनी उत्तर दिले आणि सांगितले की प्रपंच आणि प्रपंच—द्रष्टा जीव हे उभयतां परमात्म—स्वरूपाचा आश्रय कर्तून त्याच्या आधारानें स्थित होतात. असे; याप्रमाणें स्वप्नस्थितीचे व निद्रास्थितीचे वर्णन झाले. जागृत स्थितीचा विचार पाहिल्या तीन शिष्यांच्या तीन निरनिराळ्या प्रभांत झाला आहे. आतां परमात्म-स्वरूप सांगून, (सर्वांच्या आवापचे स्वरूप सांगून) या प्रभाची परिणामाति विप्लवादप्रति राहिलेल्या दोन मंत्रांत करतील. ॥ ९ ॥

मंत्र दहावा.

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायम-
शरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ।
स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेव श्लोकः ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—तु यः ह वै तत् अच्छायं, अशरीरं, अलोहितं, शुभ्रं, अक्षरं, यः वेदयते, सोम्य ! सः परं एव अक्षरं प्रतिपद्यते (पण ज्याळा या अच्छाय—तमःशून्य, उपाधिरहित—शरीरशून्य, रूपशून्य, गुण-
शून्य, शुद्ध आणि अविनाशी स्वरूपाचें ज्ञान होतें, हे सोम्य ! तो पुरुष अवि-
नाशी आणि अत्यंत श्रेष्ठ स्वरूप परमात्मस्वरूप प्राप्त करून घेतो. (सः-
सर्वज्ञः सर्वः भवति (तो सर्वज्ञात्मा आणि सर्वरूप होतो.) तन् एवः
श्लोकः (याच अर्थाचा संप्रद करणारा पुढील श्लोक आहे.) ॥ १० ॥

कोणत्याही प्रकारची छाया नसणाऱ्या, कोणतीही उपाधि नसणाऱ्या निर्गुण,
शुद्ध, नित्य, अद्या ज्ञानरूप परमात्म्याचें स्वरूप ज्याळा समजवें तो पुरुष परमात्म-
स्वरूपाळा जाऊन पोचतो. सारास प्रसवेचा ब्रह्म होतो सगळे तो सर्वश होतो,
अथवा ज्ञानरूप होतो. तो सर्व होतो अथवा सर्वेश्वरी होतो. ताच्या
जीवाचें सर्व अज्ञान नाहीतें झालें व त्याला पूर्ण प्रवेचैराग्य झालें, सगळे
तो ब्रह्मरूप होतो. त्याला मग आठवें किंवा भातांचें कारण उरत नाही. दीव
भतीने सांगितलेली नुर्वावसा आहे. ही जाणत, स्वप्न, आणि सुषुप्ति यांच्या
पळीकडील अवस्था आहे. या प्रमाणे वेधे ब्रह्मस्वरूप कसे आहे व ब्रह्मशानाचें
कळ काय आहे हे सांगितलें. अर्थातच वेधे गार्ग्यकृत प्रभंचकाची समाप्ति
झाली. आतां ह्या मंत्रांत जें काय सांगितलें त्याचा अनुवाद करणारा प्रतिभंच
उद्भव केला म्हणजे गार्ग्याच्या प्रभाची मीमांसा पूर्ण झाली. ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा ऋतानि
संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य
स सर्वज्ञः सर्वमेवाविधेशोति ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—सोम्य, यत्र सर्वैः देवैः सह विज्ञानात्मा च प्राणः
च-ऋतानि संप्रतिष्ठन्ति (सर्व मन इन्द्रियादि देवतांसह विज्ञानात्मा—सोपा-

धिक आत्मा, जीव—पंचप्राण आणि सर्व जड वस्तु ही ज्याचा आश्रय घेतात,) तंतु अक्षरं यः वेदयते तु सः सर्वज्ञः सर्व एव आविवेश (तें अक्षर स्वरूप ज्याला समजतें तो सर्वज्ञ पुरुष सर्वामध्ये प्रवेश करितो. अथवा तो सर्वव्यापी आणि सर्वसाक्षी होतो. ॥ ११ ॥

पाठीमागील सात, आठ, नऊ, दहा या मन्त्रातील अर्थाचा समग्र करणारा हा मंत्र आहे. येथें स्पष्ट असे सांगितलें आहे कीं, ज्या पुण्याला ब्रह्माचें—म्हणजे सर्व इद्रियें व त्याच्या देवता यांच्यासह असणारा जो कर्ता भोक्ता जीव, त्यास व सर्व सामर्थ्ये आणि सर्व जड वस्तु यांस आधार देणाऱ्या (याचें अधिष्ठान असणाऱ्या) अविनाशी ब्रह्माचें—ज्ञान होतें, तो सर्वसत् पुरुष सर्वसाक्षी आणि सर्व व्यापी होतो. ॥ ११ ॥

चवथा प्रश्न समाप्त.

प्रश्न पांचवा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ ह एनं शैब्यः सत्यकामः पप्रच्छ (नंतर सत्यकाम या नावाच्या शैब्याने प्रश्न केला.)

स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमो-
कारमभिध्यायति । कतमं वाव स तेन लोकं
जयतीति तस्मै स होवाच ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—भगवन्, सः यः ह वै मनुष्येषु प्रायणान्तं ॐकारं अभिव्यापयति (भगवन्, जो कोणी मनुष्यलोकातील जीव मरणापर्यंत ॐकाराचें एकनिष्ठ ध्यान करील) तेन कतमं वाव लोक सः जयति (हा ॐकाराच्या ध्यानाने तो कोणत्या लोकाची प्राप्ति करून घेतो.) इति (हा सत्यकामाचा प्रश्न होता.) तस्मै सः उवाच ह (त्याला पिप्पलाद मुनींनी उत्तर दिलें.) ॥ १ ॥

सर्वभगपरित्याग करून ब्रह्मचर्यपुरुषवर एकनिष्ठध्यानाने ध्यान करणें याचें नांव अभिध्यान आहे. असे ॐकाराचें एकनिष्ठ ध्यान जो पुरुष आम-

मंत्र दहावा.

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायम-
शरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ।
स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेव श्लोकः ॥ १० ॥

अन्वय व अर्थ—तु य ह वै तत् अच्छायं, अशरीरं, अलोहितं,
शुभ्रं, अक्षरं, यः वेदयते, सोम्य ! सः परं एव अक्षरं प्रतिपद्यते (पण
ज्याला या अच्छाय—तमःशून्य, उपाधिरहित—शरीरशून्य, रूपशून्य, गुण-
शून्य, शुद्ध आणि अविनाशी स्वरूपाचें ज्ञान होतें, हे सौम्य ! तो पुरुष अवि-
नाशी आणि अत्यंत श्रेष्ठ स्वरूप परमात्मस्वरूप प्राप्त करून घेतो. (स -
सर्वज्ञः सर्वः भवति (तो सर्वज्ञाता आणि सर्वरूप होतो.) तत् एवः
श्लोकः (याच अर्थाचा संप्रह करणारा पुढील श्लोक आहे.) ॥ १० ॥

कोणत्याही प्रकारची छाया नसणाऱ्या, कोणतीही उपाधि नसणाऱ्या निर्गुण,
शुद्ध, नित्य, अद्या शून्यरूप परमात्म्याचें स्वरूपज्याला समजतें तो पुरुष परमात्म-
स्वरूपाळा जाऊन पोंचतो. साराश ब्रह्मवेत्ता ब्रह्म होतो क्षणजे तो सर्वज्ञ होतो,
अथवा ज्ञानरूप होतो. तो सर्व होतो अथवा सर्वोपायी होतो. जातरयं
जीवाचें सर्व अज्ञान नाहीसें झालें व त्याला पूर्ण प्रपंचवेत्ता झालें, क्षणजे
तो ब्रह्मरूप होतो. त्याला मग आशेचें किंवा मांताचें कारण उरत नाही. हीच
श्रुतीने सांगितलेली त्र्यांबस्या आहे. ही जाणव, स्वप्न, आणि सुषुप्ति यांच्या
पलीकडील अवस्था आहे. या प्रमाणे येथे ब्रह्मस्वरूप कसे आहे व ब्रह्मज्ञानाचें
फल काय आहे हे सांगितलें. अर्थातच येथे मार्गकृत प्रपंचकार्या समाप्ति
झाली. आता मग मग्न होत जें काय सांगितलें त्याचा अनुवाद करणारा श्रुतिप्र
खंडव केला म्हणजे मार्गाच्या प्रश्नाची समाप्ति पूर्ण झाली. ॥ १० ॥

मंत्र अकरावा.

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि
संप्रतिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य
स सर्वज्ञः सर्वमेवाविबेशेति ॥ ११ ॥

अन्वय व अर्थ—सोम्य, यत्र सर्व देव सह विज्ञानात्मा च प्राणः
च-भूतानि संप्रतिष्ठन्ति (सर्व मन इन्द्रियादि देवतासह विज्ञानात्मा—सोपा-

धिक आत्मा, जीव—पचप्राण आणि सर्व जड वस्तु ही ज्याचा आश्रय घेतात,) तंतु अक्षरं यः वेदयते तु सः सर्वज्ञः सर्व एव आविवेश (तें अक्षर स्वरूप ज्याला समजतें तो सर्वज्ञ पुरुष सर्वामध्ये प्रवेश करितो. अथवा तो सर्वव्यापी आणि सर्वसाक्षी होतो. ॥ ११ ॥

पाठीमागील सात, आठ, नऊ, दहा या मंत्रातील अर्थाचा सप्रह करणारा मंत्र आहे. येथे स्पष्ट असे सांगितले आहे की, ज्या पुरुषाला ब्रह्माचे—मृणजे सर्व द्रव्ये व त्याच्या देवता यांच्यासह असणारा जो कर्ता भोक्ता जीव, त्यास व सर्व सामर्थ्य आणि सर्व जड वस्तु यास आधार देणाऱ्या (याचे अविद्यान असणाऱ्या) अविनाशी ब्रह्माचे—ज्ञान होतें, तो सर्वस पुरुष सर्वज्ञाक्षी आणि सर्व व्यापी होतो. ॥ ११ ॥

चवथा प्रश्न समाप्त.

प्रश्न पांचवा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ ह एनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ (नंतर सत्यकाम या नावाच्या शैव्याने प्रश्न केला.)

स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमो-
कारमभिध्यायीत । कतमं वाव स तेन लोकं
जयतीति तस्मै स होवाच ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—भगवन्, सः यः ह वै मनुष्येषु प्रायणान्तं ॐकारं अभिध्यायीत (भगवन्, जो कोणी मनुष्यलोकांतील जीव मरणापर्यंत ॐकाराचे एकनिष्ठ ध्यान करील) तेन कतमं वाव लोकं सः जयति (हा ॐकाराच्या ध्यानाने तो कोणत्या लोकाची प्राप्ति करून घेतो,) इति (हा सत्यकामाचा प्रश्न होता.) तस्मै सः उवाच ह (त्याला पिप्पलाद मुनींनी उत्तर दिलें.) ॥ १ ॥

सर्वसगपरित्याग करून ब्रह्मचर्यपुरुषर एकनिष्ठध्याने ध्यान करणें याचे नाव अभिध्यान आहे. असे ॐकाराचे एकनिष्ठ ध्यान जो पुरुष आम-

रपांत करितो त्याचा फलप्राप्ति काय होते, एतद्विषयक हा प्रश्न आहे. ॐकार हे ब्रह्माचे एक नांव आहे, असे कठोपनिषदात सांगितले आहे. ॐकाराचे एकनिष्ठ ध्यान केले असता काय फल होतं हे आता समजून घ्यावयाचे आहे. तसेच प्रसंगतः हे ॐकारोपासन कसे करावे, याचाही विधि आचार्य सांगणार आहेत. १

मंत्र दुसरा.

एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोँकारः ।

तस्माद्विष्ठानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—सत्यकाम, यत् ॐकारः एतत् वै परं च अपरं च ब्रह्म (हा जो ॐकार आहे तो हे सत्यकाम, पर—सर्वश्रेष्ठ, निर्गुण, व अपर—गीण—सगुण—ब्रह्म आहे.) तस्मात् एतेन एव आयतनेन एकतर अन्वेति (म्हणून या साधनेने ॐकाराचे ज्ञान असणारा पुरुष आपल्या ध्यानानुसार पर किंवा अपर ब्रह्माची प्राप्ति करून घेतो.) ॥ २ ॥

या मनांत ॐकाराच्या ध्यानाने ब्रह्मप्राप्ति होते असे सांगून आचार्यांनी सत्य कामाच्या प्रभाचे उत्तर एकदम देऊन टाकले. त्यांचे ब्रह्म हे पर आणि अपर असे दोन प्रकारचे आहे असेही सांगितले. परब्रह्म हे सत्वरूप आणि अविनाशी असते व अपरब्रह्म हे सगुण उपासना करण्यास योग्य आणि भक्तास प्रसन्न होणारे असे असते. परब्रह्माचे प्रतीक ॐकार आहे व ते अपरब्रह्माचे वाचक आहे. प्रतीकरूपाने निर्गुणब्रह्माचे एकनिष्ठ ध्यान केले म्हणजे ज्ञान होऊन मोक्ष मिळतो आणि उपासनापूर्वक ॐकाराचा जप करून अपरब्रह्माचे ध्यान केले असता अपरब्रह्माची प्राप्ति होते. असे फल येथे सांगितले आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

स यद्येकमात्रमभिध्यायीत सः तेनैव संवेदित-
स्तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते । तमृचो मनुष्य-
लोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

अन्वय व अर्थ—सः यदि एकमात्रं अभिध्यायीत सः तेन एव संवेदितः तूर्ण एव जगत्याम् अभिसंपद्यते (जो कोणी त्रिमासक ॐकाराचे केवळ एकमात्रेनेच ध्यान करील तो त्या ध्यानाने ज्ञानी होऊन

भूलाकाची संस्तर प्राप्ति करून घेईल.) तें ऋचः मनुष्यलोकां उपनयन्ते (या एकमात्रक ॐकाराचें ध्यात करणाराला ऋग्वेदांतीक मंत्र मनुष्यलोकांला नेऊन पोचवितात.) सः तत्र तपसा, ब्रह्मचर्येण, श्रद्धया संपन्नः माहिमानं अनुभवति (तो पुरुष मृत्युलोकीं तपःसंपन्न, ब्रह्मचर्यसंपन्न आणि श्रद्धा-संपन्न होऊन अतिश्रेष्ठ पदवीचा अनुभव घेतो.) ॥ ३ ॥

अ, उ आणि म अशा ॐकारान्या तीन मात्रा आहेत. या मात्रावैकी ॐकार हाणून अकाराचें जो ध्यान करील, अकार हाणजेच ॐकार असे समजून जो पुरुष दक्षिण ध्यान करितो, तो लवकरच मनुष्य लोकांस जाऊन पोचतो. हे त्याच्या ध्यानबलाचें फळ होय. अकार हा ऋग्वेदाचा उल्लेख करितो. अकार हाणजे ऋग्वेद होय असे समजतात. ऋग्वेद-मंत्रपूर्वक ॐकारोपासना करणाऱ्याला मनुष्यलोकाची प्राप्ति होते. ऋग्वेद हा मनुष्यलोकाचा दर्शक आहे असे समजतात, असो; तप, ब्रह्मचर्य आणि भद्रा यांच्या साहाय्याने तो ध्यानी पुरुष संपन्न झाल्यामुळे अति श्रेष्ठ गोष्टीचा अनुभविता होतो. शाराद्य त्याचें मनुष्यलोकीं कल्याण होतें ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

अथ यदि दिमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं
यजुर्भिरुन्नीयते सोमलोकं स सोमलोके विभूति-
मनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—अथ यदि दिमात्रेण मनसि संपद्यते सः यजुर्भिः अंतरिक्षं सोमलोकं उन्नीयते (पण जो कोणी ॐकार हा दिमात्रक समजून—‘अ’ आणि ‘उ’ या दोन मात्रावर ॐकार स्वरूपाची भावना धरून—ध्यान करितो तो यजुर्वेदाच्या साहाय्याने अंतरिक्षांत असलेल्या सोम-लोकाची प्राप्ति करून घेतो.) सोमलोके विभूतिं अनुभूय पुनः आवर्तते (नंतर तो सोमलोकांतीक सुखाची प्राप्ति करून घेऊन पुनः या मृत्युलोकीं अवतीर्ण होतो.) ॥ ४ ॥

हा मंत्रांत ‘अ’ व ‘उ’ या अक्षरांचें ध्यान करून व तें ध्यान ॐकार स्वरूपाचें आहे अशी भावना घरून जो मत्स्य राहतो त्याला सोमलोकाची प्राप्ति होते. हा सोमलोक अंतरिक्षांत आहे. तेव्हां या स्वरूपाचें ध्यान करणारा मनुष्य मेल्यानंतर सोमलोकास किंवा पितृलोकास जातो. आणि तेथील सुख अनुभवून पुनः तो मनुष्यलोकीं येऊन पोचतो. ‘उ’ हे अक्षर यजुर्वेदाचें दर्शक

आहे. ऋग्वेदाने मनुष्यलोकाची प्राप्ति होते ह्या प्रमाणे यजुर्वेदाने सोमलोकाची अथवा चंद्रलोकाची प्राप्ति होते. या मंत्रांतील द्विमात्र या पदाचा अर्थ दुसरी मात्रा असा भीमच्छंकराचार्यांनी केला असा मला मास होत आहे; पण मला असे वाटते की द्विमात्र या पदाचा अर्थ दोन मात्रा असा करावा, अ आणि उ ह्या त्या दोन मात्रा होत. असा अर्थ केला असता मनुष्यलोकाहून भेष्ट जो पितृलोक याची प्राप्ति द्विमात्राचे ध्यान करणारांस होते; हे म्हणजे नीट होईल. एकमात्रक ॐकाराने ध्यान करणारपेक्षां द्विमात्रक (अ आणि उ) या स्वरूपांसह ॐकारध्यान करणारा पुरुष जास्त योग्यतेचा आहे, ही गोष्ट स्पष्ट होते. असे; उकाराने यजुर्वेदप्राप्ति होऊन सोमलोक मिळत असल्यास उत्तमच गोष्ट झाली. ऋग्वेद जागृतस्थानी आहे आणि यजुर्वेद स्वप्नस्थानी आहे अशी सांप्रदायिक कल्पना आहे. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुत्थीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवधनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—यः पुनः त्रिमात्रेण ॐ इति एतेन एव अक्षरेण एतं परं पुरुषं अभिध्यायीत सः तेजसि सूर्ये संपन्नः (जो कोणी त्रिमात्रक म्हणजे अ, उ आणि म् ह्या अक्षरांनी सिद्ध झालेल्या ॐकाराच्या साहाय्याने ह्या पुरुषोत्तमाचे एकादि ध्यान करितो. तो तेजस्वी सूर्याशी एकरूप होऊन जातो.) यथा पादोदरः त्वचा विनिर्मुच्यते, एवं ह वै सः पाप्मना विनिर्मुक्तः; स सामभिः ब्रह्मलोकं उत्थीयते (ज्याप्रमाणे सर्प हा आपल्या त्वचेपासून मुक्त होतो, त्याप्रमाणे ॐकाराचे ध्यान करणारा पुरुष पापापासून विनिर्मुक्त होतो आणि सामवेदाच्या साहाय्याने तो ब्रह्मलोकां जाऊन पोहोचतो.) सः एतस्मात् जीवधनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषं ईक्षते (त्याला ह्या जीवधन हिरण्यगर्भाहून आपतत भेष्ट व सर्व चराचरांत राहून त्यांस अस्तिन देणाऱ्या पुरुषोत्तमाचे दर्शन होतं.)

तत् एतौ श्लोकौ भवतः (हाच अर्थ सांगणारे पुढील दोन मंत्र आहेत.) ॥ ५ ॥

या मंत्रांत ॐकारान्या संपूर्ण स्वरूपाचे एकनिष्ठ ध्यान करणाऱ्या पुरुषाला सूर्यलोकाची जणु कांही स्थिति प्राप्त होते. साप कात टाकून मोकळा होतो, त्याप्रमाणे ॐकाराचे ध्यान करणारा पुरुष पाणपासून मोकळा होतो. नंतर तो ब्रह्मलोकाचा जातो आणि तेथे येत्यावर त्याचा हिरण्यगर्भाच्याही पलीकडे असणाऱ्या परब्रह्माचे, पुरुषोत्तमाचे दर्शन होऊन, तो मुक्त होतो. येथे त्याचे जन्म-मरण संपते. सामवेदाचा ॐकार हा दर्शक आहे. येथे सुपुत्रांची स्थिति असते, परम मुक्ताचाही लाभ येथेच होतो. हा लाभ म्हणजे हिरण्यगर्भ लोकाची प्राप्ति झाल्यावर त्या पुरुषाला हळू हळू हिरण्यगर्भाहून श्रेष्ठ असणाऱ्या परब्रह्माची प्राप्ति होते आणि तो मुक्त होतो. ही दुर्यावस्था आहे. हीच शेवटची स्थिति होय. येथे जाण्यायेण्याची म्हणजे सर्व यातायातांची समाप्ति होते. या प्रमाणे ॐकाराचे एकनिष्ठ ध्यान करणाराला कोणते फळ प्राप्त होते हे सांगितले आणि ॐकाराचे ध्यान मुमुक्षूने कसे कसे असतां परब्रह्मप्राप्ति होते, त्याचेही निवेदन केले. सारांश येथे फळ आणि विधि या दोन्हीचेही संकीर्तन केले आहे. ॥ ५ ॥

मंत्र सहावा.

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता
अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु
सम्यक्प्रयुक्तास्तु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥

अन्वय व अर्थ—तिस्रः मात्राः प्रयुक्ताः मृत्युमत्यः (या ॐकाराच्या तीन मात्रा एकेक मात्रापरत्वाने प्रयुक्त केल्या असतां—एकेकच मात्रा घेऊन ध्यान केले असतां—या ध्यानाचा परिणाम मृत्युमय होतो.) बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तास्तु क्रियासु अन्योन्यसक्ताः अनविप्रयुक्ताः ज्ञः न कम्पते (पण सर्वांतबाह्य आणि योग्य रीतीने विनियोग केलेल्या ध्यान क्रियांमध्ये परस्पर संबंध करून आणि सर्वांस एकत्र करून जर या तीन मात्रांचा उपयोग केला व ॐकाराचे पूर्ण ध्यान केले तर ज्ञानी पुरुषाला मय असण्याचे कारण राहात नाही.) ॥ ६ ॥

या वेद मंत्रांत असे सांगितले आहे की, तीन मात्रा असणाऱ्या ॐकाराचे ध्यान एक एक मात्रा घेऊन मात्र जर केले म्हणजे अ हाच ॐकार आहे, उ हाच

ॐकार आहे म् हाच ॐकार आहे अशी भावना घेऊन जर ध्यान केले तर हे सर्व ध्यान मृत्यु असणारे होत. तालय, या ध्यानाने मृत्यु मुक्त नाही. पण नाद (जागृत स्थिति) मध्य (स्वप्न स्थिति) अर्धतर (सुषुप्ति स्थिति) या सर्व स्थितीस योग्य असणाऱ्या ध्यानक्रियांमध्ये या तिन्ही मागास एकत्र करून या त्यांचे परस्पर संबंध कायम ठेवून योग्य रीतीने ध्यान केले तर उत्तम प्रकारचे ज्ञान प्राप्त होते. असे ज्ञान झालेल्या पुरुषाला कोणत्याही प्रकारचे भय असण्याचे कारण राहात नाही. खरेच आहे—जीवाच्या तिन्ही अवस्थांमध्ये साधो असणाऱ्या पुरुषोत्तमाचे ध्यान जर सर्वसाक्षित्वाचा उपदेश करणाऱ्या ॐकार-स्वरूपाने झाले तर साध्याचे ज्ञान निराबाध होऊन ध्यान करणाऱ्याचा सर्व उपाधी नष्ट होतात आणि तो मुक्त होतो. एकेक मागेने ध्यान केले अथवा मृत्यु येतो आणि ॐकाराचे सामान्याने ध्यान केले अथवा जीव मुक्त होतो, हे धृतीला सांगायचे आहे. ॥ ६ ॥

मंत्र सातवा.

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्तत्कवयो
वेदयन्ते । तमोकारेणैवाऽऽयतनेनान्वेति विद्वान्पत्तः
च्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—ऋग्भिः एतं, यजुर्भिः अंतरिक्षं, (ऋग्वेदांतीळ ऋचांनी मनुष्यलोकाचा उल्लेख होतो, यजुर्वेदाच्या यजूंनी अंतरिक्षाचा, चंद्रलोकाचा उल्लेख होतो) यत् सामभिः तत् कवयः वेदयन्ते (पण सामवेदाच्या सामांनी ज्याचा उल्लेख व प्राप्ति होते ते अति विद्वान् पुरुषास मात्र माहीत आहे.) ॐकारेण एव आयतनेन तं अन्वेति (ॐकाराच्या मात्र साहाय्याने त्या परमसलोकात प्रवेश करिता येतो.) यत् तत् शांतं अजरं, अमृतं, अभयं, परं च, (तो प्रसन्नलोक शांत आहे. जरावरण-रहित आहे, निर्भय आहे आणि सर्वश्रेष्ठ आहे.) इति (याप्रमाणे हे सत्यकाम, त्रुष्ट्या प्रश्नाचे हे उत्तर आहे.) ॥ ७ ॥

या मंत्रात पांचव्या प्रधाच्या उत्तरांना सर्व समष्टि साक्षा आहे. तमम ॐकाराच्या एकत्रित ध्यानाने प्रथमतः अपर नद्याची प्राप्ति होऊन मंतर मग जरावरणरूप, निर्भय, शांत आणि सर्व-श्रेष्ठ अशा परब्रह्माची प्राप्ति होते, हे देवे सांगितले आहे. तसेच पुढच्या ' अ ' च्या ध्यानाने (ऋग्वेदाने) मनुष्य लोकाची प्राप्ति होते व तेथे मुमुक्षुची भक्ति अवलंबून आणि पुढच्या ' उ ' च्या ध्यानाने (यजुर्वेदाने) सोमलोकाची (पद लोकाची) प्राप्ति होते, वदारे

त्याही लोकांत जरामरणाची भीति असते. पण समग्र ॐकाराचे अवयव-
संबंध काय आहेत, हें समजून घेऊन व अवयवाची तादातोड न करितां जर
एकनिष्ठत्वाचें ॐकारप्यान केलें, तर प्रथमतः, अपरजन्माची आणि नंतर प्र-
गल्हाची प्राप्ति होऊन जीव कृतार्थ होतो, असे सांगितले ॥ ७ ॥

पाचवा प्रश्न समाप्त.

प्रश्न सहावा.

मंत्र पहिला.

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ ।

अन्वय व अर्थ—प्रथम ह एनं सुकेश भारद्वाजः पप्रच्छ (मंतर
भारद्वाज कुलोत्पन्न सुकेशा विचारिता झाला.)

भगवन्निर्हरण्यनाभः कौसल्यो राजपुत्रो मासुपे-
त्येतं प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं
वेत्थ तमहं कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद यद्यहमिमम-
वेदिपं कथं ते नावक्ष्यमिति समूलो वा एष परिशु-
ष्यति षोऽनृतमभिवदति तस्मात्तार्हस्यनृतं वक्तुं
स तूष्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि
कासौ पुरुष इति ॥ १ ॥

अन्वय व अर्थ—भगवन, कौसल्यः राजपुत्रः निर्हरण्यनाभः मा-
सुपेत्य प्रश्नं अपृच्छत (हे भगवन्, निर्हरण्यनाभ नामक कौसल्यदेशचा
राजपुत्र मासुपेत्य येऊन मला प्रश्न विचारिता झाला) भारद्वाज, षोडश-
कलं पुरुषं वेत्थ (हे भारद्वाज, सोळा कलाचा पुरुष आपल्यात माहीत
आहे काय ?) तं अहं, कुमारं अब्रुवं (मी त्या कुमाराला बोललों)
न अहं इमं वेद (हा पुरुष मला ठाऊक नाही.) यदि अहं इमं अवेदिपं
कथं ते न अवक्ष्यं इति । समूलः वै एषः परिशुष्यति यः अनृतं अभि-
वदति, तस्मात् न अनृतं वक्तुं अर्हामि (जर मला या पुरुषाचे ज्ञान
असतें तर तें मी तुला कसे सांगितलें नसतें ! जो मनुष्य खोटें बोलतो,
तो मूळासकट नष्ट होतो, हें मला ठाऊक आहे म्हणून मी केव्हाही खोटें
बोलावयाचा नाही.) सः रथं तूष्णीं आरुह्य प्रवव्राज (तो निश्चर

होऊन व लज्जित होऊन रथांत बसला आणि निघून गेला.) क असौ पुरुषः शति तं त्वा पृच्छामि (म्हणून आपल्यास विचारितो की तो कलात्मक पुरुष कोठे आहे ?) ॥ १ ॥

या मंत्रांत सोळा कलांचा पुरुष कोण आहे व त्याचे स्वरूप काय, अशा अर्थाचा प्रश्न आहे. याचे उत्तर पिप्पलाद मुनि पुढील मंत्रांत देणार आहेत. प्रसंगप्रसूत ही गोष्ट वाचकांनी लक्षांत ठेवावयाची की, पूर्वकाली धर्मिय लोक आणि त्यांदून राजपुत्रही ब्रह्मविचारासारख्या आत्मिक प्रश्नांची मीमांसा करीत असत आणि ब्रह्मज्ञान मिळविण्यासाठी ते लागताळी तितके प्रयत्न करण्यास व हात सोसण्यास विद्ध असत. 'तसेच दुसरे हे लक्षांत ठेवावयाचे की कोणीही प्रश्न विचारला व त्याचे उत्तर आपल्यास ठाऊक असले तर ते उत्तर देण्यास केव्हांही अनमान करावयाचा नाही, अशी त्या वेळची पद्धति होती. आणि तिसरी गोष्ट ही की असत्य मापण करणे हे फार मोठे पापकृत्य आहे, अशी तत्काळीन समजूत असून असत्य मापणाऱ्या संबंधाने तीव्र विटकाप जागृत असे. तसेच, विचारल्याशिवाय आत्मज्ञान किंवा इतर ज्ञान सांगत बुढावयाचे नाही, असा संप्रदाय त्यावेळी असे; असे दिसते. ॥ १ ॥

मंत्र दुसरा.

तरमै स होवाच इहैवान्तःशरीरे सौम्य स
पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

अन्वय व अर्थ—तरमै सः उवाच (त्याला भाचापांनी उत्तर दिले) सौम्य, यस्मिन् एताः षोडश कलाः प्रभवन्ति, सः पुरुषः इह एव अन्तःशरीरे इति (हे सौम्य, ज्याच्यामध्ये सोळा कलांचा उद्भव होतो, तो पुरुष येथेच आपल्या अंतःकरणरूपी शरीरांत वास्तव्य करितो. समजलास ?) ॥ २ ॥

ज्याच्यापासून सोळा कलांची उत्पत्ति होते तो पुरुष कोठे आहे ॥ प्रभाला हे उत्तर मिळाले की तो पुरुष जीवांच्या शरीरांतच वास्तव्य करीत असतो. सोळा कला कोणत्या ते चौथ्या मंत्रांत सांगणार आहेत. हा पुरुष म्हणजे, आत्म-स्वरूप होय. सोळा कला ह्या पुरुषाचे ठिकाणी असतात. किंवा हा पुरुष षोडशकलात्मक आहे, असे म्हणण्याचा भुक्तीचा अभिप्राय नाही. त्याच्यामध्ये सोळा कला निर्माण होतात हे खरे; तथापि तो स्वरूपतः निष्कल आहे, कला-रूप आहे असे पुढे पांचव्या व सहाव्या मंत्रांत शुद्धिच स्वतः सांगणार आहे. या सोळा कला पुरुषामध्ये उत्पन्न होतात व अस्ताळा जातात असे भावमात्राने दिसते, हे भुक्तीस सांगायचे आहे. पुरुषाचे स्वरूप निष्कल म्हणजे निर्गुण

आह. या कला सूर्यवर येणाऱ्या अभ्राप्रमाणे, क्षणमंगुर आहे. अत्र येतात व जातात, तथापि सूर्यस्वरूपाच्या त्यापासून यत्किंचित्ही विकार उत्पन्न होत नाही. कला अथवा म्हणजे आत्मस्वरूप भाटे किंवा लहान होतें, सविकृत अथवा अविकृत होतें असा भाग नाही. तें निर्विच्छेद अखंड, निर्गुण आणि एकस्वरूप असतें, असा विशेषत्वाने येथे सांगण्याचें आहे. या मंत्राच्या भाष्यामध्ये श्रीमच्छंकराचार्यांनी बौद्धान्या, नैयायिकांच्या व चार्वाकादि नास्तिकांच्या म्हणण्याचा विचार करून त्यास उत्तर केले आहे, तें जिगासु नाचकांनी काळजीपूर्वक वाचाचें अशी माझी त्यास आमहाची विनंति आहे. ॥ २ ॥

मंत्र तिसरा.

स ईक्षांचक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भवि-
ष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

अन्वय य अर्थ—स ईक्षांचक्रे (त्या पुरुषाने विचार केला) कस्मिन् उत्क्रान्ते अहं उत्क्रान्तः भविष्यामि, कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि इति (कोणती गोष्ट उत्क्रान्त झाली असता मी उत्क्रान्त होईन व कोणती गोष्ट स्थित झाली असता मी स्थित होईन, असा विचार आत्म्याने केला) ॥३॥

येथे आत्मस्वरूपापासून सृष्टि—उद्भव कसा झाला याचा विचार केला आहे. कोणत्या गोष्टी आविर्भूत (प्रकट) झाल्या असता आत्मस्वरूप प्रकट होईल व कोणत्या गोष्टी विरोधूत (अस्तंगत) झाल्या असता आत्मस्वरूप अदृश्य होईल याची मीमांसा आत्म्याने केली आणि तदनुसार सृष्टीची उत्पत्ति केली. या सृष्टीच्या उत्पत्तीने आत्मस्वरूपात काही विकृति झाली असा मात्र भाग नाही. सृष्टि उत्पन्न करणे किंवा ती लयाळा नेणे ही कांयें झाल्लीची आपत्त्यास दिसतात, परंतु वस्तुतः परमार्थामध्ये काही उत्पन्न होत नाही किंवा लयासही जात नाही अशी स्थिति असते मृगजळ उत्पन्न होणे किंवा तें नाहीसे होणे इत्यादि कार्यांनी सूर्यस्वरूपात असा कोणत्याही प्रकारचा विकार प्राप्त होत नाही, तो स्वतः आलसच असतो, तशीच विश्वाच्या उत्पत्तीची, स्थितीची व लयाची गोष्ट आहे जावदृष्टानें पाहिलें असता ही सृष्टि ज्ञानपूर्वक झाली आहे असे दिसतें व अवहारात ती तशा आहे ही तथापि परमार्थदृष्टानें आत्मस्वरूपाकडे सृष्टिकर्तृत्वाचा किंवा संहारकत्वाचा भाग येत नाही. व्यवहारात परमेश्वर हा सृष्टीचा उत्पदक, संरक्षक आणि विनाशक आहे असेच घडून चाळते पाहिजे. शानाच्या आणि ज्ञानपूर्वक प्रयोजनाच्या तत्त्वानें उत्पत्ति—स्थिति—लयाचें कर्म चाळतें आहे. हा सृष्टीचा नियता सर्व मंगलगुणानी परिपूर्ण आहे, म्हणून

या सृष्टिनियंतीची आपण सर्वात्मना उपासना केली पाहिजे व त्यास प्रिय होईल असेच कर्म केलें पाहिजे. हे सर्व नीट आहे; तथापि उपासनेनें व ईश्वर-नुकूल कर्मानें परिशुद्ध होऊन जीव तत्त्वज्ञानाचें अध्ययन करण्यास योग्य झाला म्हणजे त्याला परमात्म्याचें व जीवात्म्याचें स्वरूप एकच असून तें निर्विकार, निर्गुण आणि निरामय आहे असेच प्रत्ययास येईल. सारांश, व्यावहारिक सृष्टि परमेश्वरानें निर्माण केली, अन्य कोणी नाही, असें या भूतीनें सिद्ध होतें. म्हणून सांख्यादि वाद्यांचें म्हणणें ठीक नाही, असा निश्चय होतो. सारांश, सृष्टि उत्तम झाली म्हणजे परमेश्वरी स्वरूप प्रकट होतें; पण तें स्वरूप परमार्थतः अखंड आणि निरंजन आहे; हे त्रिशतु पुरुषांनी समजून घ्यावें. ॥ ३ ॥

मंत्र चवथा.

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुज्योति-
रापः पृथिवीन्द्रियं मनः । अन्नमन्नादीर्यं तपो मन्त्राः
कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

अन्वय व अर्थ—सः प्राणं असृजत (त्यानें प्राणाची म्हणजे हिरण्य-गर्भाची—सर्व प्राणाच्या इन्द्रियादिकांचा व प्राणाचा आधार असणाऱ्या पुरु-पाची—उत्पात्ति केली) प्राणात् श्रद्धां, खं, वायुः, ज्योतिः, आपः, पृथिवी, इंद्रियं, मनः, (प्राणापासून शुभकर्माची इच्छा देणारी श्रद्धा, आकाश, वायु, तेज, जल, पृथिवी, कर्मेन्द्रिये, ज्ञानेन्द्रिये आणि अंतःकरणचतुष्टय, ह्या वस्तु निर्माण केल्या.)—सः—अन्नं असृजत (त्यानें अन्न म्हणजे उप-भोगाचे पंचभूतात्मक पदार्थ उत्पन्न केले.) अन्नात् वीर्यं, तपः मन्त्राः कर्म, लोकाः, लोकेषु च नाम च (अन्नापासून वीर्य—सामर्थ्य—तप, मंत्र, भुवनें आणि भुवनातीत नामरूपें उत्पन्न केली.) ॥ ४ ॥

परमेश्वरानें विचारपूर्वक प्राणाची व अन्नाची उत्पात्ति केली. पहिल्या प्रश्ना-तील कवचीच्या विनंतीला जें उत्तर मिळालें याचा हा अनुवाद आहे. येथें जास्ती हे सांगितलें आहे की, प्रत्येक प्राणी आपल्या पुरुषार्थासाठी रात्रदिवस प्रयत्न करीत असतो. आपणें कल्याण व्हावें व इष्ट देव सांपावे या साठी प्रत्येक प्राण्याची जी प्रयत्नशक्ती विचारपूर्वक मुरू असते तिचा भद्रा असें दृष्टतात. याटाच (Faith) किंवा (Will-Force) असें ही म्हणार्हे. काहीं तरी एक अत्युत्तम वस्तु आहे आणि तिची प्राप्ति आपल्यास करून घेतली पाहिजे असें ज्ञान व अशी कर्म-प्रेरणा यांचा भेदमध्यें भतभांव होतो. मानवी विचाराव्यापी

पलीकडे भसन विचारांस, आश्रय देणारी जी शास्त्रपरंपरा ती सत्य आहे, अशी मानना असणे याचा भेदा असे द्वाणवात व ही भेदा आपला इष्टतम पुरुषार्थ साध्य करून घेण्याविषयी प्राण्यास प्रेरणा करीत असते., असो; या भेदे-
नंतर पंचमहाभूतांची आपापल्या गुणांसह उत्पत्ति झाली. ही पंच-
महाभूत जीवांचा आपला इष्टतम, पुरुषार्थ साध्य करण्याच्या
कामी साहाय्य करितात. या पंचमहाभूतांच्या साहाय्याने जीवांच्या शनेन्द्रियांची,
कर्मेन्द्रियांची तसेच अंतःकरणचतुष्टयाची उपादान—कारणें त्तिद होतात.
असो; परमेश्वराने प्राण्यांच्या भोगासाठी अनेक पदार्थ उत्पन्न केले, त्या
पदार्थांसहूनच वीर्य म्हणजे बल, तप, क्रमवदादिकांचे शोषक मंत्र, प्राण्यांचे
कर्म, अनंतसुखने आणि खेळीळ नामरूपे ही उत्पन्न होतात. या संबंधाने उप-
पंधारांत विशेष विचार करावयाचा आहे. म्हणून हे प्रकरण येथेच सोडून
देतो. ॥ ४ ॥

मंत्र पांचवा.

स यथेमा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं
प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र
इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रिष्टुरिमाः षोडश
कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते
चाऽऽर्सा नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽ-
कलोऽमृतो भवति तदेवः श्लोकः ॥ ५ ॥

अन्वय व अर्थ—यथा इमाः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः नद्यः समुद्रं
प्राप्य अस्तं गच्छन्ति, तासां नामरूपे भिद्येते, समुद्रः इति एवं प्रोच्यते
(नित्य वाहणाऱ्या व समुद्राकडे जाणाऱ्या ह्या नद्या समुद्रात प्रवेश करितात,
तेथे अस्ताळा जातात, त्यांची नामरूपे नाहीशी होतात व सर्वांस समुद्र
असे नांव प्राप्त होते.) एवं एव अस्य परिद्रिष्टुः इमाः पुरुषायणाः षोडश
कलाः पुरुषं प्राप्य अस्तं गच्छन्ति, आसां नामरूपे भिद्येते, च पुरुषः
इति एव प्रोच्यते (त्याचप्रमाणे ह्या सर्वज्ञ पुरुषाच्या सोळा कला पुरुषा-
कडे जाण्यास प्रवृत्त होतात, पुरुषाची गाठ पडल्यावर अस्ताळा जातात;
त्याची नामरूपे नाहीशी होतात व त्यांस पुरुष अशी सज्ञा प्राप्त होते.) सः
एषः अकलः अमृतः भवति (तो ॥ पुरुष निष्कल आणि मरणशून्य

असतो.) तत् एषः श्लोकः (हाच अर्थ समर्थन करणारा पुढील मंत्र आहे.) ॥ ५ ॥

या मंत्रातील दृष्टांत तर स्पष्टच आहे. प्रत्येक अखंड नदीचा प्रवाह समुद्राकडे चाललेला आहे. समुद्राशी संगम झाल्यावर प्रत्येक नदीचे नामरूप नष्ट होतं आणि त्या सर्व जळ-संचयास समुद्र हें नांव प्राप्त होतं. हा आवालवृद्धांचा अनुभव सर्वप्रसिद्ध आहे. याच प्रमाणे भुक्ति अर्धे म्हणते की सर्वज्ञ व सर्वसाक्षी पुरुषापासून निघालेल्या सर्व कळा, नित्यपुरुषप्राप्त्यर्थ झगजे आत्मस्वरूपाच्या प्राप्तासाठी प्रयत्न करित असतात. इष्टार्थासिद्धि झाली झगजे त्यांचीं नांम आणि त्यांचीं रूपे नाहीशी होतात आणि त्यांस आत्म्याचें नांव प्राप्त होतं. सारांश, ह्या सर्व कळा आत्मरूप होतात. या प्रमाणे सर्वाधिष्ठान असणारा पुरुष कलाशून्य आहे, गुणचर्मशून्य आहे आणि जरांमरणशून्य आहे, जसे स्पष्ट होतं; समुद्रास मिळणाऱ्या नद्या आल्या काय किंवा गेल्या काय, त्याच्या योगाने समुद्र मोठा किंवा लहान होत नाही. येणाऱ्या नद्या त्यांत भर टाकित नाहीत किंवा नद्या आल्या नाहीत तर त्याचा जलसंचय कमी होत नाही. सारांश, नद्यांच्या अपेक्षेने समुद्र हा निर्गुण आणि अजरांमर आहे. असा प्रकार पुरुषोत्तमाचा आहे. तो सोळा कळा उत्तरज्ञ करितोसा दिसतो, आत्मस्वरूपाच्या अधिष्ठानावर सोळा कळांची उतावि झालीशी दिसते, तसेच ह्या सर्व कळा म्हणजे विश्वांतील सर्व सामर्थ्ये व सर्व जड वस्तु आत्मस्वरूपांत लीन होतातसे दिसतं. तथापि विश्वाच्या उत्पत्तीने किंवा लयाने आत्मस्वरूपात कोणताही विषाड होत नाही. कारण तो स्वतः निर्गुण आहे. यावरून भुतीला आत्म्याचे निर्गुणस्वरूप अभिप्रेत आहे, उत्सर्चित्यतिळयाचा प्रकार व्यावहारिक, तात्पुरता, क्षणभंगुर आहे असे म्हणावयाचे आहे, असें मला वाटते शिवाय वाचकांच्या लक्षांत हेही येईल की येथे भुतीने जीवाचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीने उल्लेख केला, तथापि भुतीने जीवाच्या आत्म्याचा (Soul) उल्लेख कोठेही केला नाही. मला जसे वाटते की, सोळा कळा नाहीशा केल्या म्हणजे परमात्मस्वरूपांत या प्रत्यगात्म स्वरूपांत यत्किंचित्ही भेद राहावयाचा नाही. इतकेच नव्हे तर ती उभयताही एवंच आहेत असे विचारांतर्ती ठरेल. भुतीला ही हें एकत्र इष्ट आहे असो. ॥ ५ ॥

मंत्र सहाया.

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तं
चेयं पुरुषं वेद यथा मा चो नृत्युः परिव्यया इति ॥६॥

अन्वय व अर्थ—रथनाभौ अराः इव यस्मिन् कलाः प्रतिष्ठिताः, तं वेद्यं पुरुषं वेद (रथाच्या नाभीमध्ये जशा सर्व अरा प्रतिष्ठित होतात त्या प्रमाणे ज्याच्यामध्ये सोळा कलांचें प्रतिष्ठापन झालें आहे, त्या ज्ञेय पुरुषाचें ज्ञान करून घ्यावें.) यथा वः मृत्युः पा पश्चिंयथा; (—असें ज्ञान करून घ्यावें—की ज्या योगानें तुम्हांला मृत्युपासून पीडा होणार नाही.) ॥ ६ ॥

बाही मंत्रांत साक्षांच्या अरांचा दृष्टांत देऊन असें दाखविलें आहे की, साक्षांच्या अरा रथाच्या तुंब्यामध्ये जाऊन प्रतिष्ठित होतात, तथापि त्या अरा तुंब्याचें किंवा रथाचें स्वरूप ठरवित नाहींत. त्या प्रमाणेंच सर्व कला जरी परम पुरुषाच्या आचारावर राहतात; तथापि तो पुरुष स्वतः सर्वतः निरपेक्षच आहे. अतो; जर आपल्याच जन्ममरणाची मीति नाहींशी करून व्यावसायी असेल, जाणाऱ्या येणाऱ्या कलाचक्रांतून मुक्त व्हावयाचें असेल, तर जो शानस्वरूप आहे, जो ज्ञान्याला मात्र ज्ञानरूपानें प्रतीत होणार, त्या सच्चिदानंदैक पुरुषाचें ज्ञान करून घ्यावें म्हणजे कोणासाठी प्रकारें जन्ममृत्यूची पीडा होणार नाही. पुरुष या पदानें असा अर्थ व्यंजित होतो की, सर्व पदांस आश्रय देणारा, त्यांचें नियमन करणारा व त्यांस लयास नेणारा, आत्माराम स्वतः परिपूर्ण आहे, निरपेक्ष आहे आणि सार्वस्वरूप आहे. ॥ ६ ॥

मंत्र सातथा.

तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद ।

नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

अन्वय व अर्थ—तान ह उवाच (पिप्पळाद मुनि पुढें म्हणाले,) एतावत् एव अहं एतत् परं ब्रह्म वेद) मला परब्रह्माचें स्वरूप येथपर्यंत मात्र साज्जक आहे.) न अतः परं अस्ति (आतां याच्या पलीकडे सांगावयाचें किंवा जाणावयाचें असें कांहीं सादिलें नाही.)

सारांश, गुरूनें जितका उपदेश करणें शक्य आहे तितका उपदेश पिप्पळादाचार्यानी केला. आतां पुढें सांगावयाचा भाग राहिला नाही. एकनिष्ठ मनन आणि एकनिष्ठ चिंतन यांनी सिद्ध होणारा जो साक्षात्कार तो ज्याचा त्यानेच करून घेतला पाहिजे. उपदेशाचा भाग येथें संपला व उपनिषदाचीही परिचमालि साजरी ॥ ७ ॥

मंत्र आठवा.

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकम-
विद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परम-
ऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

या मंत्राचा अन्वय व अर्थ सरळ आहे व येथे विस्ताराने सांगण्यासारखे असेही काही नाही. विद्येचा उपदेश शास्त्रावर गुरूची पूजा करणे हे योग्यच आहे. सर्वेच अविद्येच्या समद्रावून तारून नेऊन शिष्यास मुक्त करणारा गुरू हा जन्म देणाऱ्या जनकाइतका थोर आहे असेच नव्हे, तर त्याची योग्यता आईबापांवेधां व भोगक्षेम चालविणाऱ्या यजमानांपेक्षाही जास्त भेद आहे. ॥८॥

सहावा प्रश्न समाप्त.

याप्रमाणे प्रश्नोपनिषदाचे विवरण समाप्त झाले.

प्रश्नोपनिषत्.

इतर आचार्यांच्या सिद्धान्तांचा उल्लेख.

येथे श्रीमद्रामानुजाचार्यादि भाष्यकारांनी शंकराचार्यांच्या भाष्याहून कोठें विभिन्नता प्रकट केली आहे, तिचे स्वरूप सांगून एकंदर त्यांचा अमिप्राय काय आहे हे कळविण्याचे योजिले आहे.

श्रीरंगरामानुजाचार्य.

प्रश्न पहिला.

चौथ्या मंत्रात प्रजापतीचा अर्थ परमात्मा अथवा ब्रह्म असा केला आहे. सहाव्या मंत्रात आदित्याचा अर्थ जीव असा करून, प्राच्यान् प्राणान् म्हणजे चक्षुमादिकरून इन्द्रिये असा गोड अर्थ केला आहे. रश्मीचा अर्थ धर्मसंबंधी ज्ञान असा केला आहे. दहाव्या मंत्रात सांगितलेले अमृत आणि अमयस्थान परब्रह्माचे आहे, केवळ सूर्याचेच आहे असे नव्हे, असे स्पष्ट सांगितले आहे; कारण ज्ञानकर्मसमुच्चयाने अमृत मिळते असा याचा सिद्धांत आहे. अकराव्या मंत्रातील पंचपादा याचा वत्सर, संवत्सर, परिवत्सर, इडावत्सर, अनुवत्सर, असा ठीक अर्थ केला आहे. सप्तचक्राचा 'ग्रहवत्सक' अर्थ चिंतनीय होय. पंधराव्या मंत्रातील 'प्रजापति-मत्त म्हणजे मत्तपूर्वक अभिमन्यु करणे होय. अन्न मात्र भक्षण करणारे ब्रह्मचर्यशून्य लोक प्रजा उत्पन्न करितात व त्यास पुत्र, पद्म, अन्न-भादि सद्यलोक प्राप्त होतो' असे या आचार्यांचे म्हणणे आहे.

पहिल्या प्रश्नातील भावार्थासंबंधाने केवळाद्वैत आणि विशिष्टाद्वैत यांच्या मध्ये फारसा भेद उत्पन्न होणे शक्य नाही. शंकराचार्य प्रजापति शब्दाने हिरण्यगर्भाचा अवतार करितात, तर श्रीमद्रामानुज वरील शब्दाने सर्व नियामक व सर्वव्यापी परब्रह्माचा अवतार करतात. उभयतांनी आपआपल्या तत्त्वज्ञानविषयक समजुतीस वज्र होऊन प्रत्येक मंत्र आपल्या पूर्वग्रहास अनुकूल आहे, असे ठरविण्याचा प्रयत्न केला आहे शुचन्या किरकोळ भेदांकी काहींचा निर्देश वर केला आहे; त्यावरून मुख्य तात्पर्यामध्ये विशेष विरोध दिसत नाही, असे याचकांच्या प्रत्ययास येईल.

प्रश्न दुसरा.

तिसऱ्या मंत्रात मुख्य श्रानांचे म्हणणे असे वर्णिले आहे कीं, आकाशादि पंचमहानूतें आपापलीं स्वार्थां मात्र करण्यास समर्थ असतात. देशांनी सर्व कार्ये करण्याचे सामर्थ्य त्यापैकी कोणाही एकास नसते; पण

प्राण ॥ सर्व भूताऽऽत्मा स्वस्वकार्याचै निमित्तकारण असत्त्वामुल्लेखे प्रत्येक महा-
भूताचै कार्यत्वास करिता येतें, पण पंचमहाभूतांरैकी कोणत्याही भूताला
प्राणाची जीवधातुत्व व जीवदातुत्व इत्यादि कामें करिता येत नाहीत. हा
कायतो विशेष स्मरणीय अर्थविशेष मला दिसत आहे. सहाव्या मंत्रातील
श्वश्र आणि ब्रह्म या शब्दाचे स्थावर आणि जगम प्राणी असा उपलक्षणार्थ अर्थ
करून मंत्राचें विवरण केले आहे.

प्रश्न तिसरा.

दुसऱ्या मंत्रात ब्रह्मिष्ठ या पदाचा अर्थ ब्रह्मवेत्ता असा केला आहे. तिसऱ्या
मंत्रात 'अकृतेन' याचा प्रयत्नाशिवाय असा अर्थ करून आतत म्हणजे अवि-
नाभाव (नित्य साहचर्य) असा अर्थ केला आहे, आणि तात्पर्यार्थ असा
काढला आहे की, मन आणि प्राण हे पुरुषार्थी नित्य साहचर्याने असतात.
म्हणजे परब्रह्म हें नित्य मन आणि प्राण या विशेषांनी युक्त असतें. हा
अर्थ विशिष्टाद्वैताच्या स्मरणीय योग्यच होय. आठव्या मंत्रात आदित्याला
बाह्य प्राण असे म्हटले आहे. हा केवळ उपचार आहे आणि उपासनेचा
अर्थ सिद्ध होवा, यासाठी आदित्यादिकास प्राणात्मकत्व अर्पित केले
आहे. दहाव्या मंत्रात मुख्य प्राण आणि उपप्राण हे सर्व जीवामध्ये
लीन होतात, जीव प्राणामध्ये लीन होत नाही, असा अर्थ केला आहे. शकरा-
चार्य म्हणतात की, ङिगदह मुख्य प्राणामध्ये (हिरण्यगर्भामध्ये) लीन होतो.
पण श्रीरंगरामानुज म्हणतात की, जीव उक्तात होतो किंवा प्रतिष्ठित होतो, तो
प्राणासह हातो, असे.

प्रश्न चौथा.

पाचव्या मंत्रात 'देव' शब्द जीवाचा बोध करितो, असे म्हटले आणि
सहाव्या मंत्रात 'मुख होतें' असे जे म्हटले आहे, ते भौतिक शरीरात जीव अवेळ
तर होतें, नाही तर नाही, असे मंत्राचें तात्पर्य काढिले आहे आठव्या आणि नवव्या
मंत्राचें तात्पर्य असे ठरविले की, आत्मा ॥ ज्ञानरूप नसून तो ज्ञानी आहे
आणि त्याच्या अभयाने सर्व चेतनाचेतनरूप प्रपन्न राहतो या म्हणण्याने माया
वादाचा निरास होता असे रंगरामानुजाचार्यांचें मत आहे. दहाव्या मंत्रात छाया
शब्दाचा अर्थ ज्ञानाचा सक्तेच करण्याने कर्म असा अर्थ करून, अन्त्याय म्हणजे
निष्पाप असे ठरविले. येथे परब्रह्म म्हणजे वासुदेव होय.

प्रश्न पांचवा.

तिसऱ्या मंत्रातील 'एकमात्र' या पदाने अपरब्रह्माचा वाचक 'दृष्टव्य प्रणव'
असा अर्थबोध केला आहे आणि चौथ्या मंत्रातील द्विमात्रप्रणव हाही अपर-
ब्रह्माचा मात्र वाचक आहे, असे सांगितले आहे. पाचव्या मंत्रातील जीववन
याचा अर्थ आनन्दस्वरूपपर्यंत असणारे सत्त्वरमज्ज आणि पुरुष म्हणजे वासुदेव असे

अर्थ केले. वामुदेवाचे ध्यान करणारे लोक ब्रह्मलोकाला म्हणजे वामुदेवलोकाला जातात असे या मंत्रांत सांगितले. सहाव्या मंत्रांत विप्रमुक्त म्हणजे अत्यंत उच्चर ज्ञांचा उच्चार केला आहे अशा मात्रा होत. अर्थातच त्यांचा एकमेकांशी दृढ संयोग होणे म्हणजे अन्योन्यसक्तता होय. तात्पर्य, अत्यंत सावकाश रीतीने मात्रांचा उच्चार केला असता, त्या मात्रांचा जो उच्चार अनर्थीय होतो, असे स्पष्ट सांगायलाचें आहे. यथादिक बाह्य क्रिया, मानसक्रिया आणि मध्यमा म्हणजे जपरूप वाचिक क्रिया ह्या तीन क्रियांमध्ये तिन्ही मात्रांचा यथार्थ उपयोग केला असता ओष निर्भय होतो असे ठरते.

या प्रभाचे तात्पर्य असे काढिले आहे कीं, पाहण्याचे अथवा विचार करण्याचे कर्म करणाऱ्या परमात्म्याकडे जांवाला ॐकाराच्या भाषयाने जाता येते. प्रभांत उल्लेखिलेले शांत, अजर, अभय आणि अमृतदायी स्थान हे परमात्म्याचे वास्तव्य स्थान आहे. म्हणून ॐकाराचे यथाशक्ती ध्यान करणारा जीव हिरण्यगर्भापर्यंतच न जाता परमात्मस्वरूपापर्यंत जातो. जीवपन शब्दाने हिरण्यगर्भाचाही उल्लेख होतो. त्या जीवघनाच्या पळीकडे ॐकाराच्या मान साहाय्याने जीवास जाता येते. म्हणून जीवघनांत अंतर्भूत होणारा जो हिरण्यगर्भ, त्याच्या पळीकडे असणाऱ्या परब्रह्मस्थानाप्रस ॐकाराचा भाषय करणारा एकनिष्ठ उपासक जातो असे तात्पर्य आहे. एकमात्रक प्रणवाची (ह्रस्वोच्चरित प्रणवाची) उपासना करणाऱ्या जीवाला मनुष्यलोकाची प्राप्ति होते. एकनिष्ठ द्विमात्रक ॐकाराची, मध्यमोच्चरित प्रणवाची, उपासना करणारास स्वर्गलोक प्राप्त होतो; आणि त्रिमात्रक प्रणवाची, दीर्घोच्चरित प्रणवाची, उपासना करणारा जीव परब्रह्माची प्राप्ति करून घेतो. असे पांचव्या प्रभाचे तात्पर्य यांनी काढिले आहे.

प्रश्न सहावा.

या प्रभाच्या दुसऱ्या मंत्रांत प्रभवन्ति (समर्थ होतात.) या पदावर विशेष कटाक्ष घेऊन त्याच्या बळाने या मंत्रांतील पुरुष शब्दाचा अर्थ जीव असा केला आहे आणि त्याचे समर्थन जीव जेथे राहतो, त्या शरीराच्या अंतर्भागाचे केले आहे. या अर्थाचे समर्थन—इह एव अंतःशरीरे (येथेच अंतःशरीरांत म्हणजे शरीरांत मर्यादित केलेल्या प्रदेशाच्या ज्यास आहार आहे, त्या जीवाधिपानामध्ये) असा या पदाचा अर्थ करून केले आहे. पुढे चौथ्या मंत्रांत प्राणाला आरभ करून,—नामापर्यंतच्या सर्व सोळा कला जीवांस होणाऱ्या सुख—दुःखादि भोगरूप उपकार करण्यास सगर्भ होतात असे म्हटले आहे. सारंग, पोटशकलक जीवांचे मात्र आहे, असे ठरविले आहे आणि याच निषामक पुढील मंत्र नेतला आहे. सोळा कलांचा आविर्भाव व तिरोभाव यांनी जीवाचा आविर्भाव (प्रकट होणे) व तिरोभाव (अस्त पावणे) होतात; म्हणून जीवाला प्राणादि पोटशकलांचे जननसमर्थ येऊन तत्त्वोक्तत्व संभवनीय होते.

चौथ्या मंत्रांत तर रंगरामानुजाचार्यांनी सर्व कळांचें उत्पादकत्व जीवाच्या मार्फा मारलें आहे आणि त्याचें समर्थन असें केलें आहे कीं, परमेश्वराच्या संकल्पानुसार यागणान्या अदृष्टोत्पादी (पाप-पुण्यादि घर्मात्मक) कर्मांचें कर्तृत्व जीवाकडे आहे. सारांश, तो प्राणादिकांचा कर्ता आहे. नंतर या पुढील मंत्रांत विशिष्टाद्वैतात्मक विशेष मला दिसला नाही. पाठीमागील मंत्रानुसार पुढील मंत्राचा अर्थ केला आहे आणि परमेश्वर कलाजन्य भोक्तृत्वाचा खर स्वीकारीत नाही, म्हणून त्याला निष्कल असें म्हटलें आहे.

पुढें सारांश सांगतांना अशी एक शंका उत्पन्न केली आहे कीं, "ज्याअर्थी पिप्पलादाचार्य 'यापलीकडे परब्रह्म नाही, मी सांगितलें इतकेंच परब्रह्म मला ठाऊक आहे,' असें म्हणतात; त्याअर्थी जीवापलीकडे ब्रह्म नाही, असा त्यांचा अभिप्राय दिसतो." या शंकेचें समाधान "जीवब्रह्मामध्ये भेद सांगितला आहे म्हणून तें जीवाहून अधिक आहे." या ब्रह्मसूत्रावर (१।१।२२) भिस्त ठेवून केलें आहे व असें मानलें नाही तर सूत्रार्थी विरोध येईल असें म्हटलें आहे. ईश्वरानें जगत् उत्पन्न केलें आहे, असें जांब आणि ब्रह्म यांचा अभेद मानून मानिलें तर आपलेंच अहित कोणी करणार नाही. ब्रह्मार्थी अभिन्न असणाऱ्या जीवानें जगत् उत्पन्न केलें असतें, तर जीवाला दुःख देणारे प्रसंग जगांत आढळतात; तसें आढळले नसतें. कारण, ब्रह्म हें सर्वज्ञ, सत्य-संकल्पी इत्यादि मंगलगुणांनी युक्त आहे. तसाच जीवही असणार; म्हणून जगांत दुःख दिसलें नसतें; पण जगांत दुःख दिसतें. म्हणून जीव आणि ब्रह्म एक आहेत असें मानतां येत नाही; असा सिद्धांत केला आहे. तसेंच आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनार्थ अनेक द्वैतमूलक भुक्तीचा अवतार केला आहे.

अशो, हा वाद फार मोठा आहे. आणि या उत्पन्न केलेल्या शंकेचें समाधान विशिष्टाद्वैती श्रीमद्रामानुजाचार्यांचें ह्मणाम्य वाचलें असतां सहज करून घेतां येईल. आपल्यापरीनें कां होईना; पण विशिष्टाद्वैताचार्यांनीं अनेक श्रुति एकत्र आणून त्या सर्वांचा अभिप्राय जीव आणि ब्रह्म यांच्यामध्ये परस्पर भेद आहे, असा उद्भूत केला आहे.

तात्पर्य, विशिष्टाद्वैताचें जें मुख्य रहस्य तें या प्रश्नोपनिषदांत भोरंगरामानुजांनीं संग्रहित केलें आहे. ब्रह्म सगुण आहे; सर्व-नियामक आहे; सर्वकर्तृ आहे; जीवाचें नियामक तेंच परब्रह्म आहे; जीव परब्रह्माहून निराळा आहे; तो अल्पज्ञ आहे; ब्रह्म सर्वज्ञ आहे; जीव अमर आहे; तथापि त्याच्या ज्ञान-संकांचविकासानें रूपांतर पावणारा आहे; मुक्ति मिळविण्यासाठीं त्यानें ज्ञान-निष्ठा व कर्मनिष्ठा यांचा आश्रय केलाच पाहिजे; एक परब्रह्ममात्र भयान्य आणि मरणान्य आहे; सर्वनियामक परब्रह्माच्या संकल्पानुसार अदृष्टानें प्रेरित झालेला जीव प्राणादि योद्धा कला उत्पन्न करितो; मत्वा नाही; आरत्यास होणारे ज्ञान सत्वरूप मात्र असतें. इत्यादि अनेक सिद्धांत अशित केले आहेत.

श्रीमन्नन्धाचार्य.

या आचार्यांनी केलेल्या भाष्यांत व भोजयतीर्थकृत विस्तृत टिप्पणींत जीं काय अर्थांतरे या उपनिषदांत मळा दिसलीं, त्यापैकी कांहीं नमूद करीत आहे.

प्रश्न पहिला.

मंत्र पहिला—ब्रह्मपर म्हणजे वेदाच्या अभ्यासामध्ये वेदतात्पर्याकडे मात्र लक्ष देणारे; ब्रह्मनिष्ठ म्हणजे वेदोक्त कर्मांचे अनुष्ठान एकनिष्ठपणाने करणारे होत. हीं विशेषणें ब्रह्मजिज्ञासेचा अधिकार या उपनिषदांतील सहा शिष्यांस होता, हे दाखविण्यासाठीं आहेत. तिसऱ्या मंत्रांत कर्बवीच्या प्रश्नाची अशी फोड केली आहे: प्रज्ञांची उत्पत्ति होते हे प्रसिद्ध आहे. याचें कारण कोणतें? अचेतन कारण असेणें शक्य नाहीं. चेतनांच्या आभयाने अचेतन नसलें म्हणजे तें कांहीं एक कार्य करीत नाहीं, असा अनुभव आहे. तसेंच जीव परतंत्र असल्यामुळे तोही अचेतनाचा स्वतंत्र नियामक होऊं शकत नाहीं. ईश्वरही प्रजोत्पादनाचें कारण नव्हे. कारण, तसा अनुभव नाहीं. याप्रमाणें सचेतन, अचेतन व परमेश्वर यांपैकी कोणीही कारण असल्याचें सिद्ध होत नाहीं. तेव्हां प्रज्ञांची उत्पत्ति कशी? असा पहिला प्रश्न आहे. तिसऱ्या मंत्रात प्रजापति याचा अर्थ परमेश्वर केला आहे. परमेश्वरानें तप केलें तें ठोक्यांचें अनुकरण करण्यासाठींच होय. परमेश्वरानें प्राण आणि रयि या उभयतांस उत्पन्न करून असे ठरविलें कीं, हीं उभयतां अनेक प्रकारच्या प्रजा उत्पन्न करतील. या उभयतांमध्ये शिस्त मी प्रजोत्पादन करीन. अथवा तीं प्रजोत्पादनाचें निमित्तकारण होतील. हा चौथ्या मंत्रातील भावार्थ आहे. पचिच्या मंत्रांत सर्व रयि म्हणजे तेज, जल आणि अन्न या मूर्त वस्तु आणि प्रकृत्पादि अमूर्त वस्तु हे राशिद्रव्य ज्याचें उपादानकारण आहे, तें या मंत्रातील 'सर्व' होय. या राशिद्रव्यापासून विभक्त झालेली जी मूर्ति ती रयि होय. प्राण हा सूर्यामध्ये राहून प्रजोत्पत्तीचें निमित्तकारण असतो. हे सहाव्या मंत्राचें तात्पर्य आहे. शिवाय या आचार्यांनीं उपनिषदांत सांगितलेल्या देवांच्या भार्यांचाही अंतर्भाव केला आहे. सातव्या मंत्रांतील संवत्सरांत वास्तव्य करणारा प्रजापति आहे. या संवत्सराचीं दोन अयने ॥ प्राण आणि रयिरूप आहेत. उत्तरायण प्राण आणि दक्षिणायन रयि होय. येथील 'कृत' शब्दाचा अर्थ अन्य कर्म असा सांगितला आहे. आठव्या मंत्रांतील उत्तरार्धाची व पूर्वार्धाचा संबंध असा दाखविला आहे कीं, उत्तरार्ध हा दक्षिणमार्गाव नेणारा आहे आणि प्रथम अर्ध देवयानमार्गानें जाणारा आहे. नवव्या मंत्रांतील सूर्यलोकास जाऊं इच्छिणारे ऋषि शुद्धपक्षात इष्टि करितात, म्हणजे निष्क्रम अशी प्राणपूजा करितात व चंद्रलोकास जाऊं इच्छिणारे ऋषि कृष्णपक्षांत काम्यइष्टि म्हणजे रयि-पूजा करितात; असे तात्पर्य सांगितलें आहे. अहोरात्रांतील दिवस हा प्राण पुष्ट्यामध्ये असतो आणि रात्रीची अधिष्ठात्री रयि ॥ छियांमध्ये असते. म्हणून पुष्ट्येतामध्ये राहणारा प्राण

दिवसा न्त्री-संगत झाला, तर तो सगळ्यां व्यर्थ होतो. हा अर्थ चिंत्य आहे, या आचार्य-भाष्यामध्ये उत्तरायण, शुक्लपक्ष, दिवस ही सर्व प्राणरूप आणि दक्षिणायन, कृष्णपक्ष आणि रात्र ही रयिरूप अथवा सरस्वतीरूप आहेत असें प्रतिपादिले आहे जे प्रजापतिव्रत करितात ते सत्यलोकांना जातात, असें दहाव्या मंत्राचें तात्पर्य सांगितलें आहे। सारांश, रयि, प्राण व परमेश्वर मिळून सृष्टीची उत्पत्ति होते.

प्रश्न दुसरा.

या प्रभाचें उत्तर देताना आकाशादि पंचमहाभूतांच्या अभिमानी देवता किंवा तत्त्वदेवता स्थिति-हेतु आहेत, व चक्षुरादि देवता प्रकाश-हेतु आहेत आणि त्यात मुख्य प्राण हा श्रेष्ठ आहे, असें दुसऱ्या मंत्रात देवताचें पृथक्करण केले आहे. तिसऱ्या मंत्रात 'प्रकाश्य' असा पाठ वेऊन, त्याचा अर्थ प्रकाशवत् असा केला आहे. तिसऱ्या मंत्रात "मी या शरीरातील पंचप्राणादि रूपानीं हें शरीर चारण करितों व प्रकाशितों, अशी वस्तुस्थिति असून तुम्हीं आपसामध्ये चारक कोण व प्रकाशक कोण असा वाद घातला आहे, हा तुमचा मोह होय." असें प्राण इतर देवतास म्हणाला. अभिमान याचा अर्थ शरीर असा केला आहे. प्राण हाच गर्भस्थ असून, जनिक्रिया करणारा आहे. असा पाचव्या मंत्रातील 'चरति गर्भे' इत्यादि मन्त्राचा अर्थ केला आहे.

प्रश्न तिसरा.

परमेश्वर जगाच्या जन्मस्थितिकेचा नियामक आहे. या शिद्धाताचें स्पष्टीकरण या प्रभात केले आहे. येथे परमेश्वरापासून प्राण कसा उत्पन्न होतो ? त्याचे पंचभेद कसे होतात ? तो शरीरात का वास्तव्य करतो ? त्याचे विभाग कसे ? कोणत्या विभागांमुळे जीवाचें उत्क्रमण होतें आणि त्याची अधिभूतादि स्वरूपे कर्षी ? इत्यादि प्राणविषयक अनेक प्रश्न येथे केले आहेत. दुसऱ्या मंत्रापासून उत्तराला आरंभ झाला आहे. ज्याप्रमाणें छाया हा सर्वथा शरीरा-भान असते, त्याप्रमाणें महाभेद जो प्राण तोही आत्म्याच्या अत्यंत अधीन असतो. यावरून प्राणापेक्षा आत्म्याची म्हणजे परमात्म्याची आढ्यता जास्त आहे, असें ठरते येथे मन म्हणजे परमेश्वर संपृक्त होय. सारांश, परमेश्वराच्या इच्छेने प्राण हा शरीरात प्रवेश करितो व तोच सर्व प्राणाचा (मुख्य प्राणाचाही) नियामक आहे. वायुपुराणात असें सांगितलें आहे कीं, 'प्रभु हा स्वतः पंच प्राणरूपात्मक होतो आणि मोक्षादिकाचें दान करितो. सूर्य हा प्राणाचें वाहक स्वरूप आहे. सूर्यात असणारा प्राण नेत्रांमध्ये असणाऱ्या प्राणवायवर अनुग्रह करितो, असें सहाव्या मंत्रात सांगितलें आहे. सातव्या मंत्रात "मरणकाळी जीवाला ज्या विषयाचें चिंतन असतें त्या विषय-सहित चित्तासह जीव मुख्य प्राणान्नवळ जातो. पण मुख्य प्राण हा उदानासह व परमेश्वरपद जीवाक

त्याच्या इष्ट स्थानाकडे घेऊन जातो. सारांश जीवाचे उत्क्रमण करणारा उदान वायु आहे. याप्रमाणे प्राणाची परमात्म्यापासून उत्पत्ति होते, त्याच्या इच्छेने तो शरीरांत राहतो. तेथे पंचप्राणरूपी होऊन (विविध स्वरूपे धारण करून) मुख्य प्राण आपले स्वाभित्व प्रकट करितो; तोच आध्यात्मिकादि स्वरूपवान् होतो इत्यादि प्रकारचे ज्ञान ज्यास होतें तो मुक्त होतो; असे तिसऱ्या प्रभाचे तात्पर्य आहे.

प्रश्न चौथा.

या प्रश्नांत जगताचे भगवन्नियामकत्व केवळ जागृतावस्थेतच नाही, तर इतर अवस्थामध्येही आहे, असे सांगितले आहे. जीव निद्रा घेत असता कोणत्या देवता स्वव्यापारापासून निवृत्त होतात? कोणत्या स्वव्यापार करितात? स्वप्नामध्ये पदार्थ पाहणारा कोण? निद्रास्थितीत कोणाका सुख होतें? इत्यादि प्रश्न विचारले आहेत. जीवाका स्वतंत्रतेने या अवस्था प्राप्त होत नाहीत. मुख्य प्राणाधीनही या अवस्था नाहींत. अतएव कोणाच्या आभयाने या जीवाच्या अवस्था भवतात? हेही जाणावयाची सौख्यवर्णीची इच्छा आहे. दुसऱ्या मंत्रांत सूर्यकिरणांचा दृष्टांत घेऊन असे सांगितले आहे की, स्वप्न पडत असता सर्व देवता मनामध्ये जाखन्य करणाऱ्या विष्णु-स्वरूपांत एकत्र होतात, आणि गाढ निद्रेत हृदयाकाग्रस्थ विष्णुस्वरूपांत एकत्र होतात. तिसऱ्या मंत्रांत अग्निहोत्राचा दृष्टांत घेऊन अपान हा अभिषेकडे असणारा गार्हपत्य अग्नि, व्यान हा दक्षिणेकडे असणारा अग्नि, अपानापासून, येणारा प्राण हा आहवनीय अग्नि, श्वासोच्छ्वासाका यथाकाळ येणाऱ्या दोन आहुतींसह समस्त रूप देणारा समानवायु हा अप्वर्यु, जीव हा यजमान, इष्ट फळ देणारा उदान हा उद्राता, इत्यादि रूपक संपूर्ण केले आहे आणि मनाला स्वप्नदर्शन होतें, असा निष्कर्ष काढिला आहे. चौथ्या मंत्रात जीव हा परमेश्वरी तेजाने अभिभूत झाल्यामुळे (परमेश्वराचे चालिष्य प्राप्त झाल्यामुळे) गाढ निद्रेत त्याका अत्यंत सुखप्राप्ति होते. कारण, भगवंताच्या शरीरसारखे शरीर या वेळी प्राप्त होते व त्याका आत्मस्वरूपाचे ज्ञान असते म्हणून सुख होतें आणि शेनटी असे सांगितले आहे की, पंचमहाभूते, त्यांच्या तन्मात्रा, ज्ञानेन्द्रिये, कर्मेन्द्रिये, शब्द-स्पर्शादि सर्व विषय, मनःप्रमुख अतःकरण पंचक, चेतनप्राणी इत्यादि सर्व पदार्थांचे परमेश्वराचा आभय आहे. प्राण हा मुख्य घर्ता आहे. परमेश्वर हा सर्वोच्च सर्वप्रकारची शक्ति देणारा आहे, त्याचे शरीर प्राकृत नाही, असे परमेश्वरी ज्ञान यथोक्त होईल, तो तत्त्वरूप होऊन त्याच्या जवळ राहतो. सारांश, मुक्त होतो.

प्रश्न पांचवा.

या प्रश्नांत ओंकारोपासनेचे मंत्र आहेत. तसेच येथे फलभूतिही सांगितली आहे. दुसऱ्या मंत्रांत ओंकार हा परमात्म्याचा प्रतिपादक आहे. आणि त्याच-

प्रमाणे प्रतिमेच्या द्वारा ब्रह्मदेवाचा प्रतिपादक आहे. ज्ञान झाले असता प्रणव-उपासना फलप्रद होते. प्रणवाच्या तीन मात्रा आहेत. त्या अकार, उकार आणि मकार होत. जो कोणी अकार हेंच अक्षर परमात्म्याचें वाचक आहे, असे समजून अकार-प्रणवानें पंजक्षाचें ध्यान करील, त्याला ऋग्वेदाभिमानांनी देव-तांच्या साहाय्यानें भूळोकावर उत्तम ब्राह्मणकुली जन्म प्राप्त होऊन तो तपा-दिकांनीं संपन्न होईल. याचप्रमाणे द्विमात्रक प्रणवाचें ध्यान करणाराला अंतरिक्ष लोकाची प्राप्ति होते, आणि त्रिमात्रक ओंकारसाहाय्यानें परमात्म्याचें ध्यान करणाराला परमेश्वराचा साक्षात्कार होऊन तो तेजःस्वरूपी होतो. त्याला मात्र पुन-र्जन्म प्राप्त होत नाही. मंत्रांतील 'जीवधन' याचा अर्थ विरिंच (ब्रह्मदेव) असा केला आहे. तिसऱ्या मंत्रांत 'विप्रयुक्ताः' म्हणजे एकेक मात्रा निराळेपणानें जाण-लेल्या असा अर्थ केला आहे. 'अनविप्रयुक्ताः' याचाही तोच अर्थ केला आहे. अन्योन्यसक्त म्हणजे दोन मात्रांची जोडी होऊन त्यांचा संबंध साठेल्या मात्रा होत. याप्रमाणे दोन दोन मात्रांचें युग्म जाणलें असतां आणि तार (उंच) मंद्र (मंद) आणि मध्यमस्वरानें त्यांचा उच्चार केला असतां मृत्यूचें निवारण होत नाही; पण तिन्ही मात्रांचें उत्तम प्रकारचें ज्ञान होऊन त्यांचा उच्चार यथाशास्त्र झाला म्हणजे हा ध्याता मुक्त होतो, असा मावार्थ काढिला आहे.

प्रश्न सहावा.

हा वेळपर्यंत प्राण आणि जीव तिन्ही अवस्थांमध्ये परमेश्वराच्या स्वाधीन असतात असें ठरविलें. या प्रश्नात मुक्त पुरुष मुद्रा त्याच्याच स्वाधीन असतात असें ठरवावयाचें आहे. येथें पहिल्या मंत्रांतील 'पुरुष' या शब्दाचा अर्थ 'विष्णु' असा आहे. प्राणादि सोळा कला जीवाच्या शरीराचे भाग असतात. त्या विष्णूपासून उत्पन्न होतात, तेथें लय पावतात आणि त्याच्या आभयानें असतात. तो पुरुष (विष्णु) जीवशरीराच्या अंतर्भागी असतो. हा प्रथम प्राणाची उत्पत्ति करितो. 'हा सर्वथा माझ्या स्वाधीन असणारा आहे व भक्ति-शानादिकांनीं संपन्न होणारा आहे' असा निश्चय करून परमेश्वरानें जीव-कलेचा अभिमाना जो प्राण त्याची उत्पत्ति केली. प्राणानंतर भद्रा, याक्रमानें सोळा कलांची उत्पत्ति परमेश्वरानें केली. येथें ज्या कला सांगितल्या आहेत त्या त्या कलांचा व. त्यांच्या अभिमानांनी देवतांचा समूह करावयाचा आहे. असा अर्थ केला म्हणजे मोक्षामध्ये जड कलांचा प्रवेश होत नाही आणि जीवसह म्हणजे प्राणाभिमानांनी देवतेसह परमेश्वरप्राप्ति होते, हे म्हणणें सजुकिऊं होतें. यामुदेव हा प्राणाचा स्वामी असून त्याचा उत्पादक आहे. तो पर, अव्यय, अद्वितीय असा स्वरूपाचा आहे. मंत्रामध्ये जो क्रम सांगितला आहे, तशीच कलांची उत्पत्ति झाली आहे, असें नाही; तर प्राण, मन, इंद्रिये, आकाश, वायु, तेज, जड आणि पृथ्वी असा उत्पत्तीचा क्रम आहे. विष्णु हा नित्यमुक्त आहे आणि

म्हणून तो सर्वोत्तम आहे. म्हणजे याचे उत्तमत्व सर्व-विलक्षण आहे. तिसऱ्या मंत्रांत समुद्र हा शब्द प्रथमांत नसून, सप्तमी विभक्तीमध्ये आहे ! आणि त्याचा अर्थ समुद्रामध्ये असा करून, समुद्र आणि नद्या यांमध्ये भेद प्रकट केला आहे; आणि या फेरफाराने असा अर्थ केला आहे की, समुद्रांत जाऊन मिळणाऱ्या नद्या अशानी लोकांना दिशत नाहीत; तथापि त्यांची नामरूपे समुद्राहून निराळीच असतात, असे विद्वान् लोक म्हणतात. त्याचप्रमाणे मोक्षकार्त्ती कला (नामरूपांसह) परमेश्वरी स्वरूपांत छीन झाल्या, असे अशानी पुरुषांस घाटते; पण खरा प्रकार तसा नसून, कलांची नामरूपे परमेश्वराहून भिन्न म्हणजे निराळीच असतात, हा सिद्धांत आहे. भेद या शब्दाचा नाश असा कधीच अर्थ होत नाही; अवयव-विभाग असा अर्थ होतो. पुढे मग आपण अनुमानाने त्याचा नाश असा अर्थ करितो; शिवाय नामरूपे अवयव-हीन असतात, म्हणून त्यांचा नाश होणे शक्य नाही. ' नामरूपे विहाय ' येथे ' रूपे ' या पदापुढे अवग्रह आहे, असे समजून ' अविहाय ' असे पद घेतले म्हणजे धर्तीचा अर्थ सुसंगत होतो ! तात्पर्य येथे भुतीला भेद इष्ट आहे. जीव आणि ब्रह्म ही निरनिराळी आहेत, असे सांगायचे आहे. भुतीला भेदवाद इष्ट आहे, अद्वैतवाद इष्ट नाही. याप्रमाणे भीमम्भवाचार्यांचा सिद्धांत आहे. भीमम्भवाचार्यांनी आपल्या सिद्धांताचे प्रणयन भुतीच्या व स्मृतिपुराणां-दिकांच्या द्वारे केले आहे.

यापुढे भीमदयानंद स्वामींचे प्रवचनाचा विचार करावयाचा; पण ते सद्यःप्रसंगी फारसे इष्ट दिसत नाही. कारण हे स्वामीजी प्रायः दैतवादी असल्यामुळे त्यांचे सिद्धांत विधिष्टादैताच्या व केव्हां दैतसिद्धांताच्या मध्ये संतर्भूत होतात. म्हणून त्यांचा विचार येथे मी करित नाही.

याप्रमाणे इतर आचार्यांच्या मतांचे विवरण झाले. यावरून कोणाच्याही लक्षांत हे येईल की, प्रत्येक आचार्यांस जो सिद्धांत खरा वाटत आहे, त्याला अनुसरून प्रत्येकाने त्या सिद्धांतास अनुकूल असा प्रत्येक मंत्राचा अर्थ केला आहे. हे करितांना प्रत्येक आचार्यांस थोडीबहुत पदांची व अर्थांची ओढाताण करावी लागली आहे. असे; शास्त्रवचने मी गणित केले आहे, तथापि मायावादी शंकराचार्यांच्या मतानुसार अर्थ करावयाचा म्हणजे फार कमी ओढाताण पडते, इतर मतांस जास्त पडते, असा माझा अजमात आहे. भुतीला केवळादैत मान इष्ट आहे; पण अधिकारानुसार भुतीने आपले अगोरूपेच बोल कधी दैतमार्पेत व कधी अद्वैतमार्पेत प्रकट केले आहेत, अशी माझी समजूत असल्यामुळे, मला अर्थ करितांना कोठेच अडचण पडत नाही. इतर आचार्यांच्या अनुशासनांनी हा प्रकार एकदां अजमावून पहावा

म्हणजे कोठे अदृच्छणी येतात, हे त्यांस समजेल व अर्थाचा उलगडा होईल. परमार्थतः सर्वत्र एकरसात्मक आदित्यीय ऐक्य आहे, सधें मानण्याकडे मानवी मनाची असंख्य प्रवृत्ति आहे व एकत्व स्थापित्याखेरीज मनःसमाधान होत नाहीं, असा अनुभव त्रिकाळाबाध आहे. अणु, श्रुति, युक्ति व अनुभव यांचा हा पुरुषार्थ केवळअद्वैत हा आहे; हे इतरराष्ट्रीय तत्त्वज्ञानाच्या हातिहासवस्तुही दिसतें, ही वस्तुस्थिति आहे. याउपर ज्याला जसा अर्थ करावासा वाटेल, तसा तो करण्याचें प्रत्येकास स्वातंत्र्य आहेच ! तथापि भतीला, ग्यायाला व अनुभवाला कोणता अर्थ पटतो, हे ध्यानांत आणून व आपल्यास पुरुषार्थ साधावयाचा आहे, हे लक्षांत आणून मग कोणती पद्धति स्वीकारणें तें ठरवावें, सज्जमानांना आह्महि यश देतो.

उपसंहार.

या उपनिषदांत सहा प्रश्नांची चर्चा केली आहे. ते प्रश्न कोणते हे वैदिक उपनिषद्-वाचकांस समजलेलेच आहे. या प्रश्नांच्या व त्यांस दिलेल्या उत्तरांच्या संबंधाने मंडा काय म्हणावयाचे आहे, ते आतां सांगतो.—

कोणतेही उपनिषद वाचावाच घेतले असता प्रथमदर्शनी शिष्याचे विनीतत्व, आचार्याचे माहात्म्य, त्यांच्या संबंधाने शिष्याची पूज्य-बुद्धि आणि ब्रह्म-विद्येचा अभ्यास करण्याला अवश्य लागणारी वित्तशुद्धि, इत्यादिकांचे वर्णन बहुधा सांगोपांग केलेले असते. गुरु ज्ञानविज्ञानसंपन्न असावा, शिष्य अधिकारी व विनयपूर्ण असावा, हे विद्यार्जनाचे मुख्य साधन आहे. तसेच गुरुच्या अंगी शास्त्रनिपुणता व साक्षात्कारदर्शन या संपत्तीसह ज्ञान-विज्ञानाच्या प्रसाराची आस्था व शिष्य-कल्याणाची कळकळ याची अशी आवश्यकता आहे, त्याचप्रमाणे शिष्य वैराग्यपूर्ण आणि विवेकनिपुण असून, त्याच्या ठिकाणी मोठाची सीमा आदरता असली पाहिजे, हेही आवश्यक आहे. कोणत्याही विद्येचे अर्जन करून जागळे असतां बरील गुणधर्म गुरुच्या व शिष्याच्या अंगी असलेच पाहिजेत. शास्त्र-नेपुण्याप्रमाणे गुरुत्व मुक्तीचे बळ अवश्य आहे. व शिष्याच्या अंगी ब्रह्म आणि विचारकुशलता असणे हेही आवश्यक आहे. विद्यार्थ्याने ब्रह्मचर्याचे व्रत अवश्य पाळिले पाहिजे. शरीररक्षण होऊन विद्येचे एकनिष्ठ चिंतन व निदिध्यास सद्गुरु रीतीने करितां येईल, अशा प्रकारचे शिष्याचे आहार, विहार, चेष्टा (वर्तन) आणि निद्रा-जागृति यांची व्यवस्था, असली पाहिजे. हा सर्व जम योग्य रीतीने बसवून तर विद्येचे संपादन ठीक रीतीने होई.

पहिला प्रश्न प्रज्ञाची उत्पत्ति कशी होते, यासंबंधाचा आहे. विश्वोत्पत्ति-संबंधाचा हा प्रश्न आहे. कोणतेही तत्त्वज्ञान ध्या, प्रथमतः त्यांत विश्व व जीव यांची उत्पत्ति कशी झाली, हा विचार बहुधा केलेला असतो. आतां या प्रश्नाला आचार्यांनी जें उत्तर दिले आहे, तें ध्यानांत ठेवण्यासारखे आहे. प्रथमतः सृष्टिकर्त्याने-प्रजापतीने-तप करून (पूर्वी सृष्टि कशी झाली होती, याचा विचार करून) मग ही नवीन सृष्टि उत्पन्न करण्यास त्याने आरंभ केला. यावरून सृष्टि अनादि आहे, येथे उत्पत्ति व क्षय होतात, ते खरोखर पाहता सृष्टीचे आविर्भाव आणि विरोभाव होत, असे ठरते. सूर्य उगवला असतां सूर्यविकासिनी कमळ प्रफुल्लित होत. हा त्या पुष्पाचा आविर्भाव व पुष्प अस्तास गेला असता नि निमीळित होत, हा त्या पुष्पाचा विरोभाव होय. पुष्पाच्या उपरण्या-मिटण्यापुरताच हा दृष्टांत आहे. यावरून हे आहे की, सृष्टीत आवश्यक असणाऱ्या व्था दोन वस्तू त्या उपादानकारण व निमित्तकारण होत.

यांच्या संबंधामध्ये कालानुसार संयोगवियोग उत्पन्न झाला असता, सृष्टि प्रकाशित होते किंवा अस्तंगत होते हे समजून घ्यावयाचे आहे. पिप्पलादांनी सांगितले आहे की, प्रजापतीने प्रथमतः प्राण (Force) आणि रयि (Matter) ही दोन द्रव्ये उत्पन्न केली. सृष्टिकर्ता हा या प्राण-रयिरूपी मिथुनाचा प्रकाशनकर्ता आहे. इतकेच नव्हे; पण तो या मिथुनाने घटित झाला आहे; आणि इतकेच सांगून आचार्य स्तब्ध राहिले असते, तर श्रीमद्रामानुजाचार्यांचे व श्रीमद्वल्लभाचार्यांचे सिद्धांत खरे आहेत, असे मानण्याचा प्रसंग येता. स्थूल दृष्टीने पाहिले असता, सृष्टीची कमलाप्रमाणेच उबड-झांप होत असते व वाल्मीक्याचे समर्थन होते. सूक्ष्म विचारांमंती ही उबडझांप एकसारखी होत नसून, प्रत्येक वेळी कार्य-कारण-संबंधाने होत असते असे दिसते. पूर्वाच्या सृष्टीत उत्पन्न झालेली कार्ये कारणरूप होऊन पुढील सृष्टि विस्तृत करितात, असे नित्य प्रत्ययास येते. म्हणून नुसत्या आविर्भाव-तिरोभावाने (उबड-झांपीने) मनाचे समाधान होत नाही; अथवा सत्याची प्रतीति येत नाही. आता, प्रजापति (किंवा शांकरी सगुणब्रह्म अथवा श्रीमद्रामानुजाचार्यांचा परमेश्वर) प्राण (जीव, चिद्रस्तु) व रयि (जड किंवा अचेतन वस्तु) या मिथुनाने संघटित झाला आहे असे म्हटले, तर अथवा चिद्-अचिद् वस्तुचा (जड व चेतन याचा) नियामक परमेश्वर असून, जड व चेतन हे त्याचे दोन शारीरिक प्रकार आहेत; असे म्हटले तर तेंही जुळत नाही. कारण सर्व मूर्तामूर्त वस्तु रयि आहेत आणि सर्व वस्तु प्राणरूप आहेत, असे याच उपनिषदांत सांगितले आहे. सर्व वस्तु भोग्य असून प्रत्येक वस्तु भोक्त्री आहे, असे म्हणण्याचा पहिल्या प्रश्नाचा शोक आहे. अलीकडील शास्त्रेही असे सांगत असतात की, प्राण आणि रयि यांच्यामध्ये विवेक करणे ही मोष्ट प्रायः अशक्य आहे. एकुणितान्या शतकाच्या शेवटी व विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी असा सिद्धांत प्रकट झाला आहे की, हे सर्व विश्व म्हणजे प्राणाचे विलास होत. अमूर्त व अरूप आणि निर्गुण परमाणूंच्या आदोलनांच्या सखेच्या प्रमाणाने जडाजड वस्तु निर्माण होतात, म्हणजे रयि प्रकट होते. हे अलीकडील अनुभव-शास्त्र-पद्धतीचे म्हणणे आहे व अनेक प्रयोग करून त्यांनी ते आपले म्हणणे अजमावूनही पाहिले आहे. तेव्हा पिप्पलादाचे सिद्धांत व अलिकडे सिद्ध झालेले सिद्धांत यांची एकवाक्यता होऊन हे विश्व प्राणात्मक आहे, असे ठरू पाहत आहे. म्हणजे या दृश्य विश्वांतही प्राण ही एकच वस्तु असून तिच्या कमी-जास्तोपणावर किंवा तिच्या आदोलनावर जडसृष्टीचे आस्तित्व अवलंबून असते, असे ठरण्याचा व ठरविण्याचा समय जवळ जवळ येत आहे. यावरून 'परमेश्वर म्हणाला, प्रकाश होऊ दे, आणि प्रकाश उत्पन्न झाला' इत्यादि आरंभ-सृष्टीचे वर्णन अवग्राह्य नाही; तथापि परमेश्वर मुळा पूर्वसृष्टयनुसार पुढील

सृष्टिव्यवस्था करतो, हे मत नास्त्य सुसंगत दिसते. पुढे विवर्तवाद हा मात्र विशेष प्रामाणिक आहे, असे सिद्ध होईल. असे.

प्राण (सूर्य) आणि रयि (चंद्र) या उभयतांच्या बरोबरच कालाचाही संग्रह करावा लागतो. सूर्य, चंद्र आणि काल या वस्तु केव्हा आणि कशा उत्पन्न झाल्या, हे सांगण्याचे धाडस अनुभवशास्त्राळा केव्हाही करतां यावयाचे नाही. या गोष्टी-मानपी बुद्धि-कथेच्या बाहेर आहेत. यांचा उल्लेख केवळ वेदभेदेने मात्र होणार आहे. सर्वसाक्षी वेद या तीन वस्तु कशा उत्पन्न झाल्या हे सांगतो. प्रथमतः प्रजापति तप करून योगाच्या सामर्थ्याने पूर्वसृष्टीची व्यवस्था कशी होती हे ध्यानांत आणितो आणि प्राण (Force), रयि (Matter) व काल यांच्या परस्पर संबंधास चाळन देतो. हे वेदाचे अपवा प्रत्येक अपौरुषेय मंत्रांचे सांगणे आहे. मनुष्याला या गोष्टी समजणे अशक्य आहे म्हणून व या गोष्टी गूढीत घेतल्या असतां सृष्टीतील सर्व गोष्टींचा उल्लेख उत्कृष्ट रीतीने होतो म्हणून या गोष्टी गूढीत घेऊन व त्यांच्यावर आपण निःसीम भक्ता ठेऊन पुनःपुनः विचार करण्याची पद्धति कायम ठेविली पाहिजे. तसेच, या दृश्य विश्वांत अदृश्य प्राणकरी स्वरु संचार करीत आहे आणि कालाच्या व स्थलाच्या अनुपेक्षेने यांत कमीजास्तपणा होऊन जडाची उत्पत्ति होत आहे, हे तत्त्वही आपण समजून घेतले पाहिजे.

भोग्य पदार्थांवर वासना ठेवून व भोग्य पदार्थांचा अभिमान घेऊन (मीच हे भोग्य पदार्थ आहे, हे माझे आहेत मी यांचा कर्ता-भोक्ता आहे, असा अभिमान घेऊन) चाळली, तात्पर्य, आपण रयिरुप झालो, म्हणजे जीवाव इहलोकी व परलोकी रयिरुप व्हावे लागते; पण प्राणाचा उत्कर्ष होण्यासाठी मात्र रयिचा विनियोग केला पाहिजे, प्राणास शुद्ध प्राणरुप केले पाहिजे, असे समजून जे लोक भोगांशवधाने विरक्त होतात व भोगांचा आणवे भोग्य वस्तूंचा अभिमान छोडतात, ते येथे व परत प्राणरुप होतात, हे भक्तीचे सांगणे अनुभवालाही पटण्यासारखे आहे. भोगाच्या पाठीमागे लागणारे लोक पुण्यकर्म असलीक, तर चंद्रलोकास जातात (येथे श्रम्याचे वास्तव्य नाही. केवळ जड वस्तूंचा मात्र संग्रह येथे आहे. असे अलीकडील शास्त्री ग्रंथत भवतात.) व पापकर्म असलीक, तर नरकलोकास जातात आणि येथेही यांच्या पाठीमागे भोग लागतात. हे आपल्या अनुभवदृष्टीनेही सर्व सुसंगतच आहे. पण जे लोक पुण्यकर्म करूनही भोगसुखाची वाचना ठेवीत नाहीत व भोग्यविषयांचा अभिमान घरीत नाहीत, ते महानुभाव जीव देवयानमार्गाने सूर्यलोकास जातात. (येथे सर्व सामर्थ्याचा संग्रह आहे, येथूनच सर्व सामर्थ्य उत्पन्न होतात, येथेच सर्व सामर्थ्य लयासही जातात. असे अलीकडील शास्त्र सांगत असतात.) आणि तेथून या जीवांस प्रलयकालपर्यंत परत यारे लागत नाही, असे उपनिषदांचे म्हणणे आहे. हे म्हणजे सुसंगतही दिसते. आख्या एकनिष्ठ भित्तीचा जो शिपर जखो, त्या शिपरानुसार जाणें भोगांचे स्वरु

होत जातें, असा एक वैदिक सिद्धांत आहे. या सिद्धांताला आधुनिक शारीरिक शास्त्रांचे व मानसिक शास्त्रांचे किती पाठबळ मिळेल हे जरी मला सांगतां येणार नाही तरी स्थूलमानानें असें निश्चय करण्यास मला प्रत्येकास वाटत नाही की, आपल्या अत्यंत इष्ट विषयाचें स्वरूप आपल्यास प्राप्त होतें, असा अनुभवही आहे. मद्यपी मद्यमय होतो, गानप्रिय गानमय होतो, नाटकप्रिय मनुष्य नाटकी होतो, इत्यादि हवीं तितकी उदाहरणें देऊन असें सिद्ध करितां येईल की, आपला जो अभीष्ट विषय असेल व तदर्थ सिद्ध कल्प्यासाठीं अहर्निश आपण सर्वात्मना प्रयत्न करीत असूं तर तत्स्वरूपामध्ये आपलें पर्यवसान होतें. या आनुभविक नियमास अनुसरून शुद्ध प्राणोपासक प्राणरूप होणे (सूर्यलोकास जाऊन प्राणरूप होतो.) व केवळ भोगाची उपासना करणारा पुरुष भोगलोकी (चंद्रलोकी अथवा नरकलोकी) जाऊन भोगात्मक होतो, असें श्रुती म्हणतात, ते अनुभवदृष्टीनेंही योग्यच आहे. जीवाला मरण नाही, भोगी जीवाला अनंत कालपर्यंत भोग घ्यावे लागतात, म्हणजे जन्ममरणाच्या चक्रांत पडायें लागतें आणि भोगविन्मुख प्राणोपासक जीव सूर्यलोकी जाऊन त्या सूर्याच्या अग्नेक्षेत्रें अमर होतात, हे सर्व उपनिषदांत सामान्यतः गृहीत धरिलें आहे. चेतनाला अचेतनाव प्राप्त होणें केव्हांही संभवनीय नाही, असें श्रुतीचें सांगणें आहे. चेतन आपलें वसतिस्थान बदलील, अनेक देह धारण करील, ही गोष्ट ठीक आहे; पण चेतन वस्तु नाहीशी होईल, असें कधीही शास्त्राचें नाही. चेतन म्हणजे ज्ञानकला होय आणि प्राण व रयि ही रयि म्हणजे जाणण्याच्या वस्तु होत. ज्ञान हे स्वरूपतः डेय होणें शक्य नाही, हे वैदिक विद्याध्यास उलगडून सांगायचा नको आहे.

आतां जे प्रजापतिमताचें अनुष्ठान करितात. म्हणजे त्यांच्या प्रमाणेंच कन्यापुत्रांची (भाग्य भोक्त्याची) उत्पत्ति करितात त्या पेक्षां जे लोक वैदिक मार्गाचें अनुसरण करून तप व ब्रह्मचर्य यांचें अनुष्ठान करितात, ज्यांचे वर्तन सत्पाला सोदून कधीही अश्वत नाही ते लोक ब्रह्मलोकाला अथवा चंद्रलोकाला जातात; कारण यांची तपश्चर्या व ब्रह्मचर्य (ऋतुकार्त्ता मास भार्यागमन) हे पलाच्या इच्छेनें झालेले असत. पण ज्यांच्याठिकाणी परस्परवियोगी व्यवहाराचा गंध नाही, जे लोक स्वप्नांत किंवा गह्वरही पोटें बोलत नाहीत आणि ज्यांचे अंतर्बाह्य वर्तन एकरूप असते ते लोक सूर्यभुवनांत जातात; कारण त्यांचे कर्म शुद्ध म्हणजे निष्काम आणि निरभिमानाचें असतें.

याप्रमाणें प्रजापतीच्या संवेधानें असें सांगितलें कीं सर्व प्राणाचे व अन्नाचें अभिष्ठान जो प्रजापति तो प्राण, अन्न, काल, आणि भाकाय यांच उत्पत्ति करितो; म्हणजे प्रजापत्यादन करितो. दुसरे असें सांगितलें कीं केवळ प्राणोपासक निष्काम अशक्तीक तर सूर्यलोकास जाणत आणि सकाम अभोगासक लोक चंद्रलोकास जातात.

दुसरा जो प्रश्न झाला आहे त्याचें उत्तर असे दिलें आहे कीं प्राण ही वस्तु कर्मेन्द्रियें, शनेन्द्रियें, चित्तचतुष्टय आणि पंचमहाभूते या सर्वांपेक्षां थोड्या असून त्यांचें नियमन करिते. तसेंच, या सर्वांस आपापलीं कर्मे करण्याचें सामर्थ्य देऊन या सर्वांकडून ती वस्तु शरीर-विधारणही करविते. 'प्राणाचीनं जगत्सर्वं' हें सर्वथा खरें ।

तिसऱ्या प्रश्नांत असे विचारिलें आहे कीं प्राण कोठून उत्पन्न होतो, शरीराशी त्याचा संयोग कसा होतो, त्याचे विभाग कोणते, तो शरीर सोडून बाहेर कसा जातो आणि त्याचीं दैविक, भौतिक व आध्यात्मिक स्वरूपे कशीं असतात. याबाब आचार्यांनीं जें उत्तर दिलें आहे तें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे. ते म्हणतात कीं-हे सर्व प्रश्न अत्यंत गहन आहेत. यांची उत्तरे देणें कठिण काम आहे आणि दिलेलीं उत्तरे समजून येणें हें त्यादीपेक्षां जास्त कठीण आहे. प्राणाची उत्पत्ति आत्म्यापासून होते. पण आत्मा ॥ कर्ता नाही, विकारी किंवा विकार्य नाही, असा भक्तीचा सिद्धांत आहे. आणि येथें तर प्राणाचें जनकत्व आत्म्याकडे दिलें आहे. तेव्हां याची सांगड कशी ! प्रतीनें छायापुरुषाचा इष्टांत देऊन प्राण म्हणजे पुरुषाची छाया असा या प्रश्नाचा अर्थ तिसऱ्या मंत्रांत स्पष्ट केला आहे. येथें मायावादाचा उद्भव होतो, जशी छाया वस्तुतः नसते; त्याप्रमाणेंच आत्मस्वरूपापासून उत्पन्न झालेला प्राणही लटकला आहे आणि म्हणूनच हा प्रश्न जीव-ज्ञानाच्या कडेबाहेरचा आहे. शरीर-प्राणांचा संयोग होतो तो सुद्धां अदृष्ट व्यापारानें विद्वद् होतो. पूर्वजन्मी जीवानें जीं कृत्यं केलीं वार्हट कर्मे केळीं असतील, त्यांच्या फळांचा उपभोग जीवांस म्हावा लागतोच. पण त्या त्या कर्मांचे संस्कार मनावर दृढ झालेले असल्यामुळे त्या संस्कारांच्या बळानें अथवा वाचनावशात्, अज्ञानी जीवाला शरीराचा संयोग होतो. वास्तविक पाहतां अमूर्त प्राणवस्तूचा संयोग मूर्त शरीराशीं होणें केवळ अशक्य आहे. तथापि हा जो संयोग झालावा दिसतो, तो वास्तविक नसून दृढ मायिक आहे. मागे आपण पाहिलेच आहे कीं प्राणाच्या आंदोलनासुसार शरीराची उत्पत्ति होते. हें शरीर म्हणजे प्राणाची एक नियमित अवस्था आहे. तेव्हां जास्त आंदोलनें असणाऱ्या प्राणवस्तु कमी आंदोलनांनीं घटित झालेल्या शरीराशीं कशीं संयुक्त होते, हें समजणें अत्यंत कठिण आहे, नव्हे अशक्य आहे. याप्रमाणें प्राणाची उत्पत्ति व त्याचा शरीराशी संयोग हीं कशीं होतात; याबाब प्रतीनें उत्तर दवकच आहे कीं, उत्पत्ति होणें व संयोग होणें हा मायेचा विळास आहे. सर्वच प्राणाचीं आंदोलनें असतात, सर्व प्राणरूप आहे, म्हणून प्राणशरीरसंयोग नसून दिसणारा संयोग केवळ मायानिर्मित आहे. या विळासाचा उलगाडा परिच्छिन्न बुद्धीच्या जांवांस केव्हांही करितां यावयाचा नाही. शरीराशी संयुक्त झाल्यावर शरीरांत जेथें जेथें प्राणाची वसति असते, त्या त्या स्थानासुसार त्यास पाण, अपान, समान, ध्यान आणि उदान हीं नांवें प्राप्त होतात. वस्तुतः पाहिले

असतां शरीरांतीक सर्वे प्राण एकरूप आहेत, इतकेंच नव्हे तर सर्व विश्वांत संचार करणारी जी प्राणवस्तु आहे तिचें स्वरूप व शरीरस्थ प्राणाचें स्वरूप एकच आहे; असें उपनिषदांचें सांगणें आहे. ह्या म्हणण्याचा अनुवाद स्नेसर व हवाम्ले इत्यादि पाश्चात्य शास्त्रतत्त्वज्ञांनीं केला आहे. सूर्य हा प्राणवायूवर, पृथ्वी अपानवायूवर, आकाश समानवायूवर, वायु ग्यानवायूवर आणि सामान्य तेज उदानवायूवर अनुग्रह करितात अथवा हीं यांचीं आधिदैविक व आधिभौतिक स्वरूपे आहेत. तसेंच निरनिराळ्या इंद्रियांमध्ये जी प्राणवृत्ति प्रकाशित होते, ते प्राणाचें आध्यात्मिक स्वरूप आहे. याप्रमाणें या उपनिषदानें पहिल्या तीन प्रश्नांत प्रज्ञांची उत्पत्ति, प्राणाचें भेद्यत्व आणि प्राणाच्या उत्पत्ति स्थित्यादि अवस्था या विषयांचा विचार करून जो पुरुष प्राणाचें स्वरूप समजून घेतो, तो इह लोकी व परलोकीं अमर होतो, असें सांगितलें. त्याचा वंशान्तेद होत नाही, म्हणून इह लोकीं प्रत्येक प्राणोपासक अमर होतो आणि प्राणोपासकाला प्राणात्मकत्व प्राप्त होतें म्हणून तो परलोकींही अमर होतो, असें सांगण्याचा अभिप्राय आहे. अर्थात् हे अमरत्व ह्या कल्याणपुरतेंच आहे. हें चाणाक्ष वाचकांस सांगण्याचें कांही कारण नाही. त्यानें इतकीच गोष्ट लक्षांत ठेवावयाची आहे की, प्राणाची एकनिष्ठ उपासना करणाऱ्या पुरुषांचें विचि शुद्ध आणि निर्मल होतें व या प्राणोपासकांस प्राणाच्याही पलीकडे असणारें जें चैतन्यतत्त्व त्याचें ज्ञान समजून घेण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. असल्या अधिकारावाढीच पहिल्या तीन प्रश्नांची योजना झाली आहे.

बरीच तीन प्रश्नांत जागृतावस्थेचाही विचार झाला; पण स्वप्नस्थिति, गाढ निद्रा आणि या शरीरांत कधीही जागें न होण्याची महानिद्रा (मृत्यु) यांत कोण जागृत असतो, याचा विचार केल्याशिवाय तत्त्वज्ञानाचें काम संपत नाही. अद्याच अर्थाचा चौथा प्रश्न आहे. सर्व इंद्रियें सोंपी गेली असतां जागें कोण राहातें, या प्रश्नाला शोपपथिक उत्तर अलीकडील शास्त्रज्ञांनी दिलें आहे, असें मला वाटत नाही. सोंपी जाऊं लागण्याच्या वेळीं व सोप संपतांना आपण सामान्यतः स्वप्नस्थितींत असतो. स्वप्नस्थिति म्हणजे काय ? स्वप्ने पडतात कधी ? स्वप्ने पाहणारा कोण ? इत्यादि प्रश्न भारी अवघड आहेत. आपलीं सर्व इंद्रियें शांत झालीं, मनबुद्धि आपापलीं कर्मे करीनाशीं झालीं, शरीराला पकवा आला म्हणजे प्रत्येक जीवाला सोप येऊं लागते. जागृतस्थिति संपून गाढ निद्रा लागण्याचे अगोदर स्वप्ने पडतात असा नियम आहे. स्वप्ने पडण्याचा काळ अत्यंत नियमित असतो. म्हणजे एक किंवा दोन मिनिटांच्या (पळांच्या) पलीकडे स्वप्नाची मजळ जात नाही ! यावेळीं आपले प्राण तर जागृत असतातच; पण आरले मनही त्यावेळीं जागृत असतें. जागृत काही मनानें इंद्रियद्वारां वर जे संस्कार जन्मादारभ्य ग्रहण केले असतात, त्यांपेकीं दिल्यांक संस्कार द्याही अनिर्वचनीय कारणांनीं उद्बुद्ध होतात. हे वाचना-

बघाने उद्बुद्ध झालेले संस्कार प्रत्यक्ष झाले म्हणजे त्याला आपण स्वप्ने असे म्हणतो. हे संस्कार ज्या कारणानी उत्पन्न झाले ती कारणे (आपले अनुभव आणि आपल्या वाचना) जशीच्या तशीच आपल्यास दिसतात असे नाही, तर त्या कारणांतील वस्तूंचा संस्कार होऊन काही एक चमत्कारिक प्रकार स्वरूपकाळी आपल्या दृष्टीस पडतो. यावेळीं प्राणापानादिकांचे व्यवहार जाणत काळाप्रमाणेच चाललेले असतात. म्हणजे सर्व इंद्रिये विभांतीचा उपभोग घेत असताना पंच-प्राण कायते जाणत असतात. तसेच आपले अंतःकरणही जागृत असते आणि तेच स्वप्न पाहत असते.

पण हे मनही सोंपों गेलें, मनाकाही विभोति हवी असली म्हणजे तें स्तब्ध होतें. आणि त्यावेळीं आपला शानरूपी जो आत्मा म्हणजे जीवात्मा तो स्वरूप-मय होतो. म्हणून त्याला उत्तम प्रकारचे सुख होतें. जीवाच्या शरीर, इंद्रिय, प्राण, मन, बुद्धि यादि सर्व उगाचि स्तब्ध झाल्या असतां आत्म्याचे शुद्ध स्वरूप अज्ञानी जीवास मोहावशाळ मिळतें, म्हणून त्याला अत्यंत सुख होतें. उत्तम निद्रा लागली असतां उत्तम सुख प्राप्त होतें, हे प्रत्येकास स्वानुभवानें समजलेलेच आहे. सारांश, सुख होतें हे सर्वोत्तम आहे. या सुखाचा भोक्ता कोण ? याचा भ्रूति हें उत्तर देतें की, उपाधिविरहित असणारा जीव या सुखाचा उपभोक्ता असतो. यावर कोणी असे म्हणेल की, निद्रास्थिति असणे हेंच जर सर्व सुखाचे आगर आहे, तर उत्तम निद्रा येण्याची साधनें उपलब्ध करून घेतली म्हणजे जीवाला अत्यंत सुख होईल व त्याचा पुष्ट्यार्थ साध्य होऊन तो कृतकृत्य होईल ! यावर भ्रूतीला असे सांगायलाचें आहे की, निद्रांमधे शुद्ध सुखाचा अनुभव घेणारा जीव उपाधिविरहित झाला तरी त्याचे अनादि अज्ञान जिवंत असतें म्हणून निद्रेंतील सुख हा पुष्ट्यार्थ नग्दे, पुष्ट्यार्थविहीन आहे असे रयान हेंच आहे की, जेथे कधी निद्रा नाही किंवा जागृति नाही, विषय-मुख-दुःखांचा जेथे अभाव आहे; जें स्थान शुद्ध शानरूप आहे आणि जें केवळ अस्तित्वरूप मात्र आहे; असे स्थान मिळाल्याखेरीज जीव केशाही शुद्ध सुख-रूप व्हावयाचा नाही. हे स्थान म्हणजे परमात्मस्थान होय. जीवाने मायाज-नित अज्ञान उपाधीसह नाहीले झाले म्हणजे तो आपल्या मूळस्वरूपावर जाऊन स्थिर होतो आणि त्याला जर परमात्मस्थितीत अंतर्वाक्ष वस्तूचे शान होणे शक्य असेल तर त्याला असे समजून येईल की, आरण मूळपासून जसे होतो तसेच आहो, येथे बरिद्धिचिह्नी आपल्या स्वरूपांत फरक झाला नाही, जें काय झालेसे दिसले तो केवळ मायेचा भ्रातिकृत चमत्कार होता. अशे; ही परमात्मस्थिति हें सर्व दृश्यवस्तूंचे मूळस्थान आणि अंतिम गति आहे. या स्थितीचे शान जीवास झाले झणजे तो पुक्त देतो. धूर्तने अज्ञानी जीवाला (Soul) विज्ञानात्मा असे म्हटले आहे व तोच कर्ता भोक्ता आहे असे आपण व्यवहारांत समजत असतो.

स्वप्नस्थितौ व निद्रास्थितौ आपलें शरीर, आपली कर्माद्रिये व आपली ज्ञानेन्द्रिये निद्रास्थितौ असतात; पण यावेळीं प्राण आणि मन ही जागृत असतात आणि मन हें स्वप्न पाहत असतें, असें ठरले. येथें मन म्हणजे वासना आणि वासना झणजे आपला लिंगदेह होय. या स्थितौही आत्मा विद्यमान आहेच. पण तो जागृत आहे किंवा सोपी सोळा आहे असें म्हणजे बाळिशच होईल. म्हणून या आत्म्याच्या अधिष्ठानावर आपलें वासनात्मक मन प्राणासह जागृत असतें, असें म्हणावयाचें. प्राणाला विषयग्रहणाचें सामर्थ्य नाही, ज्ञानरूप आत्मा केव्हांच विषयग्रहण करीत नाही, म्हणून तिहीपैकीं मन हेंच स्वप्नाचें पाहणारें आहे असें ठरतें. गाढनिद्रा कागळी म्हणजे अंतःकरणव्यापारही क्षन्ध होतात आणि यावेळीं जीवाला आपल्या शुद्ध मुखमय आत्मस्वरूपाचा अनुभव येतो. निद्रेच्या पळीकडे जी तुर्यावस्था आहे, ती स्वरूपज्ञान झालेल्या जीवाला मात्र (ब्रह्मजोवाला, ब्रह्मरूप जीवाला) अनुभवावयास सांपडतें.

याप्रमाणें या प्रभांत स्वप्नस्थिति, निद्रा आणि तुर्यावस्था यांचें वर्णन झालें आणि शरीरापासून प्राणापर्यंत व अज्ञानी जीवापर्यंतच्या सर्व वस्तु परमात्म-स्वरूपामध्ये प्रतिष्ठित होतात असें ठरलें.

पांचव्या प्रभांत ओंकाराचा विचार केला आहे. कठोपनिषदामध्येही ओंकाराचा उच्चार झाला आहे. पण या प्रभाचा ऊहापोह पुढील एका उपनिषदांत सामर्थ्यानें व्हावयाचा म्हणून येथें ह्या विषयावर मी कांहीं एक लिहीत नाही. केवळ इतकेंच सांगून ठेवलों कीं, ओंकारोपासना वैदिक मार्गानें विधिपूर्वक व यथासांग केली तर प्रथमतः सगुण ब्रह्माची प्राप्ति करून देऊन अंतीही उपासना परब्रह्मप्राप्तीचें साधन होतें.

सहाव्या प्रभांत उगाला सोळा कळांचा पुरुष झणतात तो कोठें असतो असें विचारलें आहे. या प्रभाला धृतीनें जें उत्तर दिलें आहे तें सर्व वैदिक मार्गांतुर्वर्ती तत्त्वशान्यांनीं आणि सर्व जिज्ञासूंनीं मनन करण्यासारखें आहे. ह्या आपल्या जीवशरीरांतच त्या पुरुषाचें वास्तव्य असतें. त्याच्यापासूनच सोळा कळा निर्माण झाल्या असें दिसतें. त्या सर्व कळा पुनरापि ह्या पुरुषामध्ये भव-मृत होऊन तो पुरुष निष्कल होतो. असें येथें स्पष्ट सांगितलें आहे. हेंच केवला-देवी तत्त्वज्ञान म्हणजे आहे. सूर्याकरणाच्या बळांनें मृगबल उत्पन्न झालेसें आपल्यास दिसतें व तें मृगबल सूर्यामध्येच समर्पित होते. मृगबलान्य असें सूर्याचें शुद्ध व बाटोळें गरमरित पिव आपल्या दृष्टीस पडतें. या सर्व कारभारांत सूर्याच्या स्वरूपाला यत्किंचितही पक्का कागळेला नसतो. याचप्रमाणें शुद्ध भात्म-विषावर पोडशकळात्मक मायारटक आलेले आपल्यास दिसतें व आपणही म्हणूं लागलों कीं हे सर्व विश्वचक्र आत्म्यानेंच उत्पन्न केलेले आहे. पण जवळचे भावल्यास विश्वज्ञान व स्वरूपज्ञान होत जातें, विवेक आणि बेराग्य यांची दृष्टि होत जाते. तसतसें आरंभे अज्ञान नाहीसें होतें आणि गुह्यगुह्ये प्रतीचा वपार

अयंबोध होऊन आपण मनननिदिध्यासाने त्या अर्थाला विज्ञानाचे अथवा स्वानुभवाने स्वरूप दिले, आपले ज्ञानचक्षु निरंजन झाले म्हणजे हा सर्व माया-प्रपंच नष्ट होऊन एक आत्मविषय मात्र सत्य आहे, आपणही आत्मरूप आहो! ही आपल्या चर्मचक्षूंस दिवणारी सखिरी आत्मरूप आहे, असे ज्ञान होते आणि आपण आत्मरूप होतो. येथे दिलेला नदी-समुद्रांचा दृष्टांत किंवा धरा-नाभीचा दृष्टांत हे दोन्ही ही अत्यंत समर्थक आहेत. शास्त्र, येथे भुवीला अद्वितीय ब्रह्माचा व ब्रह्मात्म्यस्याचा उपदेश स्पष्टपणे करावयाचा आहे असे मला वाटते.

या प्रभांत सोळा कळांचा उल्लेख झाला आहे. त्यांत प्राण आणि अन्न ह्या दोन कळांचा प्रामुख्याने निदेश झाला आहे. सहाव्या प्रभांतील तिसऱ्या मंत्रांत असे म्हटले आहे की, परमेश्वराने प्राणाची उत्पत्ति केली, त्याबरोबरच अन्नाचीही उत्पत्ति केली. हाळक उत्पन्न झाल्याबरोबर मातृहृत्नांतील दुग्धाची उत्पत्ति तोच करितो हे सर्वविश्रुत आहे. अशे; प्राणापासून भ्रू, पंच महाभूत, शनैर्द्विषे कर्माद्वये आणि अंतःकरणचतुष्टय उत्पन्न झाले, अज्ञातसूत बळ, तप, मंत्र इत्यादि उत्पन्न झाली. नामरूपाचीही उत्पत्ति अज्ञापासूनच आहे. अशे; मला येथे विशेष आग्रहाने असे सांगायचे आहे की, भक्तीच्या म्हणण्याप्रमाणे प्रथमतः प्राणापासून भ्रू उत्पन्न झाली व पृथ्वीची उत्पत्ति झाल्यावर मग इंद्रिये आणि मन यांची उत्पत्ति झाली. हे सर्व वाचकांनी ध्यानांत ठेवावे. निदान भक्तीने भदेला अग्रस्थान दिले आहे हे तरी विचकू नये. विशेष आग्रहाने मी असे म्हणण्याचे बाहेर करितो की या उपनिषदांत तरी पृथ्वीमागून इंद्रियांची व मनाची उत्पत्ति झाली, असे आकाश, वायु, तेज, जल, पृथ्वी इंद्रिये आणि मन या भुतिस्थित क्रमावरून दिसत आहे. आकाशामागून वायु झाला, वायूनंतर तेज उत्पन्न झाले, इत्यादि उत्पत्तीची प्रक्रिया सर्व वैदिक वाचकांस संमत आहे. येथे पृथ्वीपरत्वाचा संबंध दिसत आहे. म्हणून मला असे वाटते की पृथ्वीनंतरच इंद्रियांची व मनाची उत्पत्ति सांगायची, असा भक्तीचा अभिप्राय आहे. म्हणजे पृथ्वीप्रमाणेच इंद्रिये व मन ही जड आहेत आणि अलीकडील कांही मानविक शास्त्रज्ञांच्या विद्रोहाप्रमाणे तीं मूल आहेत, असे सांगण्याचा भक्तीचा अभिप्राय आहे. प्राणानंतर भ्रू सांगितली आहे व ती आकाशाच्या पृथ्वी सांगितली आहे. यावरून भ्रूाशी प्राणाप्रमाणे व आकाशाप्रमाणे सर्वव्यापी असून अमूर्त आहे, असे भुवीस म्हणावयाचे आहे. आतां विषयाचा अनुभव जवळसा आस्त येत जाईल त्या त्याप्रमाणे इंद्रिये, मन, बुद्धि इत्यादि जास्त उल्लेख होताना. पण तसा प्रकार भदेचा नाही. ती प्रथमपासूनच उन्नतावस्थेमध्ये असते आणि तिचा योग्य विषय तिळा मिळाळा म्हणजे ती स्वकार्य करण्यास समर्थ होते. इतकेच नव्हे, तर स्वतःच योग्य असणाऱ्या विषयाची प्राप्ति करून घ्यावी, अशी प्रेरणा

करण्याचेंही स्वयंभू सामर्थ्य भदेच्या अंगां आहे. भद्रा म्हणजे पुरुषार्थावर दृढ विश्वास आणि तो साध्य करून घेण्याविषयीची दृढ वासना होय. सारांश, प्राणी जन्माला आला म्हणजे आपलें कल्याण होईल, असा त्याला दृढ विश्वास असतो. आणि तें कल्याण सिद्ध करण्याच्या कार्यां त्याचे प्रयत्न सदैव सुरू असतात. विषयांच्या शानाशानानुसार भदेची दिशाभूळ होते हें खरें आहे; तथापि आत्मकल्याणाची 'इच्छा' प्रत्येक प्राण्यास असते. हेही निर्विवाद आहे. यावरून "जीव हा निरंतर दुःखी असावयाचा" असा जे उपनिषद्-विद्येवर आरोप आला आहे तो वा उपनिषदाप्रमाणे तरी अवास्तव आहे. हे उपनिषद् तरी निदान दुःखवादी (Pessimistic) नवून तें कल्याणवादी (Optimistic) आहे, असें म्हणतां येतें, 'संसार दुःखमय आहे.' हे उपनिषदाचें म्हणणें आहे व तें खरें आहे असें मला वाटतें. जोंपर्यंत आपण या संसाराकडे स्वतःच्या अथवा शारीरिक व मानसिक सुखभोगांच्या दृष्टीने पाहतो, संसारामध्ये आपल्या स्वतःस मात्र विषयसुख व्हावें अशी वासना जोंपर्यंत प्रबळ असते, तोंपर्यंत संसार कितीही संपन्नतेचा असला तरी तो दुःखमयच होणार. पण आपल्यास इष्ट पुरुषार्थ साबावयाचा तरी तो दुःखमयच होणार. पण आपल्यास इष्ट पुरुषार्थ साबावयाचा आहे ही श्रुति जर अखंड ठेविली, व विषयभोग हें आपलें इष्ट नव्हे, असें वर्तन राखिलें म्हणजे नीतियुक्त कर्म, उत्तमिकारी उपासना आणि प्रगतिमूळक शान उत्पन्न होऊं लागतें. भदेला तिचा विषय मिळतो आणि हाच संसार सुखमय आहे असा शानी मुमुक्षूचा निश्चय होतो. भोगदृष्टीनें संसार दुःखमय आहे, पण आत्मशानदृष्टीनें तो सुखमय आहे, असें येथे भदेचा ज्या क्रमानें उल्लेख झाला आहे, त्यावरून मला वाटतें.

दुसरी एक गोष्ट माझ्या समजुतीनें विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे ती ही-प्रजापतीनें अन्न उत्पन्न केलें आणि अन्नापासून धीर्य, तप, मैत्र, कर्म लोक आणि नामरूपे उत्पन्न झालीं असें सांगितलें आहे. वेदमंत्र कर्मप्रवर्तक आहेत व कर्म-निवर्तकही आहेत. कर्म या शब्दाचा अर्थ येथे अमळसा संकुचित करून वेदोक्त कर्म असा मात्र मी घेतला आहे. 'कर्म' याचा व्यापक अर्थ घेतला, तथापि माझ्या म्हणण्याला फारसा बाध येईल असें मला वाटत नाही. वेदानें विहित केलेलें किंवा निषिद्ध केलेलें किंवा वेद ज्याविषयी उदासीन आहे अशा तीन स्वरूपांत मात्र कर्म असणें शक्य आहे. तेव्हां लोकहितकारक अथवा लोकहितविघातक कर्म मंत्रापासूनच उत्पन्न होतें असें म्हणण्यास हरकत दिसत नाही. अस्तित्वांत असणाऱ्या वस्तूंचे विधान वेदमंत्र करितात किंवा जीवानें कसे वागावे हें सांगतात. अर्थात्च वेदमंत्रापासून कर्म उत्पन्न झाले, असें वैदिकदृष्टीनें ठरी होतें. आपल्यास ज्या लोकां यास्तव्य करावे लागते, तो लोक कर्मानें उत्पन्न होतो, यासंबंधानें प्राचीन व अर्वाचीन, पौरस्त्य व पाश्चात्य पंडितांत एकमत आहे. मंत्रानें कर्म होतें, कर्मानें

वसतिस्थानाचे भुवन ठरते, अन्नापासून बीज उत्पन्न होते, हे अनुभवाधिष्ठ आहे. यावरून बीजापासून तप, तपापासून मंत्र, मंत्रापासून कर्म, कर्मापासून, वसतिस्थान आणि स्थानापासून नामरूप उत्पन्न होतात. असें वर जो योद्धास क्रम स्पष्ट केला, त्यावरून सिद्ध होते.

प्रजापतीने प्राण व अन्न (Force) And (Matter) ह्या वस्तु उत्पन्न केल्या आणि प्राणापासून भद्र, भद्रापासून आकाश अशी आकाशादि पंचमहाभूतें, कर्मेन्द्रियें, ज्ञानेन्द्रियें आणि मन या वस्तु परंपरेनें उत्पन्न झाल्या. प्राणादि सर्व वस्तु अमूर्त आहेत, पंचमहाभूतें येथें स्थूलरूपांनीं वेष्ट्याचीं नसून त्यांच्या तन्मात्रा मात्र स्वावयव्या आहेत. या तन्मात्राचें स्वा वेळीं पंथीकरण होतें त्या वेळीं त्यांस स्थूलरूप घेऊन तांच आकाश, वायुआदि स्थूल पंचमहाभूतें होतात. अथो; तेव्हां सर्वेश आंदोलनस्पर्शास राहणारा जो प्राण-याकाच हल्लीं इलेक्ट्रॉन म्हणतातसें वाटते-याचीं आंदोलनें जसजशीं कमी होत जातात, त्या त्या मानानें भद्रादि अष्टक निर्माण होतें आणि ज्या ज्या मानानें अन्न घनदाट होत जातें, त्या त्या मानानें बीजादिषट्क उत्पन्न होतें. प्राणसृष्टि अमूर्त आहे आणि अन्नसृष्टि मूर्त आहे; तथापि प्राण व अन्न यांचें अभ्यभिचारी (कर्षीही व्यभिचार न करणारे) मिथुन झाले असल्यामुळे दोन्ही सुशीचा मिळफ होऊन हें विश्व उत्पन्न होतें. आपणांस दिवणान्या या विश्वोत्पत्तीची अशी कहाणी आहे. हें सर्व विश्व प्राण आणि अन्न या मिथुनापासून उत्पन्न झालें आहे. पण प्राण हा आत्म्याची छाया आहे. सूर्यापासून छाया उत्पन्न होते म्हणून छायास्फी प्राण ही सद्बस्तु नाहीं. सूर्यप्रकाश नसेल तर छाया दृश्य होणार नाहीं वणजे छाया उत्पन्न होणारी व नष्ट होणारी आहे, सारांश कांही काळपर्यंत टिकणारी वस्तु आहे. अन्न ही वस्तु विकारी आणि विकार्य आहे हे सिद्ध करावयाचें कारणच नाहीं. तेव्हां प्राण आणि अन्न या वस्तु व्यवहारकाची जरी खऱ्या अस्तित्वात व त्यांचा सांठा केव्हाही कमी जास्त होत नाहीं असें जरी प्राचीन व अर्वाचीन शास्त्रे सांगतात, तरी त्या वस्तु परमार्थदृष्टीनें खऱ्या नाहींत, सद्बस्तु नाहींत, असें या उपनिषदांतिक 'छाया' या पदानें स्पष्ट होतें. सारांश पारमार्थिक दृष्टीनें ही सर्व सृष्टि व तिचीं उपादान कारणें (प्राण व अन्न) हीं असत आहेत, एक आत्मा-मात्र सत्य आहे; असा या उपनिषदाचा अभिप्राय दिसतो. व्यवहारकाची ही सृष्टि व तिचीं कारणें सत्य आहेत. हे सर्व पक्षांस म्हणजे केवळ अद्वैतमतप्रति-स्थापक भीमन्तंकराचार्यापासून तो शुद्ध द्वैतमतप्रणायक भीमवाचारापर्यंतच्या सर्व आचार्यांस संमत आहे. परमार्थदृष्टि व्यवहारदृष्टीहून निराळी आहे कीं नाहीं, हा प्रश्न वेगळा आहे. पण परमार्थ वस्तु एकाच आहे. असें ज्या आचार्यांस वाटते ते मात्र म्हणतात कीं परमार्थांत सुष्टीचा किंवा तिच्या कारणांचा विचार करण्याचें कारण नसतें. कांकी ह्या वस्तु परमार्थांत नसतातच. परमार्थवस्तु (Absolute) ज्यांस मान्य नाहीं ते लोक मायावादाचा अंगीकार करीत नाहींत

हे नीट आहे; पण जेथे प्राणाळा छाया असे म्हटलें व पुरुषाळा निष्कळ आणि अमृत अशी विशेषणें उपयोजिली आहेत, त्या मंत्रांची ठीकशी व्यवस्था अनादित-वाद्यांस कावितों येईल असें मला वाटत नाही. अहो; व्यवहारांत अवश्य असणाऱ्या विहित कर्मांचा व एक-निष्ठ उपासनेचा ज्याप्रमाणें अनादितवारी गौरव करितात, तसाच गौरव भूमिन्तंकराचार्याही करितात. देवें म्हणजे व्यवहारांत कोणत्याही मंत्राचा आपण स्वीकार केला तरी त्यापासून नीतीची, वैदिक कर्मांची व उपासनेची कोणत्याही प्रकारें हानि होत नाही. अहो; तेव्हां कर्मांका किंवा उपासनेला क्वमात्रमुदां लघुत्व न भाजण्याविषयीं दख असणारे व ज्ञानाळा पूर्णत्व देऊन सर्व शास्त्रास, सर्व विद्यांस व सर्व कलांस एकवट करून त्यांचा संघटित संग्रह करणारे केवळाद्वैत, विचारी पुरुषांस कां मान्य होऊं नये, हे मला समजत नाही. जीव मुक्त झाल्यावर तो निष्कळ व अमृत होतो, असें जर म्हणावयाचें, तर परमात्मस्वरूपापासून जीवात्मस्वरूपास वेगळें कसें काढावयाचें? शिवाय पांचव्या प्रश्नांतील नवव्या-मंत्रांत उल्लेखिलेला विज्ञानात्मा जर शेवटीं परमात्मस्वरूपातच प्रतिष्ठापित होतो, तर तो स्वरूपतः परमात्मा आहे असे आपल्यास म्हणावयास नको काय! आगली समुद्राकडे वाहता जाणाऱ्या नद्या समुद्रांत प्रवेश करून तदनुरूप झाल्यावर जर त्याची नामरूपे नाहीशी होतात, आणि समुद्राचें पाणी कोणतें व नद्याचें पाणी कोणतें, हे जर आपल्यास संगत झालेलें जळ घेऊन सांगतां येत नाही, जर सहाव्या मंत्रांत वागितलेल्या पुरुषगामी कला पुरुषांत जाऊन मिळाल्यावर एकत्र होतात, एकवट होतात व त्याचें नामरूप मावळून जातें, तर आपल्यास असें म्हणावयास नको काय! कीं या कलाचें मूळ स्वरूप, अंतिम स्वरूप आणि म्हणून मध्य काळीन स्वरूप पुरुषात्मकच असतें आणि आपल्यास जो भेद दिसतो तो पारमार्थिक नसून केवळ मायिक आहे.

वास्तव्य, या उपनिषदांत केवळ-अद्वैत-सिद्धांताचें मात्र प्रणयन करून हेच विदांत व्यावहारिक गोष्टींचा व्यवस्थित उलगडा करितात, अशा श्रुतिभिन्न आहे असें मला वाटतें.

चार उपनिषदांचा सामान्य विचार व उपसंहार.

(१) येथपर्यंत चार उपनिषदांचा मनोरंजक कागमार आटपला. त्यांत ईश, केन आणि कठ या उपनिषदांच्या मूळसह, चार भाष्यांचें अक्षरान मांडलें आहे. नवीन व्यवस्थेनुसार ग्रंथोपनिषदावर आमच्छकवाचाचार्यांचें जें भाष्य आहे, तें मात्र दिलें आहे. पण माझी पूर्वपद्धति अजायबत छुटून ये म्हणून विशिष्टाद्वैताचें व द्वैताचें विशिष्ट म्हणणें काय आहे, त्याचें तात्पर्य मी आपल्या शब्दांत देऊन सर्व वाचकांची सोय केली आहे. असो; षड्विंशत्या तीन उपनिषदांच्या भाषासंस्करणाने कोणत्या भाष्यकाराचे म्हणणें भुतीची प्रणालिका पडून असतें, याचा आपत्तास बराच अडान करिता येण्यासारखा आहे. वेद अथवा वेदांत या पवित्र ग्रंथांतील मनाचा अर्थ करावयाचा तो उपक्रम, उपसंहार, अभ्यास, अपूर्वता, फल, लिंग, उपपत्ति—इत्यादिकांच्या मलाबलाच्या साहाय्यानें करावयाचा असतो, हें तत्त्व ध्यानात ठेवून पुढील विवेचन करण्याचें मी योजिलें आहे.

(२) या चारही उपनिषदांच्या उपक्रमादि चिन्हावरून कोणता अर्थ निर्माण होतो हे ठरविणें, युक्ति, आधुनिक शास्त्रें व अनुभव यांचें साहाय्य कोणत्या पक्षास मिळतें हे पाहणें, आणि या चार उपनिषदांच्या संस्करणाने भुतीला कोणते सिद्धांत अभिमत होते, हे ठरविणें या तीन गोष्टींच्या साहाय्यानें मला काय म्हणावयाचें आहे तें म्हणतों.

(३) या महाभारती व प्रचंड उद्योगाला हात घालताना प्रथमतः श्रीमच्छक्राचार्य, श्रीमद्भारतानुवाचाचार्य, श्रीमन्मध्वाचार्य, श्रीमद्ब्रह्मभाचार्य आणि श्रीमद्भुवानंद स्वामी या पाचही भाष्यकर्त्यांस कोणकोणते सिद्धांत अभिमत होते, त्याचें दिग्दर्शन वाचकांच्या व माझ्या सोईसाठीं मी केलें होतें, तें वाचकांच्या स्मरणांत असेलच, मल्लत प्रसंगी ही गोष्ट नमूद करून देणें मला इष्ट वाटतें की, या पाचही आचार्यांस वेद प्रमाण आहेत, वेदांचे प्रामाण्य सर्वांस सारख्या रीतीनें कबूल आहे, इतकेंच नव्हे पण पाचही जण असें म्हणतात की, वेदप्रमाणाविरुद्ध प्रत्यक्ष अनुमान उपमान, ऐतिहासिक, अर्थापत्ति इत्यादिपैकी कोणतेही एक प्रमाण किंवा ही सर्व प्रमाणें प्रचलित असली तरी वेद-प्रमाणाचें बल अप्रतिहत असल्यामुळे अर्थनिर्णयाच्या व तात्पर्य-निर्णयाच्या उपयोगी एक वैदिक प्रमाण मात्र पडेल. सारांश, सर्वोस वेदप्रामाण्य समत आहे. तसेंच वेदामध्ये, उपनिषदांमध्ये किंवा गोवेत्तासह्या स्मृतींमध्ये चित्त-शोधन करणाऱ्या नीतीची जी तसें आढळतात तीही सर्वोस मान्य आहेत. व्यवहारांत आचरण कसें करावयाचें, हे सांगणारे वैदिक अथवा शौकिक नीतिशास्त्र व त्याचे नियम सर्व-समत आहेत. परमाधीच्या राज्यांत कितीही तीव्र विरोध असो; वैयक्तिक किंवा सामाजिक नीति-व्यवसायाने सर्वत्र सुसंवादिता [एकमत्य] आहे. आज्ञा ही ज्या वेदींनी

वेदांश्च प्राप्त होईल, त्यावेळीं कर्म-मार्गांचा वेग मदतर होतो, असें ही कर्मी अधिक प्रमाणाने हे आचार्य म्हणत असतात. चाप्रमाणे वेदप्रामाण्याविषयी व व्यावहारिक नीतीविषयी भी वर उल्लेखिलेल्या कोणत्याही दोन आचार्यांस मतविरोध नाही. परमेश्वराच्या उपासनेसमर्थाने हा सर्वजण आपापला अभिप्राय अनुकूल असाच देतात, म्हणजे परमेश्वराची उपासना ही चित्ताची निर्मलता संपादन करणारी आहे किंवा अमृत्युसुतः मोक्ष देणारी आहे, म्हणून ती अवश्य केली पाहिजे, चित्त निर्मल करण्याला उपासनेइतकें समर्थ दुसरें साधन नाही, असें शंकराचार्य म्हणतील तर इतर आचार्य चित्त-निर्मलता स्थिर रहाण्यासाठीं मुक्त स्थितीतही परमेश्वराचे भजनपूजन जीवाचे सदैव केलें पाहिजे असें म्हणतील. वेदानें विहित केलेली नित्य नेमित्तिक कर्मे निष्काम असतील तर तीं ही चित्ताचें शोधन करितात असें केवलाद्वैती आचार्य म्हणतील, तर इतर आचार्य चंचल चित्ताच्या निर्मलनेला असंड स्थिरता असावी म्हणून कर्ममार्गांचा उपदेश नित्य करतात. कर्म वेदिक असो वा लौकिक असो, तें सकामत्वानें करण्याची प्रेरणा झाली तर ता परमाधांच्या कामी सर्वध्वं त्याज्य आणि गहंणीय आहे, असें सर्व आचार्यांचें म्हणणें आहे. त्याचप्रमाणे व्यवहारकाली वेदिक कर्म आणि वेदिक उपासना वास्तवधानेही बरील आचार्यांच्या विचारसरणीत मतभेदाला कारणा अवकाश नाही, असा या बरील गोष्टीसमर्थानें सर्वत्र सुसवाद आहे. बरील गोष्टी प्रमुक्त-तेनें सांगण्याचा उद्देश इतकाच आहे की, चाण्यास वाचकानें व जिज्ञासून केवलाद्वैता-पासून तीं शुद्ध द्वैतापर्यंतच्या कोणत्याही मताचा स्वीकार केला तरी त्याच्या कर्मांला, नीतीला, परमेश्वरी उपासनेला किंवा वेदिनिष्ठेला कोणत्याही प्रकारें धड्या पोहोचत नाही, आणि एक गोष्ट सांगून हे सुसवाचें प्रकरण आदरपें बेतां. जीवास मुक्ति मिळाली म्हणजे तो अमर होतो, निर्मय होतो, सुसदुःसातीत होतो, जन्म-मरणाची पातापान त्याला करावी लागत नाही, त्याला निर्मल सुख प्राप्त होतें, असें सर्वही आचार्यांस कबूल आहे. तसेंच, योगाचा दृढ अभ्यास केला असता, तपाचरण दृढ निश्चयानें चालविलें असता, मल्लय्यांचें नेष्टिक अनुष्ठान केलें असता आणि सत्यव्रताची कांस दृढ धरिली असता मोक्षाचा मार्ग मुक्त होतो, असेंही सर्व आचार्यांचें म्हणणें आहे. श्रवण मनन आणि निदिध्यास ही मोक्ष मिश्रविण्याची साधने आहेत, ईश्वरी सर्व आचार्यांस समत आहे. शेवटीं हा ससार (सकाम दर्शन उत्पन्न होणाऱ्या वास्तवनें व अभिमानानें सिद्ध झालेला सत्त्वार) सर्वदा दुःखमय आहे. मल्लमार्ग झाली तरच या दुःखाचा शेवट होईल, असें ही सर्व आचार्य म्हणत असतात, आणि म्हणूनच सर्वांस मुक्ति मान होणें ही अत्यंत दृढ कल्प आहे, असें प्रत्येक अधिकारी आचार्यांचें सांगणें आहे.

(४) आतां हे व्यावहारिक नभस सोडून देऊन अति-व्यवहारिक (व्यवहारिक पदोक्त्या, Metaphysics) प्रभासधर्मानें माग्य अत्यंत मत-वैषम्य आहे. हे भी शोधनप्रदाये वेदिक दाखवून दिले आहे. धर्मज्ञास काय मार्गावयाचें आहे ? या

प्रभाला पाची आचार्यांकडून पाच निरनिराळी उत्तरे येतात, त्यामध्यकराचार्य म्हण-
तात की परमार्थ दृष्टीने सर्वत्र केवलाद्वैत आहे, एक ब्रह्म मात्र सत्य वस्तु आहे, असे
ज्ञानकांडात्मक उपनिषदांत सांगायचे आहे. तसेंच परमार्थतः जीव आणि ब्रह्म या
दोन्ही वस्तु भिन्न नसून एकत्वक आहेत, हे दिसणारे विम्वही परमार्थतः मह्य आहे;
दिसणारे व भासणारे स्वरूप मायामय आहे, मिथ्या आहे, असें श्रुतीस सांगायचे
आहे. हे मह्य केवळ (निगुण, अद्वितीय आणि अणोचर असें) आहे, साराश ते
नित्य, बुद्ध, शुद्ध आणि मुक्त अशा स्वरूपाचे आहे. हे ज्ञानरूप आणि आनंदरूप
आहे, आपल्यास येथे जो भेद दिसतो, तो मायिक म्हणजे मिथ्या आहे, जीवांत
होणारे उपाधिजन्य दुःख स्वरूपगत नाही, आणि यज्ञांचे पूर्ण ज्ञानविज्ञान होऊन
साक्षात्कार झाला म्हणजे सर्व औपाधिक व त्रिविध दुःखाचा निरास होतो व जीव
सुखरूप, आनंदरूप, अमर म्हणजे मह्य होतो, फार काय सांगे ! तो सर्वदा मह्य-
रूपच होतो, मह्यरूप आहे आणि मह्यरूप राहिल सूर्यास आच्छादित करणारे कृष्ण-
मेघ वितळून गेले असता सूर्यबिंब जसे आपल्या स्वप्रकाशाने पूर्ण प्रकाशित झालेले
दिसते, हे नरे, पण सूर्याला आवरण करणारे मेघ होते म्हणून मूळचा सूर्यप्रकाश-
स्वरूपांत कोणताही विकार झाला नाही व होत नाही. याचप्रमाणे अज्ञानाने घातलेले
आवरण नाहीसे झाले (नाहीसे झाले असें जीवांस समजले) म्हणजे आपण मुक्त
झालों असे जीवांस वाटते; पण वस्तुतः तो कधीही अज्ञानाने बद्ध झाला नव्हता, तो
सर्वदा मुक्तच असतो आणुमुक्त. आलेले अज्ञान नाहीसे झाले म्हणजे अभ्या-
सने अज्ञानही मह्यरूपच आहे असे समजले, म्हणजे जीवाला मी मुक्त झालों असे
वाटते. इतकेच कायते.

श्रीमद्वारामानुजाचार्य एकच एक व अद्वितीय ब्रह्म आहे असे म्हणतात. पण त्याचे
मह्य सर्व मंगलगुणानी सुशोभित झाले आहे. यज्ञाचे मंगलगुण अनंत आहेत, व
त्याची शक्ति अपार आहे, जीव आणि जगत्, घर आणि अघर हे दोन यज्ञाचे
प्रकार असून त्या उभयतांचेही नियामकत्व यज्ञाकडे असते. येथे माया नाही. आप-
ल्यास विश्वासयधी व आपल्या अंतरागासयधी जे जे ज्ञान प्रमाणशुद्ध रीतीने होते, ते
ते सर्व सत्यात्मक असते. सक्रम कर्म केले असता जीव अज्ञानवश होतो व जन्म
मरणाच्या केव्यात सांपडतो हे सर्व, तथापि जीवाने वेदान्वयन करून नित्य नेमिस्तिक
कर्म निष्काम बुद्धीने करण्याचा असद परिणत ठेविला, भगवान् नारायणाचे वेदाने
ने स्वरूप सांगितले आहे ते समजून घेऊन त्याची असद उपासना केली म्हणजे द्या-
घन परमेश्वर प्रसन्न होतो आणि जीवाला जो सत्वबंध प्राप्त झाला होता त्यापासून
त्याला मुक्त करितो. यद्य सत्य आहे व मुक्तिही सत्य आहे, ब्रह्म हे ज्ञानरूप असून
ज्ञानी असते, तसाच जीवही ज्ञानरूप आणि ज्ञानी असतो. पण जाणारे ज्ञान मर्या-
दित असते. परमेश्वराचे ज्ञान अमर्याद असते. जीव अणु आहे, परमेश्वर विभु आहे.
जीव अणु आहे म्हणून त्याला निगुण यज्ञाचे ज्ञान केव्हाही होणे शक्य नाही, निगुण

वस्तु अनुष्ठा शक्य नाही, आणि ज्या ज्या वेळी वेदमंत्रांत निगुणत्वाचा उल्लेख होतो, त्यावेळी निगुणत्वाचा अर्थ, दोषाचा सवया अभाव असा असतो परमेश्वर सगुण आहे इतकंच नव्हे, पण त्याला आपल्याप्रमाणेच शरीरही असते मात्र जीवांचे शरीर भौतिक असते आणि परमेश्वराचे शरीर द्रविक म्हणजे चिन्मय असते जगत् हाहा परमेश्वराचा प्रकार आहे, आणि विश्वप्रलयाच्या वेळी ई जगत् आपल्या मूळ स्वरूपाने परमेश्वरी स्वरूपांत अचिद्रूप होऊन राहते सृष्टीला आरंभ झाला म्हणजे जग-ताचा विकास होतो, आणि सृष्टि प्रकट होते.

श्रामन्मन्वाचार्य हे ब्रह्म द्वैतवादा आहेत जाय आणि ब्रह्म हे परस्परविरोधी असून उभयतामध्य सेव्यसेवकत्वाचा भाव असून व अभय राहणार आहे, अणुपरिमाण जावाने ब्रह्माचा म्हणजे श्रीविष्णूची नित्य उपासना वैदिक मार्गाने केला पाहिजे विष्णूच्या स्वरूपाचे ज्ञान करून घेऊन त्याचे निरंतर ध्यान केले पाहिजे, आपण व परमेश्वर अत्यंत भिन्न आहेत, असे ज्ञान झाल्यानंतर त्याच्या असून उपासनन मात्र आपल्यास मुक्ति मिळेल, असा यांचा सिद्धांत आहे यास मायेची कल्पना काणात्याहा बाजून समत नाही श्रीविष्णून आपल्या चित्त-रजनासाठी जगताचा उत्पात केला आणि जीवास तेथे पाठवून त्याच्या दुःखविमोचनाची सोय केला, अस याच म्हणणे आहे परमेश्वर सगुण असून तो भक्तांचे संरक्षण करण्यासाठी वेळोवेळा अवतार घेतो, व दुष्टाचा संहार करून भक्तांचे कल्याण करितो जावाने सदैव भक्ति व कर्मे करावी असे रामानुजाचार्याप्रमाणे हे हे म्हणतात परमेश्वर शरीर-धारी आहे, पण त्याचे शरीर चिन्मय आहे असा यांचाही अभिप्राय आहे

श्रीमद्ब्रह्मसंहिता यांच्या उपासकभक्त्या मला उपलब्ध झाले नाही म्हणून त्यांच्या सिद्धांता-संबंधाने येथे उल्लेख करण्याचे काही कारण नाही विषयव्यवस्थेसाठी जे सिद्धांत मला अवश्य वाटले त्याचा अवतार या मासिक पुस्तकाच्या मुख्य प्रस्तावनेत मी केला आहे.

श्रीमद्दयानंद स्वामी यांना काही सिद्धांत रामानुजाचार्यांचे व काही मन्वाचा यांचे स्वतंत्र केले आहेत केवलाद्वैती आचार्यांविरुद्ध त्यांचाही कटाक्ष आहे. मायावाद यास समत नाही तसेच ईश्वर वेळोवेळी अवतार घेतो, हीही कल्पना यास मान्य नाही अवतारकल्पना एका बाजूस ठिल्ल म्हणजे श्रीमद् रामानुज व श्रीमन्मन्वाचार्य यांच्या सिद्धांतात व श्रीमद्दयानंद स्वामींच्या सिद्धांतात फारसा विरोध नाही मात्र यास जातिभेद व हिंसात्मक यज्ञ मान्य नाहीत, ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे

(५) याप्रमाणे या मासिक पुस्तकात उद्धृत केलेल्या आचार्यांच्या मतांचे संक्षेपाने पुनर्दिग्दर्शन करत आता यापुढे उपनिषदांतील मन्वाध्यानांत आणून त्यांच्या सरळ भाषा सरणीन कोणते सिद्धांत श्रुतलब्ध मान्य होते, हे ठरविण्याचा मी प्रयत्न करणार आहे हा प्रयत्न माझा आहे म्हणून येथे दोघाला पुष्कळच अवकाश मिळाल्यामुळे माझ्याविरुद्ध

पुष्कळ आक्षेप येतात हे मी जाणून आई, तथापि आपल्या झालेल्या समजुतास साक्षात देवून तिच्या समक्ष मला जे काय म्हणावयाचे आहे ते मी आता म्हणतो

1

(६) प्रथमतः उपक्रम कसा आहे ते पाहू या इध, केन, कठ, या उपनिषदांत जेथे ब्रह्मविद्यालाच प्रारंभ झाला आहे तेथे सामान्यतः ब्रह्म निर्गुण आहे, असाच उपक्रम आहे इशावास्येतील पहिला मंत्र ध्या, केनातील दुसरा मंत्र ध्या, कठोपनिषद्‌त दुसऱ्या ब्रह्मंतील चाराव्या व चौदाव्या मंत्रापासून प्रायशः ब्रह्मच्या शेवटपर्यंतचा उपक्रम पहा, प्रश्नोपनिषद्‌त चौथ्या मंत्रातील नवा, दहावा, व अकरावा मंत्र पहा, सामान्यतः उपक्रम निर्गुण ब्रह्मपर झाला आहे, असे निरापेक्षी वाचकास आठवून घ्यावे, असे मला वाटते सर्व चराचर विश्व आत्मस्वरूपाने व्यापून टाकावे, असा आज्ञापर इशावास्येतील पहिल्या मंत्राचा अर्थ करा, किंवा परमेश्वरास राहण्याला हे अनन्यरूप गुणात्मक विश्व योग्य आहे असे म्हणा, सव चराचर पदार्थांच्या भूतवर्मांनी वास्तव्य करणाऱ्या परमसत्ताला आकार नसला पाहिजे, रूप नसले पाहिजे, तात्पर्य, इन्द्रियास गोचर होणारे कोणतेही गुण नसले पाहिजेत तो शुद्ध वस्तूत राहणार त्याच प्रमाणे कुठ्ठप अथवा गलिच्छ वस्तूतही राहणार तो परमात्मा साधूत पुण्य कम करणाऱ्या प्रवृत्ति करणार व पापी लोकास पाप करण्यास प्रोत्साहन देणार, असा सव गुणात सामावून टाकणारा व सव ठिकाणी सर्व तऱ्हेने प्रवर्णित होणारा पदार्थ निर्गुण आणि निर्धर्मक मात्र असला पाहिजे याचप्रमाणे केनोपनिषदातील डोळ्याचा डोळा, कानाचा कान असागत्या परमात्म्यासमर्थाने निर्णेषपर विवेचन करिता येईल कठोपनिषदातील पहिल्या ब्रह्मंत तर ऐतिहासिकच भाग आहे, तथापि त्याच ब्रह्मंतील विज्ञाव्या मंत्रात मनुष्य मेलाला असता तो जनतो की नाही असा प्रश्न नविदेत्याने उत्तर केला आहे आणि बाकीच्या सव ब्रह्मं ब्रह्मं यमधर्माने नविकेल्याच्या प्रभाला सव बाजूनी उत्तर दिले आहे मूळ विषयाला सुरुवातच दुसऱ्या ब्रह्मंतील सातव्या मंत्रापासून म्हणा किंवा चारव्या मंत्रापासून म्हणा झाली, असे न म्हणता तरी सुरुवात आठव्या मंत्रापासून झाली आहे येथे तो अनाद्यनन, स्वयंभू, आविकारी, क्षिप्र, अकृता, जमोका आहे असे म्हणण्यास सुरुवात झाली आहे व हा म्हणण्याचे व्यवधान शेवटी निधर्मक ब्रह्माच्या वचनामध्यें झाले आहे प्रश्नोपनिषदातील पहिल्या तीन मंत्रांत प्राणार्च वजन, त्वार्च काय, त्वार्च विभाजन, त्वार्च श्रेष्ठत्व इत्यादिकांचे वर्णन करण्यांत समर्पित झाले आहे चौथ्या मंत्राच्या शेवटी शेवटी ब्रह्मवाद्याला सुरुवात झाली तेथे सर्व वस्तु परमात्मामध्ये आश्रय पावतात, या म्हणण्याने ब्रह्मार्च निर्गुणत्व सिद्ध होतें उपसंहाराचीही दिशा पाहिल्यास मी म्हणतो असाच प्रत्यय येईल इशावास्येतील पंधरावा मंत्र पहा केनोपनिषदातील दुसऱ्या ब्रह्मचा विचार करा (येथे उपनिषदाचा विषय खपला आहे), कठोतील सहाव्या ब्रह्मंतील पाचवा व तेरावा मंत्र पहा, प्रश्नोपनिषद्‌त शेवटच्या मंत्रातील पाचवा मंत्र पहा, सर्वत्र ब्रह्म हे

निर्गुण आणि निर्धर्मक आहे असें ठरण्यास अडचण पडणार नाही. याचप्रमाणे अभ्यासविही वर्णन देता येईल. ब्रह्म निर्गुण आहे, निर्धर्मक आहे, अशा अर्थाचे अनेक मंत्र अनेक स्पर्धा केनांत, कदात, व प्रश्नात दाखवून देता येतील. विस्तारभयास्तव मी येथे त्याचें समग्र अवतरण करित नाही. या उपनिषदात सांगितलेल्या विषयाची अपूर्वता पाहिली, ज्ञानी पुरुषास साक्षात्कार झाल्यानंतर मिळणाऱ्या मोक्ष नामक फलाचा विचार केला म्हणजे कोणत्याही वाचकाचा असा निश्चय होईल की श्रुतीला निर्गुण ब्रह्माचें प्रतिपादन करावयाचें आहे. 'श्रुत्या प्रतिपादनीयमेतत्' : अशी एक लोकप्रसिद्ध असलेली आशा मी म्हणतो याचें मात्र समर्थन करित आहे. आतां उगृहीत्या दृष्टीनें थोडासा विशेष विचार करून घेऊन विषयाचा हा भाग मी आटपता घेते.

(७) सर्व वेद आपल्या अगोपागासह परमेश्वराचें किंवा परब्रह्माचें वर्णन करण्यात समर्पित झाले आहेत, सर्वास परब्रह्माचें वर्णन मुरुतः करावयाचें आहे, तसें वेदाचा व विशेषतः सर्वापनिषदाचा परमेश्वराचें एकत्र स्थापन करवें असा उद्देश आहे, या विश्वाभ्यं किंतां तत्त्वं आहेत, त्या तत्त्वांचा स्वामी कोण, विश्वाची उत्पत्ति कोणी केली, त्याचें परिपालन कोण करितो, सृष्ट करणें कोणाचें कर्म आहे ! इत्यादि तात्त्विक प्रश्नाचा विचार निश्चित करण्यासाठी उपनिषदाची योजना आहे. तत्त्वाचा विचार करितां करितां कोणत्याही विचारा पुरुषाचा असा निश्चय होवो की, या विश्वाच्या मुळार्थां एकच तत्त्व असतें पाहिजे. आणि त्या मूळ तत्त्वापासून निर्मित होऊन म्हणा, परिणत होऊन म्हणा, किंवा विवर्त होऊन म्हणा हें विश्व उत्पन्न झाले आहे असें म्हणावें लागतें. श्रीमन्माध्व म्हणतील की, हें विश्व परमेश्वरानें निर्माण केलें म्हणजे निर्माण-कतां व निर्माण केलेली वस्तु ही निरनिराळी असतात. त्याच्या मते आरम्भी दोन वस्तु आहेत. एक नित्य-सिद्ध परमेश्वर आणि दुसरी त्याची शक्ति. या शक्तीच्या उपादान कारणापासून परमेश्वरानें हें विश्व निर्माण केलें आणि हें निर्माण केलेलें विश्व पाहण्यास जीव प्रकट केले परमेश्वर एक सदा, पण त्याचें विश्व पाहण्याला जीव हवा आणि ईश्वर-विलक्षण गुण असणारें पण ईश्वरसामर्थ्य प्रकट करणारें विश्वही हवे. याप्रमाणें माध्वाच्या तत्त्वज्ञानांत तीन मूलभूत गोष्टींचा विचार करावा लागतो. पण तीन गोष्टींचा विचार एकदम करता येजे ही जीव-सामर्थ्याच्या बाहेरची गोष्ट आहे. म्हणून भक्तीची मनोवृत्ति दृढ असणाऱ्या जीवास जरी हें माध्यमत समत होत, शास्त्राच्या व धर्माच्या आरम्भी जरी हें मत ऋन्यागवद् असतें, तथापि तीन गोष्टींच्या परस्परसंघाचा विचार एककाली परिच्छिन्न जीवांस केव्हाही करता येत नाही, म्हणून शुद्ध तत्त्वज्ञानाच्या अन्वयेत निर्माण वादाची किंवा आरम्भादाची महती फारशी नसते. भक्तीचा भाग अवश्य आहे. भक्ति असल्याशिवाय व भक्तीच्या साहाय्यानें वैदिककर्मचें अनुष्ठान केव्हाशिवाय मोक्ष-तीर्थांला जाता येत नाही, हें पहाट झाल्याशिवाय सूर्य उगवत नाही असें म्हणण्याइतकें उपर आहे. तथापि आरम्भादामध्ये भक्तीला तात्त्विक पूर्णता

वेत नाही, कारण तेथे तान वस्तूचें निदान देताचें तरी म्यान असते. म्हणून तत्त्व-
जिज्ञासु मोक्षपाथ आपलें मार्गक्रमण येथें न वाचवितां पुढें चालू देवितो.

निर्माणवादापेक्षा परिणामवाद, उत्क्रांतिवाद, आधुनिक शास्त्राला जास्त समत
आहे. उत्क्रांति-वादात कारण हेंच आपल्या कार्यात समर्पित होतें, असें म्हटलेलें
असतें. अर्थात् येथे विश्व हें भूव्यापासून निर्माण झालें, असे समजावें लागत नाही.
परमेश्वरच परिणत होता होता या विश्वस्वरूपामध्ये समर्पित झाला, असें वैदिक परि-
णाम-वादाचें म्हणजे श्रीमद्रामानुजाचार्य व श्रीमद्वल्लभाचार्य यांचें म्हणणे आहे.
हें म्हणजे हल्लीच्या शास्त्राला अभिमत आहे. येथे असे समजावयाचें असतें की परमेश्व-
राच्या चिद्रभागापासून जीवरूपी परिणाम झाला व अचिन्मागापासून जड विश्व
परिणत झालें. दुधाचें जसें दही होतें, त्याप्रमाणें परमेश्वराच्या पिशित
भागापासून जीव-जगताची उत्पत्ति झाली, असे हे तत्त्वज्ञ म्हणतात. 'जीव-जगताच्या
कार्यत्वानें परमेश्वराच्या स्वरूपात बदल झाला व तो जीव-जगत् स्वरूपातें दिसतो, असें
रामानुज म्हणतात. व जीव-जगत जरी परमेश्वरां कारणचें परिणाम आहेत, कांय
आहेत, तथापि या वामांच्या पटनेनं परमेश्वरी स्वरूपात यत्किंचितही विकार झाला
नाही.' असे श्रीवल्लभ म्हणतात. रामानुजास विकृत परिणाम वाटी म्हणें तर पल्लभास
अविकृत परिणामवादी म्हणें पाहिजे उभयतांसाठी परमेश्वराचें एकत्व, त्याचें परम
गतित्व, त्याची असंख्य उपासना इत्यादि सर्व गोष्टी समत आहेत. श्रीमद्वल्लभास उपासना
मिथ आहे. त्या प्रमाणेच श्रीमद्रामानुजास व श्रीमद्वल्लभास ही उपासना अत्यंत मिथ
आहे. तिचेही आचार्य शक्य तितकें पूर्ण ज्ञान सात्यानंतरही भक्ति असावी असें म्हणत
असतात. ज्ञानप्राप्तीसाठी उपासना करणे आणि ज्ञान प्राप्त होऊन स्वरूप प्राप्त होईपर्यंत
ती उपासना जागृत ठेवावी असें म्हणजे शोक आहे. निष्काम कर्म आणि दृढ उपासना
यांनी चित्तातील अभिमान आणि वासना यांचा नाश केल्याशिवाय तें ज्ञान (आपलें
स्वरूप) निर्मल व्हावयाचें नाही, आणि चित्त-नेर्मल्यशिवाय भगवत्-स्वरूप प्राप्त
होण्याची आशाच नमी. एवंच कर्म व उपासना यांचें आचरणकत्व निर्विवाद आहे.
आतां पुरुष (नह) हा जीव आणि जगत् (चिद् व अचिद्) वस्तूचा नियामक आहे.
परमेश्व हा एक भाग, चिद् व अचिद् हा दुसरा भाग व दुसऱ्या भागाचा पहिला भाग
हा आत्मा, असें जरी विभाजन केले तथापि विचार-प्रक्रियेला याचा फारसा उपयोग
होईल असें वाटत नाही. ज्ञाता आणि ज्ञेय, ईश आणि ईशिन हें द्वैत जोपर्यंत कायम
आहे, सेव्यत्व आणि सेवकत्व असा स्पष्ट भेद जोपर्यंत जिवत आहे, तोंपर्यंत ज्ञानाच्या
पूर्णतेला व उपासनेच्या निरंकुशतेला के-हाही फलप्राप्ति होण्याचा संभव नाही. वैदिक
मानस-शास्त्राचा असा नियम आहे की, ज्याच ध्यान आपण करितो त्याचें स्वरूप
आपल्यास प्राप्त झाल्याविना त्या वस्तूचें पूर्ण ध्यान करिता येणार नाही. किंवा तिचें
ज्ञानही पूर्ण होणार नाही. ज्ञानाला काय, भक्तीला काय, एकत्व इवें! तन्मयत्व पाहिजे.
तादात्म्य-स्थितीचा अवतार अवस्थ आहे. म्हणून रामानुजाचार्यांचा सिद्धांत किवा

बहुभाषायांचा सिद्धांत हे तत्त्वज्ञान शोधण्यास निघालेल्या व लागलेला शोध प्रक-
 णासाठी सिद्ध असलेल्या उपनिषदास कसे सहन होतात ? तत्त्वज्ञानाला एक, शुद्ध
 आणि केवळ ऐक्य हवे असते. परिणाम वादात केवळ ऐक्याचा लाभ होत नाही.
 यद्यपि हे दोन्ही आचार्य परब्रह्म एक आहे असे म्हणतात; तथापि ते परब्रह्म एकस-
 स्वरूपाचे आहे असे न्यास म्हणता येणार नाही. उदाहरणार्थ सर्व विन्भार परब्रह्म
 पासले आहे. येथे दुसरे काही सजातीय नाही व विजातीय नाही, असे हे आचार्य
 म्हणतील, पण स्वगत भेद नाही असे यास म्हणता येणार नाही. साराथ, पांथ्या ब्रह्म-
 स्वरूपात एक-रसता नाही. भिन्न-रसता आहे असे होतें, पण तत्त्वज्ञानाला ही भिन्न-
 रसता तपत नाही. त्याला सजातीय काय विजातीय काय किंवा स्वगत काय ? या
 सर्व भेदांचा तीन तिडकारा आहे. सामान्यतः आपण मानवी दृष्टीने विचार करीत असले, म्हणजे
 आपल्यास विचार करणारा व विचार-वस्तु ही द्वयी अवश्य असावी लागते.
 विचार्य-वस्तुशी विचार-कर्त्यांचा जो विचार-समर्थ त्यालाच विचार असे म्हणतात.
 हा निष्पत्ती समर्थ आहे, म्हणून तर मानवी विचाराला द्वैत अवश्य आहे. तत्त्वज्ञानाची
 मात्र तशी गोष्ट नाही. तेथे केवळ-ऐक्याचेच वास्तव्य असावे लागते. ऐक्य होणे, ऐक्य-
 ज्ञान होणे ही तत्त्वज्ञानाची परमावधि आहे. या परमावधीच्या कसाला रामानुज व वल्लभ
 यांचे सिद्धांत लागत नाहीत असे मला वाटते व जे वाटते ते भीत भीत म्हणावे लागते.

आता निर्माणवाद व परिणामवाद हे दोन्हीही परब्रह्माचे पूर्ण ऐक्य प्रस्थापित
 करू शकत नाहीत. म्हणून विवर्त वादाची उत्पत्ति झाली आहे. विवर्त म्हणजे
 भ्रान्ति. वस्तूचे अन्यधास्वरूप दिसणे याला विवर्त म्हणतात. विन्व दिसणे हा एकरूप
 परमेस्वराच्या अधिष्ठानावर एक धातिमूलक विवर्त आहे. याची उत्पत्ति कशी ?
 हा विवर्त जीवांस जी ज्ञानसाधने प्राप्त झाली आहेत व जेथे उपलब्ध होताना,
 त्याच्या सयोगाने उत्पन्न होतो. आपल्यास व्यवहागन जे वस्तुज्ञान होणे, ते
 आपल्यास आपली ज्ञानेन्द्रिये, मन व बुद्धि जसे वस्तूचे स्वरूप सांगतील तसे ज्ञान
 होतें. आपल्यास वस्तूचे प्रारम्भिक ज्ञान होत नाही. तर इन्द्रियाने सांगितलेल्या मातमीचे
 ज्ञान होतें. पण इन्द्रिये दास्यवितान तथा वस्तु धसत नाही व असणे शक्यही नाही
 वाटेच्या मळातून येणारे पाणी वाटेचे आलेले आपल्यास दिसते किंवा चोक्यांनी पन्हा-
 र्यातून आलेले पाणी चोक्यांनी दिसते. म्हणून पाणी वाटेचे आहे किंवा चोक्यांना आहे,
 असे जसे आपल्यास म्हणता येत नाही, त्याप्रमाणे वस्तूचे मूळ स्वरूप इन्द्रियाच्या साहा-
 य्याने यथाथे कळणे संभवनीय नाही. फार तर इन्द्रियास वस्तूचे गुणधर्म दिसतात, तसे
 ती सांगतील, पण गुणाच्या पटीकडे गुणांचे अधिष्ठान असणारा कोणी आहे किंवा नाही,
 हे ज्ञानेन्द्रियांस किंवा मनोबुद्धीस सांगता येवयाचे नाही. येणेप्रमाणे वस्तूचे यथाथे-
 ज्ञान होत नाही, गुणधर्माच्या पटीकडे काय आहे ते समजत नाही, असे झाले. असे
 धसनाही आपण वस्तूच्या अवधारणे ज्ञानालाच 'यथाथे ज्ञान' म्हणता ! हीच भ्रान्ति

होय. शंकरमतानें विश्व आणि जाव हे भ्रांत्यनः उत्पन्न केल्ले पदार्थ आहेत वस्तुतः एकच महत् आहे. त्याला गुणधर्म काही नाहीत. तें ब्रह्म एकरस आणि घनदाट आहे. हा वैदिक धर्म-सिद्धांत जर स्थापन व्हावयाचा असेल, वेद प्रमाण मानावयाचे असतील तत्त्वज्ञानाची पराकाष्ठा व्हावयाची असेल, तर विवर्त मानल्यासोरीज गत्यंतरच नाही. ब्रह्म एक आहे, एकरस आहे, तें घनदाट आहे, इत्यादि वाक्यें. सुद्धा व्यावहारिकच होत. एकत्व किंवा एकरसत्व किंवा घनत्व हे निःशिराळे। गण नसून सर्व शब्द एकाच स्वरूपाचे वाचक आहेत. एकत्व झगजे एकरसत्व, एकरसत्व याचाच अर्थ दृढघनत्व आणि हे सर्व शब्द ब्रह्माचे अपरपर्याय आहेत. हें ज्याला समत असेल त्याला सांगावयास नकोच कीं, ब्रह्म हें निर्गुण आहे गुण झगजे भेदक वस्तु. ह्या वस्तु एकरस प्रकाश कोटून सांपडणार! जीव अथवा जीवांताळ चेतन्यशक्ति अथवा जीवाचें ज्ञानरूप, हें नस होय. बाकीचा विवर्त आहे. जगताबाही प्रकार तोच. साराथ वास्तविक रीतीनें जीव नाही किंवा जगत् नाही. एक ब्रह्म मात्र आहे. असा ईश, कठ, केन आणि मथ या चार उपनिषदांच्या हागण्याचा आशय आहे, हें या ग्रंथांच्या अल्प परिचयान मला वाटून ज्यानी ज्यानी म्हणून तत्त्वज्ञानासमर्थानें विचार केला आहे, ते ते पुरुष प्राश्नास्य असोत वा पोरस्य असोत, खिली असोत वा महमदी असोत, आर्य असोत किंवा अनाय असोत, ते वैदिक असोत किंवा अवैदिक असोत, हे पारमार्थिक विचारी पुरुष तत्त्वज्ञानाच्या साम्राज्यात एक-वस्तुसिद्धांत याची व्याख्या सर्व वस्तुपर्यंत वद्विचार घालतील. श्रीक हेनो, ग्रेगोरियन, थॉम, जेफेरीवादी रोमन किंवा इंग्लिश, मुसलमानी सुफी इत्यादि प्राचीन किंवा अर्वाचीन कोणीही तत्त्वज्ञानासुद्धा, तो ऐक्याचा, नि शब्द ऐक्याचा, निष्कलक ऐक्याचा भक्त आहे असें तुम्हांस दिसून येईल. तत्त्वज्ञानाला शुद्ध ऐक्य हवें मग तें ऐक्य चिद्रूप असो किंवा अचिद्रूप असो, चिद्रूप आणि अमर्त परब्रह्मार्थ ऐक्य सर्व वैदिक आचार्यांनी कबूल केले आहे. तथापि मन्व, पलन, रामानुज, धर्म हें ऐक्य द्वैतात्मक आहे. या ऐक्यात एकात्म अनेक गोष्ट येतात कोठे निर्माणशक्ति, कोठे परिणामवाद येऊन परमेश्वर सृष्टि उत्पन्न करितो (त्याकडे कर्तृत्व येतें, तो सृष्टीमध्ये परिणत होतो, तो विलत होतो त्याला भोक्तृत्व प्राप्त होतें.) निदान तो जाव-जगतामध्यं परिणत होऊन ही विलत होत नाही, असा काही तरी पूर्ण ऐक्यस्वरूपामध्यं नसलेला, कर्तृत्वाचा, भोक्तृत्वाचा-निदान कालस्थलाचा-तरी अतर्भाव करावा लागतो. विवर्तवादित (मायावादित) ही अडचण उरत नाही जीव आणि जगत् ही भ्रांत्यनत आहेत असें भुक्तांच्या, युक्तांच्या व अनुभवाच्या मार्गांनी दाखविलें म्हणजे विवर्तवादार्थ समजून घ्यालें.

याप्रमाणें शुद्ध व्यवहारांत अतर्भूत असलेल्या धार्मिक वृत्तीवर श्रद्धा ठेवणाऱ्या निर्माणवादाची (आरंभवादाची), शास्त्रीय पद्धतीनें शोध लावून परमतर्ज शोधून काढणाऱ्या परिणामवादाचा व व्यवहारांत परिणामवाद सत्य मानून परमार्थ दृष्टीनें मान तो वाद अथवा निर्माणवाद हे दोन्हीही विवर्त आहेत असें ठरविणाऱ्या मायावादाची

हकीकत आहे. तात्विक ज्ञानाची अशी द्वाव असते की, असें एक ज्ञानशास्त्र आपल्या हस्तगत व्हावे ही, ज्याच्या योगानें विश्वाचा, अनाद्यनत कालखंडातील सर्व चराचरांचा, उलगडा करून आपल्यास सर्वज्ञत्व देईल. साराथ एक वस्तु समजली असतां सर्व समजावें अशी तात्विक ज्ञानाची मनीषा आहे. हें वैदिक तत्त्वज्ञानचें म्हणणें आहे. सर्व ज्ञानाचा (पर आणि अपर विद्याचा) अतर्भाव करणारें जें ज्ञान त्याला मात्र तत्त्वज्ञान म्हणावयाचें, असें तत्त्वज्ञानाचे लक्षण आहे. अलीकडे पश्चात्य देशांत तत्त्वज्ञानाची जी काय अनेक लक्षणे झाली, त्या सर्वांत प्रो० सिज्जिक साहेबानी केलेलें लक्षण वैदिक-लक्षणाजवळ जवळ येतें, हें सांगण्यास मला अभिमानपूर्वक आनंद वाटतो. ज्याला मृत्यु नाही, जें अक्षर आहे, अविकारी आहे, जें सर्वाधिष्ठान आहे, तें सर्व तत्त्व होय. तीच सत्य वस्तु आहे, ती स्वतंत्र वस्तु होय, असें कठ, केन आणि प्रश्न या उपनिषदावळन स्पष्ट होतें. तेंच अतर्वाह्य भेद नाही, ता वस्तु अक्षर आणि अविनाशी असते, हें सर्वमान्य आहे. यावरून अतर्वाह्यत. भेदरूप्य अशी सद्बस्तु, अक्षर, अविनाशी, आणि सर्वाधिष्ठान असते, हेंच सहज सिद्ध होतें. यापासून एकच सिद्धांत नियमित होतो तो हा की, सर्व वैदिक आणि अवैदिक तत्त्वज्ञानांस ज्या एका सर्वगामी, सर्वोधार आणि स्वतंत्र अशा वस्तूची शारांश, म्हणवणूची स्थापना व्हावयास पाहिजे आहे तावस्तु म्हणजे तें न्हय एकरस असावयास पाहिजे या न्हयची ओळख झाली असता व साक्षात्कार झाला असतां सर्व वस्तु विदित झाल्याचें आणि 'त्या सर्व वस्तु आपण झाल्याचें' श्रेय प्राप्त होतें हें मह्य, पारमार्थिक तत्त्व, योगिक किंवा लौकिक इद्रियांस अगोचर आहे. या सिद्धांताचें मंडन केन आणि कठ उपनिषदांत अनेक मंत्रांनीं छलें आहे. तेव्हां अह्यवस्तु अमूर्त असली पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर ती मनःकृत सत्त्व-विकल्पाच्या पलीकडे आणि पुद्गल कल्पनेच्या पलीकडे असली पाहिजे. म्हणजे ती केवल स्वदापाची (Absolute) असली पाहिजे असें ठरतें याप्रमाणें केवल, सत्य, अक्षर, अविनाशी, अविकारी, एकरस, असें जें गृहीत करावें लागणारें तत्त्व तें न्हय होय वेधार्थतचे माझे विचार माझ होतील तर एक आणि अद्वितीय स्वदापाचें केवल न्हय मात्र वेदांस व उपनिषदांस अभिमत होतें, हें ठरेल. आणि हें मह्य समजून पण (कठिणच आहे म्हणा, पण त्याचा शुद्ध चित्ताच्या स्थितीत अनुभव होणें असें म्हणणें चरोचर होईल) इष्ट असेल तर, आपली समजून यथार्थ व्हावी आणि आपल्या व्याकरणपर्यक व सामाजिक ज्ञानाचा आणि व्यक्तिगत आणि समाजगत क्रमांचा सर्व-कालीन उलगडा घड्या, हें मत आदरणीय वाटेल तर, आपल्यास मायावादाचा साक्षात् झेलाव पाहिजे वस्तुतः. मायावादाचा स्वीकार करा, असें म्हणण्याचें कारणच नाही कारण आपण सर्व ज्ञान मायेक असतें इद्रियांनी सांगितलेलें, इद्रियद्वारा झालेलें हें ज्ञान असतें इद्रियांची देवण व सामर्थ्य असेल त्याप्रमाणें नाशपासून ता वर्द्धपर्यंत सर्व इद्रिय आपल्यास जननास पदार्थांचा इत्थान कळवितील; परंतु ना वृत्तांत यथाभूत असेल, चान्दरिक असेल असे

मृणम्यास कांही कारण नाही, वास्तविक नसले असे मृणम्यास मात्र पुष्ट करणारे आहेत. तात्पर्य इंदियद्वारा झालेले सर्व ज्ञान व्यवहारांत मात्र खरे, पण परमार्थांत मिथ्य किंवा असत् असते. आपल्यास होणारे सर्व ज्ञान जर मिथ्या आहे, ज्ञानाच्या उत्पत्तीस संबंधाने ज्यांनी शास्त्रपूर्वक शोध अनेक वर्षे तपश्या करून केले, त्या पात्रिमात्य तत्वज्ञां सही जर व्यवहारज्ञानांत अवास्तविकत्व दिसते, वेदांस ज्ञान-ज्ञेय-ज्ञाता आभासेक आहेत, हे जर मान्य आहे, आपल्यास जर अनुभव तसा येतो, तर ज्ञान आभासिक आहे, मिथ्य हे मायिक आहे असे परमार्थांचा विचार करणाऱ्या पुरुषांनी मृणम्यास काय झटकत आहे ! नव्हे त्यांनी तसे मृदलेच पाहिले, त्याशिवाय गत्यंतर नाही. मृणून मला वाटते की, आर-भवाद हा विचाराच्या प्रथम भूमिकेत आदरणीय आहे. याच्या आभयाने प्रथम चालून पुढे पुष्ट करणारे शरीरावाडलागडा स्वतंत्रतेने करणारा परिणामवाद हाही आदरणीय आहे. भक्तीला (अगले ते इष्ट आहे त्याच्याकडे आगत्यास नेणाऱ्या पूरव पुढील) पुढे देणारा, कर्माचा सोडव देणारा, नीतांचे मंडन करणारा आणि इष्ट वस्तूच्या मर्यादा जवळ जाण्यास साधनीभूत होणारा परिणामवाद अत्यंत इष्ट आहे. या दोन्ही वादां-मध्यं कर्माची आणि भक्तीची पराक्रांता होण्याचा समार आहे. व्यवहारामध्ये सरक्रमं आणि सद्गुणसना यांचे सर्वगामित्व असणे हे सर्वथा इष्ट आहे. वारपाही पुढे जाण्याची ज्या जीवाची तयारी असते, त्या जीवावरिता विवर्तनाची स्थापना आहे. येथे पुढीलपासून ती शरीरापर्वतची सर्व ज्ञानसाधने व कर्मसाधने आगे स्वर्गलोका-पासून ती नरकलोकापर्वतच्या मचरावतून होण आणि भांग्य वस्तु परिछिन्न अप्रवा मर्यादित अस्वरूपमुक्त त्या अपरिच्छिन्न अथवा केवल स्वराग्याच्या (केवल भलित, केवलज्ञान आणि केवल आनंद यांच्या) कर्तव्येवर नाहीत. मृणून कर्तव्यकर्मांचा, नीतांचा, भक्तीचा किंवा ज्ञानाचा प्रसार येथे उत्पन्न होत नाही. 'एक आर्ण अद्वितीय मात्र तत्त्व आहे' आणि ते सर्व व्यवहाराचे अधिष्ठान आहे, इतकंच वस्तुस्थिती ज्ञान असते. पण की, दोन समानर रेषा दोन्ही चार्जनी कितीही वाढवित्या असता एकमेकांशी सगळी होत नाहीत असे सागजारे व्यावहारिक भूमितिशास्त्र अनंताच्या स्वराग्यांत नेले मृणजे तेच शास्त्र सर्व समानर रेषा एकत्र मिळवता, मज सांगते ! अत्यंत स्वच्छ प्रकाशाचे दोन दिश दिश एकत्र निघाले असता गर्द अंधकार उत्पन्न होतो, हा जर आपल्यास अनुभव आहे तर अनंताच्या साम्राज्यांत सात वस्तू (कर्मास किंवा उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानास) अवकाश मिळत नाही, हे समजण्यास अडचण का पडायी वर ! मसो, अनंत महांत सातज्ञान नाही. जाव स्वच्छ अर्णत आहे, त्याला व्यवहारांत सात ज्ञान उत्पन्न होणे, ते मायिक अथवा व्यावहारिक असत. त्याची कर्म करणाऱ्या वास्तवा आणि कर्मापासून उत्पन्न होणारे फल हे सर्व मायिक असताना, हेच मृणने योग्य आहे. असा तात्पर्याचे निरतो. या दर्शने ज्ञानकांडांतील उपनिषदांचा विचार केला असता ही अपेक्षेय उपनिषद एक

पारमार्थिक सत्याचा म्हणजे केवळ मद्याचा अनुवाद करून व्यवहार मिथ्या म्हणजे मार्यिक म्हणजे सादि, सान्त व अनिवेचनाय आहे असें ठरवितात.

या विवेचनावरून असें स्पष्ट होईल कीं, विवर्तवादाचा आशय केल्याशिवाय उप-
निषद् वचनांची संगति लागत नाही; आपल्या मनार्थें समाधान होत नाही; विश्वाची
व्यवस्था समजत नाही; आणि परमार्थात कोणत्या सिद्धान्तांचें चितन करावें, व्यव-
हारांत काय समजून घ्यावें, आणि कसें वागावें, याचा उलगडा होत नाही. माझे सर्व
निरासही व सत्यान्वेषी मोक्षार्थी जिज्ञासूंस अशा विनंति आहे कीं, त्यांनीं वादविषयक
चार उपनिषदांचा योग्य रीतीनें विचार करावा, आणि तदनुसार आपापला निश्चय
ठरवावा. येथें दुसरा तिसरा कोणताही श्रम नसून स्वतःचें व इतरांचे कल्याण घडवून
आणण्याचा प्रश्न आहे. आपल्यास प्राप्त झालेल्या जीव हा काही धट्टेची गोष्ट नव्हे, की
जिच्या आपण आपल्या लहरीनुसार विनियोग करूं. तेव्हां कोणता वाद सरा आहे, या
मानगदीत व पडतां आपल्या ज्ञानकर्मांनुसार कोणती विचार-दणालिका घ्याय आहे,
हें आपलें आपण तद्गुरुच्या साहाय्यानें ठरवावें. आपलें 'सात' ज्ञान नित्य वृद्धिंगत
होत जाईल, अशी तपश्र्चा आणि आपली आत्मिक योग्यता वाढेल, असा आपला
योगाभ्यास नित्य ठेवावा. म्हणजे आपल्यास प्रारंभ वादाची किंवा परिणाम वादाची
किंवा विवर्तवादाची स्थानिक योग्यता कळू लागून आपला पुरुषार्थ साध्य होईल आणि
मनार्थें पूर्ण समाधान होईल.

या मनःसमाधानाच्या स्थापनेवरून अनेक पाश्चात्य विद्वानांनीं, धर्मभक्तांनीं आज
वेदांत मीमांसकांनीं पोरन्या आप्त लोकांच्या वेदवेदांतासंबंधानें एक विलक्षण फक्तता
करून ठेविली आहे. हे लोक ण्डकट्यनं आम्हांस असें सांगतात कीं तुम्ही हिंदुलोक
दुःखवादी (Pessimists) आहा. हें त्यांचें म्हणणें एका दृष्टीनें गोंडें आहे. हा
नसार दुःसमय आहे. हें विन, स्थितिच वस्तु, तेथील समाज, सर्व विन्या आहेत,
धर्म, कर्म, नीति, भक्ति, इत्यादि सर्व साधनें रुच कामार्थी आहेत, असें आमचें साधु,
तद्गुरु वेदांताचे उपदेशक, म्हणत असतात, तें काहीं सोडें नाही, पण अद्वैत दृष्टीनें
अनंताच्या भावनेनें, हा उपदेश होत असतो, हें या लोकांच्या किंवा आमच्या लोकांमध्य
प्राधुनिक पण अवैदिक धुपारळाच्या लक्षान घेत नाही. दुःख-वादाचाच द्रव्य पेटला
तर कोणती नीति किंवा जगातील कोमता धर्म असा आहे ही, ज्याचा उपदेश
हें सर्व जगत् आहे तसेंच चांगले आहे अशा प्रकारचा आहे! मला तर
बसतें वाटतें की, सर्व मान्यवरांची, सर्व धर्मवेद्यांची आणि सर्व वेदान्तमार्मांसाचा
एकच कल्पना आहे. हें जगत् द्विर्भूत नसतें नाहीं, सगर्भगुण धुपाचा त्याच करून
सिक्कालेक पुन विच्छेद, असें कथें करा; धुससर्वत्र येथें नाही, अत्यंत आहे,
तसेंच हा मात्र एक झालाचा आज धुपाचा सगर आहे, सिक्कालेकभोगमात्रांचे
भेगाचे फक्तान घातें नाही, असाच उपदेश सर्व वेद्यांतून करवार्तें होत आहे.

फार काय सगार्व ? आपली बुद्धि, आपलें मन ही शुद्ध स्वरूपाचा नसून पातकारक ओह्लत, त्यांना सरस्वत वृक्षून शुद्ध वेलें पाहिजे, हें प्रत्येक पौरुष्य अथवा पाश्चात्य नीतिग्रथाचें सार आहे. तात्पर्य आपलें ज्ञान व आपल्या वासना पूर्ण व शुद्ध नसतात तर हे विश्व दु समय आहे, असेंच प्रत्येक उपदेश. यथार्थ सारसर्वस्व आहे आहे ती बुद्धि देवा आणि दिसतात तथा विश्वविषयाचा उपभोग घ्या, असें कोणोहा हितकारा यथकार आपल्यास सागत नाही तेव्हा पौरुष्य वेदान्तज्ञान केवळ दु सवादी आहे, अशा व्यर्थ हाकाने करण्यात काय तात्पर्य आहे ? परमात्माचा विचार करू लागल असता हें जगत असावें तसें नाही, आपणही असावे तसे नाही, असें सांगण्याचा इतर धर्माचा किंवा इतर वेदान्तग्रंथांचा समवाय आहे. त्याप्रमाणेंच आमच्या वेदवेदांताचा नित्यक्रम आहे परमाधृष्टानें आपण सर्वजण दु सवादी असतो. येथें काळ-गारे पौरुष्य पाश्चात्य, असा भ्रमाभेद नाही आणखी, ई विश्व जसें असावें तस असतें, किंवा जाव जितका शब्द असावा तितका असता, तर नातिग्रथ, धर्मशास्त्र, कर्ममार्गशा, भक्तिपूत इत्यादि उत्तम ज्ञेय्याचें कारणच नव्हतें पण ज्या अर्थी या ग्रंथाचें अस्तित्व, सर काळी व सर्व देशा दृष्टीने होत, त्या यथार्थ एका दृष्टीने हें विश्व दु समय आहे असा सवकालान समज असतो, हें अनुमानांने सिद्ध होतें मात्र परमाधृष्टानें, सर्व सुखमय असावें अशा दृष्टानें आपण विचार करत आहो हें यथें गहात कल आहे आत्यंतिक कन्याग कोर्टे तरी दुसगकडे आहे अशा मनाची भावना येथील दु स पाहून होत असते ही समजून सावत्रिक आहे मला सांगावयाच इतकच आहे की, दु सवादाचा मक्ता केवळ भरतवर्षातील लोकांनीच पेतला आहे असें नाही परमेश्वराच्या लपालुतान या दु साचा बाग तबत्र सारसार वांगलेला आहे

आता एवढें मात्र सर की वाजण्या संपात्वांत आमचे व्यावहारिक यथ म्हणजे आमची व्यावहारिक शास्त्र चरीतरीं लप्त झाली, पण आमच्या पारमार्थिक ग्रंथापेकी कांही यथ मात्र जिवंत राहिले आहेत म्हणून आम्ही किंवा इतरांनी आमच्या सारस्वताचें आलाइन केले असता आम्ही केवळ दु सवादाच आहोत, असें सरदृष्टींनी कोणासही वाटण्याचा समभव आहे पण ही समजून यथाय नये आहे व्यवहारदृष्टानें पाहिलें असता हिंदु शास्त्र दु सवादी नाहोत, हें वेदशास्त्र, ज्योतिष, व्याकरण, अलंकार, धनुर्वेद, अभशास्त्र, ध्यायन्य, इत्यादि अनेक शास्त्रे आणि अनेक कला यांच्या उद्गाटनावरून सहज सिद्ध होईल मात्रा एक गोष्ट मात्र विसरतां करवा नये ती हा पौरुष्य दृष्टानें कित्येक कारणमुळे हा लोकांच्या मुसापेक्षा परलोकाचें सुख विशेष आदरणाय आहे, अशी दृष्ट समजून होऊन ऐहिक सुखाविषयी इकडेचे लोक उदासीन झाले, ऐहिक शास्त्रकलांचा प्रगति स्थिती झाली, मानवी महत्त्व आणि मानवा पौरुष याची किंमत वाजवापेक्षा जास्त कमी होऊन पूर्व सचितावर, मारण्यावर किंवा देवावर इतका हवाल आगरी ठेवू लागलो का, त्यायोगें इकडील मनुष्याच्या स्वयंभू कमाला इतका रागरी, ही गोष्ट लोकां शास्त्री नाही परमाधापेक्षा व्यवहार कमी दर्जाचा आहे हें सर,

पण व्यवहार अगदीच स्तब्ध केला किंवा झाला तर मगवान् म्हणतात त्याप्रमाणे 'शरीर याचाही पूर्ण व्यावसायी नाही, !' मग मोक्षशास्त्राची कथा कशाच्या बोलणी ! व्यवहाराकडे सर्वथा गुंतणें हें ठीक नव्हे; पण व्यवहार अगदी नाहीसा करणें हेंही ठीक नाही. जीवाला पूर्ण-स्वातंत्र्य असो वा नसो; हा तात्त्विक; प्रश्न अमळसा एका बाजूला ठेवला, तरी एक गोष्ट अगदी उघड दिसते की मनुष्यजीवापुढें परस्परविरोधी दोन कर्तव्यें प्राप्त झालीं असतां त्यापैकी कोणतें कर्तव्य अंगीकृत करावयाचें, याचें स्वातंत्र्य जीवांस असतें, निश्चय नें आहे अशी त्याची समजूत तरी असते; तेव्हां या वस्तु-स्थितीचा किंवा समजुतीचा फायदा घेऊन आपण आपली व्यावहारिक शक्ति पुनः सत्कृत करून त्याम इतर नवीन शास्त्रांच्या मर्यादें पुढे केलें पाहिजे. मात्र ही पुढि विवक्षितप्राप्तीच्या, मोक्षाच्या, साराश परमार्थाच्या आढ येणार नाही, नव्हे ती पर-मार्थाच्या मार्गाला पुढे करीत, अशोच असली पाहिजे. माझ्या समजुतीनें साक्षात्कृत व्यवहाराकडे आपल्या येथील लोकांचें लक्ष कमी राहिल्यामुळे आपल्या ससाराचा तर नाश झालाच आहे आणि परमार्थाची कारसा विशेष वृद्धिंगत झाली नाही. परमार्थाच्या नांवावर रक्षार्थ मात्र विशेष फेलावून जाऊन निरुद्धे निरुद्धे वैराग्याच्या फुकट गोष्टा, भजनाचा धुकाळ, गुढ्याची समृद्धि, इत्यादि गाढी सर्वत्र दिसतात. असो, परमार्थास पुढे करणाऱ्या व्यवहार मायः नष्ट झाला म्हणून 'नेल गेलें, तूच गेलें आणि धुपाटणें हा गेलें,' या म्हणीप्रमाणें आमचा व्यवहार नष्ट झाला; परमार्थ साधला नाही; आणि या राष्ट्राचें विद्वानविद्या मुदतान मात्र झालें. असो, गत गोष्टास उपाय नाही. आतां तरी आपण सावध होऊन ससाराची, सामानिक संसाराची, व्यक्तीस आणि समाजास योग्य गीर्दान सत्कृत करतील, अशा शास्त्रकारांची देण्यास्तथा, मोडून त्याच्या अनिष्टांनें परमार्थाचा अधिकार प्राप्त होण्याला तसेच भर पडेल अशी आपल्या विवेची, आपल्या फांकांची आणि आपल्या सत्कृतीची शिक्षा पाहिजे. हा सर्व प्रसारा केवळ मानिक आहे, आपला यांत फांकीं एक संबंध नाही असें म्हणून व्यवहारात घालारवाचें नाही संबंध नाही असें म्हणून सर्व संबंध तुटत नाही. तो आपल्या ह्यामानें व आपल्या उत्पत्तिद्वाराक कर्मानां आरण अधिकारानुसार मोडित गेलें पाहिजे

असो, ॥ विस्तार करण्याचें कारण भुतीस सर्वथा दिव्य अस्तंगत्या अद्वैत सिद्धा-न्ताच्या विरुद्ध पन्निमेकडील विद्वानांना आणि पूर्वकडील आपुनि धर्मा उद्गा फेलेल्या उत्ताद-भनक उपासक हें होय. आजपर्यंत अज्ञानां, दुष्टाप्रधानें अद्वैत सिद्धांताचा विलक्षण विरुद्धता झाली आहे; ह्या काळीनती धनीकार व्यावा, एतद्धं प्रफल करणें हें प्रत्येक जे सर्व कर्तव्य आहे. परमार्थाक सत्तेचे नियम साधनिक आहेत, हे सर्व, पण ते सिद्धांत समजून घेण्याची योग्यता, व्यावहारिक सत्ता समजून घेऊन व पुढि-पूर्वक आपणांना भागून, व्यवहारात आणिली पाहिजे. म्हणजे माने आणि उपासना यांची आवश्यकता व मोक्षद्वारेला जिनच्या उद्देगें इतर सिद्धांताची प्रकट कल्पना निरुद्धा विवक्षुता त्यावेळीं जाल उत्कटें व उदकमानें घटकाचें व त्यांचे सारे

अनुरागी नीतिवैराग्यादि साधनांची आवश्यकता प्रकट करितात, हे समजून घ्यावे. वेदा अद्वैत-वेदान्त हा नीतीच्या किंवा उपासनेच्या विरुद्ध आहे, असें कोणासही प्रमाणाने म्हणतां यावयाचें नाही. आतां जीवाचें स्वरूप काय? आणि मत्सार्चें स्वरूप काय, या विषयी सर्व पंथांमध्ये प्रचंड वादकंदन सिद्ध होऊन राहिलें आहे. जीव हा ज्ञानस्वरूप आहे हे सर्वांस समज आहे. पण अनेकवादी हे जीवाला अणुस्वरूपी परिच्छिन्न आणि अज्ञानी असें समजतात, परंतु काल, स्थळ, परिमाण, कार्यकारण इत्यादि सर्व उपाधी आहेत, आणि त्या जडानुक आहेत; असें जर एकदां कबूल झालें तर जीवस्वरूपाच्या संप्रधान वाद उत्पन्न होण्याचें कारणच राहणार नाही. रामानुज जीवाला ज्ञानरूप मानतात, पण त्याचें स्वरूप अणुपरिमाण आहे, जीव परिच्छिन्न आहे, असें ते समजतात. आतां कालस्थलादिकांस जर उपाधि असें समजावयाचें तर जीवाच्या ज्ञानस्वरूपाला ही उपाधि कशी जाऊन पिकटणार? आपण स्वतः आपल्या स्वरूपाचा विचार केला असता व शरीर, प्राण, इंद्रिये, मन, बुद्धि, भद्रा, अहंकार इत्यादि जड उपाधींचा व कालस्थल इत्यादि मानसिक उपाधींचा त्याग केल्यावर बाकी जें जीवस्वरूप राहिलें, त्याला अणुपरिमाणाची म्हणजे स्थलाचा उपाधि, कशा लावितां येईल? व्यवहारकर्ती जीव अल्पज्ञ आहे, हे म्हणणें नीट आहे. कारण तो बाबेळी जड उपाधींनी परिच्छिन्न झालेला असतो. पण या सर्व उपाधींचा छेद झाला, कड व प्रभ उपनिषदांत सांगल्याप्रमाणें सर्व जडाचा परमात्म्यामध्ये निरास केला म्हणजे अणुपरिमाणत्व अथवा अल्पज्ञत्व अथवा ज्ञानीपणा ही अवरोध राहिल नाहीत, व राहणें शक्य नाही; असें मला यादें, भुतांचा उपदेशही असाच आहे. हे केन, कठ आणि प्रभ ही उपनिषदे वर वर चालून पाहिली असताही समजून येण्यासारखें आहे. ईशावासांत “ ज्याच्या मध्ये सर्व भूतें सामावली आणि सर्व भूतान्मध्ये जो सामावून राहिला ” इत्यादि गूढ रहस्य सांगणारे मंत्र जीवाचें अथवा आत्म्याचें निरुपाधिकत्व सिद्ध करितात, योग्यांचा अनुभव पाहिला असताही हीच गोष्ट सिद्ध होते. वेदां भुतीनें, पुर्कां व अनुभवां जीवाच्या निरुपाधिकत्वाची वस्तुस्थिति जर सिद्ध होत आहे, तर व्यवहारकर्ती जीव अल्पज्ञ दिसतो म्हणून तो सर्वदा अल्पज्ञ असतो, असें म्हणण्याला व्यवहाराविषय दुसरे कोणतें प्रमाण आहे? बरे, व्यवहारीतील अनुभव जर सत्य मानावयाचा तर विश्वातील बहुतेक सर्व जीव ससारमस्त आहेत म्हणून उत्पत्तीच्या आधी व मुकध्दितिंतर ते ससारानिच राहतील, त्यांनी ससारांतच असले पाहिजे, त्यांचा ससार घुटणें शक्य नाही, असें कां म्हणू नये? तात्पर्य, आधिभौतिक दृष्टीनें विचार करायचा झाला म्हणजे सर्व जड आणि मनःकल्पित वस्तू यांचा त्याग करून केवळ शुद्ध जीवस्वरूपाचा, निरुपाधिक जीवाचा विचार केला पाहिजे. हा विचार केला असता एक ज्ञानरूप ब्रह्म मात्र सत्य आहे, जीव आणि ब्रह्म हात भेद नाही. असें सिद्ध होईल. असो. हा वाद जगाच्या आरंभापासून आतापर्यंत कमीजास्त तीव्रतेनें सगडला गेला आहे आणि जावत्कालपर्यंत बुद्धिवैविध्य जिवत आहे, तात्कालपर्यंत हा वाद तसाच जिवत राईल. मला आतां

इतकेंच सांगण्याचें आहे कीं, ज्या कारणासाठीं अद्वैतवेदान्त पातझारी आहे असें सांगितलें जातें, तीं कारणें युद्ध भ्रमात्मक आहेत. नांतीचा, उपासनेचा किंवा फोपल्याई श्रेष्ठ ध्येयाचा विनाश अद्वैत सिद्धांत करित नाही इतकेंच नव्हे तर अद्वैत-सिद्धांताचें युद्ध स्वरूप योग्य रीतीनें समजेल तर विहित कर्म, नीति, अधवा उपासना याच्या आचरणास अनेकपट जोर येऊन आपल्या या सर्व धाजूनीं पणु झालेल्या अनाथ राष्ट्रांत सत्कर्म, सदाचार आणि सद्-उपासना यांचें साम्राज्य होऊन सुसवाद (Optimism) बाहेल व अद्वैतसिद्धांताला मूर्त स्वरूप प्राप्त होईल. आणि या सिद्धांताचें मूर्तिमंत अस्तित्व राजा रामचंद्रासारखे, राजा जनकासारखे, पितामह भीष्मासारखे वसिष्ठ, याज्ञवल्क्य इत्यादि कर्षासारखे, विदुरासारखे ज्ञाने व कर्त सदाचारी पुरुष आणि मेघेयीसाखल्या, सावित्रीसारख्या, सदाचारी साध्वी उत्पन्न होऊन आपल्या या राष्ट्रास पंक्ति-पावन करतील। असो, याप्रमाणें मला या चार उपनिषदासंधानें जे कांहीं सामान्य विचार घुसले, ते मी यथामति निर्दिष्ट केले आहेत. पापुढें प्रत्येक जाचार्यान आपला सिद्धांत सिद्ध करण्यासाठीं उपनिषद्ग्रंथांच्या अर्धांची कांहीं ओगटानाग केली आहे कीं काय ! या विषयाकडे पळावपाचें, परंतु सध्यां स्थलांतराचा नस-न्यामुळें व सर्व उपनिषदांचें समालोचन छान्यामतर या विषयाचा विचार करणें ठीक होईल, असें मला वाटत असल्यामुळें या विषयाचा मी येथें विचार करित नाही. ध्यानीपर्यंत जो अनुभव आला आहे, त्यावरून माझ मला असें दिसतें कीं उपनिषदांसाठीं प्रत्येक आत्मस्थितीला योग्य (-जीवाची उत्पत्ति होत असता त्याला अनेक भूमिकांतून जाई लागतें. प्रत्येक भूमिकेला विशेष कर्मांची आणि विशेष ज्ञानसंग्रहाची योग्यता निवडित असते. या योग्यतेला मी आत्मस्थिति असें म्हणतें आहे-) असा उपदेश आहे. त्याप्रमाणें प्रत्येक आत्मस्थितीचें विशिष्ट प्रसंगोपास रेखाळतें आहे. मुक्तस्थितीत आत्म्याचें स्वरूप काय असतें याचें वर्णन काण्याचा भुतीपा कदास आहे. हें मुक्तस्थितीत स्वरूपवर्णन माझ केषल अद्वैतर आहे. येथें धंढराचार्यांनीं बिलकुल ओगटानाग केलेल्या नाही, असेंही मला वाटतें।

महो, रिमता विशेष छाला, वज नो विषयपरधेयासाठीं अत्यंत अवश्य होता नशी मनाची समजून कडून पंऊन मी आणतें विवेचन येथें पूर्ण करितों.

ग. ४, सप्टेंबर १९१२ }
 पावन १५ ११, १८१४ }
 ७८२ धर्माधिव पेट, पुन,

चिंतामण गंगाधर भानु.

शब्दांचें सूचीपत्र.

प्रथमः प्रश्नः

अ

अन्वेषमाणाः १
अथ १, ६, १०, ११
अतप्यत ४
अमूर्त ५
अथः ६
अन्तरा ६
अग्नि. ७
अभ्युक्त ७
अयने ९
अभिजपन्ते ९, १०
अन्विष्य १०
अमृत १०
अभय १०
अर्थे ११
जन्ये ११
अर्पित ११
अहोरात्र. १३
अन्न १४
असौ १६
अनृत १६

आ

आश्वलायन. १
आदित्य. ५, ६
आवर्तन्ते ९, १०
आत्मान १०
आदित्य १०
आपतन १०
आहुः ११
आहः १३

इ

इति १, २, ३, ४, ९
१०, ११ १४, १६

इमा ३, १४
इष्टापूर्त ९
इमे ११
इष्ट १२
इतो १२
इतस्मिन् १२

उ

उपसन्ना १
उवाच २, ४
उपेत्य ३
उत्पादयते ४
उदयन् ६
उदीचीं ६
उदयते ७
उदयति ८
उत्तर ९
उपासते ९
उत्तरेण १०
उ ११

उत्पादयन्ते १५

ऊ

ऊर्ध्व ६

श्रु

श्रुति. २
कृषा ७
कृपय ९, १२
ए
एषः १, ७, ८, ९, १०, १५
एव २, १, ९, १०, १३, १५
एतो ४
एतत् ५, ७, १०
एक ८
एते ९, १३
एतस्मान् १०
एत १२

एषा १५

एषु १५, १६

क

कौस्तुभः १
कवधी १, ३
कात्यायन. १, १
कुताः २
करिष्यत. ४
रुत ६
कृष्णपक्ष. १३
कुर्वन्ति १२

ग

गार्ग्य १

घ

घ १, ४, ५, ९, १६
घट्टमा ५
चाद्रमस ९
चरन्ति ५१

ज

जानवेदस ८
ज्योति. ८
जिह्वा १६

त

ते १, ९, १५,
तत् १, ७, ९, १०, १४, १५
तपसा २, १०
तपः ४, १५
तस्मै ४
तन्वा ४, १५
तस्मात् ५, ९, १२, १४
तेन ६
तपतं ८
तस्य ९, १२, १३
तत. १४
तेषां १५, १६

द
दिश ६
दक्षिणा ६
दिशः ६
दक्षिण ९
द्वादशाकृति ११
दिवः ११
दिवा १३

न
न १०, १६
निरोधः १०

प
पर १
पिण्डार्द्र १
प्रधान् २
पृच्छत् २
पप्रच्छ ३
प्रजाः ३, ४, १४
प्रजापन्ते ३, १४
प्रजाकामः ४, ९
प्रजापतिः ४, ९, १२,
१३, १४
प्राण ४, १३
प्राणः ५, ७, ८, १२, १३,
प्राची ६
प्रविशति ६
प्राज्या ६
प्राणान् ६
प्रतीर्षा ६
प्रकाशयति ६
परायण ८, १०
प्रजानां ८
पुनः ९, १०
प्रतिपद्यन्ते ९
पितृयागः ९
प्राणानाम् १०
पचपाद् ११
पितरं ११

पर ११
पुरीषिणं ११
प्रस्कंदति १३
प्रजापतिव्रत १५
प्रतिष्ठितं १५

व
ब्रह्मपराः १
ब्रह्मनिष्ठाः १
ब्रह्म १
ब्रह्मचर्येण ३, १०
बहुधा ४, १५
ब्रह्मचर्य १३, १५
ब्रह्मलोक १५
ब्रह्मलोकाः १६

म
भारद्वाजः १
भार्गवः १
भगवंत १
भूषः २
भगवन् ३

म
मिथुन ४, १५
मे ४
मूर्त ५
मूर्तिः ५
मासः १२
माया १६

य
यथाकाम २
यदि २
यत् ५, ९, १३
ये ९, १३, १५,
यः ९

र
रवि ४
रविः ५, ९, १२, १३
रस्मिन् ६

रात्रिः १३
रत्या १३
रात्रौ १३
स्तः १४

ल
लोकं ९

व
वेदर्भिः १
वे १, ३, ४, ५, ९, १०,
१२, १३, १४, १५
वक्ष्यति १
विज्ञास्यामः २
वः २
वक्ष्यामः २
वेधानरः ७
विश्वरूपः ७
विश्वरूपं ८
वर्तमानः ८
विद्यया १०
विचक्षण ११
विरजाः १६

श
श्रेयः १
श्रद्धया २, १०
शतधा ८
श्लोकः १०
शुक्रः १२
शुक्ले १२

घ
घटो ११

स
मुक्तेषां १
मत्प्राप्तः १
सौयांपणि १
सर्व १, २, ५, ९,
समित्प्राणयः १
सः २, ४, ७

सवत्सरं ७
सवत्स्यथ २
सन्निधत्ते ६
सवान् ६
सहस्ररश्मिः ८
सूर्यः ८
सवत्सरः ९
सप्तचक्रं ११
सयुज्यन्ते १३
सत्य १५

इ

१, २, ३, ४, ५, ६, १४, १५
हरिणं ८

द्वितीयः प्रश्नः

अ

अथ १, ४
अग्निः २, ५
अभिवदन्ति २
अभ्युदधानाः ३
अभिमानात् ४
असत् ५
अमृत ५
अराः ६
असि ८, ९
अधर्वाङ्गिरसां ८
अन्तरिक्षे ९
अभिवर्षन्ति १०
अन्नं १०

आ

आकाशः १
आपः २
आवृष्ट्य २, ३
आपयथ ३
आह ३
आत्मन ३
आनेद्वयाः १०
आत्मा ११

आयस्य ११

इ

इति १, ३, १०, १३
इव ४, ६, १३
इतरे ४
इमाः ७, १०
इन्द्रः ९
इदं १३

उ

उवाच २, ३
उत्क्रमते ४
उत्क्रामति ४
उत्क्रामन्ते ४
उत्क्रामन्तं ४
उज्जमीः १२

ऊ

ऊर्ध्वं ४
ऊपीणां ८

ए

एन १
एव १, ३, ४, ६,
एतत् १, २, ३
एषां १
एषः २, ५
एवं ४
एकस्मिन् ११

क

कति १
कतरे १
कः १
कामाय १०
कुर्व १२
कर्मे ७

च

चक्षुः २ ४
च २, ४, ५, ६, १२, १३
चरति ६, ९

चरितं ८

चक्षुति १२

ज

ज्योतिषां ९

त

तस्यै २
ते २, ३, ४, १२
तान् ३
तस्मिन् ४
तत् ४
तपति ५

तुभ्य ७
तु ७
तेजसा ९
त ९, १०, ११
तिष्ठन्ति १०

तनुः १२
तां १२
त्रिदिशे १३

द

दातारः ११
देवानां ८
देवः २, ५
देवाः १
नः ११, १३

प

पश्य १
प्रजां १
प्रकाशयन्ते १
पुनः १
शुभिवी २, ५
प्रकारय २
प्राणः १
पंचधा १
महिमय १
प्रतिष्ठमाने ४
प्रतिष्ठ ४

प्राण ४
पर्जन्यः ५
प्राणे ६, ७
प्रतिष्ठित ६
प्रजापतिः ७
प्रतिजापसे ७
प्रजा. ७, १०
प्राणेः ७, ९
प्रतिष्ठितसि ७
पितृणा ८
प्रथमा ८
परिरक्षिता ९
पतिः ९
प्राणते १०
प्राण ११
पिता ११
प्रतिष्ठिता १२
प्राणस्य १२
प्रतिष्ठितो १३
पुत्रान् १३
प्रजा १३

ब

बाण २, ३
बभूः ३
बभू ६
बलि ७

भ

भार्गवः १
भगवन् १
भविष्यति १०

म

मनः २, ४
मा १, १२
मोह ३
गरिकाः ४
मधुकर राजान ४
मपरान् ५

मातरि ११
मनसि १२
माता १३

य

यथा ४, १०
यत् ५, १३
यजुषि ६
यज्ञ. ६
यः ७
यदा १०
या १२

र

रावि ५
रथनाभो ६
रुद्रा ९
रत्नस्व १३

व

वेदार्भि. १
विधारयन्ते १
वरिष्ठ १, ३
वे २
वायु. २, ५
वाक् ३, ४
वप २, ११
विधारयामः ३
विधारयामि ३
वद्वितम. ८
व ९
वात्यः ११
विश्वस्य ११
वाचि १२
वसे १३
विधेहि १३

श

श्रोत्र २, ४
श्रोत्रे १२.
श्रिया १२
शीः १३

स

सः २, ४
सर्वे ४
सर्वा. ४
स्तुवन्ति ४
सूर्यः ५, ९
सत् ५
सर्व ६, १३
सामानि ६
स्वधा ८
सत्य ८
सत्यतिः ११
सतता १२

ह

ह १, २
हरन्ति ७

क्ष

क्षत्र ६

तृतीयः प्रश्नः

म

अथ १, ७
अस्मिन् १, ९
अभिधत्ते १
अप्यात्म १
अतिप्रभान् २
असि २
अह २
अधिस्तान् ४
अधितिष्ठस्व ४
अपार्न ५, ८
अर्ज ५
अन्न ६
अनुगृह्णतः ८
अवष्टभ्य ८
अतरा ८
अस्य ११
अमृतः ११

अभ्यासं १२

अमृतं १२

अदनुते १२

आ

आन्तर्यामनः १

आत्मानि १, ३, १०

आत्मान १

आत्मनः ३

आत्मतं ३

आर्षिपः ५

आत्मा ६

आप्तु ६

आदित्यः ८

आकाशः ८

आत्मना १०

आयति १२

इ

इति १, १२

इतान् ४

शत्रुपैः ९

उ

उत्क्रमते १

उवाच २

उदानः ७, ९

उभाभ्यां ७

उदयति ८

उपशानतजः ९

उत्पत्ति ११

उर्ध्वः ७

ए

एन १, ८

एषः १, १, ४, ११

एषा ३, ८, १०

एतस्मिन् ३

एतन् ३

एव ४, ७, १२

एतान् ४

एव ४ ११

एताः ५

एकशत ६

एकैकस्या ६

एकया ७

क

कोसल्यः १

कुतः १

कथं १

केन १

ग

ग्रामान् ४

ख

ख १, १२

खट्टभोजे ७

परति ६

चाक्षुष ८

छाया ३

जायते १, ३

त

तस्मै

तस्मान् २, ५, ९

ते ३

तु ५

तस्मां ६

तेजः ९

तेन १०

तेजसा १०

तन् ११

द

दासस्तस्मि ९

देवता ८

न

नयति ५, ७, १०

नाडीनां ६

न ११

प

पप्रच्छ १

प्राणः १, ३, ४, १०

प्रविभज्य १

प्रातिष्ठते १, ५

पृच्छति २

पुरुषे ३

प्राणान् ४

पृथक् ४

पायूपस्थे ५

प्रतिशास्त्रानादौ सहस्राणि ६

पुण्येन ७

पुण्य ७

पापेन ७

पाप ७

प्राणं ८, १०, ११

पृथिव्या ८

पुरुषस्य ८

पुनर्भव ९

प्रजा ११

पञ्चपा १२

प्राणस्य १२

ब

बाह्य १

बहिष्ठाः २

बर्वाणि २

बाह्यः ८

भ

भगवन् १

भवन्ति ५, ९

भवति ११

म

मनोहेतेन ३

मुसनासिकाभ्यां ५

मध्ये ५

मनुष्यलोके ७

मनासि ९

य

यथा ३, ४
या ८
यत् ८
यचित्त १०
युक्त १०
ययासकल्पित १०
य १०
त्यक्त ७, १०

य

ये १, ९
विनियुक्ते ४
व्यान. ६, ८
वायु ८
विद्वान् ११
वेद ११
विभुत्व १२
विज्ञाय १२

य

शरीरे १, ३
यत ६
श्लोक ११

स

स. २, ८
सम्प्राट् ४
सन्निधत्ते ४
न्यय ५
समान ५, ८
सम ५
सम ५
सा ८
सपयमानै. ९
सह १०
स्थान १२

ह

ह १, २, ८, ९, ११
ह ५, ६

हुत ५
हृदि ६
हृषिते ११

चतुर्थः प्रश्नः

अ

अथ १, ६
अस्मिन् १
अस्त २
अमिवदते २
अपान ३
अन्वाहायपचन ३
अहर्ह ४
अत्र ५, ६
अनुभवति ५
अनुपश्यति ५
अथ ५
अनुगृणोति ५
अदृष्ट ५

अभुत ५
अनुभूत ५
अनुभूत ५
असत् ५
अभिभूत ६
अङ्कार ८
अङ्कतव्य ८
अक्षरे ९
अक्षर १० ११
अच्छाय १०
अक्षर १०
अलोहित १०
अधिदेश ११

आ

आर्कस्य २
आदत्ते २
आनदपते २
आचक्षते २
आहवनीयाः ३

आहुतो ४
आमनि ७, ९
आप ८
आपोमात्रा ८
आकाश ८
आकाशमात्रा ८
आदानव्य ८
आनदायतव्य ८

इ

इति १, २, ४, ११,
इष्टकल ४

ई

ईंयायते २

उ

उवाच २
उदयत ४
उच्छ्वासनिश्वासी ४
उदान ४
उपस्थ ८

ए

एन १ ४
एतस्मिन् १, २, ३, ९,
एष १ २ ३ ५, ६, ९, १०
एतत् १ ६
एकीभवान्त २
एव २, ७
एकाभवति २
एव ३, ४, ५, १०, ११
एतो ४

क

कानि १
कता. १
कस्य १
कस्मिन् १
कर्ता १

ग

गाम्प १
गाम्यं २

गाहपत्य. ३

गाहपत्यात् ३

गमयति ४

गतव्य ८

घ

प्राप्य ८

प्राप्तव्ये ८

प्राप्ता ९

घ

घ ५, ८, ११

घञ् ८

चित्त ८

चेतपितव्य ८

ज

जायति १, ३

जिघ्रसि ३

त

तस्मै ३

तेजोमहले ७

ता. ३

तत् २, ६, ७ १०, ११,

तत् ३

ताई ३

तेजसा ६

तेज ८

तेजामात्रा ८

त्वह् ८

द्व १०, ११

द

देव. १, ५, ६

दवे २

दृष्ट ५

देशदिगन्तो. ५

देवेः ११

द्रष्टव्यं ८

द्वय ९

न

नु १

न २, ६

नपति ४

प

पमच्छ १

पुरुष १

पश्यति १, २, ५, ६,

पुनः २, ८

प्रचरन्ति २

परे २, ७, ९,

पुरुष २, ९

प्राणाग्नय. ३

पुरे ३

प्रणीयते ३

मणयनात् ३

प्राज ३, ८

प्रत्यनुभूत ५

प्रत्यनुभवानि ५

पृथिवी ८

पृथिवामात्रा ८

पापुः ८

पादौ ८

पर १०

यत्नेप्यते १०

मायाः ११

व

वस ४

वादे ८

बोद्धव्य ८

बोद्धा ९

भ

भवन् १

भवति १, ६, १०

भवन्ति १

भूतानि ११

म

मराचय. २

मनसि २

मा. ४, ८

महिमान ५

मन्तव्य ८

मता ९

य

यथा ३, ७

यत् ३, ५, ५

यजमान ४

यजमान ४

यदा ९

य १०, ११

यत् ११

र.

रसयने २

रस ८

रसयितव्य ८

रसयिता ९

ल

लोक. १०

य

दे २, ३, ७, १०

विनृजत २

व्यान ३

वाय ८

वयम् ७

वासाग्न ७

वाय ८

वायुमात्रा ८

वाक् ८

वचन्य ८

वसनायतव्य ८

विद्यानयितव्यं ८

विश्वयितव्य ८

वज्रानाम्ना ९, ११

वदय १, ११

श.

शृणोति २
श्रुत ५
शरिरे ६
श्रोत्र ८
श्रोतव्य ८
श्रोता ९
शुरु ९

स.

तोयांपणि १
स्वपन्ति १
स्वप्नान् १, ६
मुक्त १, ६
सर्व १
संप्रतिष्ठिता १
स २
सर्वाः २
सर्व २, ५, ७, ११
मृशते २
स्वपिति २
सन ४
सः ४, ६, ७, ९, १०, ११
समानः ४
स्वमे ८
सत् ५
सर्वः ५, १०
सोम्य ७, १०, ११
सपनिष्ठने ५, ९
स्पर्शपितव्य ८
मृष्टा ९
सर्वज्ञ. १०, ११
सद ११
मर्. ११
मप्रतिष्ठन्ति ११

१ द.

६ १, २, ३, ४, ५, १०
इलो ८
दि ९

प्रश्न पांचवा.

ॐ

ॐकार १
ॐकारः २
ॐ ५
ॐकारेण ७

अ

अथ १, ७४
अभिप्यापीन १. २, ५
अपर २
अन्वेति २, ७
अभिसपद्यते ३
अनुभवति ३
अतरिक्ष ४, ७
अनुभूय ४
अक्षरेण ५
अन्योन्यसक्तः ६
अनविप्रमुक्ता. ६
अजर ७
अमृत ७
अभय ७

आ

आपततेन २, ७
आकर्तते ८
इति १, ५, ७
इक्षते ५

उ

उवाच १
उपनयन्ते ३
उन्नायते ४, ५

ऋ

ऋचः ३
ऋग्भिः ७

ए

एन १
एतन् २
एनेन २, ५

एव २, ३, ५, ७
एकतर २
एकमान ३
एत ५, ७
एव ५
एतस्मात् ५
एतो ५

क

कतम १
क्रियामु ६
कपते ६
कवपः ७
च २, ७

ख

जपति १
जगत्या ३
जीवन्नात् ५

त

तत् १, ५, ७
तेन १, ३
तस्मै १

तस्मात् २
त २, ७
तत्र ३

तपसा ३
निमानेण ५
तेनासि ५

त्वचा ५
तिष्ठः ६

द्विमात्रेण ४
न ६

प

पमच्छ १
प्रापणानि १
पर २, ५, ७
पुनः ४, ५

पुरुष ५
पादोदरः ५
पाप्मना ५
परात्पर ५
पुरिषाय ५
प्रयुक्ताः ६
ब
ब्रह्म ३
ब्रह्मचर्येण ३
ब्रह्मलोक ५
बाष्पाभ्यतरमभ्यमासु ६
भ
भगवन् १
भवतः ५
म
मनुष्येषु १
मनुष्यलोक ३
महिमान ३
मनांसि ४
मात्राः ६
मृत्युमत्स्यः ६
य
य. १, ५
यन २, ७
यदि ३, ४
यनुभिः ४
यथा ५
यनुभिः ७
ळ
लोकं १
व
विद्वान् २, ७
विभूर्ति ४
राव १
रे १, २, ५
विनिमुच्यते ५

विनिमुक्तः ५
वेदयन्ते ७
श
शेव्यः १
श्रद्धया ३
श्लोकी ५
शात ७
स
सत्यकामः १
सः १, ३, ४, ५
सत्यकाम २
संवेदितः ३
स्तूर्ण ३
सपन्नः ३, ५
सपद्यते ४
सोमलोक ४
सोमलोके ४
सूर्ये ५
सामभिः ५, ७
सम्यक्प्रयुक्तास्तु ६
ह
ह १, ५
स
ज्ञः ६
मश्र सहावा.
अ
अथ १
अपृच्छन् १
अई १
अनुव १
अवेदिष १
अवस्थ १
अनृत १
अभिगदति १
अहोमि १
असौ १

अतश्शरीरे २
अह ३, ७
अनृजत् ४
अन्न ४
अन्नात् ४
अल्ल ५
अस्य ५
अकलः ५
अमृतः ५
अराः ६
अतः ७
अस्ति ७
अर्पयन्तः ८
अस्माक ८
अविद्याया ८
आ
आरुह्य १
आपः ४
आर्ता ५
इ
इमं १
इति १, २, ३, ५, ६
इ ७, ८
इह २
इद्विष ४
इमाः ५
इय ६
इक्ष्वांशके ३
उ
उपेत्य १
उवाच २, ७
उत्क्रान्ति ३
उत्क्रातः ३
ए
एन १
एतं १
एषः १, ५

॥ २, ५, ७

रता. २

एव ५

प्रावत् ७

स्तत् ७

क

कौसल्य १

कुमार १

कथ १

५ १

कलः २, ५, ६

कलिन ३

कर्म ४

ख

न ४

ग

गच्छन्ति ५

घ

च ४, ५

ज

योनि ४

ठ

न १, ६, ८

ने १, ८

तम्बान् १

नृणां १

५ १

नामे २

नशः ४

नासां ५

तत् ५

तान् ७

तत् ५

तत् ८

ताप्यादि ८

भ

१ १, ७

न १

नाम ४

नयः ५

नामद्वये ५

नः ८

नम. ८

प

प्रोच्यते ५

परिदृष्ट ५

पुरुषावणः ५

प्रतिष्ठिता. ६

परिष्यथः ६

परं ७, ८

पिता ८

पार ८

परमकविभ्यः ८

य

यत् ७

भ

भातद्वाजः १

भगवन् १

भातद्वाज १

भाक्क्याम २

भियेने ५

भरति ५

म

माम् १

मनः ४

मशः ४

मा ६

मृत्युः ६

य

पाद् १

य. १, ८

यत्न १, ६

यथा ५, ६

र

राजपुत्राः १

रथं १

रथनाभौ ६

ल

लोकाः ४

लोकेषु ४

व

वोध १

वेद १, ६, ७

वे १

वक्तु १

वा १

वायुः ४

वापि ४

वेद्य ६

यः ६

श

श्रद्धा ४

श्लोकाः ५

ष

षोडशाक्षरं १

वा.श. २, ५

स

शुंकाशा १

समूल १

स १, २, ३, ४, ५

साध्य ३

स्वदावा १

मनदावणा १

मृत्यु ५

सामुद्र ५

ह

ह १, ७

हृत्पवन.भा १

ह ८